ORTA ÇAĞ'DA TÜRK–MACAR İLİŞKİLERİ ÜZERİNE DİSİPLİNLERARASI ARAŞTIRMALAR

INTERDISCIPLINARY STUDIES ON TURKIC–HUNGARIAN RELATIONS IN THE MIDDLE AGES

EDİTÖRLER / EDITORS

Csilla BALOGH

Hakan AYDEMİR

ARTSÜREM

ORTA ÇAĞ'DA TÜRK–MACAR İLİŞKİLERİ ÜZERİNE DİSİPLİNLERARASI ARAŞTIRMALAR

INTERDISCIPLINARY STUDIES ON TURKIC–HUNGARIAN RELATIONS IN THE MIDDLE AGES

ORTA ÇAĞ'DA TÜRK–MACAR İLİŞKİLERİ ÜZERİNE DİSİPLİNLERARASI ARAŞTIRMALAR

INTERDISCIPLINARY STUDIES ON TURKIC–HUNGARIAN RELATIONS IN THE MIDDLE AGES

EDİTÖRLER / EDITORS
Csilla BALOGH
Hakan AYDEMİR

Ağustos / August 2026
ARTSÜREM

ISBN: 978-625-93340-8-0 (basılı / print)
Elektronik ISBN / e-ISBN: 978-625-93340-9-7 (PDF)
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika Numarası / Publisher Certificate Number: 46183

Yayıncı / Publisher: Artsürem Bilim Sanat Danışmanlık Bilişim A.Ş. (Artsurem Publishing)
Oğulbey Mahallesi, Kümeevleri No: 571, 06830 Gölbaşı/Ankara, Türkiye
bilgi@artsurem.tr · https://artsurem.tr

Kapak resmi: Macarların yurt tutuş dönemine ait (10. yüzyıl) saç örgüsü süsü, Rakamaz-Túróczi part, Macaristan (Fodor 1996)

Hakem değerlendirmesi: Bu kitaptaki bölümler, editörler ve sempozyum bilim kurulu tarafından değerlendirilmiştir.
Peer review: The chapters in this volume were reviewed by the editors and the scientific committee of the symposium.

Telif Hakkı ve Açık Erişim Lisansı: © 2026 Yazarlar ve Editörler.
Copyright & Open Access License: © 2026 The Authors and Editors. Published by Artsurem Publishing.

Artsürem Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır. Bu eser, yazarın ve kaynağın usulüne uygun olarak belirtilmesi kaydıyla, herhangi bir ortamda ticari olmayan kullanıma, dağıtıma ve çoğaltmaya izin veren Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir kitaptır.

This is an open-access book distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0), which permits non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Önerilen atıf / Suggested citation: Balogh, C. & Aydemir, H. (Eds.). (2026). *Orta Çağ'da Türk–Macar ilişkileri üzerine disiplinlerarası araştırmalar / Interdisciplinary studies on Turkic–Hungarian relations in the Middle Ages*. Artsurem Publishing. https://doi.org/10.7816/28ahnn38

Önsöz

"2024 Türk–Macar Kültür Yılı" kapsamında 18–19 Kasım 2024 tarihlerinde İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, o zamanki Dekanımız Sayın Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu'nun desteğiyle ve Macaristan'ın Ankara Büyükelçisi Sayın Viktor Mátis'in himayelerinde, "*Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri – Macarlaşan Türk Halkları*" başlıklı uluslararası ve disiplinlerarası bir sempozyum düzenlendi. Sempozyumun gerçekleştirilmesine sağladıkları destek için her ikisine de bu vesileyle içtenlikle teşekkür etmek isteriz.

Sempozyumun temel amacı, bin yılı aşkın bir geçmişe sahip Türk–Macar ilişkilerini incelemekti. Türkiye, Macaristan ve Almanya'dan katılan araştırmacılar, 5. ve 15. yüzyıllar arasındaki dönemde Macarların etnogenezinde ve tarihinde önemli rol oynayan, daha sonra zamanla asimile olup Macarlaşan Türk halklarının (Hunlar, Avarlar, Sekeller, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar) Macar tarihine, diline ve kültürüne etkileri ile bu konularda bugüne kadar yapılan araştırmaların sonuçlarını ele alıp değerlendirdiler. Daha önce ne Türkiye'de ne de Macaristan'da bu erken dönemi böylesine kapsamlı biçimde ele alan ortak bir sempozyum, çalıştay veya benzeri bir bilimsel etkinlik düzenlenmişti. Bu kitap, söz konusu sempozyumda sunulan bildirilerin bilimsel kaynak ve açıklamalar ile görsellerle geliştirilmiş makale biçimlerini içermektedir.

Türk–Macar ilişkilerinin tarihi gerek genel algıda gerekse tarih araştırmalarında uzun süre büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'daki yayılması, 16–17. yüzyıllardaki savaşlar ve Osmanlıların Karpat Havzası'ndaki yaklaşık bir buçuk yüzyıllık varlığıyla ilişkilendirilmiştir. Oysa iki halk arasındaki tarihsel ilişkiler bundan çok daha eski dönemlere uzanmaktadır.

Macarlar, Macar etnogenezinin, Doğu Avrupa'daki tarihinin ve Karpat Havzası'na yerleşmelerinin gerçekleştiği ve şekillendiği yüzyıllar boyunca, Türkçe konuşan veya Avrasya bozkırlarının Türk kültürel ve siyasal çevresi içerisinde yer alan çok sayıda toplulukla ilişki kurmuştur. Birlikte yaşama, siyasal ve askerî ittifaklar, çatışmalar, nüfus hareketleri ve asimilasyon süreçlerinin yanı sıra kültürel ve dilsel etkileşimler biçiminde ortaya çıkan bu ilişkiler, Macar dilinde, maddi kültüründe, toplumunda ve tarihsel geleneğinde kalıcı izler bırakmıştır.

Bu nedenle Türk–Macar ilişkilerinin bu erken döneminin incelenmesi, birbirinden açık biçimde ayrılabilen iki etnik veya siyasal topluluğun karşılaşma tarihine indirgenemez. Erken Orta Çağ Avrasya bozkır dünyasının başlıca özellikleri, sürekli nüfus hareketleri, değişen siyasal ittifaklar ve imparatorluk yapıları ile farklı dilsel ve kültürel topluluklar arasındaki yoğun etkileşimlerdir. Bu tarihsel ortam içerisinde

"Macar" ve "Türk" kavramları da her dönemde ve her kaynak türünde aynı anlamda kullanılamaz. Kaynaklarda karşılaşılan boy adları ve siyasal adlandırmalar ile dilsel kategoriler ve arkeolojik kültürler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi bu nedenle başlı başına metodolojik bir dikkat ve titizlik gerektirmektedir.

Macarların erken tarihi ve Karpat Havzası'na yerleşmelerinden önceki yüzyıllar söz konusu olduğunda, Türkçe konuşan topluluklarla kurdukları ilişkiler özel bir önem taşımaktadır. Hunların, Avarların, Onogurların, Bulgarların, Hazarların, Peçeneklerin, Uzların ve Kumanların tarihi, farklı dönemlerde ve farklı biçimlerde Macarların tarihiyle kesişmiştir. Bu ilişkilerin bir bölümü Karpat Havzası'na yerleşmeden önce Doğu Avrupa bozkırlarında ortaya çıkmış, bir bölümü ise Orta Çağ Macar Krallığı sınırları içerisinde devam etmiştir. Söz konusu ilişkiler yalnızca siyasal veya askerî nitelikte değildir; dilsel alıntılar, teknolojik ve kültürel aktarımlar, giyim-kuşam ve maddi kültürün çeşitli unsurları, gömme gelenekleri, folklor ve tarihsel hafıza bu uzun ve karmaşık sürecin farklı izlerini taşımaktadır.

Bu ilişkilerin araştırılmasındaki başlıca güçlüklerden biri, mevcut kaynakların birbirinden farklı nitelikler taşımasıdır. Yazılı kaynaklar parçalıdır; çoğu zaman aktardıkları olaylardan zaman ve mekân bakımından uzakta kaleme alınmış ve yazarları bozkır topluluklarını kendi siyasal, kültürel ve terminolojik sistemleri içerisinde değerlendirmiştir. Tarihsel dilbilim, erken dönem Türk–Macar ilişkilerinin yazılı kaynakların sessiz kaldığı katmanlarını ortaya çıkarabilmekte; ancak dilsel alıntıların tarihsel ve kronolojik olarak belirlenmesi de alıntıların kaynaklandığı Türk topluluğunun kesin olarak teşhis edilmesini her durumda mümkün kılmamaktadır. Arkeolojik buluntular ilişkilerin maddi ve ritüel boyutlarını aydınlatırken, maddi kültür unsurları ile etnik kimlik arasında kendiliğinden ve zorunlu bir özdeşlik varsayılamaz. Son yıllarda arkeogenetik araştırmalar da önceki bulgulara yeni bir veri türü eklemiş; ancak bu verilerin tarihsel olarak yorumlanması da arkeolojik, antropolojik ve tarihsel bağlamın dikkate alınmasını gerekli kılmıştır.

Tam da bu nedenle, erken dönem Türk–Macar ilişkilerinin araştırılmasında disiplinlerarası yaklaşım özel bir önem taşımaktadır. Tarihsel dilbilim, tarih, kültür tarihi, arkeoloji ve arkeogenetik birbirleriyle rekabet eden açıklamalar sunan alanlar değil, aynı karmaşık tarihsel sürecin farklı boyutlarını erişilebilir kılan disiplinlerdir. Tek bir kaynak türünün veya bilim alanının verileri bu ilişkilerin bütününü tek başına yeniden kurgulamaya yeterli değildir. Farklı yöntemlerle elde edilen verilerin karşılaştırılması ise farklı bilim alanlarının sonuçlarının birbirini denetlemesini, tamamlamasını ve gerektiğinde yeniden değerlendirmesini olanaklı kılmaktadır.

Bu geniş tarihsel ve disiplinlerarası çerçeve, elinizdeki kitapta yer alan çalışmalara da yansımaktadır. István Zimonyi, Hazar–Macar ilişkilerine dair tarihsel kaynakları ve bugüne kadar ileri sürülen başlıca görüşleri yeniden değerlendirerek bu ilişkinin niteliği ve kronolojisine ilişkin sorunları tartışmaktadır. Szabolcs Polgár aynı ilişkiyi arkeolojik veriler ışığında ele alarak Şarkel Kalesi, Hazar ve Macar maddi

kültürleri arasındaki paralellikler ve Kabarların arkeolojik olarak belirlenebilmesi sorunları üzerinde durmaktadır. Marcel Erdal, Hazarların kullandığı Türk dili değişkesini tarihsel dilbilim açısından inceleyerek Hazar dil malzemesinin *r*-Türkçesi ve Genel Türkçe içerisindeki konumuna ilişkin önceki görüşleri yeniden değerlendirmektedir.

Frigyes Szücsi, 9. yüzyılda Avarların varlığının devam edip etmediği sorununu tarihsel ve arkeolojik araştırmaların bugünkü durumu ışığında ele alırken, György Szabados Macar etnogenezindeki Hun unsurlarını ve Hun–Macar tarihsel geleneğini çok bileşenli bir etnogenez çerçevesinde değerlendirmektedir. Zoltán Kordé, Sekeller ile Türkler arasındaki ilişki ve Sekellerin kökenine dair başlıca görüşleri eleştirel biçimde karşılaştırırken, Klára Sándor Sekel yazısının kökeni ve gelişimini inceleyerek bu yazı sisteminin Sekellerin erken tarihi ve etnik oluşumu açısından taşıdığı önemi tartışmaktadır. Sándor, Sekel yazısının Türk yazı sistemlerinin doğu değişkeleriyle ilişkili bir temel üzerinde geliştiği ve başlangıçtan itibaren Sekellere özgü olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

István Gergely Varga ve çalışma arkadaşları, 10–11. yüzyıl Karpat Havzası mezarlıklarından elde edilen genomları geniş bir Avrasya veri setiyle karşılaştırarak yurt tutan Macar topluluklarının kökeni ve nüfus yapısını arkeogenetik yöntemlerle incelemektedir. Klára Agyagási, Macarcadaki eski Türkçe alıntıların araştırma tarihini, kronolojisini ve dilsel katmanlarını değerlendirerek erken Macar–Türk dil ilişkilerine ilişkin araştırmaların gelişimini ve günümüzde ulaştığı sonuçları ortaya koymaktadır. Hakan Aydemir ise Anonymus'taki Macarların arayurtlarından birine işaret eden *Dentumoger* adını tarihsel dilbilim ve onomastik açısından yeniden inceleyerek adın yapısına yeni bir kökenbilgisel açıklama önermekte ve bu açıklamanın erken Macarların tarihî coğrafyasına ilişkin sonuçlarını tartışmaktadır.

Fatih Durgun, Julianus'un *Magna Hungaria* yolculuğunu 13. yüzyıl Hristiyan misyonerliği, dönemin siyasal şartları ve Avrupa–Asya ilişkileri bağlamında yeniden değerlendirirken, Ali Tirali Bizans kaynaklarından hareketle 10–13. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'na gelen Macar aristokratlarını ve bunların Macar–Bizans siyasal ve kültürel ilişkilerindeki yerini incelemektedir.

Attila Katona-Kiss, tarihsel kaynaklar ve arkeolojik buluntuları birlikte değerlendirerek Macaristan'a yerleşen Peçeneklerin maddi kültürüne ilişkin mevcut arkeolojik verilerin genel bir değerlendirmesini sunmaktadır. Mualla Uydu Yücel ise Türkiye'de Peçenekler üzerine yayımlanmış veya Türkçeye çevrilmiş çalışmaları bir araya getirerek bu alandaki araştırma alanyazınına ilişkin bibliyografik bir değerlendirme sunmaktadır.

Csilla Balogh, Karpat Havzası'ndaki Kuman elitlerine ilişkin arkeolojik malzemenin genel bir değerlendirmesini ve sistematik sınıflandırmasını yapmaktadır. Dávid Somfai Kara, erken Macar etnik tarihi ile günümüz Kıpçak-Türk topluluklarının etnik tarihi arasında kurulabilecek ilişkileri etnolojik, folklorik ve etnomüziko-

lojik veriler çerçevesinde tartışmaktadır. Zoltán Magyar ise Orta Çağ Macar yazılı kaynakları ve halk edebiyatından hareketle Peçenek, Uz, Kuman ve Tatar gibi Türk topluluklarının Macar tarihsel hafızası ve efsane geleneğinde bıraktıkları izleri incelemektedir.

Emine Yılmaz, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde Çuvaşça üzerine yürütülen araştırmaları, kullanılan güncel veri kaynaklarını ve farklı araştırma ekollerinin katkılarını değerlendirerek Çuvaşça araştırmalarının günümüzdeki durumuna ilişkin bir panorama sunmaktadır. Éva Csáki, yazılı kaynakların sınırlı olduğu dönemlerin araştırılmasında dil, onomastik ve sözlü kültür verilerinin tarihin aydınlatılmasına nasıl katkı sağlayabileceğini Türk–Macar ilişkilerine ait örnekler üzerinden göstermektedir.

Bu çalışmaların bir bölümü belirli konularda şimdiye kadar yürütülen araştırmaların sonuçlarını eleştirel biçimde değerlendirirken, bir bölümü yeni veriler veya yeni yorumlar sunmakta, bazıları ise uzun süredir tartışılmakta olan bilimsel sorunlara yeni çözüm önerileri getirmektedir. Bu çalışmalar, tarihsel kaynakların yanı sıra arkeoloji, tarihsel dilbilim, filoloji, onomastik, folklor, etnoloji ve arkeogenetik gibi farklı alanların verilerinden yararlanmaktadır. Erken dönem Türk–Macar ilişkilerinin kapsamlı biçimde anlaşılması, bu farklı disiplinlerin bulgularının birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir. Ancak bu değerlendirmede her disiplinin yöntemsel imkân ve sınırlarının mutlaka gözetilmesi gerekir.

Bu kitapta yer alan çalışmalar, yazarların kendi bilimsel görüş ve değerlendirmelerini yansıtmaktadır; çalışmalarda ileri sürülen görüş, yorum ve sonuçların bilimsel sorumluluğu ilgili yazarlara aittir. Bir çalışmanın bu kitapta yayımlanmış olması, editörlerin o çalışmada ileri sürülen bütün görüşleri paylaştığı veya bunların bilimsel geçerliliğini onayladığı anlamına gelmemektedir. Kitapta ele alınan bazı konularda editörlerin değerlendirmeleri ile yazarların görüşleri arasında önemli bilimsel ve yöntemsel farklılıklar da bulunmaktadır.

Bu hususun özellikle tarihsel toplulukların dilsel ve etnik aidiyetlerinin belirlenmesi konusunda vurgulanması gerekmektedir. Son yıllarda Türkiye'de yayımlanan bazı çalışmalarda, tarihsel, dilsel ve etnik bakımdan birbirinden farklı Kimmer, İskit, Sarmat, Alan ve Ugorların – yani Macarların, Mansilerin, Hantilerin – Türk kökenli oldukları veya Türkçe konuştukları yönünde iddialara rastlanmaktadır. Ancak bu tür iddiaların varlığı, bunların ilgili uzmanlık alanlarında kabul gören veya giderek güç kazanan bilimsel bir araştırma eğilimini temsil ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Özellikle Ugor halkları ile Alanların Türkçe konuştukları yönündeki iddiaların tarihsel dilbilim yöntemleriyle yapılan araştırmalar sonucunda ortaya konmuş olduğu izlenimi, bilimsel alanyazının mevcut durumunu doğru biçimde yansıtmamaktadır. Nitekim bu iddialar, konunun uzmanı olmayan, genellikle Türkiye'deki bazı genel Türk tarihçileri tarafından ileri sürülmektedir.

Bu bağlamda *Ugor* teriminin kullanımında herhangi bir kavramsal belirsizliğe yer bırakılmamalıdır. *Ugor*, Türkolojiye ait etnik veya dilsel bir adlandırma de-

ğil, Ural dilbiliminde kullanılan yerleşik bir sınıflandırma terimidir ve geleneksel tarihsel dilbilim sınıflandırmasında Macarca, Hantice ve Mansiceyi kapsar. Dolayısıyla Ugorların Türk olduğu iddiası, terminolojik ve dilbilimsel içeriği bakımından yalnızca tarihsel bir topluluğun etnik kökenine ilişkin alternatif bir görüş ileri sürmek anlamına gelmez; Macarca, Hantice ve Mansiceyi kapsayan yerleşik bir dilbilimsel kategorinin Türk dili ve Türk halklarıyla özdeşleştirilmesi anlamına da gelir. Böyle bir sınıflandırmanın tarihsel dilbilim alanyazınında bilimsel bir temeli bulunmamaktadır ve hiçbir dilbilimci tarafından da böyle bir şey ortaya konmuş değildir. Bu nedenle Ugorların Türk olduğu şeklindeki bir iddianın Türkiye'de bazı tarihçiler tarafından dile getirilmesi, onu bilimsel alanyazında tartışılan alternatif görüşlerden biri veya son dönemlerde güç kazanan bir araştırma eğilimi hâline getirmez. Burada söz konusu olan, birbirleriyle rekabet eden bilimsel görüşlerin bulunduğu bir sınıflandırma problemi değil, yerleşik dilbilim terminolojisinin ve bu terminolojinin ifade ettiği dilsel sınıflandırmanın doğru kullanılması meselesidir. Tarihsel toplulukların etnogenezinde farklı unsurların rol oynamış olması veya bu toplulukların Türk halklarıyla tarih boyunca çeşitli temaslar kurmuş bulunması da bu dilbilimsel sınıflandırmayı değiştirmez ve onları Türk yapmaz.

Aynı hususun Macarlar ve Macarca açısından da açık biçimde ifade edilmesi gerekir. Türkiye'de konunun uzmanı olmayan araştırmacılar, çoğunlukla bazı genel Türk tarihçileri tarafından zaman zaman aksi yönde iddialar dile getirilse de Macarlar Türk değildir ve Macarca da bir Türk dili değildir. Macarca Ural dil ailesine mensuptur ve tarihsel dilbilim açısından bunun tartışılacak bir tarafı yoktur. Bu tespit, erken Macar etnogenezinde Türk unsurların bulunmadığı veya Türk topluluklarının Macar tarihinde önemli roller oynamadığı anlamına gelmez. Tam tersine, tarihsel ve dilsel veriler Macar toplumunun oluşum sürecinde çeşitli Türk unsurlarını bünyesine kattığını ve bu unsurların zamanla Macar toplumu içinde asimile olduğunu göstermektedir. Ancak bir toplumun etnogenezinde farklı etnik unsurların yer alması, ortaya çıkan topluluğun bu unsurlardan herhangi biriyle özdeşleştirilmesini gerektirmez. Macar toplumunun tarih boyunca çeşitli Türk unsurlarını bünyesine katmış ve asimile etmiş olması, Macarların Macar, dillerinin de Macarca olduğu gerçeğini değiştirmez. Etnogeneze katılan unsurlarla etnogenez sonucunda ortaya çıkan tarihsel topluluğun kimliğini birbirine karıştırmak, etnogenez kavramını da anlamsız hâle getirir.

Benzer biçimde, mevcut dilsel veriler Alan (As) dilinin Doğu İranî bir dil olduğunu gösterdiğinden, Türkiye'de Alanların Türkçe konuştukları veya Türk kökenli oldukları yönündeki iddiaların genel Türk tarihi alanyazınında giderek güç kazanan bilimsel bir görüş veya yeni araştırmalarla desteklenmiş bir sonuç gibi gösterilmeye çalışılması ne mevcut dilsel verileri ne de bilimsel alanyazının bugünkü durumunu doğru biçimde yansıtmaktadır.

Bu noktada daha genel bir yöntem sorununa da kısaca dikkat çekmek gerekir. Arkeolojik buluntular, maddi kültür unsurları, folklorik veya müziksel paralellikler ve diğer kültürel benzerlikler tarihsel ilişkilerin araştırılmasında son derece değerli veriler olmakla birlikte, tek başlarına bir topluluğun hangi dili konuştuğunu veya hangi dil ailesine mensup olduğunu belirleyemezler. Dolayısıyla bir verinin bilimsel değeri yalnızca kendi niteliğine değil, hangi sorunun cevaplandırılmasında kullanıldığına da bağlıdır.

Bilimsel araştırma, mevcut görüşler arasından araştırmacının kendi tarih tasavvuruna uygun olanı tercih etmek veya önceden benimsenmiş bir görüşü destekleyen verileri bir araya getirmekten ibaret değildir. Araştırmacının kendi varsayımını destekleyen veriler kadar onunla çelişen verileri de dikkate alması; ileri sürülen iddianın hangi uzmanlık alanına ait olduğunu, hangi yöntemlerle sınanabileceğini, hangi verilere dayandığını ve ilgili uzmanlık alanyazınında nasıl değerlendirildiğini belirlemesi gerekir. Her iddia, yalnızca ileri sürülmüş veya belirli çevrelerce savunuluyor olması nedeniyle bilimsel bir tartışma konusu veya bilimsel bir alternatif hâline gelmez. Aynı şekilde, bir iddianın farklı yayınlarda tekrarlanması veya birbirine atıf yapan çalışmalar yoluyla genişleyen bir alanyazın görünümü kazanması da bağımsız kanıtların çoğaldığı anlamına gelmez. Bir görüşün bilimsel ağırlığını belirleyen, onu tekrarlayan yayınların sayısı değil, dayandığı verilerin niteliği, kullanılan yöntemin geçerliliği ve birbirinden bağımsız kanıtlarla ne ölçüde desteklendiğidir.

Burada vurgulanan yöntemsel sınırlar disiplinlerarası araştırmaya karşı bir tutum olarak anlaşılmamalıdır. Aksine, gerek bu kitabın kapsamı ve başlığı gerekse burada bir araya getirilen çalışmalar, farklı bilim alanlarının verilerinin birlikte değerlendirilmesine verdiğimiz önemi açıkça göstermektedir. Disiplinlerarasılık, bilim alanlarının yöntemsel sınırlarının ortadan kaldırılması veya bir disipline ait verilerin başka bir disiplinin sorularını onun yöntemlerinden bağımsız biçimde cevaplayabileceğinin varsayılması anlamına gelmez. Sağlıklı bir disiplinlerarası yaklaşım, farklı veri türlerinin hangi soruları cevaplayabileceğinin ve hangi noktada başka bir uzmanlık alanının yöntem ve uzmanlığına ihtiyaç duyulduğunun bilinmesini gerektirir. Bir disiplinin sonuçlarından yararlanmak ile o disiplinin uzmanlık alanına giren sorunlar hakkında bağımsız bilimsel hükümler üretmek aynı şey değildir.

Bu kitap, farklı bilim alanlarından araştırmacıların görüşlerini bir araya getirmeyi amaçladığından, editörler olarak yazarların bilimsel yorumlarına mümkün olduğunca geniş bir düşünce ve tartışma alanı bırakmayı tercih ettik. Bununla birlikte bilimsel çoğulculuk ile bilimsel iddiaların kanıt değeri arasında ayrım yapılması gerektiğini düşünüyoruz. Özellikle tarihsel sorunlar üzerinde çalışan araştırmacıların bilimsel alanyazında karşılaştıkları her iddiayı eşit kanıt değerine sahip görüşler olarak değerlendirmemeleri ve farklı disiplinlerden gelen verileri ilgili bilimsel sorunun gerektirdiği yöntemler çerçevesinde değerlendirmeleri, sağlıklı bir araştırma geleneğinin gelişmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu düşüncelerden hareketle bu kitabın, erken dönem Türk–Macar ilişkilerinin tarihine ilişkin mevcut bilgilerimize katkı sağlamasını, farklı bilim alanları arasındaki diyaloğu güçlendirmesini ve ele aldığı sorunlar üzerine yeni araştırma ve tartışmalara zemin hazırlamasını diliyoruz. Kitapta bir araya getirilen farklı veri, yöntem ve yaklaşımların yalnızca konu üzerinde çalışan bilim insanları için değil, Türk–Macar ilişkilerinin erken dönemlerine ilgi duyan bütün okuyucular için yararlı olmasını; özellikle genç araştırmacıları yeni sorular sormaya, mevcut görüşleri eleştirel biçimde değerlendirmeye ve bu karmaşık tarihsel ilişkileri bilimsel yöntemlerin gerektirdiği titizlikle incelemeye teşvik etmesini umuyoruz.

Son olarak, hem 18–19 Kasım 2024 tarihinde düzenlenen "*Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri – Macarlaşan Türk Halkları*" başlıklı uluslararası sempozyumun gerçekleştirilmesine hem de o sempozyumda sunulan çalışmaların bir araya getirildiği bu kitabın basılı olarak yayımlanmasına sağladığı maddi destekten dolayı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na teşekkürü bir borç biliriz.

Kitabın Türk–Macar ilişkileri alanındaki araştırmalara ve bilim dünyasına yararlı ve kalıcı bir katkı sunmasını diliyoruz.

Preface

As part of the "2024 Turkish–Hungarian Cultural Year," an international and interdisciplinary symposium entitled "*Turkic–Hungarian Relations in the Middle Ages – Turkic Peoples Who Became Hungarian*" was held at the Faculty of Letters of Istanbul Medeniyet University on 18–19 November 2024, with the support of our then Dean, Prof. Selim Karahasanoğlu, and under the patronage of Viktor Mátis, Ambassador of Hungary to Ankara. We would like to take this opportunity to express our sincere gratitude to both of them for their support in making the symposium possible.

The main aim of the symposium was to examine Turkic–Hungarian relations, which have a history extending back more than a thousand years. Researchers from Türkiye, Hungary, and Germany examined the Turkic peoples — Huns, Avars, Székelys, Pechenegs, Oghuzes, and Cumans — who played an important role in Hungarian ethnogenesis and history between the fifth and fifteenth centuries and were subsequently assimilated and became Hungarian. They examined the influence of these peoples on Hungarian history, language, and culture and evaluated the results of research conducted on these subjects to date. Until then, neither Türkiye nor Hungary had hosted a joint symposium, workshop, or similar academic event that addressed this early period in such a comprehensive manner. This volume contains the article versions of the papers presented at the symposium, expanded with scholarly references and explanations as well as illustrations.

For a long time, both in general perceptions and in historical research, the history of Turkic–Hungarian relations was associated largely with the expansion of the Ottoman Empire into Central Europe, the wars of the 16th and 17th centuries, and the approximately century-and-a-half-long Ottoman presence in the Carpathian Basin. Yet the historical relations between the two peoples reach back to much earlier periods.

Throughout the centuries in which Hungarian ethnogenesis, Hungarian history in Eastern Europe, and the settlement of the Hungarians in the Carpathian Basin took place and developed, the Hungarians came into contact with numerous communities that spoke Turkic languages or belonged to the Turkic cultural and political milieu of the Eurasian steppe. These relations, which took the form of coexistence, political and military alliances, conflicts, population movements and processes of assimilation, as well as cultural and linguistic interactions, left lasting traces in the Hungarian language, material culture, society, and historical tradition.

For this reason, the study of this early period of Turkic–Hungarian relations cannot be reduced to the history of encounters between two clearly distinguishable

ethnic or political communities. The principal features of the Eurasian steppe world of the Early Middle Ages included continuous population movements, shifting political alliances and imperial structures, and intensive interaction among different linguistic and cultural communities. Within this historical environment, the concepts "Hungarian" and "Turkic" cannot be used in the same sense for every period and every type of source. Determining the relationships between tribal names and political designations encountered in the sources, on the one hand, and linguistic categories and archaeological cultures, on the other, therefore requires particular methodological care and rigor.

With regard to the early history of the Hungarians and the centuries preceding their settlement in the Carpathian Basin, their relations with Turkic-speaking communities are of particular importance. The histories of the Huns, Avars, Onogurs, Bulgars, Khazars, Pechenegs, Oghuzes, and Cumans intersected with Hungarian history at different times and in different ways. Some of these relations emerged on the Eastern European steppes before the settlement in the Carpathian Basin, while others continued within the borders of the medieval Kingdom of Hungary. These relations were not solely political or military in nature; linguistic borrowings, technological and cultural transfers, various elements of dress and material culture, burial traditions, folklore, and historical memory all bear different traces of this long and complex process.

One of the principal difficulties in researching these relations is the differing nature of the available sources. Written sources are fragmentary; they were often composed at a considerable temporal and geographical distance from the events they describe, and their authors interpreted steppe communities within their own political, cultural, and terminological systems. Historical linguistics can reveal layers of early Turkic–Hungarian relations on which the written sources remain silent; however, the historical and chronological identification of linguistic borrowings does not always make it possible to identify with certainty the Turkic community from which they originated. While archaeological finds can shed light on the material and ritual dimensions of these relations, no automatic or necessary identity can be assumed between elements of material culture and ethnic identity. In recent years, archaeogenetic research has added a new type of data to earlier findings; however, the historical interpretation of these data likewise requires consideration of their archaeological, anthropological, and historical contexts.

It is precisely for this reason that an interdisciplinary approach is of particular importance in the study of early Turkic–Hungarian relations. Historical linguistics, history, cultural history, archaeology, and archaeogenetics are not disciplines offering competing explanations, but fields that make different dimensions of the same complex historical process accessible. Data from a single type of source or academic discipline are not sufficient on their own to reconstruct the entirety of these relations.

Comparing data obtained through different methods, however, makes it possible for the findings of different disciplines to verify and complement one another and, where necessary, to be reassessed.

This broad historical and interdisciplinary framework is also reflected in the studies included in the present volume. István Zimonyi re-evaluates the historical sources concerning Khazar–Hungarian relations and the principal views advanced to date, discussing questions concerning the nature and chronology of these relations. Szabolcs Polgár examines the same relationship in the light of archaeological evidence, focusing on the fortress of Sarkel, parallels between Khazar and Hungarian material culture, and the problems involved in identifying the Kabars archaeologically. Marcel Erdal examines the Turkic language variety used by the Khazars from the perspective of historical linguistics and re-evaluates earlier views concerning the position of Khazar linguistic material within *r*-Turkic and Common Turkic.

Frigyes Szücsi addresses the question of whether the Avars continued to exist in the 9th century in the light of the current state of historical and archaeological research, while György Szabados evaluates the Hunnic elements in Hungarian ethnogenesis and the Hunnic–Hungarian historical tradition within the framework of multi-component ethnogenesis. Zoltán Kordé critically compares the principal views concerning the relationship between the Székelys and Turkic peoples and the origin of the Székelys, while Klára Sándor examines the origin and development of the Székely script and discusses the significance of this writing system for the early history and ethnic formation of the Székelys. Sándor concludes that the Székely script developed on a basis related to the eastern varieties of Turkic writing systems and was specifically Székely from the outset.

István Gergely Varga and his colleagues compare genomes obtained from 10th- and 11th-century cemeteries in the Carpathian Basin with a broad Eurasian dataset and use archaeogenetic methods to investigate the origins and population structure of the Hungarian communities of the Conquest period. Klára Agyagási evaluates the history of research, chronology, and linguistic layers of the early Turkic loanwords in Hungarian, tracing the development of research on early Hungarian–Turkic linguistic relations and the conclusions reached today. Hakan Aydemir re-examines, from the perspectives of historical linguistics and onomastics, the name *Dentumoger* in Anonymus, which refers to one of the intermediate settlement areas of the Hungarians, proposes a new etymological explanation for the structure of the name, and discusses the implications of this explanation for early Hungarian historical geography.

Fatih Durgun re-evaluates Julianus's journey to *Magna Hungaria* in the context of 13th-century Christian missionary activity, the political conditions of the period, and relations between Europe and Asia, while Ali Tirali examines, on the basis of Byzantine sources, the Hungarian aristocrats who came to the Byzantine Em-

pire between the tenth and thirteenth centuries and their place in Hungarian–Byzantine political and cultural relations.

Attila Katona-Kiss provides an overview of the available archaeological evidence concerning the material culture of the Pechenegs who settled in Hungary by considering historical sources and archaeological finds together. Mualla Uydu Yücel brings together studies on the Pechenegs published in Türkiye or translated into Turkish and provides a bibliographical overview of the research literature in this field.

Csilla Balogh provides an overview and systematic classification of the archaeological material relating to the Cuman elite in the Carpathian Basin. Dávid Somfai Kara discusses possible connections between early Hungarian ethnic history and the ethnic history of present-day Kipchak-Turkic communities on the basis of ethnological, folkloric, and ethnomusicological data. Zoltán Magyar examines the traces left by Turkic communities such as the Pechenegs, Oghuzes, Cumans, and Tatars in Hungarian historical memory and legendary tradition, drawing on medieval Hungarian written sources and folk literature.

Emine Yılmaz evaluates research conducted on Chuvash in the first quarter of the 21st century, current data sources, and the contributions of different schools of research, providing an overview of the present state of Chuvash studies. Éva Csáki demonstrates, through examples from Turkic–Hungarian relations, how linguistic, onomastic, and oral-cultural data can contribute to illuminating history in the study of periods for which written sources are limited.

Some of these studies critically evaluate the results of research conducted to date on particular subjects; others offer new data or new interpretations, while still others propose new solutions to scholarly problems that have long been debated. In addition to historical sources, these studies draw on data from such fields as archaeology, historical linguistics, philology, onomastics, folklore, ethnology, and archaeogenetics. A comprehensive understanding of early Turkic–Hungarian relations requires the findings of these different disciplines to be considered together. In doing so, however, the methodological possibilities and limitations of each discipline must always be taken into account.

The studies included in this volume reflect the authors' own scholarly views and assessments; scientific responsibility for the views, interpretations, and conclusions advanced in them rests with the respective authors. The publication of a study in this volume does not mean that the editors share all the views expressed in it or endorse their scientific validity. On some of the issues addressed in the volume, there are also significant scholarly and methodological differences between the editors' assessments and the views of the authors.

This point needs to be emphasized particularly with regard to determining the linguistic and ethnic affiliations of historical communities. Some studies published

in Türkiye in recent years contain claims that the Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Alans, and Ugrians — that is, Hungarians, Mansi, and Khanty — although historically, linguistically, and ethnically distinct from one another, were of Turkic origin or spoke Turkic languages. The existence of such claims, however, should not be interpreted as meaning that they represent an accepted or increasingly influential line of scholarly research in the relevant fields of expertise. In particular, the impression that claims concerning the Turkic-speaking character of the Ugrian peoples and the Alans have emerged as a result of research conducted using the methods of historical linguistics does not accurately reflect the current state of the scholarly literature. Indeed, these claims are generally advanced by some historians of General Turkic history in Türkiye who are not specialists in the subject.

In this context, no conceptual ambiguity should be allowed in the use of the term *Ugrian*. *Ugrian* is not an ethnic or linguistic designation belonging to Turkology, but an established classificatory term used in Uralic linguistics and, in the traditional classification of historical linguistics, encompasses Hungarian, Khanty, and Mansi. Consequently, the claim that the Ugrians are Turkic does not, in its terminological and linguistic content, merely amount to advancing an alternative view concerning the ethnic origin of a historical community; it also amounts to identifying an established linguistic category encompassing Hungarian, Khanty, and Mansi with Turkic languages and Turkic peoples. Such a classification has no scientific basis in the literature of historical linguistics, nor has any linguist ever proposed such a classification. The fact that a claim that the Ugrians are Turkic is voiced by some historians of General Turkic history in Türkiye therefore does not make it one of the alternative views debated in the scholarly literature or a research trend that has gained strength in recent years. What is at issue here is not a classificatory problem involving competing scholarly positions, but the correct use of established linguistic terminology and of the linguistic classification expressed by that terminology. The fact that different elements may have played a role in the ethnogenesis of historical communities, or that these communities may have had various contacts with Turkic peoples throughout history, does not alter this linguistic classification and does not make them Turkic.

The same point must also be stated clearly with regard to the Hungarians and the Hungarian language. Although researchers in Türkiye who are not specialists in the subject, mostly some historians of General Turkic history, occasionally make claims to the contrary, the Hungarians are not Turkic, nor is Hungarian a Turkic language. Hungarian belongs to the Uralic language family, and from the perspective of historical linguistics there is nothing to debate on this point. This observation does not mean that there were no Turkic elements in early Hungarian ethnogenesis or that Turkic communities did not play important roles in Hungarian history. On the contrary, historical and linguistic evidence shows that Hungarian society incorporated

various Turkic elements during the course of its formation and that these elements were gradually assimilated into Hungarian society. The presence of different ethnic elements in the ethnogenesis of a society, however, does not require the resulting community to be identified with any one of those elements. The fact that Hungarian society incorporated and assimilated various Turkic elements throughout its history does not change the fact that the Hungarians are Hungarian and that their language is Hungarian. To confuse the elements participating in ethnogenesis with the identity of the historical community that emerges as a result of ethnogenesis renders the very concept of ethnogenesis meaningless.

Similarly, since the available linguistic evidence shows that the Alan (As) language was an Eastern Iranian language, attempts in Türkiye to present claims that the Alans spoke Turkic or were of Turkic origin as a scholarly view gaining increasing acceptance in the general literature on Turkic history or as a conclusion supported by recent research do not accurately reflect either the available linguistic evidence or the current state of the scholarly literature.

At this point, a more general methodological problem should also be briefly noted. Archaeological finds, elements of material culture, folkloric or musical parallels, and other cultural similarities are extremely valuable data for the study of historical relations, but they cannot by themselves determine which language a community spoke or to which language family its language belonged. The scholarly value of a given piece of evidence therefore depends not only on its own nature, but also on the question it is being used to answer.

Scholarly research does not consist simply of selecting, from among existing views, the one that accords with the researcher's own conception of history, or of assembling data that support a previously adopted position. Researchers must consider evidence that contradicts their hypothesis as well as evidence that supports it; they must determine to which field of expertise a claim belongs, by which methods it can be tested, on what data it is based, and how it is evaluated in the relevant specialist literature. A claim does not become a subject of scholarly debate or a scholarly alternative merely because it has been put forward or is defended in certain circles. Likewise, the repetition of a claim in different publications, or its acquisition of the appearance of an expanding body of literature through studies that cite one another, does not mean that the amount of independent evidence has increased. The scholarly weight of a view is determined not by the number of publications that repeat it, but by the quality of the data on which it is based, the validity of the method employed, and the extent to which it is supported by independent evidence.

The methodological boundaries emphasized here should not be understood as an objection to interdisciplinary research. On the contrary, both the scope and title of this volume and the studies brought together here clearly demonstrate the importance we attach to evaluating data from different fields together. Interdisciplinarity

does not mean eliminating the methodological boundaries between disciplines or assuming that data belonging to one discipline can answer the questions of another independently of its methods. A sound interdisciplinary approach requires an understanding of which questions different types of data can answer and at what point the methods and expertise of another field are required. Drawing on the results of a discipline and independently formulating scholarly judgments on questions that fall within the expertise of that discipline are not the same thing.

Since this volume aims to bring together the views of researchers from different academic fields, as editors we have chosen to allow as broad a space as possible for the authors' scholarly interpretations and for discussion. At the same time, we believe that a distinction must be made between scholarly pluralism and the evidential value of scholarly claims. It is particularly important that researchers working on historical problems should not treat every claim they encounter in the scholarly literature as a view of equal evidential value, and that they should evaluate data from different disciplines within the methodological framework required by the scholarly question concerned. This is of great importance for the development of a sound research tradition.

With these considerations in mind, we hope that this volume will contribute to our existing knowledge of the history of early Turkic–Hungarian relations, strengthen dialogue among different academic fields, and provide a basis for new research and discussion on the issues it addresses. We hope that the different types of data, methods, and approaches brought together in the volume will be useful not only to scholars working on the subject but also to all readers interested in the early periods of Turkic–Hungarian relations; in particular, we hope that they will encourage younger researchers to ask new questions, critically evaluate existing views, and investigate these complex historical relations with the rigor required by scholarly methods.

Finally, we would like to express our gratitude to the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB) for its financial support both for the international symposium "*Turkic–Hungarian Relations in the Middle Ages – Turkic Peoples Who Became Hungarian*," held on 18–19 November 2024, and for the publication of this volume in printed form, bringing together the studies presented at that symposium.

We hope that this volume will make a useful and lasting contribution to research on Turkic–Hungarian relations and to the scholarly community more broadly.

İÇİNDEKİLER – CONTENTS

Hazar–Macar ilişkileri
Khazar–Hungarian relations *1–22*
István ZIMONYI

Arkeolojik bulgular ışığında Hazar–Macar ilişkileri
Khazar–Hungarian relations as reflected in the archaeological record *23–38*
Szabolcs POLGÁR

The Turkic variety used by the Khazars
Hazar Türkçesi *39–46*
Marcel ERDAL

Avars in the 9th century AD. The state of the historical and archaeological research
9. yüzyılda Avarlar – Dönemin tarihsel ve arkeolojik araştırmalarına genel bir bakış *47–68*
Frigyes SZÜCSI

Hunnic components in the Hungarian ethnogenesis
Macar etnik oluşumunda Hun unsurları *69–98*
György SZABADOS

Székelys and Turks
Sekeller ve Türkler *99–114*
Zoltán KORDÉ

A well-known unknown writing: The Székely script
İyi bilinen, ama bilinmeyen bir yazı: Sekel yazısı *115–126*
Klára SÁNDOR

Archaeogenetic data reveal the genetic composition of 10th-century conquering Hungarians
Arkeogenetik verilerin ışığında 10. yüzyıl Macar fatihlerinin genetik bileşimi *127–138*
Gergely I. B. VARGA

Early Hungarian–Turkic language contact
Erken Macar–Türk dil ilişkileri *139–154*
Klára AGYAGÁSI

Nyelvészeti megjegyzések a Dentumoger *elnevezéshez*
Dentumoger *adlandırmasına ilişkin dilbilimsel açıklamalar* *155–186*
AYDEMİR Hakan

Between the global Christian vision and the search for the lost homeland: Friar Julian's mission to Magna Hungaria
Küresel Hristiyan vizyonu ile kayıp yurt arayışı arasında: Rahip Julian'ın Magna Hungaria *misyonu* *187–218*
Fatih DURGUN

An indeterminate sojourn: Hungarian aristocrats in the Byzantine Empire
Süresi meçhul bir ikamet: Bizans İmparatorluğu'nda Macar aristokratlar *219–234*
Ali TİRALİ

Macaristan'daki Peçeneklerin tarihine dair arkeolojik veriler: Genel bir değerlendirme
Archaeological data on the history of the Pechenegs in Hungary: A general overview *235–280*
Attila KATONA-KISS

Türkiye'de Peçeneklere dair literatür ve değerlendirilmesi
The literature on the Pechenegs in Türkiye and its evaluation *281–304*
Mualla UYDU YÜCEL

Karpat Havzası'nda Kuman elitlerinin mezar buluntuları
Grave goods of the Cuman elite in the Carpathian Basin *305–344*
Csilla BALOGH

The connection between the ethnic histories of Kipchak-Turkic (Kuman) speaking peoples and Hungarians
Kıpçak Türkçesi (Kumanca) konuşan halkların etnik tarihi ile Macarların etnik tarihi arasındaki ilişki *345–354*
Dávid SOMFAI KARA

Turkic peoples in the Medieval layer of Hungarian legendary tradition
Macar efsane geleneğinin Orta Çağ kökenli katmanında Türk halkları *355–368*
Zoltán MAGYAR

21. yüzyılın ilk çeyreğinde Çuvaşça araştırmaları
Chuvash studies in the first quarter of the 21st century *369–392*
Emine YILMAZ

Filoloji tarihi nasıl aydınlatır?
How does philology illuminate history? *393–402*
Éva CSÁKI

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 1–22
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.01 · CC BY-NC 4.0

ARTSÜREM

HAZAR–MACAR İLİŞKİLERİ

István ZIMONYI*

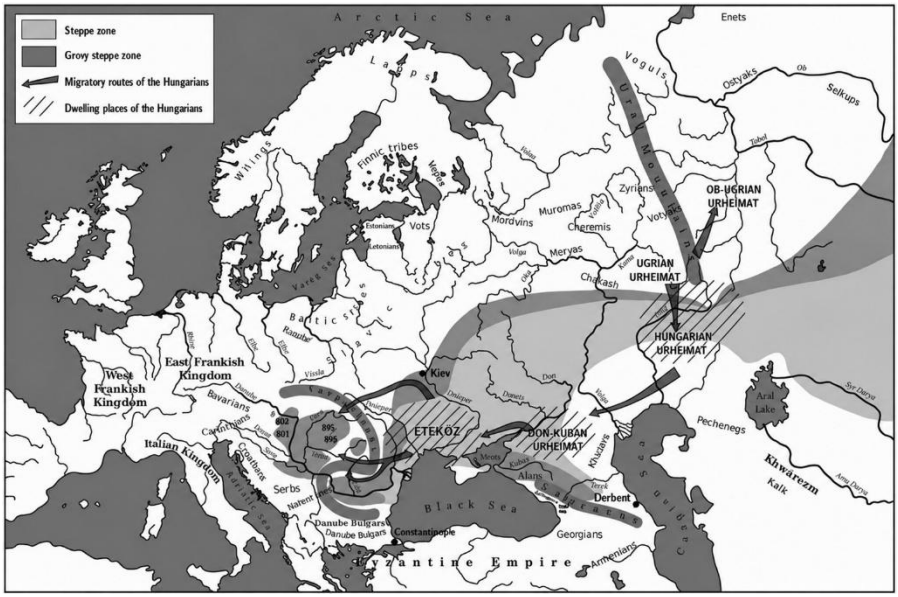
Giriş

Macar tarih yazımında Hazar–Macar ilişkileri konusunda önemli görüş farkları vardır.[1] Yaygın bir görüşe göre Macarlar 7. yüzyıldan itibaren Hazar Kağanlığı'nın bir parçasıydı ve Macar boylar birliğinin bağımsızlığı iki aşamada gerçekleşmişti: İlki 9. yüzyılın başlarında, 830 civarında ve daha sonra 870'lerde.[2] Diğer bir temel görüş ise Macarların 9. yüzyılın başlarında Hazarlara yaklaştığı ve 830'larda birbirlerine düşman olduklarıdır. Hazarlar daha sonra 840 ile 860 yılları arasında Macar boylar birliğini egemenlikleri altına almış, ancak 870'lerde Macarlar bağımsızlıklarını kazanmayı başarmışlardır.[3] İki temel kavramın ortak özelliği, yurt tutuş (895) öncesinde Macar boylar birliğinin bağımsızlık statüsüdür. Ancak bu iki görüş birbiriyle uyumlu değildir.

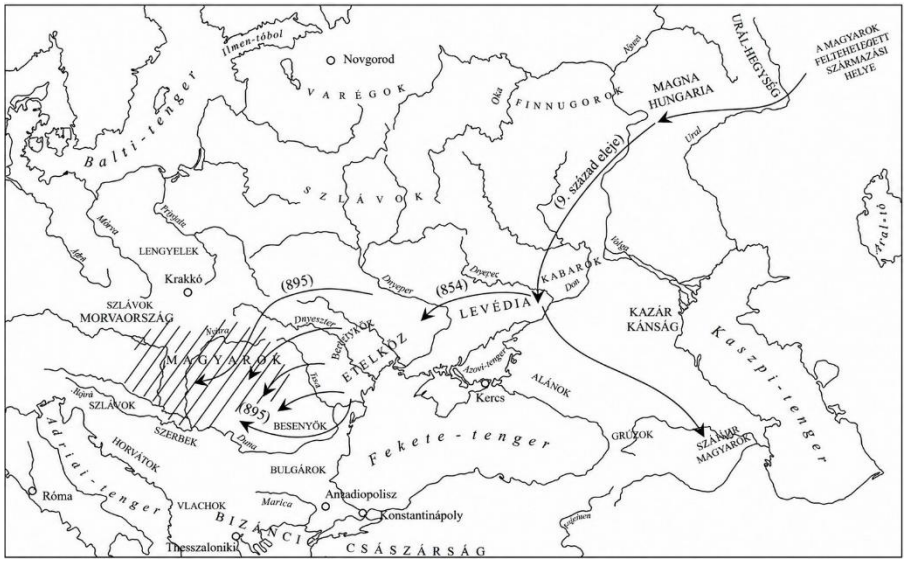
Bu çalışma, söz konusu farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olan çelişkileri incelemeyi ve yeni bir yorum sunmayı amaçlamaktadır. Hazar–Macar ilişkisinin 7. ve 8. yüzyıllardaki algılanışı temelde dilbilimsel-tarihsel hususlardan etkilenmiştir, ancak entelektüel, ideolojik, politik eğilimler ve çağın ruhu da bu sorunu etkilemiştir. Hazar sarayının Yahudiliğe geçişi ve bu konunun 20. yüzyılda tarih literatürüne girmesinin de ciddi bir tesiri olmuştur. Ayrıca, Hazar dilinin Türk dilleri arasında sınıflandırılması ve bunun tarihsel sonuçları da önemli bir faktördür. Ceyhânî geleneğinin yorumlanması da 830 ve 870 yılları arasındaki ilişkide belirleyici etkenlerden biridir.

* Szeged Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Orta Çağ Araştırmaları Bölümü, Szeged, Macaristan; ORCID ID: 0000-0002-4644-2969; istvan.zimonyi@gmail.com

[1] Macar–Hazar ilişkilerine genel bir bakış için bkz. Tóth, 2000, 637–654; Róna-Tas, 2007, 269–278; Zimonyi, 2016, 344–354.
[2] Gombocz, 1923; Németh, 1930, 125–126, 151, 154; Ligeti, 1986; Róna-Tas, 1996.
[3] Gombocz, 1912, 194, 204; Németh, 1991, 182–183, 218–228. Czeglédy, 1985, 118–119; Kristó, 1996; Kristó–Makk, 2001, 11, 21–22, 29, 38–39, 45–7, 52; Tóth, 2015; Türk, 2023.

Görsel 1. Macarların göçleri (Gombocz, 1923; Németh, 1930; Róna-Tas–Berta, 2011)

Görsel 2. Macarların göçleri (Gombocz, 1912; Németh, 1991, Czeglédy, 1985; Kristó, 1996; Makk, 2009)

İbn Rüste'nin, Hazarların Macarlara karşı savunmasını anlattığı pasaj da ayrıntılı olarak analiz edilecektir. Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogennitus tarafından derlenen *De Administrando Imperio*'nun (DAI) 38, 39 ve 40. bölümleri Hazar–Macar ilişkisini ayrıntılı olarak ele almaktadır. Hazarların tarihindeki ana olaylar ve Doğu Avrupa'daki rolleri de incelenmeyi hak etmektedir. Son olarak, Hazar Kağanlığı'nın Macar boylar birliğinin oluşum sürecindeki rolü ele alınacaktır.

Hazarların Yahudiliğe geçişi – 20. yüzyıldaki algılanışı

Bu durum, Macar-Hazar ilişkisinin algılanışını resmi olarak hiçbir zaman etkilememiş, ancak tarihçilerin değerlendirmelerinde her zaman var olmuş ve hâlâ da var olmaya devam eden önemli bir faktördür. Hazar kağanı 9. yüzyılda Yahudiliği kabul etmiştir. Kağanın bu tercihini etkileyen nedenler yeniden kurgulanabilir. Çevresinde iki büyük güç vardı: Bizans ve Halifelik. Hazar kağanı için Hristiyanlığı ya da İslam'ı benimsemek, bu iki büyük güçten birinin hükümdarına resmen tabi olmak ve aynı zamanda bu durumun kağanlık üzerinde belirleyici bir kültürel etkiye sahip olacağını kabul etmek anlamına geliyordu. Yahudiliğin benimsenmesinin böyle bir sonucu olmayacağından ve aynı zamanda Yahudi tüccarların Hazar Kağanlığı içinde önemli bir rol oynamasından dolayı, Hazar kağanının seçimi makuldür. Yahudiliğin ne ölçüde yayıldığı ise tartışmalıdır, ancak her halükârda kağan ve çevresi Yahudiliğe geçmiştir.[4]

20. yüzyıl Macar tarih yazımı Yahudi sorununun gelişiminden açıkça etkilenmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hazar adı, Macar kamu bilincinde Yahudi ile eşanlamlıydı ve antisemitizm resmi Macar siyasetinde yer bulmaktaydı. Ek olarak Holokost'un çözülememiş travması da varlığını sürdürüyordu. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen komünist diktatörlük, Yahudi sorununun yatıştırılmasına herhangi bir katkıda bulunmamıştır.

Yahudi sorununun 20. yüzyıldaki gelişimi, ciddi tarih çalışmalarında Hazar–Macar ilişkisinin algılanışını doğrudan etkilememiştir, ancak dolaylı olarak başka yönlere dayanan görüşleri güçlendirmiş olabilir. Şunu açıkça

[4] Golden, 2007, 123–162; Uhrman, 2020, 8–74.

belirtmek gerekir ki, 9. yüzyıl Hazar ve 20. yüzyıl Yahudi sorunu arasında tarihsel olarak hiçbir açıdan bağlantı kurmak mümkün değildir.

Hazarların dili

Macarların tarihine dair yazılı kaynaklara yalnızca 9. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Macar boy birliğinin 5–8. yüzyıllardaki göç yollarının yeniden inşası, esas olarak Macarcadaki Eski Türkçe alıntı kelimelerden elde edilen tarihsel sonuçlara dayanmaktadır.[5] Zoltán Gombocz, Macar dilinde 895'ten önce yer alan Eski Türkçe kökenli alıntı sözcüklerin çoğunluğunu Bulgar-Türk lehçeleriyle açıklamıştır.[6] Bu terimle, 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgarların, 7. yüzyılın sonunda Aşağı Tuna'nın güneyindeki Balkanları işgal eden Tuna Bulgarlarının ve Volga-Bulgarlarının dilini kastetmektedir. Çuvaşça, Volga Bulgarlarının üç dil lehçesinden[7] birinin torunu olarak kabul edilebilir.

Hazar dili aynı zamanda, Gombocz tarafından Hazar etnonimi ve Hazar başkentinin adlarından biri olan Sarıgşın'a dayanarak Genel-Türkçe olarak tanımlanmıştır. Buna göre, Gombocz ilk olarak Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntı kelimelerin Volga–Kama bölgesinde, 600 ile 800 yılları arasında Volga Bulgarlarından alındığını öne sürmüştür. İlk tarih, Volga Bulgarlarının Volga–Kama bölgesine göç ettikleri zaman, ikincisi ise Macarların güneye doğru hareket ettikleri zamandı. Gombocz fikrini değiştirdi ve Macarların, Bulgar Türkçesi konuşan nüfusla temasların yerini 463–600 yılları arasında Kuban bölgesine yerleştirdi. Macarlar, 463'ten kısa bir süre önce Onogur-Saragur-Ogur göçünün bir sonucu olarak Volga–Kama bölgesinden Kafkasya eteklerine taşınmış ve 600 civarında Volga Bulgarlarının kuzeye doğru göç etmesiyle bu temasları kesilmiştir. Bu teoriler, Hazar dilinin Macarca ile temasa geçmediği varsayımına dayanıyordu, çünkü bu durumun dilsel malzemeye yansıması gerekirdi.[8]

---

[5] Son literatür için bkz. Ligeti, 1986; Róna-Tas–Berta, 2011.
[6] Gombocz, 1912.
[7] Agyagási, 2019, 160–183.
[8] Czeglédy, 1985, 156–63. Károly Czeglédy, teorilerin gelişimini ayrıntılı olarak analiz etti.

András Róna-Tas, Hazar etnoniminin var olmayan bir **qaz-* 'dolaşmak' fiilinden türetildiğini ve orijinal Türkçe biçiminin *qasar* olduğunu ve belki de *caesar* unvanından kopyalandığını göstermiştir.[9]

Lajos Ligeti, yazılı kaynaklardaki Hazar terimlerini ve Macar dilinde korunan unvanları, ayrıca Kiev'deki Hazar mektubunun runik kimlik doğrulamasını gözden geçirerek, Hazar dilinin de Bulgar Türkçesi/Çuvaşça tipi Türkçe koluna ait olduğu sonucuna vardı.[10] Bu da Macarcadaki Eski Türkçe kökenli sözvarlığının kaynağını Hazar Kağanlığı dışında arama zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Tarihsel olarak bu, Macar boylar birliğinin Hazar Kağanlığı'nın yakınında veya içinde oluşmuş olabileceği ve göç teorilerinin klasik yaklaşımının artık geçerli olmadığı anlamına gelir.

Macar–Hazar ilişkileri üzerine Ceyhânî

Ceyhânî'nin[11] metni bize İbn Rüste,[12] Gerdīzī,[13] Mervezî[14] ve diğer yazarların eserlerinden ulaşmıştır. Macaristan bölümünde, Macar–Hazar ilişkisine dair bu yorumu yalnızca İbn Rüste muhafaza eder: "*Söylendiğine göre, eski zamanda Hazarlar, Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşu kavimlerden*

[9] Róna-Tas, 1982, 349–380; Róna-Tas–Berta, 2011, 6.
[10] Ligeti, 1986, 475-493.
[11] Macaristan bölümüne ilişkin son tartışmalar için bkz. Zimonyi, 2016.
[12] Ibn Rusteh: BGA VII, 142–143; Lewicki, 1977, 32–35; Göckenjan–Zimonyi 2001, 64–75; Zimonyi, 2016, 38–39; Şeşen, 1998, 38: Macarlar: Etraflarındaki Slavların hepsine galip gelirler. Onlara ağır vergiler koyarlar. Slavlar Macarların elinde esir gibidirler. Macarlar ateşe taparlar. Slavlar üzerine yağma akını yaparak aldıkları esirleri deniz sahiline götürürler. Bu esirleri Rum ülkesinin girişindeki Kerh (Çarşı) denen yere götürürler. Rivayet edildiğine [söylendiğine, IZ] göre, eski zamanda Hazarlar, Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşu kavimlerden korunabilmek için onlarla aralarına hendek kazmışlardı. Macarlar aldıkları esirleri Kerh denen yere getirince Rumlar denizden çıkar ve bahsedilen yerde çarşı kurarlar. Macarlar onlara esir vererek Rum dibâsı, zilliyyat (?) vs. [yünlü halılar, IZ] gibi rum eşyaları alırlar.
[13] Gerdîzî: Ḥabībī, 1963, 274; Martinez, 1982, 159–163; Göckenjan–Zimonyi, 2001, 172–178; Zimonyi, 2016, 40–43; Şeşen, 1998, 85. Macarlar: Bunlar daima Slavlara galip gelirler. Devamlı onlardan haraç ve esir alırlar. Ve Macarlar ateşperesttirler. Oğuzlara, [etraflarındaki, IZ] Slavlara, Ruslara giderek oralardan esir getirirler. Bu esirleri Rum'a götürrürler, satarlar.
[14] Minorsky, 1942, 22, 35; Göckenjan–Zimonyi, 2001, 252; Zimonyi, 2016, 50–51.

korunabilmek için onlarla aralarına hendek[15] *kazmışlardı.*"[16] Bu cümle özel bir ilgiyi hak etmektedir çünkü Macarların fetihten önce Hazarlardan bağımsız olduklarına dair önemli bir argümandır. Dahası, Joseph Marquart bu pasajı Bizans kaynaklarında kaydedilen Sarkel kalesinin inşasıyla ilişkilendirmiştir.[17] 839 yılında Hazar kağanının isteği üzerine Bizanslılar Don Nehri kıyısında bir kale inşa etmişlerdir.[18] İbn Rüste'nin bu ifadesi ile desteklenen Macarların yurt tutuş öncesi bağımsızlıkları; Macar tarih yazımının temel bir ilkesi haline gelmişti. Czeglédy, bu ifadenin ana metnin tarihi olan 870'lere atıfta bulunmadığını, ancak olayı 830'lara tarihlendiren en erken kronolojik katmanı temsil ettiğini vurgulamıştır.[19]

Mihály Kmoskó, hendek kazmayla ilgili ayrıntının bir enterpolasyon/ekleme olduğunu, çünkü "deniyor ki" şeklindeki başlangıç ifadesinin Arap yazarlar tarafından genellikle başka bir yazardan alıntı yaparken kullanıldığını belirtmiştir.[20]

İbn Rüste, Gerdîzî ve Mervezî'nin eserlerinde Ceyhânî geleneğini koruyan paralel pasajlar karşılaştırıldığında, Mervezî'nin Slavlarla ilgili Macar bölümünden yaptığı alıntının dört birime ayrılabileceği sonucuna varılabilir.

---

[15] İbn Rüste "hendek" (*khandaqa*) terimini kullanarak Muhammed Peygamber'in biyografisindeki meşhur hendek savaşı olayına atıfta bulunmuş olabilir. Bilindiği gibi, Hz. Muhammed 31 Mart 627'de Medine'de Mekkeliler tarafından yaklaşık 7-10.000 piyade ve 600 atlı ile saldırıya uğramıştır. Hz. Muhammed'in sadece 3.000 adamı ve yaklaşık 12 atlısı vardı, bu nedenle Pers kökenli bir Müslüman'ın tavsiyesi üzerine Medine'nin kuzey ovasını korumak için bir hendek kazıldı, geri kalanı ise lav akıntılarıyla iyi bir şekilde savunuldu. Saldırganlar hendeğe karşı etkili bir önlem bulamadılar ve havanın soğumasıyla birlikte savaş uzadı. Böylece, yaklaşık iki hafta sonra Mekkeliler geri çekildi (Kuran 33:9–27). Macartney bu hendeği Kırım Yarımadası'nı kuzeyden kapatan Perekop hendeği ile özdeşleştirmiştir (Polgár, 2001, 113). İmparator Konstantin'in Kırım'a giden yolu tarif etmesi de bunu desteklemektedir: "*Şimdi Meotis'in söz konusu körfezi, Dinyeper Nehri'ne yakın olan Nekropyla'ya yaklaşık dört mil yaklaşır ve eskilerin bir hendek kazarak Kerson'un tüm topraklarını ve iklim bölgelerini ve yaklaşık bin ya da biraz daha fazla mil boyunca uzanan Bosporus topraklarını çevreleyerek denize girdikleri yerde onunla buluşur. Ancak uzun yıllar içinde bu hendek doldu ve büyük bir orman haline geldi ve Peçeneklerin Kerson'a, Boğaz'a ve iklim bölgesine geçmeleri için sadece iki yol var.*" (DAI 186–187).

[16] BGA, VII, 142–143; Lewicki, 1977, 34–35; Göckenjan–Zimonyi, 2001, 73–75; Zimonyi, 2016, 38–39.

[17] Marquart, 1903, 27–8.

[18] DAI 182–5; Belke–Soustal, 1995, 199–201.

[19] Czeglédy, 1985, 42, 119.

[20] Kmoskó, 1997, 209, not 834.

Mervezî	İbn Rüste	Gerdîzî
1. Etraflarındaki Slavlara, Ruslara galip gelirler.	1. Etraflarındaki Slavların hepsine galip gelirler.	1. Bunlar daima Slavlara galip gelirler.
	Onlara ağır vergiler koyarlar. Slavlar Macarların elinde esir gibidirler.	Devamlı onlardan haraç ve esir alırlar.
	Macarlar ateşe taparlar.	Macarlar ateşperesttirler.
2. …onlardan esir alırlar	Slavlar üzerine yağma akınları yaparak aldıkları esirleri deniz sahiline götürürler.	1. Etraflarındaki Slavlara, Ruslara galip gelirler. 2. …onlardan esir alırlar
3. Bu esirleri Rum'a götürler.	Bu esirleri Rum ülkesinin girişindeki Kerh (Çarşı) denen yere götürürler.	3. Bu esirleri Rum'a götürler.
	Söylendiğine göre, eski zamanda Hazarlar, Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşu kavimlerden korunabilmek için onlarla aralarına hendek kazmışlardı.	
4. …ve orada satarlar.	Macarlar aldıkları esirleri Kerh denen yere getirince Rumlar denizden çıkar ve bahsedilen yerde çarşı kurarlar. Macarlar onlara esir vererek Rum dibası, yünlü halılar gibi Rum eşyaları alırlar.	4. …ve orada satarlar.

İlk birim, İbn Rüste ve Gerdîzî'nin metinlerinde aynıdır. Neredeyse kelimesi kelimesine aynı olan dört birim, Gerdîzî'nin alıntılanan metninin sonunda yer alır ve onun temel metin olabileceğini açıkça kanıtlar. Buna ek olarak, orijinal dört birimin izleri, İbn Rüste'nin çok sayıdaki metinsel varyasyonlarında da bulunur. Temel metnin daha sonraki gelişimi paralel metinler aracılığıyla yeniden kurgulanabilir. İlk birimden sonra, İbn Rüste ve Ger-

dîzî, Macarların Slavlardan yiyecek talep ettiğini ve onları köle olarak tuttuklarını belirten ortak bir ekleme yapar ve ardından bağlamı bozan başka bir konuya, Macarların dinine atıfta bulunur. Gerdîzî'nin daha sonra temel metni tekrarlaması da bunu göstermektedir.

Ancak İbn Rüste orijinal düşünce çizgisine geri döner ve yeni ayrıntılar ekleyerek anlatıyı sürdürür. Bunların arasında ticaretin gerçekleştiği Bizans limanının adı ve köle ticareti karşılığında elde edilen malların listesi yer alır. Bu son kısma, Hazar–Macar bağlantısıyla ilgili bir cümle eklenmiştir. Dolayısıyla, İbn Rüste'nin metni dört farklı elin izini taşımaktadır.

Temel metin 870 ile 895 yılları arasında yazılmış olmalıdır. Daha sonra 910 ve 940 yılları arasında Ceyhânî tarafından iki kez genişletilmiş. Her halükârda, 10. yüzyılın sonunda Ceyhânî'nin coğrafya eserinin daha kısa ve daha uzun bir versiyonu olduğunu biliyoruz. İlk eklemeyi yeşil, ikincisini kırmızı yaptım. Dördüncü el mavi renktir ve bu interpolasyon açıkça İbn Rüste'nin metninin son katmanıdır. Dolayısıyla, 830'lu yıllardaki olaylarla ilgili geçerli bilgiler taşıması neredeyse imkânsızdır.[21]

İbn Rüste'nin bu yorumu, 9. yüzyılda Hazar Kağanlığı içinde yaşanan bir kriz dönemine, örneğin, Konstantin'in bahsettiği iç savaş ve Kabarların ayrılmasına ya da Hazar gücünün zayıfladığı 10. yüzyıla atıfta bulunuyor olabilir. Bu pasajda Hazarların 839'da Macarlara karşı bir kale inşa ettiğine ya da Macarların o dönemde Hazar kağanından bağımsız olduklarına dair hiçbir kanıt yoktur.

Bizans İmparatoru Konstantin'in Hazar–Macar ilişkileri üzerine görüşleri

İmparator Konstantin *De Administrando Imperio*'nun 38. bölümünde Macar Hanedanlığı'nın kaynaklarını kullanarak Macar–Hazar ilişkisine dikkat çekmiştir:

> "*Türk milleti, Hazar'ın yanında, Lebedias'ın adıyla anılan ve tıpkı ondan sonra gelenlerde olduğu gibi, rütbesi sayesinde voyvoda olarak adlandırılan ilk voyvodaları nedeniyle Lebedia denilen yerde uzun yıllar yaşamıştır. Şu an burada, yani bahsini ettiğimiz Lebedia'da, Chin-*

[21] Zimonyi, 2016, 309–312.

gilous da denilen Chidmas Nehri geçmektedir. O dönemlerde onlara Türk'ten ziyade, her nedense Sabartoi asphaloi denilmektedir. Türklerin, yedi kavmi bulunmakla beraber, hiçbir zaman – yerli ya da yabancı – beyleri/prensleri olmamıştır, bunun yerine aralarında voyvodalar bulunmaktadır, ki bunların ilki, bahsedilmiş olan Lebedias'tır. Üç yıl boyunca Hazarlarla beraber yaşamışlar ve tüm savaşlarda onlarla ittifak halinde savaşmışlardır. Cesaret ve ittifakları nedeniyle Hazar'ın hakanı, yiğitliğinin namı ve soyunun şerefliliği nedeniyle Türklerin ilk voyvodası olan Lebedias'a, evlenip çocuklarının olması için, soylu bir Hazar hanımefendisi vermiştir; ancak bu Lebedias'ın, Hazar hanımefendisinden hiç çocuğunun olmadığı ortaya çıkmıştır. Önceden kendilerine Kangar (bu Kangar kelimesi, onlar arasındaki soyluluk ve cesareti belirtmektedir) denilen Peçenekler, şimdi savaşmak üzere Hazarlara karşı ayaklanmış ve yenilerek kendi topraklarını terk etmeye ve Türklerin topraklarına yerleşmeye zorlanmışlardır. Savaşa, Türkler ile o dönem Kangar denilen Peçenekler katıldığında, Türk ordusu yenilgiye uğratılıp ikiye bölünmüştür. Bir kısım, doğu tarafına gidip İran bölgesine yerleşmiştir. Günümüzde antik Türk ismiyle onlara, Sabartoi asphaloi denilmektedir; ancak diğer kısım, voyvoda ve liderleri olan Lebedias eşliğinde, şu an Peçeneklerin yaşamakta olduğu ve Atelkouzou denilen batı bölgesine yerleşmiştir. Kısa bir süre sonra, Hazar'ın bu hakanı, Türklere bir mesaj göndererek ilk voyvodaları Lebedias'ın, kendisine gönderilmesini talep etmiştir. Bu nedenle de Lebedias, Hazar hakanına gidip, neden onun kendisine gelmesini istediğini sormuştur. Hakan da ona şöyle demiştir: "Türkler içinde soylu, akıllı ve cesaretli olduğunuzdan, sizi, milletinizin beyi/prensi olarak tayin etmek üzere davet ettik; söz ve emirlerimize itaat ediniz." Ancak o, hakana şöyle yanıt vermiştir: "Bana karşı olan saygınlığınız ve amacınıza oldukça hürmet ve teşekkür ederim, fakat bu yönetim için yeterince güçlü olmadığımdan, size itaat edemem; buna karşın, adı Almoutzis olan, benim haricimde başka bir voyvoda daha var ve onun da Arpad isimli bir oğlu var, bu ikisinden birini ya Almoutzis ya da Arpad'ı, bey/prens yapın ve onlar, sözlerinize itaat etsin." Hakan, bu durum karşısında memnun olmuş ve bazı adamlarını, onunla gitmek üzere, Türklere göndermiştir ve onlar Türklerle meseleyi konuştuktan sonra Türkler, Almoutzis'den ziyade, üstün nitelik-

lere sahip olup aklına, görüşüne ve cesaretine hayran olunan ve yönetme yeteneği bulunan Arpad'ı tercih etmişlerdir ve böylece, Hazar geleneklerine ya da zakanona göre onu, beyleri/prensleri ilan etmişlerdir. Arpad'dan önce Türklerin hiç başka bir beyi/prensi olmamıştır. Günümüzde bile Türkiye beyi/prensi, onun ailesinden gelmektedir. Birkaç sene sonra Peçenekler, Türklere saldırmış ve beyleri/prensleri Arpad'la beraber, onları ülkeden atmışlardır. Kaçmakta ve yaşamak üzere bir yer arayışında olan Türkler, karşılık olarak gelip büyük Moravia sakinlerini kovmuşlar ve günümüzde dahi Türklerin yaşamakta olduğu topraklara yerleşmişlerdir. O gün bugündür Türkler, Peçeneklerin saldırısına hiç uğramamıştır."[22]

Alıntılanan metin, Levedi yönetimindeki Macar boylar birliğinin Hazar Kağanlığı'nın bir parçası olduğunu, onlara yardımcı birliklerle hizmet ettiğini[23] ve Árpád Hanedanlığı'nın iktidarının meşruiyetinin Hazar Kağanı tarafından atanmasından kaynaklandığını açıkça ortaya koymaktadır.[24]

DAI'nin 39. ve 40. bölümleri Hazar kökenli Kabarların hikâyesidir, ancak onlar bir iç savaş sırasında isyan etmişler ve yenilerek Macar boylar federasyonuna katılmışlardır. Böylece Kabar olarak bilinen Hazarlar, Macar boylar federasyonunun bir parçası oldular.[25]

Hazar Kağanlığı'nın Doğu Avrupa'daki tarihsel rolü

Hazar Kağanlığı, merkezi Kafkasya'nın kuzeyinde ve daha sonra aşağı Volga'da bulunan Batı Türk Kağanlığı'nın ardılı bir devletti.[26] 626 yılında Persler ve Avarlar Konstantinopolis'i kuşatmaya başladılar. Bizans diplomasisi tehlikeyi önlemek için harekete geçti: Bizans İmparatoru Herakleios, tebaaları olan Hazarları 628'de Kafkasya üzerinden Perslere saldırmaya gönderen Batı Türkleriyle ittifak yaptı. Avarların başarısız Konstantinopolis ku-

[22] Koçak, 2017, 69; DAI, 170–3; Moravcsik, 1984, 42–5; Belke–Soustal, 1995, 187–91.
[23] Zimonyi, 1997, 462–464.
[24] Zimonyi, 1997, 467–468. DAI'nin 38. bölümünde Hazarların rolüne ilişkin tartışmalar üzerine inceleme: Tóth, 2000, 637–654; 2019, 15–23; 2020, 155–169.
[25] Tóth, 2016, 3–22.
[26] Hazarların tarihi hakkında çok sayıda mükemmel özet mevcuttur. Arkeolojik bakış açısı: Artamonov, 2002; Pletnjowa, 1978; Türk, 2023; tarihsel çalışmalar: Dunlop, 1954; Ludwig, 1982; Novosel′cev, 1990; Brook, 1999; Golden–Ben-Shammai–Róna-Tas, 2007; Zhivkov, 2015.

şatması, Kubrat'ın Karadeniz'in kuzeyinde imparatorluk kurmasına yol açan ciddi karışıklıklara neden oldu.

Çinliler 630 yılında Doğu Türklerini yenerek boyun eğdirdiler; aynı zamanda iç kriz Batı Türklerini zayıflattı ve bu da Hazarların Kafkasların kuzeyinde özerk yönetim sürecini başlatmaları için bir fırsat sağladı.

630'larda Arabistan'daki yeni güç olan Halifelik, Bizans ve İran'a saldırdı ve İran'ı, Suriye'yi ve Mısır'ı fethetti. Müslüman birlikler 640'larda Kafkasya'ya ulaştı. Kafkasya'yı 652'de geçtiler ve Hazarlara karşı ciddi bir başarı sağlayamadılar; bu da Hazarların konumunu sağlamlaştırdı. Sonraki elli yıl her iki taraf arasında barış içinde bir arada yaşama olarak nitelendirilebilir. Batı Türkleri 659'da Çinlilere boyun eğdi ve bu durum Müslümanlara karşı kazanılan zaferle birlikte Hazarlar için bağımsız bir Kağanlığın kurulması için bir kapı açtı. Batı komşusu Kubrat'ın imparatorluğuydu. Hazarlar, Kubrat'ın 670'lerde veraset krizi nedeniyle ölümünden sonra onlara saldıracak kadar güçlüydü. Halkın bir kısmı Hazar kağanına boyun eğerek yaşadıkları yerde kaldı ve diğer boylar batıya göç etti. Bu sonuncular dan Asparuk liderliğindeki Onogundur-Bulgarlar Tuna Bulgar Devleti'ni kurarken, büyük olasılıkla Onogur olarak adlandırılan başka bir grup Karpat Havzası'na yerleşti. Hazarlar güçlerini Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara kadar genişlettiler. 680 yılına gelindiğinde, Doğu Avrupa'nın tamamı Hazar kontrolü altındaydı.

700 yılından sonra Arap istilaları yeniden başladı. 722 yılına kadar, stratejik öneme sahip iki Kafkas geçidi olan Derbend ve Dariel geçitleri için savaşlar devam etti. Ancak 722'de Araplar büyük bir kuvvetle Hazar başkenti Balancar'a saldırdılar ve şehri ele geçirdiler. Bu, Hazar kağanını, ikametgâhını aşağı Volga'daki Etil'e taşımaya zorladı. Hazarlar, en güçlü karşı saldırılarını 730 yılında, büyük bir orduyu Daryal Geçidi'nden Azerbaycan'a ilerleterek başlattılar. Yollarına devam ederlerken, Ermenistan'ın Arap valisinin ordusunu bozguna uğratarak Halifeliğin merkezi bölgelerine giden yolu açtılar. Tehlikeyi gören halife, Hazarlara karşı büyük bir ordu göndererek işgalcileri Kafkasya'nın gerisine sürdü. Hazar Kağanlığı'nı yok etmek amacıyla en önemli çaba 737 yılında geldi. Daha sonra halife de olacak olan Mervan, ordusunu harekete geçirecek zamanı olmayan kağanı yanıltarak Kafkasya'nın her iki boğazına da sefer düzenledi. Mervan, aşağı Volga'daki Hazar başkentine ulaştığında kağanın kaçtığını duydu, bu sebeple şehri kuşatmaya başlamadı, kağanı Volga'nın sağ kıyısından kuzeye

doğru takip etti. Ordusunun bir kısmını Volga'nın karşısına gönderdi ve orada Hazar hükümdarının kalan son ordusunu yok ettiler. Mervan daha sonra kağanı İslam'ı kabul etmeye zorladı ve geri çekildi. Ancak Araplar, Hazar Kağanlığı'na önemli bir güç yerleştiremediler ve böylece askeri olarak egemenliklerini güvence altına alamadılar. Hazar hanedanlığının daha sonra Yahudi inancını benimsemesinin gösterdiği gibi, Hazar hükümdarının ve çevresinin İslam'a geçişi geçici oldu. Arapların Hazarlarla yaptığı savaşlar, Kafkaslar boyunca uzanan sınır hattında bir değişikliğe yol açmamıştır. Dolayısıyla, Franklar ve Bizanslılarla birlikte Hazarların da Arap fetihlerini, daha sonra Hristiyan Avrupa'nın şekilleneceği topraklardan uzak tuttuğu sonucuna varılabilir.[27]

Halifelik ile Hazar Kağanlığı arasındaki ilişki Abbasilerin iktidara gelmesiyle kökten değişti. Yaklaşık 800 yılında Müslüman–Hazar ticareti gelişmeye başladı, ticaret yolu Kafkasya'nın geçitleri üzerinden eski askeri yolları takip ederek Volga ve Don boyunca kuzeye doğru ilerledi. Hazarlar çoğunlukla kürk, balmumu ve köle, Müslümanlar ise gümüş dirhem ödüyorlardı. Bu ticari mallar orman bölgesinde bulunduğu için Hazarlar güçlerini Fin-Ugor (Burtas) ve Slav (Polyan, Severan, Vyatiç) dillerini konuşan boyların yaşadığı ormana kadar genişlettiler. Kiev'in aslen bir Hazar yerleşimi olduğu da bilinmektedir. Böylece, göçebe Hazar Kağanlığı yavaş yavaş bir ticaret imparatorluğu haline geldi. Aynı zamanda, arkeolojik buluntularla izlenebilen Müslüman gümüş akışı, İskandinavya'da yaşayan Rusların ilgisini çekmiş ve onlar 9. yüzyılın başlarından itibaren Ladoga'da Rus Kağanlığı adı verilen ilk Doğu Avrupa merkezlerini kurmuşlar ve Volga ticaretine de dahil olmuşlardır.

Hazar Kağanlığı'nın tarihinde belirleyici bir değişiklik, 895 yılı civarında Peçeneklerin batıya doğru göç etmesiyle gerçekleşti. Peçeneklerin Kafkasya eteklerine yerleşmesini engelleyebilmiş olsalar da artık Don'un batısındaki topraklarını savunacak güce sahip değillerdi. Bu yüzden Macar boylar birliği, topraklarını terk etmek ve Karpat Havzası'na taşınmak zorunda kaldı. Bu hareketle birlikte, Karadeniz çevresindeki bölgenin Hazar egemenliği altında olmaktan çıktığı açıktır. Dinyeper boyunca uzanan bu bozkır kuşağının kuzeyinde yaşayan Slav kabileleri üzerinde kontrol sağlamak da artık mümkün değildi. Ruslar güneye doğru genişleyerek bu bölge-

[27] Dunlop, 1967, 41–87.

nin kontrolünü ele geçirdiler ve 10. yüzyılda merkezi Kiev olan büyük bir imparatorluk kurdular. Diğer faktör ise İslam dünyasıyla olan ticaret yollarının değişmesiydi. Samanilerin Maveraünnehir'inden başlayarak Harezm, Kazak bozkırları ve Ural Nehri üzerinden Volga–Kama'nın birleştiği yere uzanan ticaret yolu önem kazandı. Bu durum, Volga Bulgar devletinin yükselişine de katkıda bulundu. Böylece 9. ve 10. yüzyılların başında Hazar Kağanlığı ciddi bir kriz yaşadı, Don'un batısındaki topraklarını kaybetti ve ticaretteki tekeli Volga Bulgarları tarafından tehdit edildi. Hazar Kağanlığı fiilen Kafkasya etekleri ve aşağı Volga ve Don ile sınırlandırıldı ve Hazar sarayı 10. yüzyılda ticareti vergilendirmekten elde ettiği gelirin beşte birini kaybetti.[28]

Hazar Kağanlığı 7. yüzyılın ortalarından 10. yüzyıla kadar Doğu Avrupa'nın baskın büyük gücü olmuştur.

Hazar Kağanlığı ile Macar etnogenezi arasındaki ilişki

Jenő Szűcs'ün çalışması, kabile bilincine sahip büyük bir etnik topluluk haline gelen Macar boylar birliğinin oluşumunun incelenmesinde belirleyicidir.[29] Bu özel etnik kimlik biçimini üç açıdan tanımlamıştır:

1) Ortak bir dil ve kültüre sahip, ortak bir atadan gelen, nispeten büyük, homojen, kan bağı olan bir topluluk. Kan bağı hayalidir, ortak köken inancı köken efsaneleriyle kendini gösterir (Hunor ve Magor).

2) Grup, güçlü bir monarşik yönetim altında siyasi olarak örgütlenmiştir. Yalnızca iki ya da üç yüzyıl boyunca varlığını sürdüren istikrarlı bir siyasi yapı, dil ve kültür birliğinin oluşması ile farklı alt gruplar arasında ortak köken inancının yayılması için bir temel sağlayabilir.

3) Sosyal açıdan topluluk tabakalaşmıştır; ancak bireylerin çoğu aynı gelenekleri ve yasaları paylaşmaktadır. Zihinlerindeki belirleyici faktörler, ortak köken inancının yanı sıra, ortak hukuk, gelenek, din ve tüm bunlar için bir araç olan ortak dildir. Bu model, ortak köken, gelenek ve dile dayalı etnik bilincin, siyasi iktidara sadakat ve özgürler için ortak hukuk bilinciyle örtüştüğü durumlarda geçerlidir.[30]

---

[28] Noonan, 1997, 253–318; Kovalev, 2004, 97–129.
[29] Szűcs, 1992.
[30] Szűcs, 2022, 85–107.

Macarların etnik bilincinin oluşma süreci, 370'lerde Hunların, ardından 463'ten kısa bir süre önce Saragurların, Onogurların ve Ogurların, 500 civarında Sabirlerin ve 550'lerde Avarların batıya doğru hareketini de içeren 370 ile 550'ler arasındaki düzenli göç dalgalarından sonra başlamış olabilir. Sık sık yaşanan göç dalgalarının ardından Hazarlar 300 yıldan fazla süren istikrarlı bir siyasi varlık kurdular, ve kağanlıkları Doğu Avrupa'da hakim güç oldu. Macarlar için, etnik bütünleşmenin onsuz gerçekleşemeyeceği siyasi yapının istikrarı Hazar Kağanlığı tarafından sağlanmıştır.[31]

Özetle, Hazar Kağanlığı Macar boylar birliğinin oluşumunda ve sağlamlaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. İmparatorluk yapısının istikrarı, Macar halkının etnik birleşmesini, siyasi konsolidasyonunu ve askeri gücünün güçlenmesini sağladı. 9. yüzyıla gelindiğinde, Macar boylar birliğinin liderinin siyasi ağırlığı o kadar artmıştı ki, Hazar hiyerarşisinde üçüncü unvanı elde etmişti. Açıkçası, Macar boy ittifakının manevra alanı artmış ve Hazar sarayının politikaları üzerinde belirleyici bir etki yaratabilmişti. Her halükârda, Karpat Havzası'nın fethiyle birlikte Macar boylar birliği nihayet Hazar etki alanından çıktı, ancak Macar hanedanlığı meşruiyetini Hazar kağanının atanmasına bağladı ve Hazar kökenli Kabar boyları Macar boylar federasyonuna katıldı.

Kaynakça

Yazılı kaynaklar

BGA = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, I–VIII. Ed. de Goeje, M. J., Lugduni-Batavorum 1870–1894.

DAI = Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio.* Greek text edited by Moravcsik, Gy., English translation by R. J. H. Jenkins. New York, 1967.

Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistic study with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Turcologica 117. Wiesbaden.

Artamonov M. I. (2002). *Istoriâ Hazar.* St. Petersburg.

[31] Szűcs, 2022, 102.

Belke, K. – Soustal, P. (1995). *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die* De Administrando Imperio *genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. Byzantinische Geschichtsschreiber 19. Wien.

Brook, K. A. (1999). *The Jews of Khazaria*. New Jersey–Jerusalem.

Czeglédy, K. (1985). *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest.

Dunlop, D. M. (1954). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.

Göckenjan, H. – Zimonyi, I. (2001). *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ǧayhānī-Tradition (Ihn Rusta, Gardīzī, Ḥudūd al-ᶜĀlam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica 54. Wiesbaden.

Golden, P. B. (2007). The Conversion of the Khazars to Judaism. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.), *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, 123–162.

Gombocz, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsingfors.

Gombocz Z. (1923). A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 1–33, 168–193.

Ḥabībī ᶜAbd al-Ḥayy (Ed.) (1963). *Abū Saᶜīd ᶜAbd al-Ḥayy ibn al-Ḍaḥāk ibn Maḥmūd Gardīzī, Zayn al-āḫbār*. Tehran.

Kmoskó, M. (1997). *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Ed. Zimonyi, I. Budapest.

Koçak, F. (2017). De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi – Journal of Turkish History Researches* 2(1), 48–74.

Kovalev, R. K. (2004). What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? – Question Revisited. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13, 97–129.

Kristó, Gy. (1996). *Hungarian History in the Ninth Century.* Szeged.

Kristó, Gy. – Makk, F. (2001). *A kilencedik és tizedik század története*. Szeged.

Lewicki, T. (1977). *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*, II/2. Wrocław–Kraków.

Ligeti, L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.

Ludwig, D. (1982). *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster.

Makk, F. (2009). A magyarság korai története. Miquel, M. – Sarobe, R. – Makk, F. – Tóth, Cs. (Szerk.), *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Budapest.

Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Berlin.

Martinez, A. P. (1982). Gardīzī's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 109–217.

Minorsky, V. (1942). *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazi on China, the Turks and India*. Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. London.

Moravcsik, Gy. (1984). *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium*. Budapest.

Németh Gy. (1930, 1991[2]) *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.

Noonan, Th. S. (1995–1997). The Khazar Economy. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9, 253–318.

Novosel′cev, A. P. (1990). *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol′ v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*. Moskva.

Pletnjowa, S. A. (1978). *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga*. Leipzig.

Polgár, Sz. (2001). Sarkel. Márton, A. (Szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 106–126.

Róna-Tas, A. (1982). A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84, 349–380.

Róna-Tas, A. (1996). *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.

Róna-Tas, A. (1999). *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Budapest.

Róna-Tas, A. (2007). The Khazars and the Magyars. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.), *The World of the Khazars*. *New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, 269–278.

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* Turcologica 84. Wiesbaden.

Şeşen, R. (1998). *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Ankara.

Szűcs, J. (1992). *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szerk. Zimonyi, I. Szeged.

Szűcs, J. (2022). *The historical construction of national consciousness: selected writings*. Eds. Klaniczay, G. – Trencsényi, G. – Gyáni, G. Budapest–Vienna–New York.

Tóth, S. L. (2000). Szövetség vagy vazallitás? (Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz). Piti, F. – Szabados, Gy. (Szerk.), *„Magyaroknak eleiről." Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szeged, 637–654.

Tóth, S. L. (2015). *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században).* Szeged.

Tóth, S. L. (2016). The Qavars (Qabars) and their Role in the Hungarian Tribal Federation*. Chronica*. *Annual of the Institute of History, University of Szeged* 12, 3–22.

Tóth, S. L. (2019). A *De Administrando Imperio* kazár történetei. *Acta Historica* CXLIV*, 15–23.*

Tóth, S. L. (2020). A *De Administrando Imperio* 38. fejezetének forrásai. *Acta Historica* CXLV, 155–169.

Türk, A. (2023). *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 30 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8 – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 30. Budapest–Szeged.

Uhrman, I. (2020). *Kazárok, magyarok, zsidók*. Attraktor Könyvkiadó Kft.

Zimonyi, I. (1997). The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus' *De Administrando Imperio*. Berta, Á. (Ed.), *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary, June 16–21, 1996*. Szeged, 459–471.

Zimonyi, I. (2016). *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayānī Tradition*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 35. Eds. Curta, F. – Zupka, D. Leiden–Boston.

Zhivkov, B. (2015). *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*. Leiden–Boston.

Khazar–Hungarian relations
Extended summary

There are significant differences of opinion on the relation between the Khazars and the Hungarians in Hungarian historiography. According to one dominant opinion, the Hungarians were part of the Khazar Khaganate from the 7th century onwards, and the independence of the Hungarian tribal alliance began in two stages: first in the early 9th century around the 830s and later in the 870s. The other basic view is that the Hungarians came close to the Khazars in the early 9th century and were hostile to each other in the 830s. The Khazars then took the Hungarian tribal union under their rule between 840 and 860, but by the 870s they had managed to gain independence. The common feature of the two basic concepts is the status of independence of the Hungarian tribal alliance before the conquest. However, the two views are not compatible. In this paper I will attempt to explore the contradictions that have led to the emergence of these different views and provide a new interpretation. The classification of the Khazar language among the Turkic languages and its historical consequences was a relevant factor. The interpretation of the Jayhānī tradition is one of the decisive factors in the relationship between the 830s and 870s. The 38th, 39th and 40th chapters of *De administrando imperio* compiled by the Byzantine emperor Constantinos Porphyrogennetos deal with the Khazar–Hungarian relationship in detail. Finally, the role of the Khazar Khaganate in the process of the formation of the Hungarian tribal federation will be considered.

The khagan of the Khazars converted to Judaism during the 9th century. The motives for the khagan's choice can be well reconstructed. There were two great powers in the neighbourhood: Byzantium and the Caliphate. For the Khazar khagan, embracing Christianity or Islam would have meant formally becoming a subject of the ruler of one of the two great powers and at the same time having a decisive cultural influence on that empire. Since there were no such implications for the adoption of Judaism and at the same time Jewish merchants played a prominent role within the Khazar Khaganate, the Khazar khagan's choice is reasonable. The extent of the spread of Judaism is debatable, but in any case, the khagan and his entourage converted to Judaism.

There are written sources for the history of the Hungarians only from the 9th century. The reconstruction of the migrations of the Hungarian federation in the 5th–8th centuries is mainly dependent on historical conclusions from the Old Turkic loanwords in Hungarian. Gombocz explained most of the Old Turkic loanwords (copies) of the Hungarian language before 895 from the Bulgar-Turkic dialects. At the same time, the Khazar language was defined by Gombocz as Common Turkic based on the ethnonym Khazar and one of the names of the Khazar capital, Sarïgšïn. These theories were based on the assumption that the Khazar language did not come into contact with Hungarian as it would have to be reflected in the linguistic material. Róna-Tas has shown that the ethnonym of the Khazar was derived from a non-existent verb **qaz-* 'to wander', and that its original Turkic form was *qasar*, and perhaps it was copied from the title *Caesar*. Ligeti reviewing the Khazar glosses in written sources and the titles preserved in the Hungarian language, plus the runic authentication of the Khazar letter in Kiev, concluded that the Khazar language also belongs to the Bulgar-Turkic/Chuvash type Turkic branch. This removed the compelling circumstance of looking for the source of Old Turkic vocabulary in Hungarian outside the Khazar Khaganate. Historically, this means that the Hungarian tribal federation may have formed in the vicinity or inside the Khazar Khaganate and the classical approach of the migration theories is no longer valid.

The Jayhānī tradition has come down to us in the works of Ibn Rusta, Gardīzī, al-Marwazī and other authors. In the Hungarian chapter, Ibn Rusta alone preserves a comment on the Khazar–Hungarian relationship: "*It is said that the Khazars entrenched themselves some time ago against the Magyars and other peoples bordering their country.*" This sentence deserves special attention because it is the decisive argument that the Hungarians were independent of the Khazars before the conquest. Moreover, Marquart linked this passage with the construction of the fortress of Sarkel recorded in Byzantine sources. In 839, at the request of the Khazar khagan, the Byzantines built the fortress on the bank of the Don. It became a basic tenet of Hungarian historiography. Kmoskó noted that the detail about entrenchment is an interpolation, as the introductory phrase "it is said" is usually used by Arab authors when quoting from another author. By comparing parallel passages preserving the Jayhānī-tradition in the works of Ibn Rusta, Gardīzī and al-Marwazī, it can be concluded that al-Marwazī's excerpt from the Hungarian chapter on Slavs can be divided into four units. The further development of the basic text can be reconstructed by means of the parallel texts. In this latter part, the sentence on the Khazar–Hungarian connection has been inserted. So Ibn Rusta's text bears the imprint of four different hands. The basic text must have been written sometime between 870 and 895. It was then supplemented twice by al-Jayhānī between 910 and 940. So, it is almost impossible that it carries valid information on the events of the 830s. There is no evidence from this passage that the Khazars built a fortress against the Hun-

garians in 839, nor that the Hungarians became independent of the Khazar khagan in that period.

The Emperor Constantine comments on Hungarian-Khazar relations in chapter 38 of the *De Administrando Imperio* using Hungarian dynastical sources: "*The nation of the Turks had of old their dwelling next to Chazaria, in the place which was called Lebedia after the name of its first voivode. ... They lived together with the Chazars for three years and fought in alliance with the Chazars in all their wars. ... That chagan was pleased at this saying, and gave some of his to go with him to the Turks, and after they had talked the matter with the Turks, the Turks preferred that Árpád should be prince rather than Almoutzes his father, for he was of superior parts and greatly admired for wisdom and counsel and valour, and capable of this rule; and so they made him prince according to the custom and 'zakanon,' of the Chazars, by lifting him upon a shield. Before this Árpád the Turks had never at any time had any other prince, and so even to this day the prince of 'Turkey' is from his family*." The quoted text leaves no doubt that the Hungarian tribal confederation under Levedi was a part of the Khazar Khaganate serving them with auxiliary troops and the legitimacy of the power of the House of Árpád was derived from the appointment of the Khazar khagan. The 39th and 40th chapters of the DAI tell the story of the Qabars who were of Khazar origin, but during a civil war they revolted and being defeated they joined the Hungarian tribal federation. So Khazars known as Qabar became part of the Hungarian tribal federation.

The Khazar Khaganate was a successor state of the Western Türk Khaganate whose centre lay north of the Caucasus and then on the lower Volga. In 626 the Persians and Avars undertook a siege of Constantinople. Byzantine diplomacy became active to avert the danger: the Byzantine emperor, Heraclius made an alliance with the Western Türks who sent their subjects, the Khazars to attack the Persians via the Caucasus in 628. The unsuccessful Avar siege of Constantinople caused severe disturbances which led to the formation of Kubrat's empire north of the Black Sea. The Chinese defeated and submitted the Eastern Turks in 630; at the same time, internal crisis weakened the Western Türks, which provided an opportunity for the Khazars to start the process of autonomous rule north of the Caucasus. In the 630s the new power in Arabia, the Caliphate attacked Byzantium and Persia and conquered Persia, Syria, and Egypt. The Muslim troops reached the Caucasus in the 640s. They crossed the Caucasus in 652 and suffered a serious failure against the Khazars, which consolidated the Khazar position. The western Türks submitted to the Chinese in 659, which together with the victory over the Muslims opened new vistas for the Khazars, the foundation of an independent Khaganate. The Khazars extended their power to the territory north of the Black Sea. By 680 AD, the whole of Eastern Europe was under Khazar control.

The relationship between the Caliphate and the Khazar Khaganate changed radically with the rise to power of the Abbasids. At about 800 the Muslim-Khazar trade began to flourish, the trade route followed the former military roads via the passes of the Caucasus, along the Volga and Don to the North. The Khazars paid mainly in furs, wax and slaves, the Muslims in silver dirhams. As these commercial goods were found in the forest zone the Khazars extended their power to the forest where the Finno-Ugric (Burtas) and Slavic (Polyan, Severan, Vyatich) speaking tribes lived. Thus, the nomadic Khazar Khaganate gradually became a trading emporium. At the same time, the Muslim silver flow, which can be traced archaeologically, attracted the interest of the Rus living in Scandinavia, and from the early 9th century they established their first Eastern European centre at Ladoga called Rus Khaganate and became involved in the Volga trade.

A decisive change in the history of the Khazar Khaganate came with the westward migration of the Pechenegs around 895. Although they were able to prevent the Pechenegs from settling in the Caucasus foothills, they no longer had the strength to defend their territory west of the Don, so the Hungarian tribal federation was forced to abandon its territory and move to the Carpathian Basin. With this move, it became clear that the area around the Black Sea had ceased to be under Khazar rule. At the turn of the 9th and 10th centuries, the Khazar Khaganate thus experienced a serious crisis, losing its territory west of the Don, and its monopoly on trade was threatened by the Volga Bulgars. The Khazar Khaganate was effectively limited to the Caucasus foothills and the lower Volga and Don and the Khazar court lost a fifth of its revenue from taxing trade in the 10th century. The Khazar Khaganate was the dominant great power of Eastern Europe from the middle of the 7th century until the 10th century.

The work of Jenő Szűcs is decisive in the study of the formation of the Hungarian tribal federation which became a large ethnic community with gentile consciousness. He defined this special form of ethnic identity from three points of view: 1. A relatively large, homogeneous, blood-related community originating from a common ancestor having a common language and culture. 2. The group is politically organised under strong monarchic rule and only a stable political framework that has existed for two or three centuries can provide a basis for the formation of linguistic and cultural unity and the spread of the belief in a common origin amongst the different subgroups. 3. In social respects, the community is stratified, but most of the individuals share the same customs and laws. This model applies when the ethnic consciousness based on a common origin, tradition, and language coincides with loyalty to the political power and with the consciousness of common law for the free. Following frequent waves of migrations, the Khazars established a stable political entity that lasted for more than 300 years and their Khaganate was the dominant power in Eastern Europe. The durability of the political framework for the Hun-

garians, without which ethnic unification could not take place, was ensured by the Khazar Khaganate.

To sum up, the Khazar Khaganate played an unmistakable role in the formation and consolidation of the Hungarian tribal federation. The stability of the imperial framework ensured the ethnic unification of the Hungarian people, their political consolidation and the strengthening of their military power. By the 9th century, the political weight of the leader of the Hungarian tribal federation had grown to such an extent that he had acquired the third title in the Khazar hierarchy. Clearly, the Hungarian tribal alliance's room for manoeuvre increased and it was able to exert a decisive influence on the policies of the Khazar court. In any case, it was with the conquest of the Carpathian Basin that the Hungarian tribal federation finally left the Khazar sphere of influence, but the Hungarian dynasty derived its legitimacy from the appointment of the Khazar khagan and the Qabar tribe(s) of Khazar origin joined the Hungarian tribal federation.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 23–38
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.02 · CC BY-NC 4.0

ARKEOLOJİK BULGULAR IŞIĞINDA HAZAR–MACAR İLİŞKİLERİ

Szabolcs POLGÁR*

Giriş

Bu çalışma, Macar–Hazar ilişkisini arkeolojik bir bakış açısıyla ele alıp üç ana soruna odaklamaktadır: 1) Hazar Kalesi Şarkel ve Macarlar; 2) 9. ve 10. yüzyıllarda Macarların ve Hazar Kağanlığı'nın arkeolojik buluntuları arasındaki paralellikler; 3) Kabarlar ve arkeolojik izleri.

Şarkel Kalesi ve Macarlar

De Administrando Imperio'nun (DAI) 38. bölümüne göre Erken Macar boyları "*eskiden Hazar Kağanlığı'nın yanında yaşamlarını sürdürmekteydiler*".[1] "Hazarların yanında" ifadesi, Macarların 9. yüzyıldaki coğrafi konumu hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. Ancak, DAI'deki kanıtlar ışığında Macarların Hazarların tebaası olduğunu açıkça görmekteyiz. 8. yüzyılın sonlarında ya da 9. yüzyılın başlarında Macarlar batıya doğru göç ederek Don ve Seret Nehirleri arasındaki Atelkouzou'ya (Mac. Etelköz) yerleştiler.[2] Doğu sınırları muhtemelen Don Nehri'ne kadar uzanmıyordu. Don bölgesi Kara Bulgarların anayurduydu.

Hazar kalesi Şarkel, 840 civarında Bizans İmparatorluğu'nun yardımıyla inşa edildi. Bu konuda *De Administrando Imperio*'da detaylı bir anlatım mevcuttur. Asıl diplomatik belge, 10. yüzyılın ortalarında DAI'nin 42. bölümüne kopyalanmıştır. Bu bahsedilen kaynağa göre, Hazar kağanı ve be-

* Szeged Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Orta Çağ Araştırmaları Bölümü, Szeged, Macaristan; ORCID ID: 0000-0001-9559-630X; polgar@hist.u-szeged.hu.

[1] Jenkins–Moravcsik, 1967, 170–171.

[2] Atelkouzou'ya doğru gerçekleşen göçün tarihi tartışmalıdır (bu konudaki görüşler 8. Yüzyılın başları ile 9. yüzyılın ortaları arasında değişmektedir), bkz. Róna-Tas, 2007, 273–274; Fodor, 1982, 230; Kristó, 1996, 127–128.

yi Bizans İmparatoru Theophilos'tan kendileri için bir kale inşa etmesini istemiştir. İmparator, Don bölgesine bir heyet göndermiş ve Bizanslı işçiler kaleyi pişmiş tuğlalarla inşa etmiştir.[3]

Bizans kaynağında, Hazarların düşmanı bağlamında Macarlardan veya Hazarların diğer düşmanlarıyla ilgili bir bilgi geçmemektedir. Ancak, Müslüman yazar İbn Rüste (yaklaşık 900), Hazarlar hakkında "*bir süre önce Macarlara ve sınırlarındaki diğer topluluklara karşı tahkimat (hendek) yaptıkları*" bilgisini aktarmaktadır.[4] 20. yüzyılın başlarında, DAI ve İbn Rüste'deki bilgiler ışığında, Şarkel'in Macarlara karşı inşa edildiğine dair bir hipotez ortaya atıldı.[5]

Bu hipotez problemlidir. İbn Rüste ile ilgili yukarıda bahsedilen cümle muhtemelen 10. yüzyılın başlarında eklenmiştir.[6] İbn Rüste'nin Macarlar hakkındaki raporu Samani veziri Ceyhânî'nin (yaklaşık 9. yüzyılın üçüncü çeyreği) coğrafi eserine dayanmaktadır. DAI'ye göreyse, Hazar Kağanlığı ve Macarlar (Macarlar Kağanlığa bağlıydı) arasında düşmanca bir ilişki söz konusu değildi ve kale, 9. yüzyılda Kağanlığın sınır bölgesinde yer almıyordu.

Diğer görüşlere göre, Şarkel Ruslara karşı ya da ticaret yollarını korumak amacıyla inşa edilmiştir. Ayrıca, Bizans İmparatorluğu'nun kuzey bölgesine bir kale inşa etme isteğinde olduğu ya da Hazar Kağanlığı'nın politik merkezinin bir süreliğine Şarkel olduğu yönünde fikirler de mevcuttur.[7] Bu çerçevede, yazılı kaynaklar temelinde bu sorunun çözümsüz kaldığı sonucuna varılmaktadır.

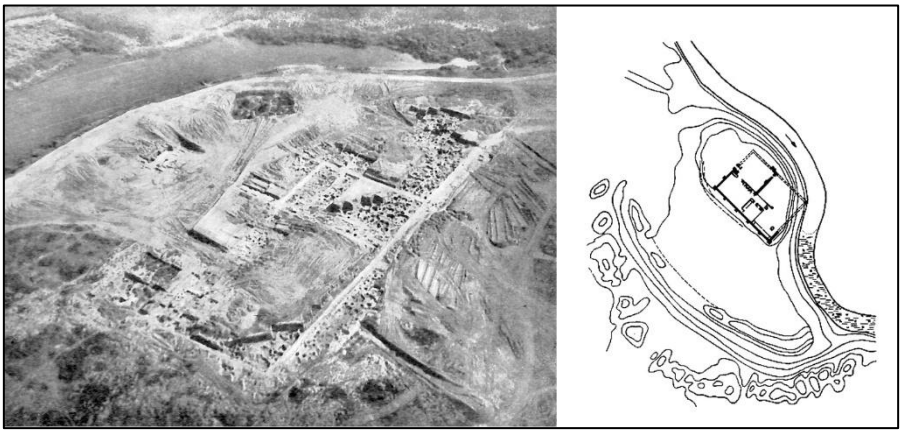
[3] Jenkins–Moravcsik, 1967, 182–185. Şarkel hakkında başka bahisler de söz konusudur. DAI'yi temel alarak kalenin inşası hakkındaki rapor hakkında bkz. Theophanes Continuatus (10. yüzyıl; Bekker, 1838, I: 122); Şarkel'in, Hazarların batı sınırında Peçeneklere karşı bir kale olarak rolü hakkında bkz. Ioannes Skylitzes (11. yüzyıl; Thurn, 1973, 73); Şarkel toponimi hakkında bkz. Yusuf'un mektubu (10. yüzyıl; Kokovcova, 1932, 31) ve Şarkel hakkındaki geç bir kayıt (14. yüzyıl) için bkz. Nikonovskaya letopis' (PSRL XI, 95–96). Yazılı kaynaklar, tarihsel süreç üzerine bkz. Polgár, 2001; Karatay, 2010.

[4] Zimonyi, 2016, 38–39.

[5] Pauler, 1900, 14; Marquart, 1903, 27–28.

[6] István Zimonyi, İbn Rüste'nin hendek hakkındaki cümlesinin Kur'an'dan alınmış bir topos olduğunu ve dolayısıyla Hazarlar ile Macarlar arasındaki düşmanca ilişkilere sembolik bir gönderme yaptığını, doğrudan Şarkel'in inşasına atıfta bulunmadığını öne sürmektedir (Zimonyi, 1996, 57; 2016, 340–344). Bu yorumun reddi için bkz. Ormos, 2002, 282–283; 2017, 128.

[7] Ruslara karşı olduğuyla ilgili olarak bkz. Karatay, 2010; bölgenin genel kontrolüyle ilgili: bkz. Golden, 1980, I: 77; ticaret savı için bkz. Pletneva, 1996; politik merkez savı için bkz. Afanas′ev, 2009; Türk, 2023, 263–264.

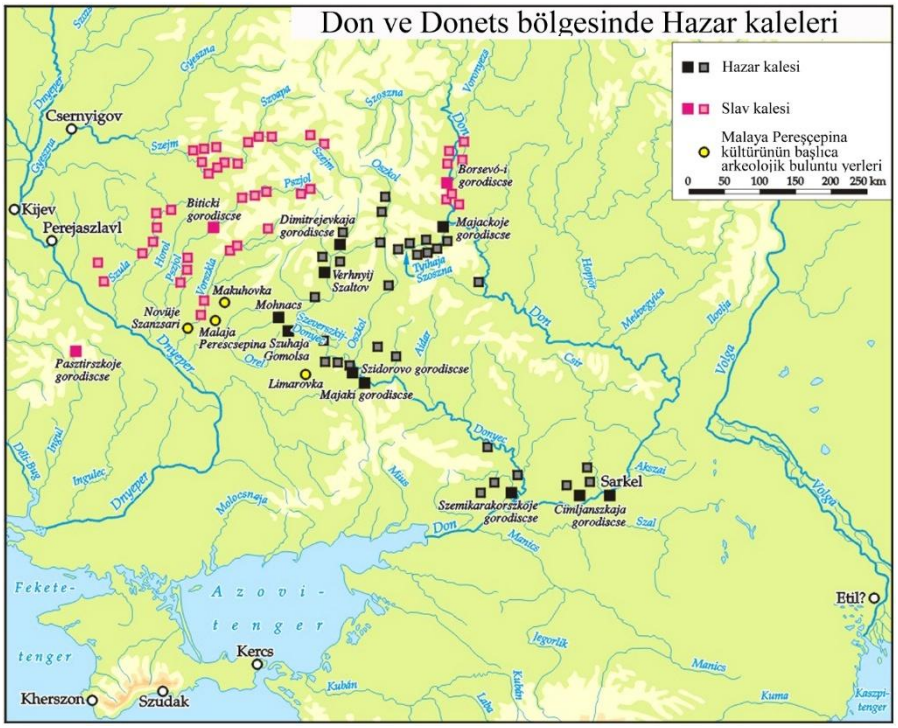
Görsel 1. Tsimlyanskaya Stanitsa, Şarkel Kalesi'nin havadan çekilmiş fotoğrafı ve çizimi (Artamonov, 1956)

Arkeoloji noktasında Şarkel'in yeri belirlenmiş, kimliği tespit edilmiş ve kazılar sonucunda gün yüzüne çıkartılmıştır. Kale, Don nehrinin sol kıyısında, Rusya Federasyonu'na bağlı Rostov bölgesinin Tsimlyansk yerleşkesinde yer almaktadır. İki kulesiyle birlikte simetrik dörtgen bir yapı kurgusuna sahip bir kaledir (*Gör. 1*). Eski Hazar topraklarında benzersiz bir yapı olarak karşımıza çıkar. Erken Bizans dönemi kaleleri tipindedir.[8]

Kağanlığın kuzeybatı bölgesinde birçok kale bulunmaktadır, ancak bu kaleler bir savunma hattı (*limes*) oluşturmamaktadır (*Gör. 2*). Bu kaleler farklı malzemelerle, farklı teknolojilerle ve farklı kültürel etkiler altında inşa edilmiştir (*Gör. 3–4*).[9] Şarkel ise bunlar içinde benzersiz bir konumdadır, çünkü Bizans mimari üslubuyla doğrudan ve kesin paralellikler içermektedir. Lakin, arkeoloji Şarkel'in inşasına sebep olan motivasyonu saptayamamaktadır. Bu noktada, Macar ve Hazar elitleri arasındaki ilişkilere dair DAI'nin verdiği bilgileri de göz önünde bulundurarak, Şarkel ile ilgili olarak Macar hipotezini benimsemiyorum.[10]

---

[8] Bkz. Artamonov, 1956; Pletneva, 1996; Pletneva, 2000, 84–100; Akkan, 2023: 143–156.
[9] Şarkel'in yakınlarında: Tsimlyansk yakınındaki Sağ Yaka kalesi, Kamışevskoe Kalesi; Don bölgesi, Voronej oblastı (Rusya): Mayatskoe Kalesi; Don bölgesi, Sal Nehri üzerinde: Semikarakorskoe; Oskol/Oskil bölgesi: Yutanovka, Podlysenki; Donets bölgesi, Rusya: Dmitrievka; Ukrayna: Verkhniy Saltiv, Vovčansk, Mohnač, Mayaki (Akkan, 2023, 122–143, 156–164).
[10] Polgár, 2001, 122.

Görsel 2. Don–Donets bölgesindeki 8–10. yüzyıl Hazar kaleleri (Sudár, 2015)

9. ve 10. yüzyıllarda Macarlar ile Hazarlar arasındaki arkeolojik paralellikler

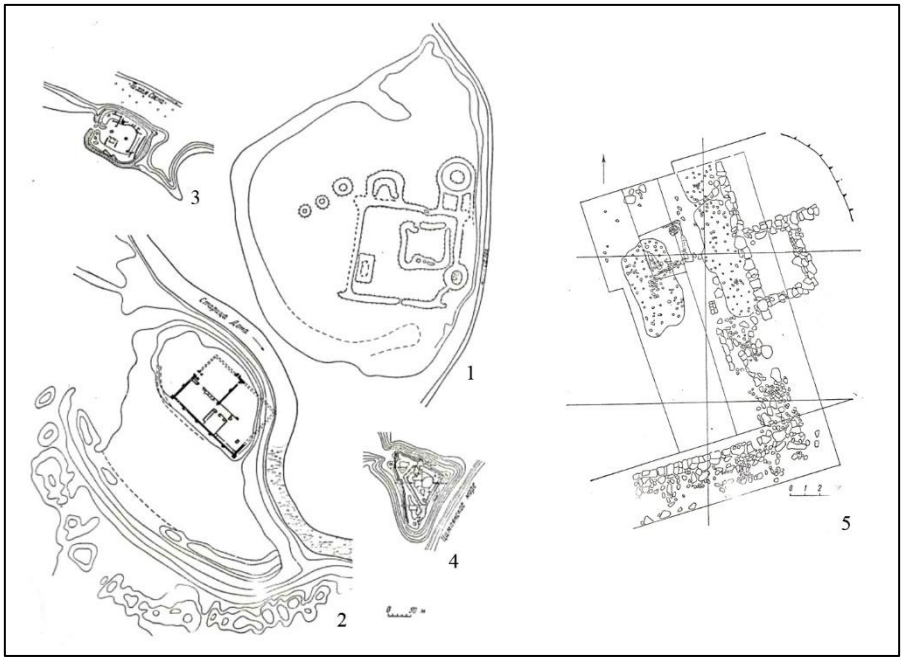
İkinci nokta, arkeoloji bağlamında Hazarlar ve Macarlar arasındaki temastır. Kağanlık dönemine ait arkeolojik izler iyi bilinmekte olup, araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında başlamıştır. 20. yüzyılın ortalarındaysa arkeologlar Don–Donets bölgesine (Verkhnij Saltiv, Tsimlyanskaia Stanitsa, Zlivki, vb.) odaklanmış ve 1960'lı ve 1970'li yıllardan itibaren Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Kırım bölgelerinde önemli keşifler yapmıştır. Ancak, arkeolojik görüşler değişmiş ve Hazar dönemine (7–10. yüzyıllar) ait arkeolojik materyal artık arkeologlar tarafından farklı kültürlerin, farklı kültürel geleneklerin ya da bölgesel varyantların bir bütünü olarak değerlendirilmektedir.[11]

[11] Bkz. Pletneva, 2000; Afanas′ev, 2001; Türk, 2023.

9. ve 10. yüzyıllardaki Macarlara ait arkeolojik materyal, iki coğrafi bölgeyi kapsar: Karpat Havzası ve Kuzey Karadeniz bozkırları (Etelköz).

Hazar Kağanlığına ait arkeolojik materyal açısından en iyi bilinen yer, Don–Donets bölgesidir (Saltovo-Mayatska kültürü). Karpat Havzası'ndaysa Saltovo tipi buluntular, objeler ve cenaze ritüelleri yaygın değildir (*Gör.5*); arkeolojik alanlarda az sayıda rastlanmaktadır. Bu objeler farklı coğrafi bölgelerdeki, genellikle mezarlıklarda veya yerleşim alanlarında tek başına bulunur. Kuzey Kafkasya bölgesiyle bazı paralellikler bulunsa da bu arkeolojik olgu, Macar–Saltovo ilişkilerine benzemeyen bir yapı sergilemektedir.

Macarlara ait arkeolojik materyalin en yakın paralelleri Orta Volga bölgesinde bulunmaktadır. Süsleme sanatı, Volga bölgesinin etkisi altında gelişmiş olup Orta Asya ve İran unsurlarını da içermektedir.[12]

Görsel 3. 8.–10. yüzyıl Hazar kalelerinin çizimleri: 1. Semikarakorskoe; 2. Şarkel; 3. Mayatskoe; 4. Tsimlyansk sağ kıyı kalesi; 5. Verhniy Saltiv (köşe burcu) (1–4. Pletneva, 1967; 5. Iščenko, 1980)

[12] Yeni bulgular için bkz. Komar, 2018; Türk, 2023.

Etelköz'den (Subotsi horizon) gelen materyal, Karpat Havzası'ndaki materyale benzemekle birlikte o kadar homojen değildir (*Gör. 6*). Bu durum, yeni bir arkeolojik kültürün oluşumunu yansıtan daha erken bir evreye işaret etmektedir. Yoğun Orta Asya etkisinin yanı sıra, bu materyalin Saltovo kültürüyle de bağlantıları vardır; çünkü Saltovo, 9. ve 10. yüzyıllarda Volga bölgesi ile etkileşim içindeydi.

Özetle, Macar (Subotsi) tipi materyal Volga bölgesine ve Orta Asya'ya kadar takip edilebilir ancak Hazar tipi materyalle aynılık göstermez.

Görsel 4. Mayatskoye kalesi (havadan çekilmiş fotoğrafı)

Kabarlar

Kabarlar hakkında DAI'nin 39. bölümünde bilgiler verilmektedir.[13] Yazar, Hazar Kağanlığı'nda çıkan bir isyandan bahseder. Buna göre, Kabarlar (Qavars) bu isyanda mağlup olur, Macarlara sığınarak onlarla birlikte yaşamaya başlar ve Macar boy (Macar boy birliği yedi boydan meydana gelmekteydi)

[13] Jenkins–Moravcsik, 1967, 174–175.

birliğine sekizinci boy olarak dahil olur.[14] Macarların yurt tutuşu (895) sonrasında Kabarlar Karpat Havzası'na yerleşmişlerdir ve DAI'ye göre 10. yüzyılın ortalarında kendi dillerini ve etnik kimliklerini hâlâ korudukları, dillerinin Macarcadan farklı olduğu anlaşılmaktadır.[15]

DAI'deki bilgilere rağmen, Kabarların arkeolojik izlerine henüz rastlanılamamıştır. Arkeologlar ve tarihçiler, Kabarların yerleşim alanını tespit etmeye ve onlara ait arkeolojik materyalleri ayırt etmeye çalışmış[16], ancak bu çabaları bir sonuç vermemiştir.[17] 10. yüzyıla ait Karpat Havzası'ndaki arkeolojik materyaller büyük ölçüde homojendir; yalnızca minimal farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikli olarak, yerli halkın buluntuları, yurt tutan Macarlarınkinden ayrılmaktadır. Görünüşe göre, Kabarlar üç-dört nesil içinde özgün maddi kültürlerini değiştirerek Karpat Havzası'nda Macarlarla benzer bir kıyafet tarzı benimsemişlerdir (ve muhtemelen cenaze ritüelleri de benzerlik göstermiştir). Bu durum, Kabarların muhtemelen uzun zaman önce Macarlara katıldığını, hatta 9. yüzyılın ilk yarısında birleşmiş olabileceklerini göstermektedir. Yeni bir hipoteze göre, Kabarlar Donets bölgesinden gelmişlerdir. Kuzeybatı Hazar bölgesindeki birkaç mezarlığın kullanımının sonlanması, Kabarların göçüyle bağlantılı olabilir.

Sonuç

Özetlemek gerekirse, 1) Şarkel Kalesi'nin inşasıyla Macarlar arasındaki bir bağlantı, arkeolojik açıdan net değildir. 2) 9. ve 10. yüzyıllarda Macarların maddi kültürü, Orta Volga ve Güney Ural bölgesiyle yakın ilişkilere sahiptir. Saltovo-Mayatsk kültürü ya da Hazarların merkezi topraklarının diğer bölgeleriyle kısıtlı temasları vardır. 3) Kabarların arkeolojik izleri henüz bulu-

---

[14] Bir Frank kroniğine (*Annales Iuvavensis Maximi*) göre, 9. yüzyılın sonunda Kabarlar ve Macarlar, günümüzdeki Avusturya topraklarında (Doğu) Franklarla birlikte savaştı. Daha önce bu savaşın 881 yılında gerçekleştiği kabul edilse de tarih revize edilerek 891 olarak belirlenmiştir (Szántó, 2018).

[15] Kabarlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Fodor, 1982, 237–238; Kristó, 1996, 149–154; Tóth, 2016.

[16] Bkz. Györffy, 1959, 120–123; Mesterházy, 1990; Vékony, 1996, 18.

[17] Bkz. Fodor, 1986; Révész, 2020, 44–45. Čelarevo'da (Sırbistan) bulunan bir Avar mezarındaki (8–9. yüzyıllar) tuğlada işlenmiş menora motifini (Bunardžič, 2005; Erdélyi 1979) Hazarların Karpat Havzası'ndaki varlığıyla ilişkilendirmek yalnızca cesur bir hipotezdir (Fodor, 1984, 108, 109).

namamıştır. Karpat Havzası'ndaki Macar boy birliğinin arkeolojik materyali oldukça homojendir ve Kabarların maddi kültürü kısa sürede değişmiştir.

Sonuç olarak, yazılı kaynaklardaki Hazar–Macar ilişkilerine dair anlatımlar, Macar ve Hazar elitleri arasındaki temasları yansıtmaktadır. Ancak bu duruma rağmen, Macarların Kağanlık nüfusu ile yoğun ilişki içinde olduklarını veya birlikte yaşadıklarını gösteren net arkeolojik bulgular bulunamamıştır. Bu durum, Macarca ile Eski Türk dilleri arasındaki ilişkiyi açıklayan dilbilimsel modelle çelişmektedir. Macarcadaki büyük miktardaki Eski Türkçe kökenli alıntı sözcükler, Macarlar ile Türkçe konuşan topluluklar arasında çok yoğun temaslara işaret etmektedir.

Kaynakça

Yazılı kaynak

SRL XI = *Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriaršeû ili Nikonovskoû letopis'û*. Polnoe sobranie russkih letopisej, Tom XI. Moskva, 1897.

Afanas′ev, G. E. (1984). Issledovaniâ ûžnogo ugla Maâckoj kreposti v 1977-1979 gg. Pletneva, S. A. (Ped.), *Maâckoe gorodiše. Trudy Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoj èkspedicii*. Moskva.

Afanas′ev, G. E. (2001). Gde že arheologičeskie svidetel′stva suŝestvovaniâ Hazarskogo gosudarstva? (Where are the Archaeological Evidences of the Existence of the Khazarian State?) *Rossijskaâ arheologiâ* 48(2), 43–55.

Afanas′ev, G. E. (2009). Gde že bila Hazariâ? *Dostoânie pokolenij* 2(6), 34–41.

Akkan, E. (2023). *Hazar Kağanlığı ve Saltovo-Mayatsk kültürü*. İstanbul.

Artamonov M. I. (1956). Hazarskaâ krepost′ Sarkel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 321–341.

Artamonov M. I. (1958). Sarkel-Belaâ Veža. Artamonov, M. I. (Ped.), *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj èkspedicii*, Tom 1. Materialy i issle-dovaniâ po arheologii SSSR 62. Moskva–Leningrad, 7–84.

Bekker, I. (Rec.) (1838). *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 35. Bonnae.

Bunardžič, R. (2005). Čelarevo. Nekropol' i poselenie VIII–IX vekov. Petruhin, V. Ya. – Moskovič, V. – Fedorčuk, A. – Kulik, A. – Šapira, D. (Red.), *Hazari*. Evrei i slavyane 16. Ierusalim–Moskva, 522–531.

Erdélyi I. (1979). Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságból. *Antik Tanulmányok* 26(1), 87–96.

Fodor, I. (1982). *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest.* Budapest.

Fodor I. (1984). Kazárok, bolgárok, magyarok. Széljegyzetek P. B. Golden könyvéhez (Chasaren, Bulgaren, Ungarn. Randbemerkungen zum Werk von P. B. Golden). *Archaeologiai Értesítő* 111(1), 100–109.

Fodor I. (1986). Néhány régészeti észrevétel a kabar kérdésről. Németh, P. (Szerk.), *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Folklór és Etnográfia 24. Debrecen, 99–114.

Golden, P. B. (1980). *Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars,* Vol. I–II. Budapest.

Györffy Gy. (1959). *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.

Ìčens′ka, O. V. (1980). Citadel′ Saltìvs′kogo gorodiŝa. *Arheologìâ* 34, 101–109.

Jenkins, R. J. H. – Moravcsik, Gy. (Eds.) (1967). *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1. New York.

Karatay, O. (2010). Karadeniz'de ilk Ruslar ve Şarkel'in İnşası, *Belleten* 74(269), 71–112.

Kokovcova, P.K. (1932). *Evrejsko-hazarskaâ perepiska v H veke.* Leningrad.

Komar, A. B. (2018). *Istoriâ i arheologiâ drevnih mad'âr v èpohu migracii (A korai magyarság vándorlásának története és régészeti emlékei).* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 11 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest.

Kristó, Gy. (1996). *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged.

Mesterházy K. (1990). A felső-tiszavidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Hronologiâ istorii ûvelirnoj masterskoj na territo-rii Verhnej Tissy i nahodok iz vremeni priobreteniâ vengrami rodi-ny). *Agria* 25–26 (1989–1990), 235–274.

Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Berlin.

Ormos I. (2002). A honfoglaláskor írott forrásai (Tanıtma). *Keletkutatás* 1996 ősz – 2002 tavasz, 281–285.

Ormos, I. (2017). Texts on the Early Hungarians in the Ǧayhānī Tradition. Review Article. *The Arabist*. *Budapest Studies in Arabic* 38, 121–137.

Pauler Gy. (1900). *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.

Pletneva, S. A. (1967). *Ot kočevij k gorodam. Saltovo-maâckaâ kul'tura*. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 142. Moskva.

Pletneva S. A. (1996). *Sarkel i "Šëlkovyj Put'"*. Voronež.

Pletneva S. A. (2000). *Očerki Hazarskoj arheologii*. Moskva–Ierusalim.

Polgár, Sz. (2001). Sarkel. Márton, A. (Szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 106–126.

Révész L. (2020). *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig* (*Regional features of the 10th–11th century cemeteries from the Eastern Carpathians to the Danube*). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest.

Róna-Tas, A. (2007). The Khazars and the Magyars. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.), *The World of the Khazars*. *New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, 269–278.

Sudár B. (Szerk.) (2015). *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar őstörténet 2. Budapest.

Szántó, R. (2018). A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. Kordé, Z. – Papp, S. – Tóth, S. L. (Szerk.), *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Fontes et Libri 1. Szeged, 271–282.

Thurn, J. (Rec.) (1973). *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5. Berolini et Novi Eboraci.

Tóth S. L. (2016). The Qavars (Qabars) and their Role in the Hungarian Tribal Federation. *Chronica*. *Annual of the Institute of History, University of Szeged* 12, 3–22.

Tûrk, A. (2018). Vostočnye korni drevnevengerskoj kul′tury H v. i srednevekovaâ arheologiâ Vostočnoj Evropy (The Eastern Origins of the Early Hungarian Culture in 10th Century AD and Medieval Archaeology of Eastern Europe). Siniki, V. S. – Rabinoviča, R. A. (Pod red.), *Drevnosti. Issle-*

dovaniâ. Problemy. Sbornik sta-tej v čest′ 70-letiâ N. P. Tel′nova. Biblioteka Stratum. Kišinev–Tiraspol′, 423–433.

Türk A. (2023). *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 30 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8 – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 30. Budapest–Szeged.

Vékony G. (1996). *Honfoglaló magyar szállás: 10. századi magyar falu az Által-ér mentén. Régészeti kiállítás a Tatabánya-dózsakerti feltárás anyagából*. Tatabánya.

Zimonyi I. (1996). A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhánihagyomány. Kovács, L. – Veszprémy, L. (Szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai.* Budapest, 49–59.

Zimonyi, I. (2016). *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. Eds. Curta, F. – Zupka, D. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 35. Leiden–Boston.

Görsellerin internet kaynakları

Görsel 4 https://en.wikipedia.org/wiki/Mayatskoye

Görsel 6 https://arpad.abtk.hu/hu/adatbazisok/lelohelyek/kelet-europa/szubbotyici
https://arpad.abtk.hu/hu/adatbazisok/lelohelyek/kelet-europa/korobcsino

Görsel 5. Karpat Havzası'nda 10. yüzyıla ait Saltovo tipi buluntular (Türk, 2023)

Görsel 6. Dnieper ve Dniester bölgesindeki 9. yüzyıl Subotsi tipi buluntular (Subotsi, Korobčino)

Khazar–Hungarian relations as reflected in the archaeological records
Extended summary

The aim of this paper is to summarize Khazar–Hungarian relations in the 9th–10th centuries from an archaeological perspective. I focus on three problems: (1) The Khazar fortress Šarkel and the Hungarians, (2) parallels between the archaeological material of the Hungarians and that of the Khazar Khaganate in the 9th and 10th centuries, and (3) the Qabars and the archaeological evidence.

According to chapter 38 of the *De Administrando Imperio* (DAI) the Proto-Hungarian tribes 'had of old their dwelling next to Chazaria'. The statement "next to Chazaria" does not give information about the exact geographical position of the Hungarians in the 9th century. But on the basis of the DAI it is clear that the Hungarians became vassals of the Khazar Khaganate. Sometime at the end of the eighth or the beginning of the ninth century they migrated westward and settled in Atelkuzu (Hung. Etelköz) between the Don and Seret rivers. But their eastern border probably did not reach the Don River. The Don region was the homeland of the so-called Black Bulgars.

The Khazar fortress of Šarkel was built around 840 AD with the help of the Byzantine Empire. There is a detailed report in the *De administrando imperio*. According to this source the rulers of Khazaria asked the Byzantine emperor Theophilos to build a fortress for them.

In the Byzantine source there is no mention of the Hungarians or other enemies of the Khazars. But the Muslim author Ibn Rusta (cca 900 AD) mentions that the Khazars entrenched themselves some time ago against the Magyars and other peoples bordering their country. At the beginning of the 20th century a hypothesis emerged connecting the report of the DAI and Ibn Rusta's record, namely that Šarkel was built against the Hungarians.

The hypothesis is problematic. The above-mentioned sentence of Ibn Rusta was inserted into the text perhaps at the beginning of the tenth century. Ibn Rusta's report on the Hungarians is based on the geographical work of the Samanid vizier al-Ǧayhānī (cca the last third of the 9th century). In the DAI there is no mention of hostile relations between the Khazar Khaganate and the Hungarians (the Hungarians were vassals of the Khaganate), and the fortress was not in the borderland of the Khaganate (in the 9th century). Others say that Šarkel was built against the Rus, or it was built for the control of a trade route, or that the Byzantine Empire had an interest in establishing a fortress in the northern periphery, or that it was one of the political centres of the Khaganate. Thus, the question remains unsolved on the basis of written sources.

As for the archaeology, Šarkel has been localized, identified and unearthed. The fortress is situated on the left bank of the Don River, in the Tsimlyansk district, Rostov region (oblast) of the Russian Federation.

In the northwestern part of the Khaganate there are many fortresses, but they do not form a defensive line (limes). The fortresses were built from different materials, by different technologies, under different cultural influences. Šarkel is unique among them and it has precise parallels in Byzantine architecture. Archaeology does not answer the question of the reason for building Šarkel. Taking the information of the DAI on the relations between the Hungarian and Khazar elites into consideration, I do not prefer the Hungarian hypothesis in connection with Šarkel.

The second point is the contact between the Khazars and Hungarians on the basis of archaeology. The archaeological traces of the Khaganate are well known. Today archaeologists regard the archaeological material of the Khazar period (7th–10th centuries) as a complex entirety of different cultures and different cultural traditions or territorial variants.

The archaeological material of the Hungarians from the 9th–10th centuries is found in two geographical regions: the Carpathian Basin and the steppe north of the Black Sea (Atelkouzou).

As for the archaeological material of the Khazar Khaganate, the best known part of the Khaganate is the Don – Donets region (Saltovo – Mayatskaia/Saltiv – Mayatska culture). In the Carpathian Basin the Saltovo-type finds, objects and funeral rites are not typical, and they occur only in small quantities in the archaeological sites of the Carpathian Basin. There are a few parallels with the North Caucasian region, but there is no archaeological phenomenon comparable to the Hungarian–Saltovo relations.

The archaeological material of the Hungarians has the best parallels in the Middle Volga region. The ornament developed under the influence of the Volga region and also shows Central Asian or Iranian elements.

The material from Etelköz (Ἀτελκούζου, Atelkouzou; Subotsi horizon) is similar to the material of the Carpathian Basin, but it is less homogeneous. It reflects an earlier phase, the formation of a new archaeological culture. Apart from the intensive Central Asian influence, it has connections with the Saltovo culture as well.

According to chapter 39 of the DAI there was a revolt in Khazaria and a group called Qabars (Qavars) was defeated and joined the Hungarians and lived together with them. The Qabars were integrated into the Hungarian tribal confederation as the eighth tribe (the Hungarian confederation consisted of seven tribes) and migrated with the Hungarians into the Carpathian Basin. In spite of the record of the DAI the archaeological traces of the Qabars have not been found yet. Archaeologists and historians have tried to localize the dwelling area of the Qabars and separate their archaeological material, but all attempts have failed. The archaeological material of

the Carpathian Basin of the 10th century is strongly homogeneous and there are only minimal differences. It seems that the Qabars changed their original material culture during three-four generations and in the Carpathian Basin their costume was similar to that of the Hungarians (and maybe the funeral rites as well). This suggests that the Qabars probably joined the Hungarians a long time ago, perhaps in the first half of the 9th century.

We can conclude that the reports of the written sources on the Khazar–Hungarian relations reflect the contacts between the Hungarian and Khazar elites and there are no clear archaeological traces of intensive relations or coexistence with the population of the Khaganate. This contradicts the linguistic model of the interactions between Hungarian and Old Turkic languages. The large number of Old Turkic loanwords in Hungarian points to very intensive contacts between Hungarian and Turkic-speaking populations.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 39–46
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.03 · CC BY-NC 4.0

THE TURKIC VARIETY USED BY THE KHAZARS

Marcel ERDAL*

Two millennia ago, most of the population on the Eastern edge of Europe consisted of Iranians in the South and Finno-Ugrians in the North. Then, for more than a millennium, there was a continuous westward movement of ethnic groups across the Ural Mountains, which appears to have been mostly Turkic – and involving also the Uralic Hungarians. The most important state formed in South-Eastern Europe by Turks was that of the Khazars.

The sources tell us that the Hungarians changed from a tribal to a national entity in the framework of the Khazar empire – indeed, the 10th century Byzantine emperor and author Constantinos Porphyrogennetos consistently calls them "Turks",[1] and Hungary is, in the 10th–11th centuries, called "Tourkia".[2] The Khazar–Hungarian relationship had serious consequences in the administrative, military and ideological domains. Concerning the lexicon, where we see the results to this day, the Hungarians had contact with many peoples, most of them Turkic, both before their arrival in the Carpathian Basin – where they replaced the Avars as well as Germanic and Slavic groups – and after their conquest. András Róna-Tas and the late Árpád Berta brought together the results of their wide-ranging research in the domain of Hungarian loans from what they called "West Old-Turkic" in Róna-Tas–Berta 2011.

We have no direct knowledge about the speech of the quite numerous, apparently Turkic tribes whom the Hungarians met before and during their establishment in the Carpathian Basin; these peoples appear not to have developed written languages. The speech of most of them is likely to have belonged to *r*-Turkic, as I call it, not the *z*-Turkic group, but we are not sure

* Goethe University Frankfurt a. M., Department of Turcology, Frankfurt, Germany; ORCID ID: 0000-0002-1604-4193; merdal4@gmail.com

[1] Moravcsik, 1983, 321–322.
[2] Moravcsik, 1983, 320.

about the language of the Khazars. Proto-Turkic can be reconstructed to have had two dialects: an *r*-dialect, which had /r/ where *z*-dialect varieties had /z/, and /l/ or /ldʒ/ where *z*-Turkic showed /š/. The only *r*-Turkic language surviving to this day is Chuvash; Atil Turkic (see below), the language of the Volga Bulgars, is an earlier variety of Chuvash. The *r*-Turkic speakers appear to have been prominent in the Yenisey river region at an early stage, because Proto-Mongolic cognates of early Turkic words all have *r*-Turkic features. But they all moved west around 1700 years ago, and in the Ob River region lent some lexemes to the Samoyeds; they then crossed the Ural Mountains and reached the region north of the Black Sea. Other features exclusively shared between *r*-Turkic and Mongolic are the pre-palatalization of Proto-Turkic long vowels, the change /si/ > /ši/, and the loss of stem-final velars. Bulgar-Chuvash, some other Turkic languages and Mongolic show onset /dʒ/ where z-Turkic including Old Turkic has /j/ (often transcribed as *y*) in shared lexemes. However, some Proto-Mongolic words had onset /j/; this means that there was, in Proto-Mongolic, a phonological opposition /j/ : /dʒ/ in this position. The shared lexemes therefore cannot be Proto-Altaic, as has been claimed, but must be loans.

The Pecheneks, the Uz, the Kimeks and Kumans, who arrived in Southeastern Europe after the Hungarian conquest, spoke *z*-Turkic; the 12th century intellectual Greek princess Anna Komnene says that the Pecheneks and Kumans spoke the same dialect, and we know more or less what the Uz, i.e. the Oghuz, spoke.

Many of the early Turkic loans in Hungarian, which are discussed by Róna-Tas–Berta 2011, are clearly *r*-Turkic, which they call Oguric. It can happen that Hungarian preserved a lexeme showing such features, when Chuvash lost the original term: *tenger* 'sea'[3] e.g., corresponds to *z*-Turkic *täŋiz*. Chuvash *tinĕs* / *tinis*, on the other hand, must be a loan from *z*-Turkic Tatar, and it was transferred to Uralic Mari in the more archaic form *teŋız* / *tıŋız*. But many early Turkic loans in Hungarian show *z*-Turkic, not *r*-Turkic features – though all of them are said by Róna-Tas & Berta to come from "West Old Turkic". The authors admit that they "cannot exclude the presence of non-Oguric languages" for this period. There are thus contradictions in the use of the label "West Old Turkic", referring either to 'Early Ogur Tur-

[3] See Róna-Tas–Berta, 2011, 893–895 and 1113.

kic' or to 'any Turkic dialect which was in contact with Hungarian before the Mongolic invasion'. The onset *q* > *x* feature, which appears in Volga-Bolgarian and leads to onset /h/ in Hungarian, e.g., is found also in Middle Qipchaq and in modern Qipchaq languages, and is also an inner-Finno-Ugrian feature; it therefore appears to be areal and not genetic.

I discussed the nature of the Khazar Turkic variety in Erdal 2007, based on the material collected mainly by Peter Golden up to that year, trying to answer the question whether the lexemes and suffixes surviving from Khazar linguistic usage were of the Bulgar-Chuvash or of the Common Turkic type. Róna-Tas–Berta, 2011, 1167–1176 took up the question with some additional evidence,[4] formulated as an answer to Erdal 2007. On p. 1176 they reach the conclusion that the Bulgars and the Khazars spoke one and the same dialect. As correct general criticism of my paper they state that "with the exception of *dog*, all the other items are abstracted from" titles, personal and geographic names and ethnonyms. Agyagási, 2019, 19 has a section on this topic, but does not add anything to the statements of Róna-Tas–Berta 2011.

I will first discuss two of the instances in which Róna-Tas–Berta 2011 misleadingly made Khazar terms accord with Hungarian data, the name of a Khazar region and a Khazar personal name, and then come to *dog*. The Khazar name of the Volga River is on p. 345 stated to be *Ätil*, on p. 1172 as *Etel*, as it appears in Hungarian sources as *Etel*. Konstantinos and others tell us that the Hungarians emerged from a Khazar region called *Ἀτελκουζου*, with onset α, where, Konstantinos says, 'now the Pecheneks live'. Both Greek and Muslim evidence for the original name of the Kama–Volga system clearly show an /a/ in its onset, and not an /ä/; see examples in Moravcsik 1983, 77, entry *Ἀτήλ*, and the text of Ibn Faḍlān, who was a member of the 921–922 AD mission to the Volga Bulgars.[5] *Atïl közi* might then refer to the source region of the Volga or the Kama.

[4] See Erdal 2018 for some relevant topics which are not discussed here. Part 7 of the work is called 'Who spoke where and when West Old Turkic?', part 7.4. 'Who spoke West Old Turkic?'. This is the section 7.4.3, which has the subtitle 'Bulgars and Khazars'.

[5] On pp. 208a, 209b and 210a of the manuscript (Ed. Togan, 1939), it is always written with *madda* above the onset *alif*; §§ 71, 72, 80, 83 and 101. According to Togan, the name is spelled in this way also by 10th–11th century al-Bīrūnī and 13th–14th century al-Qazwīnī.

The meaning of Hungarian *búcsú* (pronounced as [bu:ʧu:]) 'farewell, indulgence, dedication festival', discussed in Róna-Tas–Berta, 2011, 179–182, accords with that of Old Turkic *boşog*, which signifies 'fate, destiny, prophecy, prediction, command, order, instruction, permission', and comes from *boşo-* 'to release, let go, permit to depart, forgive'. Their problem is that Hungarian /č/ cannot come from /š/; nor do they expect it to, as 'Oguric' Turkic, the source of Hungarian loans, is taken to have applied lambdacism. Here is where the 10th century Khazar name which appears in the Hebrew Schechter text as בולשצי, transliterated as BWLŠCY, comes in, the Turkic name of a general whose Hebrew name was *Pesax*. Golden convincingly read this name as *boluşçı*, taking it to come from *boluş* 'help, helper', from the verb *boluş-* 'to help'; *boluš* and *boluš-* are well attested in the *Dīvān Lughāti 't-Turk* and in Middle Kipchak. Róna-Tas & Berta instead propose connecting the Khazar name with Old Turkic *bošog*, which they take to lambdacistically have become **bolščug* and then **bolčug*, which then lead to the Hungarian word. They say "the Proto-Turkic *-š-* did not become *-l-* immediately, but changed into a consonant cluster *lš > lšč*." They think "the Khazar title was Proto-Turkic **Bošugčï* 'the releaser, the commander', which changed to **Bolščuγčï* > **Bolščučï* > *Bolščï*." The meaning which they propose for **bošugčï* appears to come from (Mongolic) Buryat, one of the languages which borrowed *bošog*. However, regular phonic development of the Bulgar branch of Turkic would not need the *č* – would not create any *č* – if the authors did not need to connect it to the Hungarian term. The work's aim is the etymology of Hungarian lexemes; but this endeavour should not cause a bending of Turkic etymologies; the etymological processes here proposed are clearly invalid.

Our scant Khazar linguistic evidence is much earlier than Bulgar evidence, and this proves to be important. One feature which is relevant here is the Proto-Turkic word-onset /d/, which had already become /y/ in the early 8th century Orkhon inscriptions, the earliest Turkic texts we have, but is preserved as /d/ in at least a dozen Mongolic cognates: E.g. in Mo. *dayin* corresponding to Turkic *yagı* 'enemy', *dom ~ yom* 'omen', *daari ~ yagır* 'saddle gall', *delbi- ~ yelpi-* 'to wave, to fan' or *deresün ~ yez* 'some type of reed'.[6] The 6th century author Menandros documents the use of a term which, in the

[6] See Ölmez, 1991 for the whole evidence.

manuscripts of his work, is spelled as *δογια* or *δοχια* with reference to the funeral of Istämi, the *qaɣan* of the First Turk Empire. However, the same traditional funeral feast is called *yoɣ* in a number of 8th century runiform inscriptions from the Second Turk Empire, in the 11th century Muslim sources *Dīvān Lughāti 't-Turk* and *Qutadgu Bilig* and in the 14th century work of Ibnu 'l-Muhannā from Southern Azerbaijan.[7] The derived verb *yoɣla-* 'to mourn for a deceased' is also attested in Old Uyghur. According to the evidence of the Greek ambassador to the Türk court, the Central Asian Turks in the 6th century appear still to have used this term in the form *doɣ*; but it had changed to *yoɣ* by the time of the Orkhon inscriptions. The 8th-9th century author Theophanes tells us that the early 8th century Khazars held a *δογη*[8] for the death of their *tudun*; so they also did not call the funeral feast *yoɣ* but *doɣ*: This latter instance is discussed in Ludwig, 1982, 356–357. Both Greek authors clearly documented the same Turkic term, adapted to serve Greek inflexion. However, Róna-Tas–Berta, 2011, 1169 say that this reading "is impossible": According to them, the *delta* is meant to represent the sound [ʤ], for which there is no letter in the Greek alphabet, because, they say, East Old Turkic onset /y/ corresponded to /ʤ/ in West Old Turkic. Their proof is the name of the Ural River, which appears as *δάϊκ-ος* (genitive form) in the work of the 2nd century geographer Ptolemaios, while the late 6th century Menandros gives it as *Δαίχ*. In the middle of the 10th century, however, Constantinus knows the river by the name *Yäix* spelled, already in Modern Greek manner, as *Γεήχ*. Russian *Yaik* is documented between 1140 and 1775; the Bashkirs and Noghays call the river *Yayıq*, regularly corresponding to *Žayıq* in Kazakh. The Greeks used the combination *τζ* for transcribing the palatal affricate [ʤ];[9] it seems unlikely that they should have used *δ*, their letter for the voiced alveolar, for this purpose. The sound change /d/ > /y/ is not known in any other language spoken in the area; it therefore must have happened between the 6th and the 10th centuries in the Turkic language of the region. In the Khazar dialect, at any rate, the phonetic change had not yet taken place in the early 8th century. Retaining the onset /d/ and not chang-

[7] See the entry in Boeschoten, 2023 for this latter.
[8] In the accusative form in the source, *δογην* or *δουγην* in the manuscripts. The word appears as *δοχη* 'banquet' in a single manuscript, but that meaning does not suit the context.
[9] Most of the instances in Moravcsik, 1983, 307–315 transcribe foreign [ʧ] but some correspond to [ʤ].

ing it to /y/ or to /ʤ/, Khazar Turkic was then, in this res-pect, more archaic than contemporary Orkhon Turkic – whether it belonged to the Chuvash-Bolgar or to the Common Turkic dialect grouping.

References

Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistic study. With an Appendix on the role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism.* Turcologica 117. Wiesbaden.

Boeschoten, H. (2023). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Handbook of Oriental Studies, Sect. 1, Vol. 169. Leiden–Boston.

Erdal, M. (2007). The Khazar language. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.), *The World of the Khazars: New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Leiden, 75–108.

Erdal, M. (2018). Review of Róna-Tas & Berta 2011. *Orientalistische Literaturzeitung* 113–116, 510b–513b.

Ludwig, D. (1982). *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriflichen Quellen.* Diss. Münster.

Markwart, J. (1929): Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. *Ungarische Jahrbücher* 9, 68–103.

Moravcsik, Gy. (1983). *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen.* Leiden.

Ölmez, M. (1991). Ana Altayca sözbaşı **d-*. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, 167–190.

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian,* Part 1: Introduction, A-K. Part 2: L-Z, Conclusions, Apparatus. Turcologica 84. Wiesbaden.

Togan, A. Z. V. (1939). *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig.

Hazar Türkçesi
Özet

Hazarlar, Hazar Denizi'nin kuzeybatısında 7. ve 10. yüzyıl arasında önemli bir devletleri olan bir Türk milletidir. Hazarlar bize dillerinden metinler bırakmamıştır; elimizde sadece komşularının, özellikle Bizanslıların, Hazarca olarak kaydettikleri bazı sözcükler vardır. Erdal (2007), Peter Golden'in topladığı Hazarca kaynaklı sözcüklere dayanarak bu devletin dili hakkında sonuçlar çıkarmaya çalışır. Orta Çağ'da Hazarlarla sıkı ilişkileri olan Macarların dilinde de birçok Hazarca unsur korunmuştur; bunlarla son olarak ve en ciddi şekilde András Róna-Tas ve Árpád Berta (2011, 1167–1176) meşgul olmuşlardır.

Elimizdeki Hazarca malzeme genellikle özel adlardan ibaret olsa da bunlarda Hazarca tabanlar ve ekler görülmektedir. Róna-Tas ve Berta, bu malzemeye dayanarak, Hazarcanın Bulgar-Çuvaş tipinden bir Türk dili olduğu sonucuna varır. Biz, bu sorunda bir sonuca varamıyoruz.

Bu makalede Yunanca kaynaklarda, bir örneği I. Türk Kağanlığı'na atfedilip 6. yüzyılda kaydedilen, diğer örneği Hazarlara atfedilen ve 8. yüzyılda kaydedilen *doɣ* sözcüğünden bahsedilmektedir; Bizans yazarları bu sözcüğe Yunanca türev ve çekim ekleri eklemişse de, bağlamlarından Eski ve Orta Türkçe *yoɣ* 'cenaze merasimi'nin tam karşılığı olduğu bellidir.

Eski Türkçeden beri Türk dillerinin tümünde sözbaşı /y/ gösteren sözcüklerin bazıları, Moğolcada da karşımıza çıktıklarında, Moğolcada başlarında /y/ değil /d/ vardır. Gösterdiğimiz *doɣ* örnekleri, bu /d/'nin tarih öncesinde Genel Türkçede de bulunduğunu, en geç Orhon Türkçesinde /y/'ye dönüştüğünü, Hazarcada ise en azından 8. yüzyıla kadar korunduğunu göstermektedir. Hazarca ister Çuvaşça-Bulgarca tipinden olsun, ister Genel Türkçe tipinden olsun, bu veri Hazarcanın söz başı konusunda elimizdeki Bulgarca ve Eski Türkçe malzemeden daha eskicil olduğunu göstermektedir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 47–68
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.04 · CC BY-NC 4.0

ARTSÜREM

AVARS IN THE 9TH CENTURY AD. THE STATE OF THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Frigyes SZÜCSI*

Introduction

During the Early Middle Ages, after the fall of the Roman Empire in the provinces of Pannonia there were three nomadic empires of steppe origin in the Carpathian Basin. In chronological order: the Hun Empire, the Avar Khaganate and the Principality of Hungary. In this study we look at what happened to the culture of the Avar period, after the fall of the Avar Khaganate as a political organization, during the 9th century AD.

Historical background: *Avaria* during the 6–8th century

In 552 AD the Rouran Empire in Inner Asia was destroyed by the rebellious Turks.[1] This political event started a westward migration, and around 557 a new nomadic group appeared in the foreground of the Caucasus,[2] who called themselves Avars. It was the fastest long-distance migration in world history.[3]

They settled in the Carpathian Basin in 567/568, and established a multi-ethnic and multicultural nomadic empire. Their grave goods, the clothing items and the burial customs show different cultural influences. The cultural elements from the East, i.e. from the steppe, can be linked to the Avars

* Szent István Király Museum, Székesfehérvár; Institute of Hungarian Research, Budapest, Hungary; ORCID ID: 0009-0001-8331-7550; szucsi.frigyes@szikm.hu, szucsi.frigyes@mki.gov.hu

[1] Pohl, 2018, 36, 45–47.
[2] Nagy, 2011, 9.
[3] Gnecchi-Ruscone et al., 2022.

or other eastern peoples of nomadic origin.[4] The Merovingian-Germanic cultural elements refer to a group of possibly Germanic origin that maintained close relations with the western Merovingian world.[5] The late antique cultural elements are the legacy of the descendants of the local Roman provincial population or of the Romanised communities settled from the Eastern Alps or Dalmatia.[6] Several artefacts with Byzantine origin are a sign of the strong Eastern Mediterranean cultural influence or partially the legacy of Balkanic immigrants.[7] Last but not least, the first Slavic groups arrived in the Carpathian Basin in the early Avar period.[8]

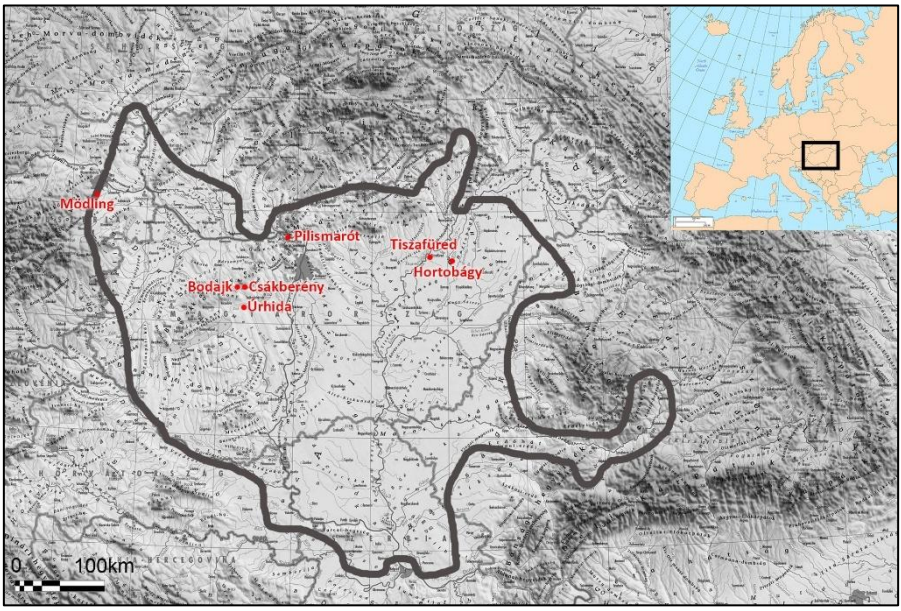

Figure. 1. The settlement area of the Avars during the Late Avar Period and the sites mentioned in this paper

By the 8th century, however, from this cultural diversity a unified late Avar culture had emerged throughout the Carpathian Basin (*Fig. 1*). The most important characteristics of the late Avar culture were horse burials, the

[4] Gulyás, 2023, 701–756.
[5] Vida, 2016, 258.
[6] Vida, 2016, 258; Bajnok et al., 2020, 8–10; Müller, 2020, 89–90.
[7] Garam, 2001; Müller, 2020, 94.
[8] Istvánovits, 2001, 178–179; Pintér Nagy–Wolf, 2017, 149–150.

uniform Northwest–Southeast orientation of the graves, the cast bronze belt sets, which were the rank markers of freemen, the uniform jewellery-fashion of women, and the uniformization of ceramics.

The state of the historical research of the late 8th and 9th century

If we look at historical events, during the late 8th century, Charlemagne, the king of the Franks, engaged in war against the Avars. The first Avar-Frankish armed conflicts in 788 were followed by Charlemagne's personally led campaign against *Avaria* in 791. The campaign was a failure, and Charlemagne did not achieve his goal of defeating the main forces of the Avar Khaganate.[9] In 795, a civil war broke out within *Avaria*, and the *khagan* and the *yugurrus* were killed. After that a Frankish-Lombard army under the command of Wonomyr pillaged the khagan's seat (*hring*) without resistance. In 796, Charlemagne sent his son Pippin with an army against the Avars, and the new khagan was forced to submit.[10] However, in 799 we already hear of a rebellion. In 803, a Carolingian army was sent to Pannonia to restore order, and the *tudun*, the 'prince of the Pannonians' submitted to Charlemagne and was baptized.[11] In 805, the Avar khagan was also baptized and took the name Abraham, therefore Charlemagne restored the former power of the khagan. His dependence on the Carolingian Empire deepened even further. Till the end of the Frankish–Avar wars the Avar Khaganate ceased to be a sovereign state, and became a vassal of the Carolingian Empire.[12]

It has been a recurring topos in historical and archaeological works that Krum, khan of the Bulgars led at least one campaign of annihilation against the Avars in the early 9th century.[13] However, many researchers argue that either Krum had never led such a campaign against the Avars, or even if he had, it could have been by no means annihilating.[14] In 811, Avar auxiliary troops (mercenaries) helped Khan Krum to defeat the Byzantine

[9] Bóna, 1984, 338–339; Szőke, 2014, 10–12.
[10] Bóna, 1984, 341; Szőke, 2014, 12–14.
[11] Bóna, 1984, 342; Szőke, 2014, 16.
[12] Szőke, 2014, 21, 53.
[13] Zlatarski, 1918, 26; Fülöp, 1978, 88; Bóna, 1984, 343; Dénes, 2012, 55.
[14] Gjuzalev, 1966, 15–39; Makkay, 1994, 51–54; Mesterházy, 1977, 160, 162, 167; Olajos, 2004, 111–112; Katona-Kiss, 2010, 170–171; Szalontai, 2000, 283; Szőke, 2014, 18–19.

army.[15] In the same year, Charlemagne split off the region between the Danube and Sava Rivers from the Avar Khaganate, and formed a direct Carolingian province by the name of *Pannonia(e)*.[16] Consequently, the khagan definitively lost his authority over the former western territories of the Avar Khaganate.[17]

We know the last mention of Avar delegation at the Frankish Imperial Assembly from 822.[18] After that, according to most historians, there is no more mention of any Avar power organization.[19] Recently, opinions emerged, that the 'Avar Kingdom' existed up to 843 in the Carpathian Basin.[20] However, the cessation of Avar political organization in the second quarter of the 9th century does not result in the cessation of Avar identity, as evidenced by the sources below.[21]

The Legend of Cyril (Constantin) mentioned in connection with the so-called Venice Dispute of 867 that he argued to the Latin bishops in defense of preaching in the mother tongue, because the Avars, among others, prayed and had liturgical books in their own language.[22] Terézia Olajos convincingly proved from the sources that the 9th-century Byzantines knew about the contemporary Avars.[23] She also emphasizes that in 870/871 a Christian Avar population engaged in agriculture lived in Pannonia, in the eastern border region of the Frankish Empire, according to the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.[24] In 889, Regino of Prüm mentioned that the Hungarians arrived to the deserts of the Pannons and Avars (*Pannoniorum et Avarorum solitudines*) (*Fig. 2*). Samu Szádeczky-Kardoss convincingly argued based on the context that the word desert (*solitudo*) does not mean an uninhabited place, but a region inhabited by nomadic groups.[25] The Byzantine Emperor, Constantinos Porphyrogennetos wrote in his work *De Admi-*

[15] Balogh, 2017, 231.
[16] Szőke, 2014, 25–26; 2019, 166–171.
[17] Balogh, 2017, 240.
[18] Bóna, 1984, 349; Szőke, 2014, 43.
[19] Pohl, 2018, 391–392.
[20] Szántó, 2021, 55; 2022, 5; 2024.
[21] Szőke, 2014, 44.
[22] Balogh, 2022, 175; Szántó, 2022, 8.
[23] Olajos, 2004, 112–113.
[24] Olajos, 2004, 113.
[25] Szádeczky-Kardoss, 1993, 231–233.

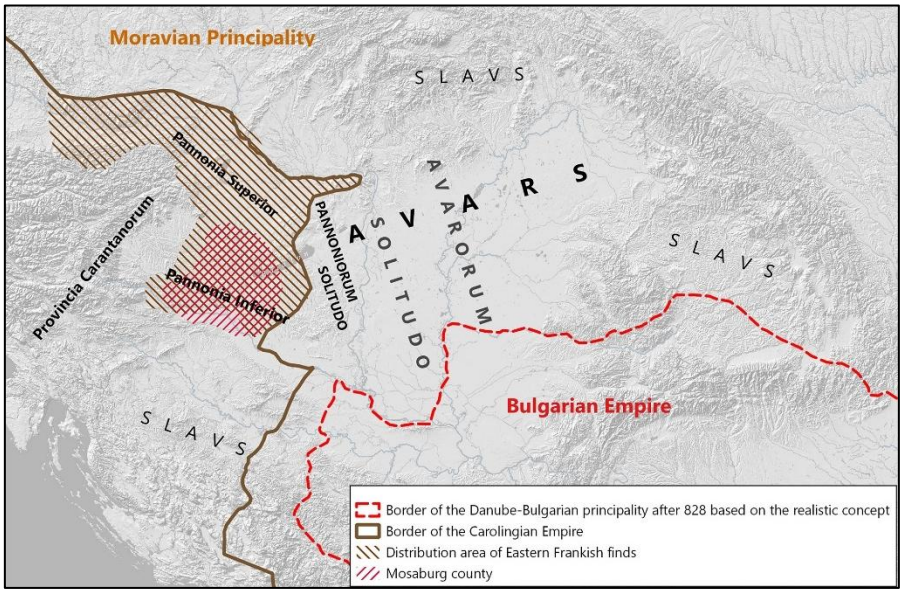

Figure 2. The Carpathian Basin after 828 AD (prepared by Teofil Rétfalvi after Bóna–Szentpéteri, 1996, 15; Szőke, 2014, Fig. 1; Takács, 2016, Fig. 1 and based on the plan of Frigyes Szücsi)

nistrando Imperio (DAI) in the mid-10th century that Avars are living in Croatia, whose Avar identity is still recognizable.[26]

Based on the historical sources, we can assume the survival of the Avar ethnos after the fall of the Avar Khaganate (early 9th century) at least until the Hungarian Conquest (late 9th century) and in some regions (e.g. in Croatia) perhaps even afterwards. Consequently, the opinions based on linguistic data (mainly toponyms) about the complete "slavisation" of the Avars are certainly wrong.[27] Szabolcs Felföldi drew attention to the methodological fact that the lack of Avar toponyms may not affect the question of the survival of the Avars in the Carpathian Basin in the 9th century.[28] György Szabados argued on the basis of DAI that if the Avar ethnos was still recognizable in the Slav milieu of Croatia in the mid-10th century, then why would they have become Slavs in the rest of the Carpathian Basin already during

[26] Szabados, 2016, 632.
[27] Kristó, 1995, 141–147; Róna-Tas, 1995, 425; Györffy, 1996, 968; Nagy, 2017, 364; Pohl, 2018, 390–392.
[28] Felföldi, 2017, 220–221.

the 9th century.[29] Moreover, Ágnes Cs. Sós has already raised the possibility that we cannot exclude even the "avarisation" of Slavs in certain areas in the 9th century.[30] The process of "avarisation" is known from the late Avar period, for example a good part of the population of Mödling-An der Goldenen Stiege (nowadays: Austria) may have had similar ancestry as Slavic groups, but they shared Avar cultural habitus.[31] From microregional archaeological and archaeogenetic research we may expect more detailed results about the 9th-century population of the former Avar Khaganate.

The late Avar culture in the 9th century: The state of the archaeological research

In almost all archaeological chronologies, the last phase of the late Avar culture was adapted to the historical events of the Avar Khaganate as a political organization.[32] This is methodologically incorrect, because it is a "mixed reasoning", and on the other hand, the disappearing of Avar identity did not follow the fall of the political organization, as mentioned above. József Szentpéteri[33] also warned about the problems of the 8th-9th century chronology based on the diagrams and maps of ADAM.[34] Today we still do not know exactly, in which region and for how long the latest phase of the Avar culture lasted after the fall of the Avar Khaganate.

We only have relatively exact 9th-century chronology for the western part of the former Avar Khaganate, for Western Transdanubia,[35] because this is the distribution area of eastern Frankish finds.[36] Probably only this area became part of the Carolingian Empire as *Pannonia provinciae*,[37] because we do not find any eastern Frankish finds or any traces of the presence of Carolingian culture in Eastern Transdanubia.[38] From the other parts of the Car-

[29] Szabados, 2016, 634; 2016a, 675.
[30] Cs. Sós, 1973, 80.
[31] Wang et al., 2025, 3–4.
[32] Szenthe et al., 2024, Fig. 1.
[33] Szentpéteri, 2006, 2017.
[34] Szentpéteri, 2002.
[35] Szőke, 2019, 418–455.
[36] Szőke, 2014, Fig. 1.
[37] Szőke, 2014, 44; 2019, 166–171.
[38] Szücsi, 2017, 183.

pathian Basin we do not have well datable finds from the 9th century (*Fig. 2*).

The possibility of continuous use until the 10th century has been raised for some cemeteries of the Avar Age, for example Tiszafüred-Majoros and Vörs-Papkert B.[39] So far, only one cemetery has been published outside of Pannonia, where it was proven, that it was used continuously from the late Avar period until the Hungarian Conquest period, i.e. from the 8th until the 10th century. It is the cemetery of an elite group in Hortobágy-Árkus published by Gergely Szenthe and Erwin Gáll.[40] The authors used radiocarbon dating in addition to the archaeological chronology to prove continuity. Based on the chronological model of the cemetery in Hortobágy-Árkus and a large number of radiocarbon dates from other cemeteries, a new archaeological chronology of the Avar age was suggested.[41] In this new chronological model, the reconstructible lengths of the late Avar chronological phases are longer than previously assumed in earlier archaeological chronologies. According to the new model the last phase of the late Avar period ornate belt sets can be dated to the first third or first half of the 9th century (*Fig. 3*).

The new chronological results related to the jewellery also indicate a late Avar chronology that unfolds like an accordion. The horizontal stratigraphic observations and radiocarbon dating results indicate that some types of wire jewellery, mainly the multiple S-ended pendants (multiple S-terminalled rings) and the spiral pendants, appeared in the Avar Khaganate much earlier than the turn of the 8th and 9th centuries.[42] We have to reckon with their appearance at the latest during the early 8th century,[43] perhaps at the earliest in the last quarter of the 7th century.[44] The earliest occurrences are in Eastern Transdanubian region and around Lake Balaton, in a middle or late Avar cultural milieu. So, they were in use for a longer time, than the first

[39] Garam, 1995, 430; Költő–Szentpéteri, 2016, 161–162.
[40] Szenthe–Gáll, 2023.
[41] Szenthe–Gáll, 2023, Fig. 115; Szenthe et al., 2024, Fig. 1.
[42] Szőke, 1990–1991, 152–153; 1992, 850–852.
[43] Szücsi, 2023, 208–221.
[44] Mesterházy, 2023, 191.

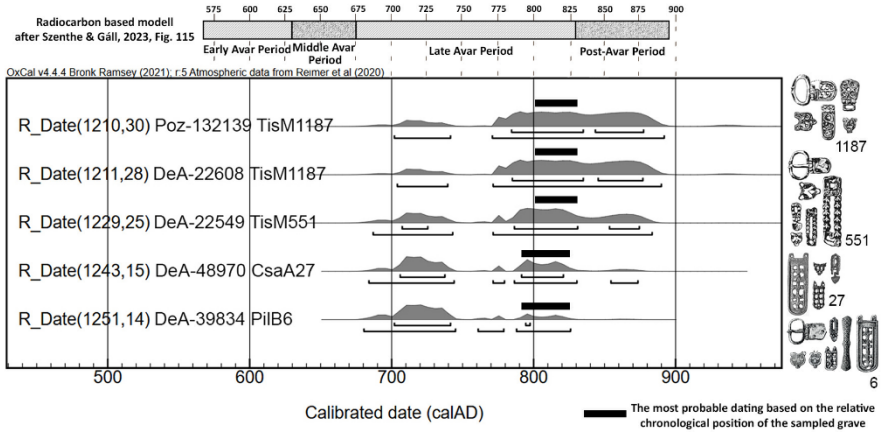

Figure 3. The radiocarbon-based chronological model after Szenthe–Gáll, 2023, Fig. 115, and the radiocarbon sequence of four graves containing belt sets from the early 9th century: Tiszafüred-Majoros grave 1187, 551 (Szenthe et al., 2024, Fig. 10); Csákberény–Arató-szérű grave 27 (unpublished, excavation of the author); Pilismarót-Basaharc grave 6 (Szenthe et al., 2024, Fig. 7, 12). For location see Fig. 1

third or the first half of the 9th century.[45] They were probably in use for more than 100 years by the Avar age population, so we should not automatically date these two types of wire jewellery to the 9th century (*Fig. 4*). The ending of the multiple S-ended pendants simplified into a simple S shape during the latest period of the late Avar age. The fashion of these types of wire jewellery was adopted first by Moravian Slavs around the turn of the 8th and 9th centuries and later by Western Slavs.[46]

In the case of some other jewellery types traditionally classified in the last phase of late Avar age, we can also suppose an earlier appearance and longer use with great certainty (*Fig. 5*). Such are spiral finger rings, punched plate finger rings with shield-like bezel and earrings with oval hoop and prismatic or elongated drop shaped bead pendant, that appeared as early as the first half of the 8th century.[47]

[45] Szőke, 1992, 850–852.
[46] Mesterházy, 2023, 205.
[47] Szücsi, 2023, Fig. 14.

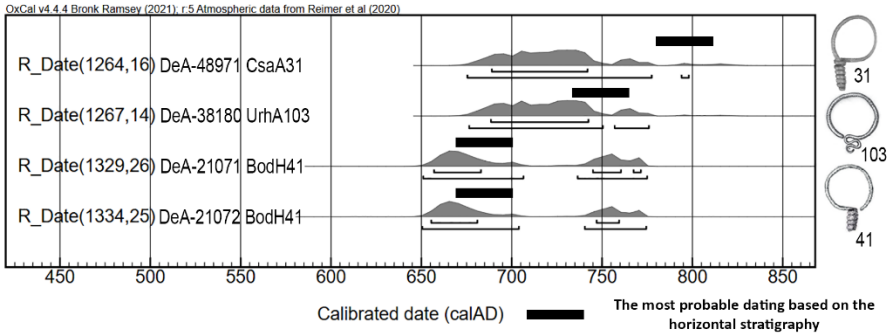

Figure 4. Radiocarbon sequence of three graves (Csákberény–Arató-szérű grave 31, Úrhida-Arany János utca grave 103, Bodajk–Homoki-dűlő grave 41), which contain spiral and multiple S-shaped pendants. For location see Fig. 1

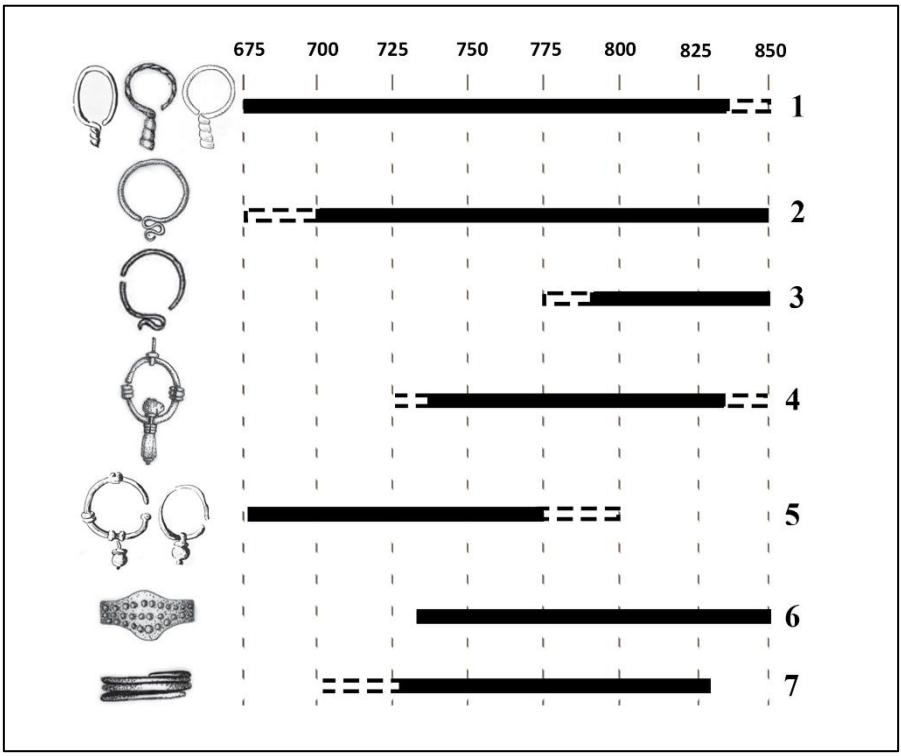

Figure 5. A timeline of some Late Avar artefact types in the light of recent research results: 1. Spiral pendants; 2. Multiple S-shaped pendants; 3. Simple S-shaped pendants; 4. Earrings with oval loops and long bead pendants; 5. Earrings with round hoops and short bead pendants; 6. Punched plate finger rings with shield-like bezels; 7. Spiral finger rings

The final phase of the late Avar period was followed by a post-Avar period (in the second half or last third of the 9th century), when the Avar representational culture disappeared. However, elements of the Avar deep culture, specifically, everyday objects of folk culture (needle cases with diagonal lattice pattern,[48] bone jars,[49] knives with antler handles,[50] wooden buckets with iron tyre[51]), as well as workshop and craft traditions (such as iron-working, pottery) and some types of jewellery survived the Hungarian Conquest at the end of the 9th century (S-terminalled rings,[52] spiral pendants,[53] earrings with one pulled up plate-sphere,[54] some types of beads,[55] bracelets with flaring terminals,[56] finger rings with shield like bezel[57]). Regarding iron-working, the technological continuity of the bloomery furnaces suggests the presence of a local population with stable craft skills preserving the late Avar traditions during the 9th and 10th centuries.[58] The survival can also be seen in the pottery traditions.[59] In the 10th century, baking bells,[60] hand-formed cauldrons[61] and slender pots, as well as internal rim decorations and incised wavy line bundle decorations of vessels,[62] are seen as an archaic, surviving late Avar tradition.

It can be shown in several regions that the number of graves in late Avar period cemeteries exceeds the number of graves in the 10th- and even 11th-century cemeteries which provides additional evidence for the Avar continuity, just like the similar settlement density of the two periods.[63] Nevertheless, the lack of find-types that can be dated exclusively to the 9th century makes it extremely difficult to identify individual 9th century graves in the Carpathian Basin outside the Carolingian Pannonia.

---

[48] Szenthe–Gáll, 2023, 205–218; Fülöp et al., 2024, 118.
[49] Fülöp et al., 2024.
[50] Fülöp et al., 2024, 118–120.
[51] Fülöp et al., 2024, 120–121.
[52] Mesterházy, 2023, 205.
[53] Fülöp et al., 2024, 122; Horváth, 2016, 123.
[54] Fülöp et al., 2024, 107–109.
[55] Fülöp et al., 2024, 109–111.
[56] Fülöp et al., 2024, 113–114.
[57] Fülöp et al., 2024, 114.
[58] Mesterházy, 2011; Gömöri, 2018.
[59] Szőke, 1980, 188; Herold, 2004, 63.
[60] Takács, 1996, 170.
[61] Takács, 1986, 109–111.
[62] Wolf, 2003, 96.
[63] Cseh et al., 2016, 313–315.

In this respect, we are looking for help from scientific dating methods. However, I must also emphasize the limits of radiocarbon dating in the 9th-century dating. In the mid-770s there is a large wave in the radiocarbon calibration curve. Because of this, the highest value of the calibrated dating results is often in the 770s (see *Fig. 4*). A gamma-ray burst dated to 774–775 causes the large wave in the radiocarbon calibration curve, when the proportion of the carbon 14 isotope suddenly increased.[64] After the large wave there is a plateau in the radiocarbon curve. Because of this the calibrated absolute dates give us too wide time intervals. These wide time intervals do not help us in the exact dating during the 9th century (see *Figs. 3–4*), many researchers believe that those are only good for checking archaeological dating.[65]

The generally applied practice in archaeological scholarship of considering only the more probable time interval within the 2 σ (95.4% probability) range is problematic. For the period spanning the last third (or quarter) of the 8th century to the first quarter (or third) of the 9th century, archaeological and dendrochronological evidence suggests that the less probable intervals within the 2σ (95.4% probability) range may in fact be the more plausible ones. (*Table 1*). If these observations are valid, this may suggest that the final conclusions of some publications – according to which the use of certain Late Avar cemeteries ended by the late 8th century based on individual radiocarbon results and/or their Bayesian analysis[66] – could be methodologically reconsidered, as these cemeteries may have continued to be in use into the 9th century.

From around 825/830 onwards, it is again primarily the more probable time intervals within the 2 σ (95,4% probability) ranges that can be reconciled with dendrochronological and archaeological chronology (*Table 2*).

Conclusions

The cessation of Avar political organization in the second quarter of the 9th century does not result in the cessation of Avar identity, because based on the historical sources between 867 and 889, we can assume the survival of

[64] Lőrinczy–Siklósi, 2015, 713.
[65] Szenthe–Gáll, 2023, 279–283; for an overview, see Somogyi, 2025, 506.
[66] E.g. Siklósi–Lőrinczy, 2015; Bajkai–Kolozsi, 2017.

the Avar ethnos after the fall of the Avar Khaganate at least until the Hungarian Conquest (late 9th century) and in some regions (e.g. in Croatia based on the *De Administrando Imperio*) perhaps even afterwards.

In almost all archaeological chronologies, the last phase of the late Avar culture was adapted to the historical events of the Avar Khaganate as political organization. It is methodologically incorrect to base archaeological chronology on historical data, because it is a mixed reasoning. What is more, the historical sources prove that the Avar identity did not disappear at the same time as the sovereign political organization. The archaeological record testifies to the continuity of certain elements of the deep culture, crafts and workshop traditions from the Avar Age until the 9th century and even until the 10th century, despite the disappearance of the Avar representational culture during the first third/half of the 9th century.

The proposed new chronological model related to horizontal stratigraphy and radiocarbon dating indicates a late Avar chronology that unfolds like an accordion. On the one hand, in some sites and regions, the appearance of the late Avar culture can be dated earlier than the turn of the 7th and 8th centuries, on the other hand, the last phase of the late Avar period ornate belt sets can be dated to the first third or first half of the 9th century. We still do not know exactly, in which region and for how long the latest phase of the Avar culture lasted after the fall of the Avar Khaganate. The lack of find-types that can be dated exclusively to the 9th century makes it extremely difficult to identify individual 9th century graves in the Carpathian Basin outside the Carolingian Pannonia. From microregional interdisciplinary research we may expect more detailed results about the 9th-century population and culture of the former Avar Khaganate.[67]

[67] I am grateful to Dömötör Kovács for proofreading the English version of the paper.

Table 1. Examples in which the less probable time intervals within the 2 σ (95.4% probability) ranges appear to be more consistent with dendrochronological and archaeological chronologies for the period spanning the last third (or quarter) of the 8th century to the first quarter (or third) of the 9th century

AMS 14C code	*Site*	*Grave / Object number*	*Type of sample*	*Uncalibrated BP*	*95,4% calAD*	*Archaeological dating*	*Dendrochronological dating*	*References*
DeA-48971	Csákberény-Arató-szérű	31	human bone	1264,16	675 (94.6%) 777; **794 (0.8%) 798**	780-810	-	unpublished (excavation of the author)
DeA-48970	Csákberény-Arató-szérű	27	human bone	1243,15	684 (53%) 744; 771 (3.1%) 779; **786 (35.6%) 830**; 854 (3.7%) 873	790-830	-	unpublished (excavation of the author)
DeA-20888	Székesfehérvár-Jókai u. 14	SNR 2017/28	wood	1259,28	670 (75.4%) 778; **786 (17.2%) 830**; 855 (2.8%) 872	-	**798-801**	Morgós et al., 2020
Deb-8041	Pitvaros-Víztározó	167	human bone	1301,38	652 (92.7%) 777; **792 (1.5%) 802**; 810 (1.3%) 820	775-800	-	Siklósi & Lőrinczy, 2015
Deb-8024	Pitvaros-Víztározó	51	human bone	1258,36	668 (67.1%) 779; **785 (21.1%) 837**; 846 (7.2%) 877	800-830	-	Siklósi & Lőrinczy, 2015
Deb-8057	Pitvaros-Víztározó	205	human bone	1309,47	645 (89.0%) 779; **787 (6.4%) 828**	800-830	-	Siklósi & Lőrinczy, 2015
DeA-3466	Debrecen-Bellegelő, Bordás-tanya	444/444	human bone	1324,33	650 (53.2%) 710; **721 (42.3%) 775**	730-800	-	Bajkai & Kolozsi, 2017
DeA-3947	Debrecen-Bellegelő, Bordás-tanya	353/353	human bone	1276,25	665 (92.8%) 777; **792 (1.4%) 800**; **811 (1.2%) 819**	780-850	-	Bajkai & Kolozsi, 2017
DeA-22534	Hortobágy-Árkus	26	human bone	1333,32	647 (58.4%) 708; **726 (37.1%) 775**	770-830	-	Szenthe et al. 2024
DeA-22559	Tiszafüred-Majoros	1142	human bone	1266,25	670 (86.4%) 777; **790 (9.1%) 822**	790-830	-	Faragó et al., 2022
DeA-22609	Tiszafüred-Majoros	1189	human bone	1344,29	644 (68.4%) 704; **738 (27.1%) 774**	770-830	-	Faragó et al., 2022
DeA-39834	Pilismarót-Basaharc	6	human bone	1251,14	680 (75.1%) 745; **761 (3.7%) 779**; **788 (16.7%) 826**	760-840	-	Szenthe et al., 2024
DeA-39801	Pilismarót-Basaharc	22	human bone	1315,18	658 (49.7%) 704; **740 (45.7%) 774**	760-800	-	Szenthe et al., 2024
DeA-39835	Pilismarót-Basaharc	68	human bone	1250,15	680 (71.6%) 745; **760 (3.9%) 779; 787 (20.0%) 827**	760-840	-	Szenthe et al., 2024
DeA-39798	Pilismarót-Basaharc	194	human bone	1249,17	679 (66.1%) 746; **759 (4.6%) 779**; **787 (23.7%) 829**; 859 (1.0%) 866	760-840	-	Szenthe et al., 2024
DeA-26578	Szarvas-Grexa-téglagyár	266	human bone	1235,16	681 (57.5%) 743; 769 (3.9%) 780; **785 (31.1%) 833**; 853 (2.9%) 872	780-820	-	Gulyás et al., 2025

Table 2. Examples of more probable time intervals within the 2 σ (95.4% probability) ranges reconciled with dendrochronological and archaeological chronology from c. 825/830 onwards

AMS 14C code	*Site*	*Grave / Object number*	*Type of sample*	*Uncalibrated BP*	*95,4% calAD*	*Archaeological dating*	*Dendrochronological dating*	*References*
DeA-4834	Székesfehérvár-Jókai u. 20	Szfv8/1	wood	1198,18	782 (7.7%) 790; **822 (60.6%) 881**	-	**831-833**	Morgós et al., 2020
?	Zalavár-Vársziget	8/2000	human bone	1140,30	774 (4.9%) 787; 828 (8.5%) 860; **870 (82.0%) 992**	850-890	-	Gerber et al., 2024, S1

References

Bajkai, R. – Kolozsi, B. (2017). Az abszolút kormeghatározás lehetőségei, avagy a 9. századi keltezés nehézségei egy debreceni lelőhely tükrében. Takács, M. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században II*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged, 103–137.

Bajnok, K. – Szakmány, Gy. – Bendő, Zs. (2020). Petrographic contribution to the origin of Early Avar Age 'Csákberény group' ceramics. *Journal of Archaeological Science: Reports 32*(102411), 1–14. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102411

Balogh, L. (2017). Megjegyzések a Kárpát-medence 9. század eleji történelméhez (Note on the History of the Carpathian Basin at the Beginning of the 9th Century). Takács, M. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században II.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged, 231–248.

Balogh, L. (2022). A magyarság és a kereszténység a IX. században. Molnár, Á. (Szerk.) *Istenek vándorútján. Vallások, hiedelmek a Kárpát-medencében és az eurázsiai háttér. Tanulmányok Voigt Vilmos tiszteletére.* Budapest, 169–190.

Bóna, I. (1984). A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. Székely, Gy. (Szerk.), *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 265–373.

Bóna, I. – Szentpéteri J. (1996). A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és régészeti források alapján. Glatz, F. (Szerk.), *A magyarok krónikája*. Budapest.

Cseh, G. – Gallina, Zs. – Gulyás, Gy. – Varga, S. (2016). A Kalocsai Sárköz népessége a honfoglalást megelőzően. Gallina, Zs. – Varga, S., *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír és kincsleletei I. A Kalocsai*

Sárköz a 10–11. században. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Szeged–Budapest, 309–316.

Cs. Sós, Á. (1973). *Die Slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München.

Dénes, J. (2012). A bolgárok hódításai és telepítései a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt (Bulgarian conquests and settlements in the Carpathian Basin before the Hungarian conquest). Tóth, A. (Szerk.), *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc, 52–64.

Felföldi, Sz. (2017). Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében II. (Traces of toponyms from the Avar period in the Carpathian Basin II). Takács M. (szerk.), *Az Alföld a 9. században II.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged, 209–230.

Fülöp, Gy. (1978). La survivance des Avars au IXe siècle. *Alba Regia* 16, 87–97.

Fülöp, R. – Győri-Pórszász, A. – Révész, L. – Ritoók, Á. (2024). 8–9. századi tárgytípusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban (Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials). Kovács, Gy. – Zatykó, Cs. (Szerk.), *A tudománynak gazdag ágai… Tanulmányok Benkő Elek hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 107–128.

Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Buda pest.

Garam, É. (2001). *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest.

Gjuzalev, V. (1966). Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. *Byzantinobulgarica* 2, 15–39.

Gerber, D. et al. (2024). Ancient genomes reveal Avar-Hungarian transformations in the 9–10th centuries CE Carpathian Basin. *Science Advances* 10/51. https://doi.org/10.1101/2024.05.29.596386

Gnecchi-Ruscone, G. A. et al. (2022). Ancient genomes reveal origin and rapid trans-Eurasian migration of 7th century Avar elites. *Cell, 185*(8), 1402–1413. https://doi.org/10.1016/j.cell.2022.03.007

Gömöri, J. (2018). Technológiai-kontinuitási kérdések a somogyi vasvidék "izzó" vasbucái fényében (Questions of the technological continuity in the light of the glowing iron blooms found at the sites in Somogy county). Varga, M. –

Szentpéteri, J. (Szerk.), *Két világ határán. Ter-mészet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére.* A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 6. Kaposvár, 77–87. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2018.6.77

Györffy, Gy. (1996). Népek és nyelvek a honfoglalás térségében. *Századok* 130(4), 965–969.

Gulyás, B. (2023). Cultural connections between the Eastern European steppe region and the Carpathian Basin in the 5th–7th centuries AD. The origin of the Early Avar Period population of the Trans-Tisza region. *Dissertationes Archaeologicae* 3(11), 701–756.

Gulyás, B. – Somogyi, P. – Szenthe, G. (2025). New data on the Avar Period chronology of the Körös–Tisza–Maros Interfluve. Some radiocarbon dates from the cemeteries of Szarvas-Grexa-téglagyár and Székkutas-Kápolnadűlő. *Dissertationes Archaeologicae* 3(12), 343–372.

Herold, H. (2004). *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54*. Varia Archaeologica Hungarica XIV. Budapest.

Horváth, C. (2016). *Kora Árpád-kori temető Szombathely–Kisfaludy Sándor utca területén. S végű karikaékszerek a kora Árpád-kori Nyugat-Dunántúlon*. Szombathely.

Istvánovits, E. (2001). Korai szláv település Kisvárda határában. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 43, 165–181.

Katona-Kiss, A. (2010). A bolgár kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 73(1–2), 168–214.

Költő, L. – Szentpéteri, J. (2016). Avar-magyar folyamatos temetőhasználat? Vörs-Papkert. Sudár, B. – Petkes, Zs. (Szerk.), *Honfoglalás és megtelepedés*. Magyar őstörténet 4. Budapest, 161–162.

Kristó, Gy. (1995). *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.

Lőrinczy, G. – Siklósi, Zs. (2015). A Pitvaros-víztározói késő avar kori temető radiokarbon keltezése, Bayes analízise és régészeti értékelése (Radiocarbon dating, Bayesian analysis and archaeological evaluation of the Late Avar cemetery at Pitvaros-Víztározó). Balogh, Cs. – Major, B. (Szerk.), *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014 november 4–6.* 1. kötet. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Budapest–Esztergom, 707–736.

https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2015.3.1_27

Makkay, J. (1994). *A magyarság keltezése* [*Dating Hungarian]*. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 48. Szolnok.

Mesterházy, K. (1977). A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. *Folia Archaeologica* 28, 157–169.

Mesterházy, K. (2011). Települési kontinuitás a Bükk-hegységben a 8–10. Században a vasfeldolgozás példáján. Kolozsi, B. – Szilágy, K. A. (Szerk.), *Sötét idők falvai. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 1. kötete*. Tempora Obscura 1. Debrecen, 15–32.

Mesterházy, K. (2023). Az S végű karika kialakulása és elterjedése. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 187–213. https://doi.org/10.54640/CAH.2023.187

Morgós, A. – Kern, Z. – Horváth, E. (2020). Székesfehérvár 11. századi kő vár(os)fala alatti tölgy gerendaalapozás dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálata. *Alba Regia* 48, 85–109.

Müller, R. (2020). A Keszthely-kultúra ma (The Keszthely culture today). *Archaeologiai Értesítő* 145, 69–99. https://doi.org/10.1556/0208.2020.00003

Nagy, I. (2017). Kísérlet a 10. századi Kárpát-medence etnikai rekonstrukciójára. Sudár B. (Szerk.), *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről.* MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, Források és tanulmányok 2. Budapest, 357–398.

Nagy, K. (2011). Megjegyzések az avarok korai történetének kronológiájához (Comments on the Chronology of the Early History of the Avars). *Belvedere Meridionale* 23(4), 6–14.

Olajos, T. (2004). Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. Erdei, Gy. – Nagy, B. (Szerk.), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Monumenta Historica Budapestiensia XIV. Budapest, 111–118.

Pintér Nagy, K. – Wolf, M. (2017). Újabb régészeti adatok a Bodrogköz 6. század végi – 9. századi történetéhez. Előzetes jelentés Pácin-Szenna-domb lelőhelyről. Takács, M. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században II.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged, 139–163.

Pohl, W. (2018). *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. London.

Róna-Tas A. (1995). Hogyan hívták Árpád dédunokáját? Koszta, L. (Szerk.), *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 417–430.

Somogyi, P. (2025). Radiokarbon kormeghatározás az avar korszak kutatásában (1978–2023). *Archaeologiai Értesítő* 150, 475–510. https://doi.org/10.1556/0208.2025.00093

Szabados, Gy. (2016). Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei hátteréről (Framing the Background of the Hungarian Conquest – the Carpathian Basin). Kovács, L. – Révész, L. (Szerk.), *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tisztele-tére.* Budapest, 629–648.

Szabados, Gy. (2016a). Avarok eltűnőben, avagy a hasonulás három fokozatáról (Disappearing Avars or the Three Phases of Transformation). Csécs, T. – Takács, M. (Szerk.), *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr, 671–686.

Szalontai, Cs. (2000). Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei – Studia Archaeologica* 6, 263–286.

Szádeczky-Kardoss, S. (1993). Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. Lőrinczy, G. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században*. Szeged, 227–236.

Szántó, R. (2021). A Kárpát-medence népessége a 9. században (The Population of the Carpathian Basin in the 9th century). Thoroczkay, G. (Szerk.), *A XI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2019 má-jus 30–31.) válogatott előadásai*. Középkortörténeti tanulmányok 11. Szeged, 51–68.

Szántó, R. (2022). The Avars and other Peoples in the Carpathian Basin in the 9th Century. *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi* (*Journal of Humanities and Social Sciences Academy)* 2(1), 001–014. https://doi.org/10.5281/zenodo.6667495

Szántó, R. (2024). Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása a 9. század elejétől a 860-as évekig. Hunyadi, Zs. – Kőfalvi, T. (Szerk.), *Napok, évek, századok. Tanulmányok Almási Tibor 65. születésnapjára*. Szeged, 435–448.

Szenthe, G. – Gáll, E. (2023). *Hortobágy-Árkus kora középkori temetője (The Early Medieval Cemetery at Hortobágy-Árkus)*. Archaeologia Hungarica 52. Budapest.

Szenthe, G. – Faragó, N. – Gáll, E. (2024). Chronological problems of the 7th–10th-century AD Carpathian Basin in light of radiocarbon data. *Dissertationes Archaeologicae 3*(11), 443–492. https://doi.org/10.17204/dissarch.2023.443

Szentpéteri, J. (Hrg.) (2002). *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica XIII. Budapest.

Szentpéteri, J. (2006). Amiről a térképek mesélnek. Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez (Tales Told by the Maps. Contribution to the Dating Problems of the Avar Age). *Arrabona* 44(1), 455–496.

Szentpéteri, J. (2017). Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéről (Maps of the Carpathian Basin in the 9th century). Takács, M. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században II.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged, 27–52.

Szőke, M. B. (1980). Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, 181–203.

Szőke, M. B. (1990–1991). The Question of Continuity in the Carpathian Basin of the 9th Century A.D. *Antaeus Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 19-20, 145–158.

Szőke, M. B. (1992). Die Beziehungen zwischen dem oberen Dunautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). Falko, D. (Hrsg.), *Awarenforschungen,* Band 2. Archaeologia Austriaca Monographien 1. Wien, 841–968.

Szőke, M. B. (2014). *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*. *Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum.* Budapest.

Szőke, M. B. (2019). *A Karoling-kor Pannóniában*. Mosaburg – Zalavár 1. Budapest.

Szücsi, F. (2017). A Mezőföld a 9. század küszöbén. Balogh, Cs. – Major, B. (Szerk.), *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014 november 4–6.* 2. kötet. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom, 175–202.

Szücsi, F. (2023). The 9th Century Chronology under Fire? Remarks on the Chronology of the Spiral and Multiple S-Ended Pendants. Mărginean, F. – Romat, S. – Băcuet-Crişan, D. – László, K. – Stanciu, I. (Eds.), *The Power of Fire in the Middle Ages (7th – 14th Centuries). Proceedings of the International*

Conference "The Power of Fire in the Middle Ages (7th – 14th Centuries)". Székesfehérvár 14th – 16th Oc-tober 2022. Orbis Mediaevalis IV. Cluj-Napoca–Budapest, 207–226.

Takács, M. (1986). *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. Varia Archaeologica Hungarica 1. Budapest.

Takács, M. (1996). Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *Acta Archaeologia Hungarica* 48, 135–195.

Takács, M. (2016). The Ninth-Century Carpathian Basin on the North-Western Edge of the First Bulgarian State. An Overview of Some Hypotheses and Remarks and Their Evaluation. Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Eds.), *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Budapest, 501–517.

Vida, T. (2016). „They Asked to Be Settled in Pannonia". A Study on Integration and Acculturation – the Case of the Avars. Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Eds.) *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. (Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Budapest, 251–270.

Wang, K. et al. (2025). Ancient DNA reveals reproductive barrier despite shared Avar-period culture. *Nature* 638, 1007–1014. https://doi.org/10.1038/s41586-024-08418-5

Wolf, M. (2003). Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42, 85–108.

Zlatarski, V. N. (1918). *Geschichte der Bulgaren I.* Parlapanoff.

9. yüzyılda Avarlar – Dönemin tarihsel ve arkeolojik araştırmalarına genel bir bakış
Genişletilmiş özet

567/568 yılından itibaren Karpat Havzası'na yerleşen Avarlar, farklı köken ve kültürel arka planlara sahip çok sayıda topluluğu bünyesinde barındıran geniş bir impara-

torluk üzerinde hüküm sürmüşlerdir. 7. yüzyılın sonlarına doğru – 8. yüzyılın başlarında, bu kültürel çeşitlilikten, doğu göçebe geleneklerini muhafaza eden ve kağanlık genelinde homojen bir karakter sergileyen Geç Avar kültürü teşekkül etmiştir. 8. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Frank-Avar savaşları neticesinde Avar Kağanlığı egemenliğini kaybetmiş ve Şarlman'ın Karolenj İmparatorluğu'nun vasalı hâline gelmiştir. Araştırmacıların çoğu, 822 yılında Frank imparatorluk meclisinde Avar elçiliğinin anılmasını Avar siyasal teşkilatına dair son veri olarak kabul etmektedir; bununla birlikte, daha yeni tarihsel değerlendirmeler Avar siyasal yapısının en azından 843 yılına kadar varlığını sürdürmüş olabileceğini de ileri sürmektedir.

Her hâlükârda, siyasal formasyonun 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortadan kalkması, Avar kimliğinin de eş zamanlı olarak kaybolduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Avar topluluğunun varlığını sürdürdüğüne dair 867 ile 889 yılları arasına tarihlenen çeşitli çağdaş kaynaklar ile 10. yüzyılın ortalarına ait *De Administrando Imperio* açık tanıklık sunmaktadır. Dolayısıyla tarihsel kaynaklar, Avar topluluğunun Karpat Havzası'nda Macar yurt tutuşunu tecrübe ettiğini ve büyük olasılıkla 10. yüzyılda da yer yer varlığını sürdüren, tanımlanabilir bir topluluk olarak mevcudiyetini koruduğunu göstermektedir.

Bu durumdan hareketle, Avarların bütünüyle "Slavlaşması" yönündeki ve ağırlıklı olarak dilbilimsel argümanlara dayanan görüşlerin, tarihsel verilerden çıkarılabilecek sonuçlarla uyumlu olmadığı da anlaşılmaktadır.

Arkeolojide kullanılan kronolojik sistemin son evresi genellikle Avar Kağanlığı'nın siyasal bir yapı olarak ortadan kalkmasıyla ilişkilendirilen tarihsel olaylara dayandırılmaktadır; bu durum metodolojik açıdan sorunlu olan "karma argümantasyon" pratiğine işaret etmektedir. Tarihsel ve arkeolojik verilerin bu şekilde birleştirilmesi, yalnızca tarihsel veriler temelinde dahi tartışmalıdır; zira yukarıda da belirtildiği üzere, Avar kimliği egemen siyasal yapının ortadan kalkmasıyla eş zamanlı olarak kaybolmamış, aksine birkaç kuşak boyunca varlığını sürdürebilmiş olabilir. 9. yüzyıl içindeki görece daha kesin arkeolojik kronoloji yalnızca eski Avar Kağanlığı'nın batı kesiminden, özellikle Tuna'nın batısında elde edilebilmektedir; çünkü bu bölgede Doğu Frank buluntuları ve Karolenj kültürüne ait materyaller ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen yalnızca bu bölge Karolenj İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Pannonia (superior) eyaleti hâline gelmiştir. Eski Avar Kağanlığı'nın diğer bölgelerinde ise, yalnızca 9. yüzyıla ya da bu yüzyıl içinde daha dar bir zaman aralığına kesin olarak tarihlenebilen buluntular genellikle mevcut değildir.

Son yıllarda yayımlanan arkeolojik ve doğa bilimlerine ait veriler (özellikle radyokarbon tarihlendirme), Geç Avar döneminin kronolojisinin adeta "armonika benzeri" biçimde genişlediğini göstermektedir; yani bazı bölgelerde belirli Geç Avar dönemi nesne tiplerinin daha erken bir tarihte, 7–8. yüzyıl dönümünde ortaya çıktığı ve aynı zamanda daha uzun süre kullanımda kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Geç Avar kültürünün son evresinin hangi bölgede ne zamana kadar tarihlendirile-

bileceği hâlen kesin olarak belirlenebilmiş değildir; zira Karolenj Pannonya'sı dışında, yalnızca 9. yüzyıla ya da bu yüzyıl içinde daha kesin olarak tarihlenebilen nesne tiplerinin yokluğu nedeniyle, bireysel mezarların 9. yüzyıl içindeki kesin tarihlendirilmesi problemli olmaya devam etmektedir.

Arkeolojik veriler, Avar dönemine ait temsili kültürün 9. yüzyılın ilk üçte birinde veya yarısında ortadan kalkmasına rağmen, derin kültürün bazı unsurlarının (örneğin halk kültürüne ait gündelik kullanım araçlarının bir kısmı ve mutfak kültürü), ayrıca belirli zanaat ve atölye geleneklerinin (çömlekçilik, demir işçiliği) ve bazı takı tiplerinin 9. yüzyılın ikinci yarısında, hatta kısmen 10. yüzyılda da varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Bilgilerimizin genişlemesi, farklı disiplinleri bir araya getiren kapsamlı mikro-bölgesel araştırmalar sayesinde mümkün olacaktır. Bu tür çalışmaların sentezi, Avar Kağanlığı'nın ortadan kalkışından Karpat Havzası'ndaki Macar Büyük Prensliği'nin oluşumuna kadar uzanan dönemin muhtemel nüfus tarihi ve kültürel dönüşüm süreçlerine ilişkin modellerin oluşturulmasına imkân sağlayacaktır.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 69–98
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.05 · CC BY-NC 4.0

HUNNIC COMPONENTS IN THE HUNGARIAN ETHNOGENESIS

György SZABADOS*

Introduction

The Hungarians (according to their vernacular ethnonym: Magyars) are the only surviving historical community whose first state-organisation and ethnogenesis took place concurrently in the steppe cultural environment. With this Eastern heritage, the ancient Hungarians integrated into the medieval intellectual and political Western European environment, and within it expressing the legacy of its culture in the Carpathian Basin. Of course, the chronicling of these events was preceded by the existence of a rich oral tradition, of which we know only those that survived in our old historical records and chronicles. As a result of the social change beginning around the turn of the first millennium, foreign linguistic (Latin) and religious (Christian) official scribes began recording the memory of the ancient past, and this we can count on a foreign cultural filter which decided what and how much of the pagan oral heritage were worthy of recording. However, there must have been such strong traditional elements because some were able to penetrate this filter, thus ensuring their survival in written form. Since folk memory of historical events can often extend over several centuries,[1] the source value of the Hungarian gestas and chronicles is greater than is sometimes believed to be by the overly cautious philological critics.

We don't know the exact dates of writing of the individual legends, thus the period of the Árpád Dynasty (1000–1301) still presents numerous enigmas. It has long been disputed as to the actual time the first Hungarian

* Hungarian Academy of Arts, Research Institute of Art Theory and Methodology, Budapest; Siklósi Gyula Research Centre for Urban History, Székesfehérvár; Szent István Király Museum, Székesfehérvár, Hungary; dr.szabados.györgy@gmail.com

[1] Hoppál, 2014, 103–122.

gesta was put in writing, yet the oldest chronicles from the 13th–14th centuries preserve traces of earlier written works.

The first – but lost – Hungarian historical record, the so-called *Ancient Gesta* can be dated to the time of King Andrew I (1046–1060).[2] In the 11th–13th centuries a number of clerics continued recording history. The oldest surviving work from this creative process is *Gesta Hungarorum* written and composed by Simon Kézai (ca. 1285). However, since Kézai's work survived only in excerpts, for complete data we must turn to the 14th-century chronicle compositions, the most famous of them the so-called *Illuminated Chronicle*.[3]

However, the work which stands out from this main line of the Hungarian medieval historiography is the earliest independently surviving Hungarian historical record, the *Gesta Hungarorum* (early 13th century) authored by King Béla's nameless scribe (for this reason called *Anonymous*), known only as Master P. Yet his work presents but an elitist, hero-focused work about the "origins of the kings and nobles of Hungary" and their deeds in the 9th–10th centuries.[4] Hungarian history-writing became scientific historiography during the 17th–18th centuries. During this period, data from foreign sources were also incorporated into Hungarian historical knowledge, and our scholars were already practicing source criticism on the historical reconstruction. The Hun-Hungarian tradition, one of the subfields of Hungarian prehistory, fits into this process of historical reconstruction.[5]

The problem of the relationship between the Huns and the Hungarians has long been the subject of heated debate. The present study intends to join this debate by enumerating through what course of events could the Huns have been included in the process of Hungarian ethnogenesis.

Hunnic components in the Hungarian chronicles – Attila's „usefulness"

First of all, the origin myth of the Hungarians, the *Legend of the Miraculous Deer*, should be mentioned. The earliest account of this myth is known from

[2] ifj. Horváth, 1954, 305–315; Szabados, 2020.
[3] Hóman, 1925; Kristó, 2002, 28–88.
[4] Hóman, 1938; Szabados, 2006.
[5] Hóman, 1925a.

Simon Kézai, which – considering the above-mentioned characteristics of Árpád-period historiography – means that it was recorded no later than 1285. Yet, it may not be an exaggeration to attribute the first recording of it to the author of the *Ancient Gesta*, which could be dated to the 11th century. In any case, in Kézai we read: the giant Menrot living in the area of Persia, had two sons by his wife Eneth called Hunor and Magor, who became the ancestors of the Huns and Magyars:

> *"Now it happened one day when they had gone out hunting in the Meotis marshes that they encountered a hind in the wilderness. As they went in pursuit of it, it fled before them. Then it disappeared from their sight altogether, and they could not find it no matter how long they searched. But as they were wandering through these marshes, they saw that the land was well suited for grazing cattle. They then returned to their father, and after obtaining his permission they took all their possessions and went to live in the Meotis marshes. The Meotis region borders on their Persian homeland, and except from one very small ford it is cut off on all sides by the sea; it has no rivers but abounds in grass, trees, birds, fish, and animals; access and exit to this land is difficult. So, they entered the Meotis marshes and remained there for five years without leaving. Then in the sixth year they went out, and when by chance they discovered that the wives and children of the sons of Belar were camped in tents in a lonely place without their menfolk, they carried them off with all their belongings as fast as they could into the Meotis marshes. Two daughters of Dula, prince of the Alans, happened to be among the children who were seized. Hunor took one of them in marriage and Mogor the other, and to these women all the Huns owe their origin. And as they stayed on in the marshes, they gradually grew into a very powerful people, and the land was not large enough to contain them or to feed them."*[6]

It has been suggested that this myth is merely a literary topos, variant of the ancient Greek myth, Io. Not only the Hungarians have the *Legend of the Miraculous Deer*, but the Huns also had such a myth, and so the classification of it as a topos is untenable. János Berze Nagy convincingly refuted

[6] Kézai, 15–17; cf. SRH I: 144–145.

the notion that only the memory of the abduction of women had lived among the Hungarians, and that Jordanes should be credited with having introduced the *Legend of the Miraculous Deer* into his Hun chronicle of Kézai.[7] Motif similarities do arise in such current linguistic environments as those found among the oral tradition of certain Turkic peoples, yet the Hungarian *Legend of the Miraculous Deer,* written in Latin, cannot possibly have had direct textual connection. New research confirms the conclusions of János Berze Nagy.[8] Recently Gergely Agócs, an ethnomusicologist, published the Bijnöger saga, which he collected among Balkars living in the Caucasus. The text of the saga shows motifs which have close similarities with the *Legend of the Miraculous Deer*.[9] Since Kézai did not travel to Central Asia or the Caucasus to conduct ethnographic fieldwork, nor did the "informants" from there travel to Hungary to research Latin codices, then the similarities of the motif must presume their derivation from an ancient common cultural community.

A continuous debate among historians has been the question of the authenticity of the Hungarian Hun tradition.

Before 1945 the perception regarding this tradition was dominated by the opinion of Bálint Hóman. Hóman believed that the core of the Hungarian-Hun tradition could be identified in the influence and dominance of the Árpád Dynasty, meaning that this tradition initially applied only to the ruling dynasty, and then in time it applied to the origin of all the Hungarian people.[10] Bálint Hóman's reasoning proved to be the prototype of a highly influential theory regarding the spread of tradition. Reinhard Wenskus used the same terms "Traditionskern" ('core of tradition') or "traditionstragender Kern" ('core carrying tradition'), when discussing the early historic records of the Germanic peoples. The essence of the term is that a dominant group, when forming a higher-level political unit, legitimized group membership with an origin myth, and the dominant group's group genesis was eventually shared by the entire community.[11]

This view, however, changed in the second half of the 20th century, and thence a negative attitude became dominant. E.g. György Györffy put

[7] Berze Nagy, 1927, 162–164.
[8] Mátéffy, 2012.
[9] Agócs, 2016.
[10] Hóman, 1925a, 88.
[11] Wenskus, 1961, 54–87.

forth the idea that the Hun-Hungarian ethnic identity and the Hun story in the chronicles is not the product of oral tradition, but developed in 10th-century Europe as scholarly literary invention. This view eventually resulted in self-contradiction because earlier he stated that the Hun-Hungarian tradition developed through Onogur-Bulgarian mediation.[12] So: is this tradition Eastern or Western? Unfortunately, he never resolved this contradiction. Notwithstanding, his views have had a powerful influence on medieval Hungarian scholarship. We only need to refer to the work of Gyula Kristó, another influential scholar who rejected the antiquity of Hunnic tradition until the end of his life. [13]

Nevertheless, recently, a number of scholarly studies have emerged that suggest this tradition, or at least some of its elements, to be credible.[14] The work of Gabriella M. Lezsák, followed by Izabella Horváth's extensive study of the myth of Attila's burial deserve attention. The result of Horváth's analyses, substantiated by thorough interdisciplinary examples, is that the burial ritual of the great Hun king has such far-reaching, ethnographically, archaeologically and historically verifiable Central and Inner Asian parallels, that it is impossible to consider this legend to be a modern fabrication or a borrowing from medieval Western European chronicles.[15] The two authors also vindicate Arnold Ipolyi, author of *Hungarian Mythology*, concerning the often-questioned authenticity of his entries on the Attila-tradition.[16] Similarly, the data published in the relevant volume of the *Catalogue of Hungarian Historical Legends* testify to the strong presence of Attila and the Huns in current oral tradition.[17] The summary comment of Zoltán Magyar, the author of the extensive database of the *Catalog*, is fully justified: *"The Catalog of Hungarian Historical Legends contains a multitude of local legends that bear witness to an extremely virulent and extensive folklore tradition, perpetuating, among other things, the special funeral of the legendary ruler and his secret burial place."*[18]

---

[12] Györffy, 1948, 126.
[13] Kristó, 1983; 2004, 40.
[14] Dümmerth, 1971, 421–425; Hoppál, 2014, 103–122.
[15] Lezsák, 2016; Horváth, 2022.
[16] Ipolyi, 1854, 201.
[17] Magyar, 2018, 13–45.
[18] Magyar, 2018a, 198.

For the purposes of this study, I will highlight only a few aspects which validate the credibility of the Hungarian people's awareness of their Hun origins and the Attila tradition of the Árpád Dynasty. Two factors need to be considered: first, whether this ancestral awareness has a source basis, and second, what advantage could the Árpáds have had by claiming Attila as an ancestor. In other words: can it be true that the Árpád Dynasty purposefully chose Attila for political reasons, thereby increasing its own glory and thus strengthening its right to rule the Carpathian Basin? Could this need to legitimize the Árpád Dynasty have served as an ulterior motive for the court clerics when recording history?

A brief answer can be given regarding the source base of this claim. Two written records exist of the *Legend of Turul*, prophesying the birth of Árpád's father, Álmos's destiny as a great ruler.

The earlier version is the well-known account by the Anonymous notary of King Béla III (1172–1196), but the later chronicled version is closer to the lost original.[19]

> *"In Scythia, Előd, the son of Ügek, begot a son by the daughter Eunodbilia, who was called Álmos because, when his mother was pregnant, a bird, like a falcon, came to her in a dream, and revealed to her that a stream would come from her womb but not multiply in her land. And this was because from her loins came glorious kings. And because sompnium is dream in our language, and his origin was foretold by a dream, therefore he was named Álmos…"*[20]

Scholars often contrast this legend claiming Álmos as descendent of Attila, with the tradition of the Árpád Dynasty's actual knowledge of Attila as ancestor. To justify this seeming contradiction some scholars point out that in the *Legend of Turul* it is the falcon-like raptor, the turul, who impregnates the mother of Álmos, therefore his descendants – the Árpáds – cannot claim Attila as ancestor, and it was the Christian clerics who tamed the animal-conception into a dream event.[21] Beside the legendary birth of Er-Togrul (13th century) and his son Osman, there are notable ancient parallels of

[19] That of Anonymous is fraught with misunderstandings, and he even invented the name of Álmos' mother Emese by mistake (Szentmártoni Szabó, 2002; Szabados, 2010).
[20] SRH I: 284–285.
[21] Horváth, 1931, 38–39; Györffy, 1948, 40–41.

dream conception, namely that of the Persian king Cyrus (6th century BC), and even that of Gautama Siddhartha (Buddha – 5th century BC). Perhaps I don't need to state the obvious, namely, that those who recorded the *Legend of Turul*, the life of Cyrus and of Buddha did not use each other as sources, and that the ancient writers of the two latter stories cannot be accused of Christian modesty for neither chronological nor cultural reasons. Therefore it is methodologically untenable to insist on an explanation claiming only the dream as a conception possibility, while ignoring the fact that the same text also mentions the mortal father and the pregnant mother![22] Actually, according to the text, the awareness of the Árpád Dynasty's descent from Attila on one hand, and the *Legend of Turul* on the other, were not mutually exclusive origin stories, but rather can be considered as two elements of the same family tradition.

The problem of the "usefulness of Attila" needs to be discussed at greater length.

We cannot ignore the fact that among the historians of the Árpád-period there is indeed one who – in retrospect and of course figuratively speaking – wants to turn the descent of the first Hungarian ruling house from Attila into a medieval political issue. Anonymous introduces the *Legend of the Blood Contract* with these lines:

> *"The Hungarian people, most valiant and most powerful in the tasks of war thus originated, as we said above, from the Scythian people that are called in their own language Dentumoger. And their land was so full on account of the host of people born there that it was insufficient to sustain or keep them, as we said above. On account of this, the seven leading persons, who right up to the present day are called the Hetumoger, not tolerating the pressures of space, having taken counsel among themselves to quit the soil of their birth, did not cease seeking by arms and war to occupy lands that they might live in. Then they chose to seek for themselves the land of Pannonia that they heard from rumor had been the land of King Attila, from whose line Prince Álmos, father of Árpád, descended. Then these seven leading persons realized from their common and true counsel that they could not complete the journey begun unless they had a leader and the master above*

[22] Szabados, 2012; 2017.

them. Thus, by the free will and common consent of the seven leading persons, they chose as their leader and master, and of the sons of their sons to the last generation, Álmos, son of Ügek ... Then they said with equal will to Prince Álmos: 'From today we choose you as leader and master (ducem ac preceptorem) and where your fortune takes you, there will we follow you.' Then on behalf of Prince Álmos the aforesaid men swore an oath, confirmed in pagan manner with their own blood spilled in a single vessel."[23]

However, the rest of his *Gesta* reveals that Mester P. himself did not consider the descent from Attila to be a strong enough basis for the conquest by the Árpáds, since his description of the armed struggle for the new homeland (Pannonia) is much more vivid than it had actually been. The chroniclers who actually worked on the portrayal of the historical Attila also cannot really be accused of being lenient with the description of the great Hun king. Simon Kézai describes both the negative and positive characteristics of Attila: he was brave and cunning, well-groomed and lustful, generous to strangers, and terrifyingly strict to his Huns.[24] And indeed, Kézai does not forget to mention even the darkest aspect of his character, that of the allegation of fratricide. He concludes his presentation of this event with a peculiar moral judgment, which he attributes to the Huns.

"After the court Attila left Eise-nach and went to Sicambria, where he murdered his brother Buda with his own hands and had his body thrown in the Danube. Attila's reason was that while he was away fighting in the West his brother had overstepped the boundaries of authority he had established between the two of them and had had Sicambria renamed after himself. Although Attila issued an order to his Huns and his other followers that the city was to be referred to as the City of Attila, and the Germans out of fear respected the order and called the city Etzelburg, the Huns paid scant heed to it and continued to call it Óbuda, as they still do to this day."[25]

Finally, he notes that Attila's death occurred after a vigorous act of lovemaking, when lying on his back, the king was choked to death by a nose-

[23] Anonymus and Master Roger, 16–17; cf. SRH I: 39–40.
[24] SRH I: 150–151.
[25] Kézai, 51–53; cf. SRH I: 156.

bleed. However Kézai's severe deheroization is not yet over. He emphasizes: Attila's empire went to the grave with him, due to the ensuing struggle for succession among his sons. Many people died in these bloody battles. Csaba, one of Attila's sons, returned to Scythia with the remnants of his army (the Huns who remained in place hence have called themselves Székelys to this day)[26] Kézai's narrative is consistent with the historical fact that after Attila's death (453), the Huns gave up their steppe statehood in the Carpathian Basin.[27] Kézai therefore acts correctly when he makes it clear that there is no continuity between the presence and rule of the Huns and the Hungarians in Central Europe.

Let's return to the next question: did the Árpáds choose Attila as their glorious ancestor in order to enhance their own prestige and thereby their right to rule in the Carpathian Basin? Were the Árpáds politically dependent on Attila as ancestor?

Given the cultural historical context of the 11th–13th centuries, this accusation of usufruct proves untenable. Again, it should be emphasized that one of the unique phenomena of Hungarian history is reflected in the social change toward Christianity which took place at the beginning of the first millennium: the Hungarians are unique in that they expressed the tradition of their ethnic and ancient steppe-style statehood within the framework of the Western Christian cultural sphere, shown through the records written in Latin by Christian clerics. By the time the earliest surviving gestas were completed, Anonymous Notary's *Gesta Hungarorum* from the early 13th century and Simon Kézai's *Gesta Hungarorum* before 1285, the first Hungarian ruling house could already boast a political legitimacy that fit into the Christian world and gave it an extraordinary status: after the canonization of Stephen I and his son, Emeric (1083), and consequently the canonization of their canonizer, Ladislaus I (1192), the Christian descendants of the Great Prince Álmos condensed their political legitimacy into the term "lineage of holy kings".[28] It is also an important factor that – as we have seen – Kézai does not conceal the dark features of Attila's character. If we add to this the negative image of Attila that is common in Western European historiography, then the political "uselessness" of the great Hun ruler from a Hungarian per-

[26] SRH I: 160–162.
[27] On the term of "steppe-state" or "steppe-empire" see Pohl, 2003, 572–573.
[28] Deér, 1938, 117–119; Teiszler, 2023.

spective, becomes even more apparent. Therefore, it is more logical to consider that the Árpád Dynasty "accepted an ancestor" rather than "chose an ancestor", because in the latter case a much more "useful" ancestor could have been chosen.

If an ideal ancestor were needed, a truly ideal one of choice might have been in the person of Khagan Bayan, who successfully led the Avar conquest of the Carpathian Basin (568) and set up the Avar Khaganate (568–822), a steppe-empire that existed in Central Europe for a quarter of a millennium. Moreover, no sin of fratricide casts a shadow on his memory.

Hunnic components in the foreign (and domestic) sources

Yet, strangely enough, our historians of yore did not include the Avar khagans into the tradition of the Attila→Álmos lineage. This seems correct, but if we look beyond the dynastic line toward ethnogenesis, we feel a sense of loss because the memory of the Avars (7th–9th centuries) was left out of our medieval chronicles from the time period between the Huns and the Hungarians. To explain this, and invoking Wenskus's "tradition core" theory, in 2014 I came to the conclusion that the Avars are not listed as "Avars" in our chronicles, because there was no dominant "Avar" tradition core left that could have made its way into the written records of the Árpád dynastic period.[29] The descendants of the Avar Khaganate appear under a different name in Hungarian medieval historiography. In 1944 Gyula László already noted:

> *"…the Avars's history as it is recounted in the Hungarian chronicles under the name 'Hun' is the strongest evidence that we could only have obtained the (historical) data from the Huns (Avars) who remained here and assimilated…*[i.e. into the Hungarian population]*."*[30]

To address this issue, it is now necessary to briefly digress and touch on the theoretical issues surrounding group appellations, so that we can reach more cautious conclusions. I see a double problem arising here: on the one hand, the definability of forms of identity, and on the other, the functions of individual personal names.[31]

---

[29] Szabados, 2014, 294.
[30] László, 1944, 98; cf. Bendefy, 1945, 107.
[31] I discussed these topics in my two papers Szabados, 2014; 2022.

Under the term forms of identity, I mean to point out that it is not immaterial what group marker the chroniclers apply to identify a state (political unit?) or an ethnic group. Although these cannot always be distinguished, and it would be frivolous to expect medieval historians to follow 21st century conceptual categories, yet there are instances when the examination of identity forms is almost mandatory.

For clarification first of all, the remark of the 6th-century Byzantine historian Menander Protector is relevant here. He notes that Emperor Justinian I (527–565) encouraged the Utigurs to wage war against the Kutrigurs. The Utigurs were reluctant to do so and said*, "it is not fair and unseemly to destroy our relatives* [the Kutrigurs]*, who not only speak the same language as we, are our neighbours, have the same customs and habits as we, but are also our blood relatives, even if they are subjects of other princes."*[32] The Utigurs therefore recognized the Kutrigurs as belonging to the same ethnic group though they lived under a different political authority. Menandros provides a clear example of the "one ethnos – two states" formula – provided we accept the organization of the Utigurs and Kutrigurs to be on state-level. In this case, the group markers "Utrigur" and "Kutrigur" refer to two separate political formations, not two ethnic groups. Menandros did not mention a common ethnonym. Next, there is also a report by a 6th-century Byzantine author, Agathias, who describes the process by which the Utigurs and Kutrigurs were eventually subsumed under other major powers:

> *"Then they carried out minor raids and robberies, and then they* [the Kutrigurs and Utigurs] *engaged in open warfare, until their forces on both sides dissolved and they themselves became completely stateless, so that they even lost their ancient name. Such was the misfortune of these Hunnic peoples that even if a part of them remained, they were scattered and forced to serve others and had to change their name to that of their overlord."*[33]

That is to say, from that time on they used the name of the new overlords and they ceased to exist under the former state appellation of Utigurs and Kutrigurs. It is of significance that Agathias applies the group name "Hun" to both as ethnic identifier or marker.

---

[32] FHG IV: 202–203; cf. Doblhofer, 1955, 88–89.
[33] Szádeczky-Kardoss, 1998, 27 (Translated by Izabella Horváth).

The question of the function of certain proper names leads us to one of the aforementioned "Hun" groups, which is also of particular relevance to Hungarian history. Hungarians in their own language call themselves "Magyar", who in the first half of the 9th century separated from their earlier environment, yet the name "Magyar" had appeared in writing centuries earlier, but not as an ethnonym or a denominating noun for a social or political group. Three authors, not independent of each other (Johannes Malalas (†after 570), Saint Theophanes the Confessor (†817), and Georgios Kedrenos (mid-11th century) report that internal strife erupted in the Black Sea Region among the Huns at the beginning of the reign of Emperor Justinian I.[34]

> *"In the same year* [527/528 AD]*, the king of the Huns near Bosphoros, called Gordas, joined the emperor, became Christian, and was baptized. The emperor received him, provided him with many gifts, and sent him back to his own country to guard Roman territory and the city of Bosphoros… After the king of the Huns, who had become a Christian, returned to his own country, he found his brother and told him of the emperor's love and liberality and that he had become a Christian. He then took the statues that the Huns worshipped and melted them down, for they were made of silver and electrum. Enraged, the Huns united with his brother, went away and killed Gordas and made his brother Mouageris king in his place. Then, in the fear that the Romans might seek him out, they fell suddenly on the city of Bosphoros and killed the tribune Dalmatius and his soldiers. At this news the emperor sent out the ex-consul John the grandson of John the Scythian and son of the patrician Rufinus, with a large Scythian force, and at the same time directed against the Huns Godilas… and the general Badourios. On hearing this, the Huns fled and disappeared."*[35]

The texts apply the ethnonym *Οὖννοι* to the Huns, and the name of the victorious Hun king occurs in the following variants: *Μοῦγελ* (Johannes Malalas), *Μουαγέρην* (Theophanes) and *Μοαγέρα* (Georgios Kedrenos).[36] Gyula Moravcsik convincingly demonstrated the connection between the Hungarian ethnonym and the personal name of a Kutrigur-Hun king, called *Muage-*

[34] Moravcsik, 1927, 261–265.
[35] Theophanes, 267.
[36] Moravcsik, 1983, II: 192–193.

ris, who ruled in the Black Sea Region around 528.[37] In this study, he also made a thought-provoking, though shown to be erroneous, statement about the origin of the name "Hunor":

> *"I consider it probable that the author of the 11th century Gesta, when reading the history of the Huns in foreign chronicles, read the words Hunor rex = Hunorum rex in the usual abbrevia-ted form after the name of one of the Hun kings, perhaps in the margin of the manuscript, and, thinking it to be 'Hunor king', he made it the ancestor of the Huns."*[38]

Having examined the functions of the name "Magyar" (and its variants) one by one, I noticed that this Kutrigur-Hun data can fit into the ancient Hungarian proper name system which has survived in the chronicles however much fragmentarily.

In the various chronicles, the appellations can be divided into four related groups: 1.) Personal name: *Muageris* (Kutrigur-Hun king), *Magor* (Hunor's brother, in the *Illuminated Chronicle* he also appears once as the father of Hunor and Magor). 2.) Clan name: *Megyer* (ruling clan). 3.) ethnic name: *Hetumoger* ('Seven Hungarians'). 4.) Geographical name: *Dentumoger*, *Magor* (the whole of the ancient homeland of Scythia), *Mogoria*/*Magoria* (part of the ancient homeland of Scythia). Furthermore, it should be remembered that it is not at all uncommon in the Eurasian steppe cultures for communities (nation, people, empire) to receive the name of a ruler: the Seljuk, Ottoman, Nogai, and Chagatai – to name a few – all received the personal names of their rulers.[39]

The supportive value of the *person → group* method of name-giving analogies requires appreciation, because these examples all originate from the same cultural sphere. Based on the afore-mentioned medieval written sources considering the functions of the proper noun "Magyar", I propose a possible reconstruction of the process: a Kutrigur-Hun king named *Magyar* (*Muageris*/*Magor*) had become the eponymous ancestor of a leading elite (the Megyer) clan; centuries later, in the same Eastern European sphere, the then head of this clan, Álmos, organized a steppe state, and thus the "magyar"

---

[37] Moravcsik, 1927.
[38] Moravcsik, 1927, 265; cf. Berze Nagy, 1927, 162–164; Mátéffy, 2012, 944–945.
[39] Golden, 1992, 6.

tradition he inherited was applied to the entire "magyar" people of the Great Principality of Hungary.[40]

This Hunnic thread running through the process of Hungarian ethnogenesis is composed of domestic and foreign historical sources. However, this is not a linear process, but, as Miklós Takács aptly puts it: *"it would be more correct to speak of the possibility of a multi-branched, multi-channel course of Hungarian ethnogenesis."*[41]

To follow further clues, we need to return to the "Avar" thread. Who are those Avars? Among the ethnonyms applied to them in the chronicles, the name *Hun* emerges repeatedly.

According to the chronicle of Johannes Malalas*, "at the same time* [ca. January 558] *strange foreign Huns who were called Avars, entered Constantinople."*[42] Discussing the background of the Avar conquest of 568, Theophylaktos Simokattes strives to exactly use group names to systematize the ethnic relations of the steppe.

> *"Then the Chagan embarked on yet another enterprise, and subdued all the Ogur, which is one of the strongest tribes on account of its large population and its armed training for war. These make their habitations in the east, by the course of the river Til, which Turks are accustomed to call Melas. The earliest leaders of this nation were named Var and Chunni; from them some parts of those nations were also accorded their nomenclature, being called Var and Chunni. Then, while the emperor Justinian was in possession of the royal power, a small section of these Var and Chunni fled from that ancestral tribe and settled in Europe. These named themselves Avars and glorified their leader with the appellation of Chagan. Let us declare, without departing in the least from the truth, how the means of changing their name came to them. When the Barselt, Onogurs, Sabir, and other Hun nations in addition to these, saw that a section of those who were still Var and Chunni had fled to their regions, they plunged into extreme panic, since they suspected that the settlers were Avars. For this reason they honoured the fugitives with splendid gifts and supposed that they re-*

[40] Szabados, 2022; cf. Szabados, 2017a.
[41] Takács, 2006, 80.
[42] Malalas, 296.

ceived from them security in exchange. Then, after the Var and Chunni saw the well-omened beginning to their flight, they appropriated the ambassadors' error, and named themselves Avars: for among the Scythian nations that of the Avars is said to be the most adept tribe. In point of fact even up to our present times the pseudo-Avars (for it is more correct to refer to them thus) are divided in their ancestry, some bearing the time-honoured name of Var while others are called Chunni."[43]

Theophylactos Simokattes, writing before the year 630, reports the first population growth in the established Avar Kaganate in the Carpathian Basin which occurred through immigration, too:

"At that time the Tamiach and Kotzager, who are also from the Var and Chunni, fled from the Turks and, on reaching Europe, united with the followers of the Avar Chagan. It is said that the Zabender also originated from the race of the Var and Chunni. The additional force that came to the Avars was accurately estimated at ten thousand."[44]

The event can be dated to ca. 595. If we take this statement literally and count only the ten thousand immigrant warriors, it is logical to assume that they settled and established families in their new homeland, but it is even more plausible that their wives and children migrated with them. Even legitimate criticism of the rounded figure of ten thousand does not diminish the significance of the Avar steppe empire in Central Europe having been augmented by a community of several thousand people sharing a related cultural tradition.

The next immigration wave can be dated to the last third of the 7th century. This time, the fourth son of the Onogur-Bulgarian Khagan Kuvrat arrived with his army in Pannonia, where he came under Avar rule. Since the Onogur-Bulgarians were also the successor population of the Hun empire, it is possible to trace the fate of one of their fragments in the Carpathian Basin. This is how Nicephorus Patriarch writing in the beginning of the 9th century narrated it.

---

[43] Theophylaktos, 189–190.
[44] Theophylaktos, 191.

"It is now time to speak of the dominion of the Huns (as they are called) and the Bulgarians and their affairs. In the area of the Maeotic lake, by the river Kophis, lies Great Bulgaria (as it was called in olden times) and (here lived) the so-called Kotragoi, who are also of the same stock (as the Bulgarians). In the days of Constantine who died in the West, a certain man by the name of Kobratos became master of these tribes. On his death he left five sons, upon whom he enjoined not to part company under any circumstances, so that their dominion might be preserved thanks to their mutual friendship. But they took little account of the paternal injunction and a short time thereafter they divided, each one of them taking his own share of their people. The eldest son, called Baianos, in accordance with his father's command, has remained until this day in his ancestral land. The second, called Kotragos, crossed the river Tanais and dwelt opposite the first; the fourth went over the river Istros and settled in Pannonia, which is now under the Avars, becoming an ally of the local nation. The fifth established himself in the Pentapolis of Ravenna and became tributary to the Romans. The remaining third brother, called Asparuch, crossed the rivers Danapris and Danastris and settled near the Istros, where he found a suitable place for habitation (called Onglos in their language), which happened to be difficult (of access) and impregnable by the foe: for it is secure in front because it is impassable and marshy, while at the back it is fenced by inaccessible cliffs. When this nation had thus divided and scattered, the tribe of the Khazars, (issuing) from the interior of the country called Bersilia, where they had lived next to the Sarmatians, invaded with complete impunity all the places that are beyond the Euxine Sea. Among others, they subjected Baianos to paying tribute to them."[45]

This fourth son of Kuvrat has been identified by researchers as Kuber.[46] He later left the Avar Khaganate with his "warriors" and settled in the Byzantine Empire, around Thessaloniki. It is a point of scholarly dispute as to whom Kuber had led when he left the khaganate: whether the Onogurs

[45] Nikephoros, 87–89; cf. Moravcsik, 1930, 89–97.
[46] Szádeczky-Kardoss, 1968, 84–87.

who moved in with him followed him, or whether they remained in the Carpathian Basin. [47] In this case with whom did Kuber leave Pannonia?

A hagiographic work compiled in the 680s, the *Miracula Sancti Demetrii* reports that Kuber left the territory of the Avar Kaganate with descendants of Byzantine prisoners of war.[48] According to the historical reconstruction of Samu Szádeczky-Kardoss and Teréz Olajos, the khagan first separated Kubert from his people and placed him in the southern territory as governor of non-Avar inhabitants (primarily Byzantine prisoners of war and their descendants); after this, a rift between the Avar ruler and the Bulgarian prince occurred, which led to the exodus.[49] This, however, implies that Kuber did not leave at the head of those with whom he arrived. This necessitates taking into account another "Hun" thread, namely, Kuber's 7th century Onogur-Bulgarian immigrating community, a population growth factor at the latter period of the Avar Khaganate. The presence of this population is likely, since the charter issued in 860 by the East Frankish king Louis the German (843–876) uses the term "Border of the Wangars" (*Uuangariorum marcha*).[50] Citing this source, Olajos, specialist of the Avar period, presented convincing arguments that the term Wangars in the charter refers to the Onogur immigrants. Etymologically, the name "Wangar" is best derived from Onogur and not Avar; moreover, from a geographical point of view, the Onogurs' migration to Pannonia – that is, to the western part of the Carpathian Basin – coincides with the fact that barely two centuries later, the "Wangar border" was the name of a mountain in western Pannonia.[51]

Previously, the Huns also appeared in the toponyms of the Carolingian era. Richárd Szántó pointed out that *"...at the end of the 8th and in the 9th century, another name for the Avars, 'chuni', appeared as place names; here, the geographic objects were not named after Attila's Huns, but rather the name of the 'chuni' branch of the Avar population entered the geographical nomenclature."*)[52] Unfortunately, it is not known whether this geographical name referred to a local living community in 860, or just to their memory.

---

[47] Szádeczky-Kardoss, 1983, 169; Bálint, 2004, 46.
[48] Szádeczky-Kardoss, 1998, 219–220.
[49] Szádeczky-Kardoss, 1998, 218–220; Olajos, 2013, 530–531.
[50] MGH DRG I: 146, No. 101.
[51] Olajos, 1969; 2013, 524–532; Szádeczky-Kardoss, 1971, 13; cf. Király, 1987.
[52] Szántó, 2022, 95.

However, despite the proverbially meager source base, it can now be stated that the steppe-derived survivors of the Avar Khaganate did not die out after 822, but resurfaced under different names in the 9th–10th centuries. A brief survey illustrates this: for 863 we read in the Swabian Annals, *"The Hun people are approaching the community of Christians…*," and in similar context an Einsiedeln annalist also places the conversion of the "Huns" in the year 863.[53] The same event was recorded in the Annals of Altaich to the year 865, *"The people of the Huns were baptized."*[54] There are hardly any other Christian "Hun" groups to be reckoned with in the 9th century Pannonia, so the next mention, just a few years later, is probably also about them: The church document on the conversion of the Bavarians and Carantani (870/871) recounts:

> *"...how the Huns expelled the Romans, Goths and Gepids from Lower Pannonia and took possession of the territory, until the Franks and Bavarians, together with the Carantani, harassed them in constant wars and defeated them. And those who embraced their faith and accepted baptism, they made taxpayers of the kings, and the land on which they remained and lived, they possess to this day in return for taxes paid to the king."*[55]

The chronicle of Abbot Regino of Prüm, completed in 908, mentions magyars wandering in the "Pannonian and Avar grasslands" (*Pannoniorum et Avarum solitudines*). This was recorded for the year 889.[56] Based on the thorough philological arguments of Szádeczky-Kardoss, the "Avar steppes" should not be considered uninhabited wastelands, but rather grassland inhabited by Avars.[57]

A didactic work compiled in the mid-10th century by Byzantine Emperor Constantine VII (913–959) and later titled *De Administrando Imperio*, describes the consequences of an Avar-Croatian war and speaks with mid-10th-century validity about Avars living among Croats, whose "Avar nature

---

[53] MGH SS I: 50, 66, 76; MGH SS III: 140; cf. CFHH I: 91; Szádeczky-Kardoss, 1986, 138; Olajos, 2012, 176; Szabados, 2015.
[54] *Annales Altahenses Maiores* 60.
[55] CBC 40 (Translated by Izabella Horváth).
[56] Regino,132.
[57] Szádeczky-Kardoss, 1983a; 1993.

is recognizable."[58] Therefore it seems the local inhabitants were able to survive the collapse of the Avar khaganate and the subsequent establishment of the magyar grand duchy yet preserving their original steppe identity. If we encounter a "Hun" ethnonym among their groups, it is meaningless to consider the term as an antiqueization; after all, Byzantine historians and Frankish annalists were not likely to have been in direct contact with each other in order to conspire.

Instead, it is worth paying attention to Richárd Szántó's excellent insight. As it can be seen, the two groups of texts of the 14th-century Hungarian chronicle compilations differ in the dating of the Hungarian conquest: the so-called *Buda Chronicle* dates it to 888, while in the *Illuminated Chronicle* we find the year 677.[59] However, there is one clause that is the same in both, and this concerns the name of the incoming people: *"vulgariter Magori sive Huns, Latine vero Vngari."* Szántó argues convincingly that the correct translation of this passage is, *"the Hungarians or Huns in the vernacular – who are called Ungarus in Latin…" „vulgariter"* means '*in the language of the people,*' and the second word means *'in Latin...'*.[60] So the meaning of the pair of terms is not '*in a vulgar manner*' and '*in Latin,*' but '*in the language of the people*' and '*in Latin.*'" We also agree with his conclusion: *"The description of the vernacular name of the Hungarians (Magori sive Huni) indicates that the writer knew Hungarian, knew the name of the people and the tradition from which he adopted the folk names. The 11th or 12th century scribe would hear that certain people had called themselves Magyars and perhaps even Huns in the vernacular. But it is more likely that the name Hun was no longer heard in everyday life, yet they still remembered that the Hun self-appellation had previously existed among part of the people, and thus the writers of the early sources recorded it."*[61]

I have yet to mention another population that survived and joined the Hungarians, which the tradition considers not to be survivors of the Avar, but of the 5th century Hunnic Empire. These are the Székelys, people who became visible to the historian again when a larger political unit broke up.

---

[58] DAI 142–143.
[59] SRH I: 284–286.
[60] SRH I: 286.
[61] Szántó, 2022, 84–85, 88 (Translated by Izabella Horváth).

This is how Simon Kézai describes them:

> *"Another group of the Huns survived, three thousand men who saved their lives by fleeing from the battle of Krimhild. Out of fear of the Western nations they remained on the field of Csigla until Árpád's time, referring to themselves not as Huns but as Székely. These Székely are in fact remnants of the Huns, and when they found out that the Hungarians were returning to Pannonia, they came to meet them on the borders of Ruthenia, and then joined with them in the conquest of Pannonia and acquired part of the country."*[62]

Bálint Hóman expressed partial criticism of this tradition as follows: *"Historiography does not confirm the ancient tradition of the Székelys moving to Transylvania after the death of Attila and the collapse of his empire, living there in seclusion among the mountains for five hundred and fifty years, until the arrival of the Hun-Hungarians. However, scholarship confirms and elevates the Hunnic tradition of the Székelys to a historical fact, their origin from one of the Hunnic-Turkic tribes that once belonged to Attila's empire and then to the vast Avar empire, their independent and continuous possession of Transylvania for over eleven centuries, independent of the Hungarian conquest, the close ethnic kinship of the Hungarian people with the Hunnic-Turkic (Bulgarian) elements, and the cultural kinship with the entire Hungarian people, and in consequence their rapid and complete 'Magyarization'."*[63] It is worth to bringing Hóman's thought back into the scientific discussion, as it is becoming increasingly clear to contemporary research that the Magyars did not arrive in a vacuum when they took possession of the Carpathian Basin at the end of the 9th century. Fortunately, Hakan Aydemir recently addressed the issue of the Székelys from a linguistic perspective and, in opposition to Hóman's view, took a bolder stance, arguing for the validity of the tradition preserved by Kézai using the tools of modern science. *"The group of Székely fleeing west – the ancestors of today's Székely people – broke away from the ancestors of the later Szekel (sījié 斯結) tribe and around 370 joining the westward fleeing Huns arrived in the Carpathian Basin. This is where their Hun and Attila traditions originate. They survived*

---

[62] Kézai, 71; cf. SRH I: 162.
[63] Hóman, 1921, 107 (Translated by Izabella Horváth).

the Gepid and Avar periods, eventually joining the Hungarians, and due to the prestige of the Hungarian language and culture, they eventually shifted from Székely-Turkic to Hungarian (Székely-Turkic → Hungarian).”[64] Indeed, we cannot rule out the possibility that a smaller community remained invisible to chroniclers for several centuries. Aydemir’s arguments are strong enough so that “traditionalist” scholars’ interpretation can also be included in the scientific debate on the question of Székely origins.

Summary

If I refer back to the analogy chosen in the title, I must admit that the Hunnic – and of course non-Hunnic – strands in the Hungarian ethnogenesis present a highly fragmented frame. There is nothing surprising in this for those who approach the scarce sources with abundant uncertainties. In addition to the written sources, there are other additional data, relics of intellectual and material culture, and the evidence of human remains, but the overall picture still remains incomplete and debatable. At the current level of our knowledge, no researcher can say whether the late owner of the skeleton of a steppe warrior, for example, identified himself as a Kutrigur or an Utigur, and in what language he expressed this, and in what version may he have heard the *Legend of the Miraculous Deer* from his ancestors. But in light of the paucity of data, it is particularly surprising to see that in many places, after the end of the Hunnic Empire, the “Hun” factor is apparent for centuries. Of course, if we pay attention to when, where, and in what sense someone can be called a “Hun”, we can think more flexibly, accepting that early medieval ethnogenesis was a network of actions running on several channels, and the ancient past of the Hungarians is no exception.[65]

---

[64] Aydemir, 2023, 26.

[65] It is worth remembering that the ideological antecedents of the multi-stranded Hungarian ethnogenesis date back to the 18th century, to the Jesuit historian György Pray. Although this was not formulated so openly in his work, he already followed the lives of the Huns, Avars and Hungarians separately, as far as the records at his disposal allowed. The folk histories that fit together were replaced by a system of actions taking place in multiple locations with temporal overlap. Pray traces the history of the Huns from 210 BC, from their Asian ruler who appeared under the name “Tevmanvs”, to 469 AD, until the death of Dengizik; he notices the appearance of the Avars on the scene in 310, and loses track of their history in 827; finally, he starts his annals of Hungarian prehistory, which he kept until 997, from 551 (Pray, 1761). The separation of the Huns, Avars and Magyars does not mean isolation. Pray did not deny

According to all the aforementioned aspects the "Hun" traces in the Hungarian ethnogenesis are the following. The king of the Kutrigur-Huns called "Muagyerisz" (~ Magyar) appeared in 528 beside the Black Sea. The Avar Khaganate based on "Var and Chunni" people integrated the Carpathian Basin (568–822). Other "Var and Chunni" groups (e.g. Sabirs, Kutrigurs) joined them (ca. 595). After the fall of the Avar Khaganate the Hungarians conquered the Carpathian Basin (862–895) led by Álmos and his son Árpád, descendants of Attila. They integrated the "Avar" survivors (e.g. Christian "Huns" mentioned in 871). Consequently, Hungarian ethnogenesis was not a linear process but involved multiple strands and stages, a phenomenon that we today call multilineal ethnogenesis. Thus, it can be described as an early medieval Turkic–Hungarian network.

References

Sources

Anonymus and Master Roger = *Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele Regis Notarii Gesta Hungarorum – Anonymous Notary of King Béla: The Deeds of the Hungarians*. Edited and translated Rady, M. – Veszprémy, L. *Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione Regni Hungariae per Tartaros facta = Master Roger's Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*. Edited and translated Bak, M. J. – Rady, M. Central European Medieval Texts 5. Budapest–New York, 2010.

CBC = Herwig, H., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz, 1979.

---

the connection between the three peoples, but he protected his book from a rambling presentation with an ingenious structural innovation. Each chapter was headed by an introductory dissertation, "*Dissertatio Praevia*", which was intended to discuss the issues of origin and kinship. After this, the actual political history proceeds according to the strict order of chronology (see Szabados, 2006, 186–187). György Pray's later thought is related to this, which incorporates the new results of northern language comparison into his thinking in such a way that the long-known testimony of written sources is not ignored. "*If we consider the birthplace of each community, I think the Finns, the Huns, the Avars and the Magyars originate from the same nation, from the same people; but later, as usually happens, they are separated by branching off, with different names, and thus also by linguistic changes.*" (Pray, 1774, 1).

CFHH = Gombos, A. F., *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae,* Tom. I–III. Budapes-tini, 1937–1938.

DAI = *Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula, Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 1950, 2003. (reprint)

FHG = *Fragmenta Historicorum Graecorum. Collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit* Carolus Mullerus. Volumen quartum. Parisiis, 1851.

Kézai = Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum* – Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*. Edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer. Central European Medieval Texts 1. Budapest, 1999.

MGH DRG = *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata Regum Germaniae ex Stirpe Karolinorum* I. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Berolini, 1934.

MGH SS I = *Monumenta Germaniae Historica*. *Scriptorum,* Tom. I. Edidit Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae, 1826.

MGH SS III = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum,* Tom. III. Edidit Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae, 1839.

Malalas = *The Chronicle of John Malalas: A Translation*. Trans. Jeffreys, E. – Jeffreys, M. – Scott, R. Melbourne.

Nikephoros = Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*. Text, translation and commentary by Cyril Mango. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13. Washington, 1990.

Regino = *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi*. Recognovit Fridericus Kurze. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 50. Hannoverae, 1890.

SRH = Szentpétery, E. (Ed.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Tom. I–II. Budapestini, 1937–1938.

Theophanes = *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott. Oxford, 1997.

Theophylaktos = *The History of Theophylact Simocatta*. An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby. Oxford, 1986.

Agócs, G. (2016). Bijnöger hős éneke. *Magyar Művészet* 4(2), 128–135.

Aydemir, H. (2023). A székely eredetkérdés megoldása (Solution of the Szekely origin question). Sudár, B. – Jancsik, B. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019 november 15–16.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.2 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.2. Budapest, 9–36.

Bálint, Cs. (2004). A középavar kor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő* 129, 35–65.

Bendefy, L. (1945). Anonymus és Kézay Simon mester Scythiája. Bendefy, L., *A magyarság és Középkelet*. Budapest, 61–112.

Berze Nagy, J. (1927). A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38, 65–80, 145–164.

Deér, J. (1938). *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest.

Doblhofer, E. (1955). *Byzantinische Diplomaten und östliche barbaren. Aus den Excerpta de legationibus des Konstantinos Porphyrogennetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Ernst Doblhofer. Graz–Wien–Köln.

Dümmerth, D. (1971). Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közlöny* 17. 404–430.

Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden.

Györffy, Gy. (1948). *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest.

Hóman, B. (1921). A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17, 90–107.

Hóman, B. (1925) *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest.

Hóman, B. (1925a). *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest.

Hóman, B. (1938). *Hóman Bálint munkái,* II. kötet. *Történetírás és forráskritika*. Budapest.

Hoppál, M. (2014). *Mítosz és emlékezet*. Budapest.

Horváth, I. (2022). Attila temetésének mondája az ősi ázsiai elit és fejedelmi temetkezési szokások tükrében. Hoppál, B. – Szabados, Gy. (Szerk.), *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára*. Mítosz és Történelem Könyvek 3. Budapest, 193–248.

Horváth, J. (1931). *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest.

ifj. Horváth, J. (1954). *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest.

Ipolyi, A. (1854). *Magyar mythologia*. Pest.

Király, P. (1987). A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv* 83, 162–180, 314–331.

Kristó, Gy. (1983). Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? Kristó Gy., *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 313–329, 551–556.

Kristó, Gy. (2002). *Magyar historiográfia* I. Budapest.

Kristó, Gy. (2004). Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica* CXIX, 39–40.

László, Gy. (1944). *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.

Lezsák, G. (2016). Attila sírja – A folyómederbe temetés motívuma. Csécs, T. – Takács, M. (Szerk.), *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr, 417–427.

Magyar, Z. (2018). *A magyar történeti mondák katalógusa IIa. Hősök, történelmi személyek. Nemzeti hősök*. Budapest.

Magyar, Z. (2018a). *A magyar történeti mondák katalógusa XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása*. Budapest.

Mátéffy, A. (2012). The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary – Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People. *Sociology Study* 19, 941–962.

Moravcsik, Gy. (1927). Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23, 258–271.

Moravcsik, Gy. (1930). Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26, 4–18, 89–97.

Moravcsik, Gy. (1983[3]). *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türvölker*. Berlin.

Olajos, T. (1969). Adalékok a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16, 87–90.

Olajos, T. (2012). *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok*. Szeged.

Olajos, T. (2013). A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. Balogh, E. – Homoki-Nagy, M. (Szerk.), *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Juridica et Politica* LXXV. Szeged, 521–532.

Pohl, W. (2003). A non-Roman empire in Central Europe. Goetz, H.-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. (Eds.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. The Transformation of the Roman World 13. Leiden–Boston, 571–595.

Pray, G. (1761). *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae.

Pray, G. (1774). *Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae.

Szabados, Gy. (2006). *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest.

Szabados, Gy. (2010). Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. Csörsz Rumen, I. (Szerk.), *Thesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 23–34.

Szabados, Gy. (2012). Attila-ős, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. Czövek, J. – Dyekiss, V. – Szilágyi Zs. (Szerk.), *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 416–425.

Szabados, Gy. (2014). Identitásformák és hagyományok. Sudár, B. – Szentpéteri, J. – Petkes, Zs. – Lezsák, G. – Zsidai Zs. (Szerk.), *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés*. Budapest, 289–305.

Szabados, Gy. (2015). Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? Balogh, Cs. – Petkes, Zs. – Sudár, B. – Zsidai, Zs. (Szerk.), "*... in nostra lingua Hringe nominant". Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest–Kecskemét, 121–141.

Szabados, Gy. (2017). On the origin-myth of Álmos Great Prince of Hungary. Mátéffy, A. – Szabados, Gy. (Eds.), *Shamanhood and Mythology. Archaic Techniques of Ecstasy and Current Techniques of Research. In Honour of Mihály Hoppál celebrating his 75th Birthday*. Budapest, 433–448.

Szabados, Gy. (2017a). "Szkítia három tartománya". Szanka, B. – Szolnoki, Z. – Juhász, P. (Szerk.), *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015 június 17–19.) előadásai*. Szeged, 285–301.

Szabados, Gy. (2020). Eredetről, hagyományról és kritikáról. A középkori magyar történetírás fő vonalának áttekintése. *Alba Regia* 48, 201–221.

Szabados, Gy. (2022). "Magyar" – személyek, helyek és közösségek neve. Hoppál, B. – Szabados, Gy. (Szerk.), *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára*. Mítosz és Történelem Könyvek 3. Budapest, 107–128.

Szádeczky-Kardoss, S. (1968). Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarkori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15, 84–87.

Szádeczky-Kardoss, S. (1971). *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat). Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1*. Szeged.

Szádeczky-Kardoss, S. (1983). Az avarok kora (567/568–805). Írott történetük. Kristó, Gy. (Szerk.), *Szeged története I/1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 162–170.

Szádeczky-Kardoss, S. (1983a). A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. Fejezetéhez. Róna-Tas, A. (Szerk.), *Szegedi Bölcsészműhely '82*. Szeged, 191–210.

Szádeczky-Kardoss, S. (1986). *Avarica: Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. Mit Beiträgen von Therese Olajos. Acta Antiqua et Archaeologica 24 – Opuscula Byzantina 8. Szeged.

Szádeczky-Kardoss, S. (1993). Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. Lőrinczy, G. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században*. Szeged, 227–236.

Szádeczky-Kardoss, S. (1998). *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest.

Szántó, R. (2022). A magyarok népnevei krónikáinkban. Hoppál, B. – Szabados, Gy. (Szerk.), *Mítosz és történelem* II. *Tanulmányok Hoppál Mihály 80. Születésnapjára*. Mítosz és Történelem Könyvek 3. Budapest, 81–105.

Szentmártoni Szabó, G. (2002). „Álmomban azt látám" – Pünkösd hava és a szerelmi álmok. Szentmártoni Szabó, G. (Szerk.), *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, 389–406.

Takács, M. (2006). Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából,* Új sorozat I(XI.), 67–98.

Teiszler, É. (2023). Szent Királyok kultusza – Szent Királyok nemzetsége. Kovács, A. – Tóth, A. J. (Szerk.), *László királytól Szent Lászlóig. Új közelítések Árpád-házi királyunkhoz*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 61. Budapest, 95–109.

Wenskus, R. (1961). *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden des frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz.

Macar etnik oluşumunda Hun unsurları
Genişletilmiş özet

Macarlar, günümüzde varlığını sürdüren tarihsel topluluklar arasında hem ilk devlet örgütlenmesi hem de etnogenez süreci bozkır kültür çevresinde gerçekleşmiş olan nadir örneklerden biridir. Bu doğu kökenli mirasla Orta Çağ Batı Avrupa'sının zihinsel ve siyasal dünyasına entegre olmuşlar ve kültürel birikimlerini bu çerçeve içinde, onun ölçütlerine uygun biçimde ifade etmişlerdir. Yazılı kültüre aktarım sürecini elbette sözlü gelenekte yaşayan anlatıların oluşumu öncelemiştir; ancak bunlardan yalnızca eski gestalarımıza ve kroniklerimize kaydedilenleri bilebilmekteyiz. Bilindiği üzere, Macarların ilk binyıl dönümünden itibaren gerçekleşen kültür değişimi sonucunda, eski geçmişin hatıraları yabancı dilde (Latince) ve yabancı bir dinî (Hristiyan) yazın çevresinde kayda geçirilmiştir. Bu durum, pagan döneme ait hangi anlatıların yazıya geçirilmesinin uygun görüldüğünü belirleyen bir tür kültürel süzgecin varlığına işaret eder. Bununla birlikte, bazı güçlü gelenek unsurlarının bu süzgeci aşarak yazılı kültürde varlığını sürdürebildiği de açıktır.

Hunlar ile Macarlar arasındaki ilişki meselesi, nihai bir çözüme kavuşturulamamış tartışmalar alanını oluşturmaktadır. Bu çalışma, söz konusu probleme yalnızca şu açıdan katkıda bulunmayı amaçlamaktadır: Hun unsurlarının Macarların etnik oluşumuna hangi yollarla nüfuz etmiş olabileceğini incelemek.

Bu bağlamda ilk olarak Macarların etnik köken söylencesi olan *Mucizevi geyik* (Csodaszarvas) anlatısı ele alınmalıdır. Bu anlatı en erken Simon Kézai tarafından kaydedilmiştir; bu da Árpád Hanedanlığı dönemi (1000–1301) tarih yazıcılığının özellikleri dikkate alındığında, 1285 yılı itibarıyla yazıya geçirilmiş olduğu

anlamına gelir. Anlatının özüne göre Hunor ve Magor adlı iki kardeş bir geyiği kovalar; onu yakalayamazlar, ancak yeni bir yurt bulurlar ve daha sonra eş olarak bazı kadınları kaçırırlar. Böylece Hunlar ve Macarlar onların soyundan türemiştir. Söylencenin kesin bir tarihlendirmesi mümkün değildir, ancak söylencenin geçtiği coğrafya belirgindir: Karadeniz'in kuzey bozkırları. Türk halkları arasında tespit edilen motif paralellikleri, bu etnik köken söylencesinin tarihsel-kültürel meşruiyetini desteklemektedir.

Árpád Hanedanlığı'nın Hun köken bilinci ve Attila geleneği incelenirken iki temel husus göz önünde bulundurulmalıdır: Birincisi, bu köken bilincinin tarihsel bir temele dayanıp dayanmadığı; ikincisi ise Attila figürünün ne tür bir "işlev" gördüğüdür. Árpád Hanedanlığı'nın Attila'yı, kendi ihtişamını artırmak ve Karpat Havzası üzerindeki egemenlik hakkını meşrulaştırmak amacıyla mı seçtiği sorusu bu bağlamda önem taşır. Bu yaklaşımın, hanedanlığın saray çevresindeki din adamları tarafından ne ölçüde yönlendirildiği de tartışmalıdır. Ancak mevcut veriler, Árpádlar söz konusu olduğunda faydacı bir "ata seçimi"nden ziyade, çıkar gözetmeyen bir "ata üstlenimi"nin gerçekleştiğini göstermektedir. Zira artık Hristiyan olan hanedanlık, Hristiyan tarih yazıcılığı içinde son derece olumsuz değerlendirilen bir figürü – Attila'yı – atası olarak benimsemiş ve onun olumsuz özelliklerini de kroniklerinde gizlememiştir. Ayrıca Attila'nın hatırası, Macar gestalarının ve kroniklerinin kaleme alındığı dönemde artık siyasal meşruiyet sağlamak için elverişli bir araç olmaktan uzaktı; zira Büyük Dük Álmos'un soyundan gelen Hristiyan hükümdarlar, meşruiyetlerini "kutsal kralların soyu" kavramı üzerinden tanımlamaktaydılar.

Hanedanlık bağlarının ötesinde, halkın erken tarihsel gelişiminde de Hun bileşenlerinin varlığı gözlemlenebilir. Bununla birlikte, Hun ve Hun olmayan unsurların bir arada bulunduğu bu yapı, Macar etnik oluşumunu parçalı ve kesintili bir yapı olarak ortaya koymaktadır. Sınırlı kaynaklar ve yüksek derecede belirsizlikler içinde ilerleyen araştırmalar açısından bu durum şaşırtıcı değildir.

Yazılı kaynakların yanı sıra zihinsel ve maddi kültür kalıntıları ile insan iskeletlerinin sunduğu veriler de bu tabloya katkıda bulunsa da genel görünüm hâlâ eksik ve tartışmalıdır. Mevcut bilgi düzeyimizde hiçbir araştırmacı, bir bozkır savaşçısının kendisini Kutrigur mu yoksa Utigur mu olarak tanımladığını ya da bunu hangi dilde ifade ettiğini kesin olarak söyleyemez; aynı şekilde, atalarından *Mucizevi geyik* anlatısını hangi varyantta işittiğini de bilemeyiz. Bununla birlikte, veri eksikliğine rağmen dikkat çekici olan husus, Hun devletinin yıkılışından sonra da "Hun" unsurunun çeşitli bölgelerde yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş olmasıdır. "Hun" kimliğinin hangi bağlamda, ne zaman ve nerede kullanılabileceğini dikkate aldığımızda, erken Orta Çağ etnik oluşumunun çok katmanlı ve çok yönlü bir süreç olduğu daha açık hale gelir.

Erken Macar tarihine Hun unsurlarının bu şekilde eklemlenmiş olması mümkündür. Hun İmparatorluğu'nun çöküşünden (453) sonra nüfus doğuya çekilmiş, ar-

dından değişken siyasi ve etnik formasyonlar içinde varlığını sürdürmüştür. Yaklaşık 528 yılında Karadeniz çevresinde *Muageris* adlı bir Kutrigur Hun hükümdarı ortaya çıkmıştır. 568 yılında ise *Var* ve *Hunni* olarak anılan topluluklar arasından çıkan Avarlar, Karpat Havzası'nı egemenlikleri altına almıştır. Onların arasına önce (yaklaşık 595 civarında) yine Var ve Hunni olarak tanımlanan Tarniahlar, Sabirler ve Kutrigurlar, ardından Hun kökenli Onogurlar (yaklaşık 670 civarında) katılmıştır. Avar Kağanlığı'nın sona ermesi (yaklaşık 822) halkın ortadan kalkması anlamına gelmemiştir; zira 871 civarında Frank egemenliği altında yaşayan Hristiyan "Hunlar" kendi topraklarını ellerinde tutmaya devam etmişlerdir. Bu sırada, *Mucizevi geyik* anlatısının geçtiği bölgede ve bir zamanlar *Muageris*'in hüküm sürdüğü sahada Álmos (yaklaşık 820) doğmuş ve Etelköz'deki Macarları bir bozkır devleti altında örgütlemiştir. Karpat Havzası'nı bütünleştiren (862–895) Macar Büyük Prensliği'nin burada karşılaştığı yerli topluluklar, oluşmakta olan Macar devletinin halk tabakasını oluşturmuştur.

Bu karmaşık süreç, ayrı bir kol olan Sekellerle (Székelyek) daha da çeşitlenmektedir. Fetih dönemindeki Macarların köken anlatısını *Mucizevi geyik* söylencesi temsil ederken – yani bu anlatı baskın etnik köken geleneğini oluştururken – Sekellerin ayrı köken anlatısı, Macar kronik geleneğine ikincil bir unsur olarak dahil olmuş ve bu bağlamda Avar (hatta Hun) mirasının olası tek historiografik "devamı" olarak yorumlanmıştır. Bu iki – Macar ve Sekel – topluluk oluşturucu unsurun Árpád dönemi yazılı kültüründe korunmuş olması, erken tarihçilerimizin, etnik oluşum sürecinin doğrusal olmayan, çok katmanlı doğasının farkında olduklarını göstermektedir. Günümüzde çok yönlü etnik oluşum olarak adlandırılan bu süreç, Macarların oluşumunda da belirleyici olmuştur. Nitekim Macarlar tarih sahnesine kültürel ve tarihsel açıdan belirgin biçimde Türk özellikleri taşıyan bir topluluk olarak çıkmışlardır; bu nedenle onların etnik oluşum süreci, bir Türk–Macar etkileşim ağı çercevesinde tanımlanabilir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 99–114
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.06 · CC BY-NC 4.0

SZÉKELYS AND TURKS

Zoltán KORDÉ*

Introduction

The topic of my study is closely related to the question of Székely origins. Its details and history have been extensively addressed in the scholarly literature, which enables the interested reader to engage with the topic in greater depth.[1] The main question of my topic can be formulated in a somewhat simplified form as follows: are the Székelys of Turkic origin or not? The framework of this study does not allow me to give a detailed answer to this question. There is no need for this, since the historiographical background is contained in the above-mentioned works, so in the following we will only address aspects closely related to the explanation of what we have to say.

For easier navigation, I have divided the theories discussing the origin of the Székelys into four groups: 1) Hungarian origin (theories that consider the Székelys to be an artificially created group recruited from among the Hungarians for military tasks). 2) Military auxiliary origin. The theories that can be classified here consider the Székelys to be a different (mostly some kind of Turkic) ethnic group from the Magyar people, which joined the Hungarian tribes before the conquest. 3) Double conquest. This theory can also be considered a special version of the Hungarian origin, and mainly emphasizes the migration to the Carpathian Basin and its timing. 4) Hun origin theory. This can be considered the oldest view, as its roots go back to the Middle Ages. We will return to this in more detail later. I would like to point out that the latter two theories are currently experiencing a renaissance, and some researchers are turning to them with increased interest. It would be beyond the scope of my study to examine this phenomenon, so I will not discuss this aspect.

* University of Szeged, Institute of History, Department of Medieval Studies, Szeged, Hungary; ORCID ID: 0000-0002-4578-7949; korde@hist.u-szeged.hu

[1] Kordé, 1991; 2006; 2016, 91–117; Aydemir, 2021, 99–324.

Occupational name and Hungarian origin

As I mentioned, most theories claiming Hungarian origin started from the assumption that the folk name *Székely* developed from an old Hungarian word meaning some kind of occupation (military, border guard). The modern founder of these theories was Pál Hunfalvy in the second half of the 19th century. At first, he started from the word combination *szék/elv*, following the example of *Erdély = Erdő/elv*.[2], then, influenced by criticism, he slightly modified his idea and divided the name into *szék/el* components. He endowed the element *szék* with the metaphorical meaning of 'inner, gut, the heart of something', and he wanted to shed light on the essence of the name as follows: "*Compared to the interior of many things, the comparative* el *means the exterior, the extreme; therefore* szék-el *is the exterior of the interior*".[3] The understanding of the complicated explanation is greatly aided by his statement regarding the essence, according to which Székely does not mean a separate population, but a border guard, who could be of any origin. It is no coincidence that it was not the specific result of Hunfalvy's attempts to decipher the name that proved to be permanent, but rather its basic idea, namely the view that the name *Székely* comes from an occupational name, which has the meaning of 'guard, border guard'.

This trend, which therefore wanted to derive the origin of the Székelys from a supposed occupational name, played a decisive role among the theories acknowledging Hungarian origin until recently. Those scholars who held this view mostly relied on linguistic and archaeological arguments, such as the linguist Loránd Benkő or the archaeologist István Bóna. According to Benkő, the Székelys were not originally a separate ethnic group, but a military group of border guards organized by the central government; the ethnonym *Székely* did not originally denote an ethnicity, but an occupation. This refers to a population performing border guard duties that was resettled in Transylvania from the western part of the country.[4] In contrast, Bóna argued that the term *Székely* denotes an occupation, corresponding to the designations 'archer, shooter' and 'guard', and that it only became the name of a population group in the 12th century, following the completion of the reset-

[2] Hunfalvy, 1876, 301.
[3] Hunfalvy, 1881, 105.
[4] Benkő, 1990, 120–121.

tlement of the border-guard organization. In essence, the name *Székely* comes from an old Hungarian word meaning '/border/guard' (*speculator*, *custos*) or 'archer, shooter' (*sagittarius*), meaning that the Székelys is a people group organized for border guarding and military tasks.[5]

Linguistic problems are only one of the weak points of this view. As Bóna also stated, there is no occupational name from which Székely could be derived in an appropriate way. Therefore, the theory cannot be supported by linguistic and etymological means. The problems with the theory become even clearer if we review the narrative and documentary sources of the Árpád-period.[6] First of all, it turns out that the border guards were named with the words *ewr*, *eur* from the beginning and were never, on a single occasion, given the name *Székely*. The situation is similar with the word *sagittarius* meaning 'shooter, archer'. We do not find any source where archers are called *Székely*, but there are several where the Székely and other ethnic groups are referred to with this term. Of these, we will only mention the best known, the description of the battles at Olšava in 1116 and at Lajta River in 1146, which survived in the chronicle composition of the 14th century and in foreign sources.[7] If we compare the social and legal status of the border guards (*speculatores*) and the Székelys based on the sources, we encounter insurmountable differences. The low legal status and social position of the guards, mostly similar to that of the castle people, unfolds before us: the king could grant their lands, they had to pay taxes to the lord, the *ispán* and the king. Their inheritance system (which we learn about in the most detailed way from the charter issued by Stephen V in 1270 to the guards of Magyarósd)[8] was again much less favorable than in the case of the Székelys: the lord would definitely receive the property of a guard who died without a male heir; for example, if the deceased had only a widow as heir, the lord could claim two-thirds of the estate. For the *speculatores*, the coveted but rarely reached peak of social advancement was becoming a royal servient (*servientes regales*) or, as they are mentioned several times in contemporary charters: a noble servient (*servientes nobiles*), which in all cases was due to royal favor. However, this was only possible for a few, and the majority of them

[5] Bóna, 1991, 1536.
[6] Kordé, 1995.
[7] SRH I: 436, 456.
[8] HO 8: 127–130.

led the way to dependence on the landlord, i.e. becoming serfs. The majority of the Székelys, however (at least those settled in Transylvania), acquired numerous privileges during the 14th century,[9] and last but not least, they retained their group consciousness and a certain degree of unity within the Hungarians. We should also briefly mention those views (now held by only a few) that do not so much emphasize the origin of the Székely people but rather aim to prove that the original and almost exclusive task of the Székely people was border guarding, which also played a decisive role in their settlement in Transylvania.[10] The acceptance of this view – not to mention many other factors – is mainly hindered by the sources: they clearly show that in the case of the Székelys, it was precisely military service that played the main role in ensuring that, unlike the guards mentioned above, they did not lose their social status, but rather strengthened it and gained privileges.[11] We can therefore conclude the derivation of the name Székely from an assumed but never proven occupational name contradicts both linguistics and contemporary sources, so Hungarian origin theories based on such foundations do not hold up. This is of course also true for any attempt that seeks to derive the name *Székely* and the origin of this ethnic group from an unprovable old Hungarian common word.

Bolgar-Turkic origin

I agree with the opinions that seek the ancestors of the Székelys among the military auxiliary peoples who joined the Hungarians before the conquest. Since their appearance in written sources, the Székelys have been portrayed as a population with an independent ethnic (or tribal) name and their own traditions, primarily engaged in military (typically as auxiliary troops or protectors) activities. In addition, they acquired and consolidated ethnic privileges in the Middle Ages, and had a territorial organization (*szék*/*sedes*-system) independent of the county system. Moreover, they are often distinguished from the Hungarians in both domestic and foreign sources. The steppe environment of the Hungarians before the conquest, the auxiliary way of life

[9] Benkő–Oborni, 2016, I.
[10] E.g. Kolumbán-Antal, 2009.
[11] Kordé, 2012; Sófalvi, 2017.

of the Székelys, their separate status within the Hungarians, and the peculiarities of the runic script have long raised the possibility that the ancestors of the Székelys should be sought among the Turkic peoples.[12] However, there are indirect data, analogies, etc., which, when combined, can confirm this idea. Among these, I refer to the already mentioned Turkic-like runic script, which survived only among the Székelys until the end of the Middle Ages and the beginning of the modern era. Simon Kézai also reports on its existence in his chronicle written around 1283.[13]

Other parallels and indirect evidence can clarify the circle of Turkic peoples (tribes) among whom we can suspect the ancestors we are looking for. The explanation of names plays an important role in attempts at identification. On purely onomastic grounds, several possibilities can be considered. I myself consider the theories that identify the ancestors of the Székelys with the *'.sk.l ~ '.s.k.l* tribe belonging to the Bulgaro-Turks to be the most probable. According to my explanation of the name, the Bulgaro-Turkic language, from which the name *Eskel* was transferred to Hungarian, was strongly final-stressed. Hungarian, on the other hand, places the stress on the first syllable. The name pronounced *(e)skel* sounded like **skel* to the Hungarian ear, which in turn caused a consonant cluster at the beginning of the word. This was resolved by the epenthetic vowel (*i*), and thus a form **sikël* was created. From this, through the labialization of the second vowel, it became **siköl*. From this, the present-day *Székely* variant was formed.

As for the Bulgarian-Turkic population joining the Hungarians, I argue that although the written sources do not contain conclusive evidence that the Székelys were among the Kabars, the references in the Hungarian tradition, and especially the similar role of the two populations, and the spatial proximity of the Hungarians, Eskels and Kabars in the 9th century, make this connection highly probable.[14] Although it is not complete proof, it cannot be completely ignored that there are no arguments that would rule out the existence of this connection. Therefore, as far as is possible, it can be said, at least at the level of acceptability, that the ancestors of the Székelys joined the Hungarians within the Kabar alliance around 850. Within the Kabar

[12] Kordé, 1997.
[13] SRH I; Sándor, 2014.
[14] For a comprehensive discussion of the Kabars and the claims raised in connection with them, including an extensive review of the relevant scholarship, see: Tóth, 2015, 298–341.

"tribal alliance", the Eskel-Bulgarians could have played the role of the "leading tribe". At least this is what we can conclude from the fact that the *Székely* name (and the national unity itself) remained for many centuries, while the names of the other two tribes (fragments) disappeared almost without a trace. A similar process may have taken place as in the *Hétmagyar* ('Seven Hungarians') tribal alliance: the alliance takes on the name of the leading tribe (in a compound word), and then, after the breakup of the tribal system, the entire population is given this name. As we know, Kabar, regardless of its meaning, is an artificial name ("*they were called some sort of Kabars*" – says our source, Constantinos Porphyrogennetos,[15] which, unlike other tribal names, hardly occurs in place name form. Instead of this "official" name, in everyday life the Kabars used the names of their own tribes, and over time, they increasingly used the *Székely* name of the "leading tribe", which then became the collective name of the entire population.[16] As for the prince (*archon*) of the three Kabar tribes mentioned by Constantinos Porphyrogennetos, I myself agree with the opinions that attribute this position to the Aba clan. The fact that this long-standing clan had ties to the Székelys (and thus the Kabars) was also expressed in Hungarian tradition.[17]

In recent years and decades, numerous works have been published on the Székely question. Among these, Hakan Aydemir's book stands out, primarily because it explores the Eastern (Chinese, Arabic, Persian and other) sources with extreme thoroughness, through which he drew a new and unprecedentedly detailed picture of the Székely "primordial history".[18] A description of this extremely data-rich work would exceed the available framework, but we cannot avoid a brief summary of just a few sentences. As the author writes, "*...the Székelys are actually a people of Turkic origin and migrated from Inner Asia, from the areas between the Tola River in northern Mongolia and Lake Baikal, to their present-day place of residence, Transylvania. The first actual data on the Székelys and Székely history are provided by the* Eskel (= Sekel) *coins from the late 4th century, which were issued by the ancestors of the Székelys.*"[19] As a result of the change of rule around 350, the ancestors

[15] Moravcsik, 1984, 11
[16] The Hungarians also had an internal name, as well as a name derived from *Onogur* and used by foreigners.
[17] Kordé, 1997, 14–23; Tóth, 2015, 298–341.
[18] Aydemir, 2021, 99–324; 2023.
[19] Aydemir, 2023, 26.

of the Székelys and the Huns fled in two directions, west and southwest. Based on many *Sekel* and *Eskel* ethnotoponyms, some of the fleeing Székelys drifted to the Southwest Caucasus in the 5th century − perhaps together with the Ogurs − while others joined the ancestors of the Volga Bolgarians in the 7th century. Thus, the ancestors of today's Székelys arrived in the Carpathian Basin by joining the Huns who were fleeing westward. This is where their Hun and Attila tradition originates. They survived the Gepid and Avar periods, finally joined the Hungarians, and due to the prestige of the Hungarian language and culture, they gradually shifted to Hungarian (*Székely-Turkic → Hungarian*). The Hun and Attila tradition is therefore not an invention of the medieval Hungarian chroniclers; rather, they merely described an existing tradition.[20] Aydemir rejects the Volga Bulgarian Eskel origin, and he also considers the issue of Kabar-Székely identity to be unlikely.[21]

This short study is certainly not intended to evaluate Hakan Aydemir's extensive work or to debate his theory, especially in the absence of in-depth knowledge of Turkology, Sinology, and Orientalism. Hakan Aydemir's book will certainly provide ample material for competent scholarly debates in the years to come. However, one thing can be said for sure: whichever explanation of the name proves to be more likely, whether they are Kabars or not, there seems to be one thing in common among the theories: the ancestors of the Székely people belonged to the Turkic peoples.

In this paper, I undertake to discuss only one, but all the more important, question: a brief examination of the topic of Székely tradition.

Attila or Csaba tradition?

The analysis of Székely tradition material has always played an important role in attempts to solve the question of origin. The debate usually revolves around what can be considered a genuine, ancient tradition (even if it has survived in a changed form) from the fragments or even short stories known from the records of medieval chroniclers, and what can be considered a scholarly combination (but not a conscious forgery!). A full explanation of these problems would exceed the scope of my thesis by many times. Therefore, I

[20] Aydemir, 2023, 26.
[21] Aydemir, 2021, 285–289; 2023, 24.

can only undertake to concentrate on the most important questions and refer only to the literature that can provide additional information to the interested reader.[22]

Of the medieval Székely tradition material, the tradition related to Ladislaus I is the youngest. This is reported by the Anonymous Minorita in connection with the narration of the battles between the Székelys and the Moldavian Tatars in the 14th century.[23] Since the legends related to King Ladislaus I (1077–1095) no longer belong to the question of Székely origins, we will not discuss them further. The earliest statements about the origin of the Székelys are made by two Hungarian chroniclers, Anonymus, who wrote around 1210, and Simon Kézai, who wrote around 1283. Anonymus settles this question with a single half-sentence: the Székelys "were initially the people of King Attila" (*Siculi, qui primo erant populi Atthyle regis*).[24] Kézai, on the other hand, weaves a somewhat roundabout story about the Székelys, not without contradictions:

> "*...the Székelys ... are the remnants of the Huns, who, having learned that the Hungarians had again marched into Pannonia, went to meet the returning ones at the borders of Russia, and ... together they conquered Pannonia*."

The leader of the Székelys was Csaba, who went to Greece after Attila's death:

> "*These Székelys thought that Csaba had died in Greece* […] *This Csaba was therefore the legitimate son of Attila – fathered by the daughter of Honorius, the emperor of the Greeks* […] *From this Csaba the Aba clan originates*".[25]

Based on the cited sources, we can draw several conclusions. The first and perhaps most important is that the Székelys did not have the tradition of Attila, but of Csaba, and that they had a kind of tradition connected to the Aba, and that some of their groups had at some point come into closer contact with a member of the clan named Csaba. This Csaba – contrary to Kézai's

[22] Kordé, 2016, 107–117.
[23] Anonymus Minorita, 151–152.
[24] SRH I: 101.
[25] SRH I: 162–163.

claim – was not the son of Attila, unknown from other sources, or the alleged son-in-law of the earlier Emperor Honorius, but a figure in Hungarian history of the 10th–11th centuries, who had close ties with the Székelys. According to a widespread view, he was a 10th-century adventurer leader who, returning home from the lost battle of Augsburg, moved to the Balkan Peninsula with a part of his people (the Székelys). In my opinion, however, in this Csaba, we can see an unknown 11th–12th century member of the Aba clan,[26] who played an important role in the life of some Székely groups, later (thanks to Simon Kézai) became part of the traditional consciousness of the entire population. Whoever this Csaba was, we can say that he was not a Hun (or Avar) but a figure in Hungarian history. The story preserved in the chronicle of Kézai about him can only serve as evidence that the Székelys had a different tradition from the Hungarians, but it does not allow us to assume the existence of an ancient Attila or Hun consciousness.

In my opinion, the line of research that sees in this half-sentence evidence of a Székely Attila tradition is giving too much weight to Anonymous's claim that the Székelys "*were originally the people of King Attila*". It is suspicious in itself that the Anonymous notary is unaware of the Csaba tradition embedded in the small story of Kézai. In his work, Csaba's name is only in a meaningless expression (*Sobamogera*, i.e. 'Csaba Magyarja'), which he no longer understands, and (based on the Greek language) he gives Csaba's name the meaning of "stupid". This also shows that there is no trace of any "complex" Hunnic tradition in Anonymus's Gesta, no matter how many elements of Hunnic history we look for in him. In addition to not knowing about the alleged son of the Hunnic king, Csaba, he is not aware of his brother, Aladár, or the fratricidal war that took place between them. What he knows or describes about the Székelys again differs from Kézai's version. Chapter 50 of the gesta talks about the campaign against the Bihar chieftain Ménmarót (one of the people he invented), led by Ösbő and Velek. The army and the generals crossed the Tisza and

> "*…camped along the Kórógy River. When the Székelys, who were initially the people of King Attila, heard about the famous Ösbő, they peacefully marched to meet him and handed their sons over to him as hostages with various gifts, and in the battle against Ménmarót they*

[26] Kristó, 1994, 143; Kordé, 1996.

secured the first line of battle in front of Ösbő's army. The leaders immediately sent the sons of the Székelys to Prince Árpád, and they themselves marched against Ménmarót behind the advancing Székelys."[27]

Anonymus, as is well known, often projected the conditions of his own time back to the time of the conquest, thus making up for the scarcity of his sources and the shortcomings of his knowledge. He acted similarly in the case of the Székelys, who, according to him, marched peacefully (*obviam pacifici venerunt*) to Ösbő, who was camping by the waters of the Kórógy. It is clear from the narrative that the scribe placed the Székelys of the time of the conquest in the territory of Bihar. The author was probably prompted to do this by the fact that at that time (around the turn of the 12th–13th centuries) Bihar was still a significant Székely centre.

It is striking, however, that Anonymus has no knowledge of the Székelys of Transylvania, although at the time of the creation of the gesta a significant part of this population had already settled beyond the Királyhágó Pass. Their absence is all the more striking since the anonymous scribe presents the Romanians – whose settlement in Transylvania began a few decades before the creation of the gesta – as opponents of the conquering Hungarians. It is worth noting that, according to Kézai, after Attila's death, the Székelys withdrew to the Chigle field (*in campo Chigle*) (i.e. not in Transylvania). The "returning" Hungarians (whom Kézai considers to be Huns) were joined *in confinibus Ruthenie*. They conquered Pannonia together, but not in plano Pannoniae, but with Blackis *in montibus confinii sortem habuerunt*.[28] This suggests that Anonymous did not have precise knowledge of Székely relations. It is clear from his report that he considered this population to be a military element that had joined the Hungarians, but he was no longer aware of the exact time and place of their joining. There is nothing to suggest that Anonymous had any concrete knowledge about the Székelys beyond the approximate, rather imprecise information. His com-ment cannot be considered evidence of an assumed – real or fictitious – Székely Attila tradition. His statement reflects his view that the Scythians – to which the Székelys and the

[27] SRH I: 101–103.
[28] SRH I: 162.

Hungarians belong − constitute one people, and that they were once all under Attila's rule, although they later broke away from each other.

Summary

The analysis of the tradition and the listing of arguments (pro and con) could be continued for a long time. All in all, I personally believe that the Székelys did not have an original Attila tradition, but a much later Csaba tradition, not related to the Huns. However, I am sure that the ongoing debate on this is not over yet and it is not the task of this short paper to put an end to it. In conclusion, I will only say that the Székelys were most likely originally Turks, but then became Magyarized, to such an extent that they are often referred to as the "most Hungarian" population.

References

Sources

Anonymus Minorita = Florianus, M. (Ed.), *Chronicon Dubnicense.* Lipsiae, 1884.

HO = Nagy, E. (Szerk.), *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus* 8. Budapestini, 1891.

Moravcsik, Gy. (1984). *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium.* Budapest.

SRH = Szentpétery, E. (ed.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938.

Aydemir, H. (2021). *Türk tarihinin kaynakları olarak eski Türk boy adları. Köken-bilgisel bir inceleme,* Cilt 1. Çanakkale.

Aydemir, H. (2023). A székely eredetkérdés megoldása. Sudár, B. – Jancsik, B. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019 november 15–16.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.2 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.2. Budapest, 9–36.

Benkő, E. – Oborni, T. (Szerk.) (2016). *Székelyföld története 1. A kezdetektől 1562-ig.* Székelyudvarhely.

Benkő, L. (1990). Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1, 109–122.

Bóna, I. (1991). A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. *Korunk* 12, 1529–1536.

Hunfalvy, P. (1876). *Magyarország ethnographiája.* Budapest.

Hunfalvy, P. (1881). A székely kérdéshez. *Századok*, 97–114, 193–206.

Kolumbán-Antal, J. (2009). A kitaposott ösvény veszélyei, avagy határőrök voltak-e a székelyek a középkorban? *Székelyföld* 13(11), 68–78.

Kordé, Z. (1991). *A székelykérdés története.* Székelyudvarhely.

Kordé, Z. (1995). Székelyek, őrök és lövők. Koszta, L. (Szerk.), *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 221–232.

Kordé, Z. (1996). Néhány gondolat a Csaba-problémáról. *Acta Historica* 103, 57–65.

Kordé, Z. (1997). Gondolatok a székely eredetkérdésről. *Aetas* 2–3, 7–31.

Kordé, Z. (2009). Über die Herkunft der Szekler. Roth, H. (Hrsg.), *Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe*. Köln–Weimar–Wien, 90–104.

Kordé, Z. (2012). A középkori székelység és a határőrzés. Sófalvi, A. – Visy, Zs. (Szerk.), *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből.* Énlaka konferenciák III. Énlaka–Székelyudvarhely, 31–42.

Kordé, Z. (2016). A székelykérdés rövid története. Benkő, E. – Oborni, T. (Szerk.), *Székelyföld története 1.* Székelyudvarhely, 107–117.

Kristó, Gy. (Szerk.) (1994). *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest.

Sándor, K. (2014). *A székely írás nyomában.* Budapest.

Sófalvi, A. (2017). *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken.* Kolozsvár.

Tóth, S. L. (2015). *A magyar törzsszövetség politikai életrajza.* Szeged.

Sekeller ve Türkler
Genişletilmiş özet

Çalışmamın temel sorusu şu şekilde formüle edilebilir: Sekeller Türk kökenli midir, değil midir? Mevcut çalışmanın kapsamı, bu soruya tüm ayrıntıları kapsayan kapsamlı bir yanıt vermeye elverişli değildir. Bununla birlikte, böyle bir ayrıntılı incelemeye de gerek yoktur; zira konuya ilişkin tarih yazımı tezde anılan eserlerde zaten ele alınmıştır. Bu nedenle aşağıda yalnızca tartışmamız açısından doğrudan ilgili olan hususlara odaklanılacaktır.

Daha iyi bir kavramsal çerçeve sağlamak amacıyla, Sekellerin kökenine ilişkin teorileri dört ana gruba ayırdım: (1) Macar köken kuramı: Bu gruba giren yaklaşımlar, Sekelleri Macar topluluğu içinden askerî görevler için devşirilmiş ve yapay olarak oluşturulmuş bir grup olarak değerlendirmektedir. (2) Askerî yardımcı halk kökeni: Bu kategoriye dâhil edilen kuramlar, Sekelleri Macarlardan farklı, çoğunlukla Türk kökenli bir etnik grup olarak görür; bu grup, Macar boylarına Macarların Karpat Havzası'nı fethinden önce katılmıştır. (3) Çifte fetih kuramı: Bu yaklaşım, Macar köken kuramının farklı bir türü olarak da değerlendirilebilir ve esasen Karpat Havzası'na yerleşim süreci ile bunun kronolojisine odaklanır. (4) Hun köken kuramı: En eski yaklaşım olarak kabul edilebilir; zira kökleri Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır.

1. Meslek adı ve Macar köken kuramı: Sekellerin Macar kökenli olduğunu savunan kuramların büyük çoğunluğu, Sekel boy adının eski Macarcada belirli bir mesleği (özellikle askerî ya da sınır muhafızlığına ilişkin bir görevi) ifade eden bir kelimeden türediği varsayımına dayanır. Bu yaklaşımın modern anlamdaki kurucu ismi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Pál Hunfalvy olmuştur. Hunfalvy, *Sekel* adının bir meslek isminden türediği ve 'bekçi, sınır muhafızı' anlamı taşıdığı sonucuna varmıştır.

Bu görüş, farklı biçimleriyle Loránd Benkő ve István Bóna gibi önde gelen araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir. Bu yaklaşıma göre *Sekel* boy adı, eski Macarcada '(sınır) muhafızı' (*speculator, custos*) ya da 'okçu, nişancı' (*sagittarius*) anlamına gelen bir kelimeden türemiştir; dolayısıyla Sekeller, sınır koruma ve askerî görevler için örgütlenmiş bir topluluk olarak değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte, bu kuramlar çeşitli açılardan sorunludur. Öncelikle, *Sekel* adının türetilebileceği kesin bir meslek adı tespit edilememiştir. İkinci olarak, tarihsel incelemeler, söz konusu dönemde sınır muhafızları (*speculatores*), okçular (*sagittarii*) ile Sekeller arasında önemli toplumsal, hukuki ve statü farklılıklarının bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Bu veriler ışığında, *Sekel* boy adının bir meslek adından türediği yönündeki açıklama doğrulanabilir görünmemektedir.

2. Askerî yardımcı halk kökeni (Bulgar-Türk kökeni) kuramı: Ben, Sekellerin kökenini, Macarların yurt tutuş öncesinde bünyelerine kattıkları askerî yardımcı topluluklar arasında arayan görüşlerle hemfikirim. Bu yaklaşımlar çoğunlukla *Sekel* boy adını Bulgar-Türk kökenli *Eskel* adıyla özdeşleştirmeye çalışmıştır.

Ben de benzer bir ad eşleştirmesi denemesinde bulundum ve Sekellerin Macarlara katılımını, 9. yüzyılın ortaları civarında, kabar topluluğu çerçevesinde düşünmekteyim. Bununla birlikte, Hakan Aydemir yakın zamanda yayımlanan kapsamlı çalışmasında *Eskel–Székely* eşleştirmesini reddetmiş ve *Sekel* adını yine Türkçe kökenli *Sekel* boy adından açıklamıştır.

Aydemir'e göre *Sekel*ler Hunlara katılmış ve onlarla birlikte Karpat Havzası'na yerleşmiştir. Attila'nın ölümünden sonra ise, 895/896 yıllarındaki Macar yurt tutuşuna kadar bu bölgede varlıklarını sürdürmüşler ve bu dönemde Macarlara katılmışlardır. Hun geleneklerini ise yüzyıllar boyunca muhafaza etmişlerdir.

3. Hun köken kuramı: Attila geleneği mi yoksa Csaba (Çaba) geleneği mi? Ben, Sekel gelenek malzemesinin değerlendirilmesi meselesini farklı bir şekilde ele almaktayım. Sekellerin kökenine ilişkin en erken bilgiler, iki Macar kronik yazarı tarafından aktarılmıştır; yaklaşık 1210 civarında yazan Anonymus ve yaklaşık 1283 civarında eser veren Simon Kézai.

Anonymus bu sorunu tek bir yarım cümleyle geçiştirir: Sekeller başlangıçta kral Attila'nın halkıydı ("*Siculi, qui primo erant populi Atthyle regis"*). Buna karşılık Kézai, çelişkilerden tamamen arınmış olmasa da Sekeller hakkında daha kapsamlı bir anlatı sunar. Buna göre Sekeller, Hunların kalıntılarıdır ve liderleri, Attila'nın oğlu Csaba'dır (Attila'nın bu isimde bir oğlu başka kaynaklardan bilinmemektedir). Attila'nın ölümünden sonra Sekeller Karpat Havzası'nda kalırken, Csaba önce kayınpederi İmparator Honorius'un yanına, Yunanistan'a gitmiş, ardından ise İskit topraklarına geri dönmüştür.

Efsaneye göre Csaba, Aba soyunun atasıdır ve Hun döneminin değil, daha ziyade Macar tarihinin bir figürü olarak değerlendirilmelidir. Bu anlatının önemli bir sonucu, Sekellerin aslî geleneğinin Attila'ya değil, Csaba'ya bağlandığını göstermesidir.

Anonymus'un ifadesi, özgün bir Attila ya da Hun geleneğinin varlığını kanıtlamaz. Zira söz konusu kronikçi, Sekellerle ilgili koşullar hakkında sınırlı ve kesinlikten uzak bilgilere sahipti. Onun anlatımından, Sekelleri Macarlara katılmış askerî bir unsur olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır; ancak bu katılımın zamanı ve yeri konusunda bilgi sahibi değildir. Bu yaklaşım, Anonymus'un, Sekelleri ve Macarları da kapsayan "İskit" topluluklarının başlangıçta tek bir halk oluşturduğu ve bir dönem Attila'nın hâkimiyeti altında bulunduğu, daha sonra ise birbirlerinden ayrıldıkları yönündeki genel görüşünü yansıtır.

Anonymus'un anlatısında, Kézai'de görülen "Hun hikâyesi" unsurlarının bulunmaması (hatta Çaba adının yalnızca anlamını yitirmiş bir kelime parçası şeklinde ortaya çıkması), bu anlatının esas kurgulayıcısının Kézai Simon olduğunu düşündürmektedir. Kézai, Attila ile doğrudan bağlantılı olmayan gelenek parçalarını, Batılı kroniklerde Hunlar hakkında okuduklarıyla birleştirerek, çok sayıda efsanevi unsur içeren kendi anlatısını oluşturmuştur.

Bununla birlikte, bu anlatı Sekeller ile Aba soyu arasındaki ilişkiye de işaret etmektedir. Aba soyunun kökeni ise Hazar Kağanlığı yönüne işaret eder; bu durum, Sekellerin doğu kökenine ilişkin kuramları daha da güçlendirmektedir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 115–126
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.07 · CC BY-NC 4.0

A WELL-KNOWN UNKNOWN WRITING: THE SZÉKELY SCRIPT

Klára SÁNDOR*

Introduction[1]

As is well-known, the monuments of the Hungarian language – besides some Greek-lettered monuments – were written with Latin letters. There is, however**,** an alphabet all of whose known monuments are written in Hungarian, which, although we can frequently encounter its signs in Hungary, can only be read and written by an extremely small fraction of native Hungarian speakers – and which is essentially unknown to the international scientific community. That is why I have chosen the title of my lecture: this writing is known and unknown at the same time.

Basic knowledge about the Székely script

The name of the Székely script refers to the fact that the earliest relics of this writing system were found in Székely Land and were produced by members of the ethnic group called the Székelys, who lived in the eastern border region of the Hungarian kingdom. The fact that the Székelys had some kind of writing of their own was already recorded at the end of the 13th century in the *Chronica Hungarorum* of Simon de Kéza, the chronicler of King Ladislaus IV (1272–1290).

The Székely script belongs to the Aramaic script family, and it preserves this in several features. The letters were written from right to left, and

* University of Szeged, Cultural Heritage and Digital Society Research Group, Department of Cultural Heritage and Human Information Science, Szeged, Hungary; ORCID ID: 0000-0003-4233-1804; sandor.klara@hung.u-szeged.hu

1 This study was supported by the Digital Society Competence Center at the University of Szeged. For a longer and more detailed paper by the author on the Székely script in English see Sándor, 2024.

in the early period, short vowels were marked only at the end of a word but not inside them (later, only the *e* sounds were not written, and finally they were all marked as well). The long consonants were not marked by duplication.

The historical Székely alphabet – the version found in early, medieval, and modern written records – consists of 34 graphemes, of which 32 are phonemes and 2 (*mb, nt*) denote sound relations (*Fig. 1*). All Hungarian phonemes have their own sign except the long vowels and the closed *e* and *h,* which are marked with the same grapheme. The *k* can be represented by two different graphemes, one originally used in palatal and the other velar context, the latter later used to denote the sound relation *ak.* The most probable reason why *k* had two signs is that the adopted alphabet, and even its predecessors, had two different letters for *k.* The Székely script may have inherited this feature from the Aramaic script.

The letterforms of the early monuments retain the memory of engraving, scratching, and carving. The Székely letters began to change significantly later in the history of the alphabet because of pen writing, and from the 17th century onward, rounded forms appeared in handwriting.

The Székely script never had to be deciphered in the same sense as, for example, the hieroglyphs or the alphabet of the Eastern Turkic inscriptions found in the Orkhon and Yenisei regions. The phonetic value of the Székely signs has always been known mainly because of the scholarly interest that was already evident from the end of the 19th century.

Today, we know 67 monuments of the Székely script, several of which have survived in more manuscripts.[2] These monuments can be divided into two large groups: the group of inscriptions preserved in churches in Székely Land, and all other monuments – these are copies of inscriptions or were originally written in pen: alphabets, notes, a textbook, a calendar, glosses written in Latin books, secret contents in diaries, poems, and letters. Some surviving manuscripts date from the late fifteenth and early 16th centuries, but most date from the 17th and 18th centuries and are not from Székely Land.

[2] For the publication and interpretation of the monuments of the Székely script, with literature and descriptions of the monuments, see Benkő–Sándor–Vásáry, 2021.

	a, á		m
	b		n
	c		ny
	cs		o, ó
	d		ö, ő
	zárt ë		p
	e, é		r
	f		s
	g		sz
	gy		t
	h		ty
	i		u, ú
	j		ü, ű
	k		v
	ak		z
	l		zs
	ly		mb
			nt

Figure 1. The historical Székely alphabet

Most of the oldest known monuments of the Székely script have been discovered in churches in Székely Land, most of them in villages near Székelyudvarhely, the former Székely political center.[3] The reason for this geographical distribution remains unknown, but it may have to do with the internal prestige of the Székely community. Today, we know of eighteen church inscriptions, of which the earliest three are dated to the end of the 13th century, the turn of the 13th and 14th centuries, and the 14th century; three inscriptions from the 15th century are known today, while most of the church inscriptions we know were made in the 16th and 17th centuries.

Church inscriptions were made using various techniques. The earliest were carved in stone; later, they were drawn in chalk or paint, and many were scratched into plaster in thin lines. The church inscriptions are similar in content: the inscriptions have a personal name, and besides the Székely letters, there is often a Latin text with a year and possibly a name. The years indicate the year the church was renovated, while the name in Székely script is that of the masters who performed the renovation alongside one or two other words or the name of the priest who served in the church.

The church inscriptions in Székely Land confirm that knowledge of Székely letters was passed down from generation to generation through internal transmission. This tradition could have been limited and not independent of some level of education. In the case of the monuments we know today, the inscriptions were either created by priests or by craftsmen doing church work. There is, however, a third group of inscriptions of which little is known: these are short texts, usually with a single name, scratched into plaster.

The common feature of the church inscriptions in Székely Land is that they are all "signatures" of some kind; that is, they are expressions of identity, showing that the inscription's writer has a special knowledge of the Székely script. Therefore, the function of the church inscriptions with the Székely alphabet was the same as that of the tags of graffiti signatures sprayed with paint today: to prove the author's presence there and to show their group affiliation, their Székely identity.

The authentic traditions of Székely Land have also produced manus-

[3] Gyula Németh noted that most of the church inscriptions are located in the vicinity of Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Romania) (Németh, 1945).

cript monuments. A Franciscan monk of Székely origin was the author of a calendar that was probably written shortly after 1450 and was found and copied in 1690 in the observant Franciscan monastery of Szárhegy by Luigi Ferdinando Marsigli, an Italian military engineer and scientist who was there to organize the military security of the Transylvanian straits.[4]

The author of the inscription preserved in a copy of the diary of Hans Dernschwam, the Fuggers' manager in Hungary, was also of Székely origin. The inscription was discovered in 1555 on the wall of the stables of the House of Ambassadors in Istanbul by members of the Hungarian embassy who were staying there. According to the text, the inscription was made in 1515 by Tamás Székely Kedei, a former horseman of the embassy who recorded the ambassadors' misadventures.

The first mention of the Székely script, made by non-Székely people, emerged in the 15th century from the court of Matthias Corvinus (1458–1490), drawing the attention of Hungarian scholarship of the time to the letters previously known only in Székely Land. According to the cult born in his court, the Székely alphabet is a remnant of the ancient Hun-Scythian heritage, and the alphabet's antiquity is proven by the fact that it is not written on paper but carved into wood. In this first period, therefore, for Matthias and his ideologically forming courtmen, the Székely script was clear proof of the idea that Hungarians are of Hun origin.[5]

In the 16th and 17th centuries, this tradition was passed on by several figures of Hungarian humanism. In the 18th century it was included in the first scientific descriptions of the Székely alphabet, and until the middle of the 19th century, this view was the official scientific opinion. While the view of the Hungarians' Hun origin was then removed from academic discussions, many lay approaches still take this as their starting point.

The Székely script was probably never widely used, demonstrated by the fact that we hardly see it on everyday objects from the early times. This also shows that the Székely alphabet was already used as cryptography at the turn of the 16th and 17th centuries. Also at this time, in 1598, János Telegdi

---

[4] The relic is the longest-surviving monument of Székely writing. For a complete philological documentation, see Sándor, 1991; for more details about the possible author, see Sándor, 2017.

[5] On the birth of the cult of the Székely script, see Sándor, 2017. No written relics of the Huns have survived, and as far as we know, there has been no sign that they had their own writing.

compiled the first alphabet book with Székely letters. The book was widely copied, many of its manuscripts have survived, and with a few exceptions, all manuscript monuments of the 17th and 18th centuries have Telegdi's alphabet as their source. In the 16th and 17th centuries, the Székely script became popular mainly among peregrine students but was also used to write poems, name-day greetings, registry entries, and others.[6]

On the origins of the Székely script

In the second part of my paper I will address the question that is most closely related to the theme of the conference: does the Székely script reveal anything about the origins of the Székelys?

As is well known, studies have yet to reach a consensus on the Székelys' origins. The majority of researchers consider them to be a former Turkic-speaking ethnic group who joined the Hungarians before the conquest mainly because historical sources always refer to them the way they usually do foreigners and because the group's privileges corresponded to that as well. Others believe that they were organized from the Hungarian-speaking population to defend the borders based on the fact that parallels of their dialects are found in the western part of the present-day Hungarian-speaking area – where they used to live. I note here that this latter view fails to consider that a population that has undergone a language change will naturally adopt the Hungarian dialects of its surroundings.

Does the writing of the Székelys help to answer this question? What do we know about the origin of the Székely script?

From the very beginning, scientific research has sought the origin of the Székely script among the Turkic scripts. First, it was linked to the Eastern Turkic alphabet.[7] Later, more and more monuments were found from the former territories of the Khazars, Danube Bulgars, and Avars. These monuments do not use the exact same alphabets but have similar characters. Although they have yet to be deciphered, their inscriptions are likely to be in Turkic dialects/languages. The Székely alphabet is not identical to these alphabets, but recent decades have seen the prevailing opinion that a close rela-

[6] On these types of manuscripts, see Sándor, 2014, 271–279.
[7] Nagy, 1895; Németh, 1934.

tion to the Székely alphabet will be observed among them.[8] This view does not consider two problematic circumstances. First, the Székely alphabet has more similarities with the geographically more distant Eastern Turkic alphabet than with the Western Turkic alphabets. According to Gyula Németh, sixteen,[9] according to István Vásáry, five are certain, eleven are probable matches[10] – the opinion of András Róna-Tas, who argued that only two signs can be identified with certainty,[11] seems to be an unjustified methodological rigor. Second, inscriptions in alphabets similar to those previously thought to be Western Turkic have been found in greater numbers in Inner Asia.

One can resolve both contradictions using Dimitrij Vasil'ev's theory, which states that Turkic writing variants with ethnic and regional characteristics began to develop from property signs and tribal symbols in the nomadic ancestral homeland around the Altai.[12] During the First Turkic Khaganate (552–630), these variations of the script had not yet been standardized, and the Turkic tribes moving westward have carried over the alphabets that had been developed earlier. During the Second Turkic Khaganate (682–744), the Eastern Turkic script was established under strong Sogdian influence and standardized.

In the case of the Western Turks, however, no unification took place, and the subtypes of the ancient Turkic alphabet continued to change in interactions with local traditions. This common ground explains the possibility of a closer relation between monuments found farther from each other than between those that are geographically closer. Vasil'ev's theory explains why the Székely alphabet is more similar to the Yenisei group of Eastern Turkic inscriptions: because of their peripheral position, the Yenisei inscriptions may have been more influenced by local conditions and, despite their later date, may have retained more archaism than the Orkhon inscriptions at the center of the khaganate.

Research on the question of the origin is complicated by the fact that the earliest known relics of the Székely script date back to the end of the 13th century, requiring us to bridge several centuries between the alphabet, which

---

[8] E.g., Róna-Tas, 1996, 338.
[9] Németh, 1934.
[10] Vásáry, 1974.
[11] Róna-Tas, 1996.
[12] Vasil'ev, 2005.

was supposed to have been handed down to the ancestors of the Székelys before the conquest, and the earliest Székely monuments. The reconstruction is aided by the alphabet's internal history and stratification on the one hand and by new discoveries on the other.

The signs of the Székely script show a historical stratification. The alphabet is clearly the result of conscious shaping(s). The signs show traces of graphic unification: as a result, the elements of certain letter groups are visually harmonized: the signs *s, g,* and *l* and *r, cs,* and *z* fit into a single line.[13] The signs *j, ö,* and *u* may be relatively late and may have formed with the help of Latin influence; the signs of the palatalized phonemes, with the exception of *ly,* show traces of the transformation from ligatures to independent graphemes. This transformation must have taken place in the 13th century – or somewhat later – because the current alphabet reflects the already established Hungarian sound system in that century: the signs *c, gy, ty, v,* and *zs* cannot be earlier than the 13th century because of sound history.[14] According to a long-held view in the literature, the Székely script would also have signs borrowed from the Cyrillic and Glagolitic alphabets, but this is highly doubtful.[15]

There may also be evidence that the Székelys have already been using an early version of the Székely script before the 13th century. A few years ago, a piece of pottery with four signs was found in Southern Transdanubia. The inscription is clearly fragmentary, part of it missing. Formally, all the signs are identical to those of the Székely script, but because there is no definite reading of them, the phonetic value of the letters remains unknown. The site is a buried iron foundry from the 10th or 11th century and is close to the areas where the Székelys may have lived at that time.

Summary

In conclusion, there is no evidence that the conquering Hungarians used their own letters. The Székely script was from the earliest times specifically associated with the Székely ethnicity. The Székely alphabet developed in several

[13] Vásáry, 1974.
[14] Sándor, 2014.
[15] For arguments, see Sándor, 2014; 2023.

layers, but it is safe to say that it was based on a Turkic alphabet and that this base was close to the eastern variants of the Turkic scripts. The existence of a script unknown to other parts of the Hungarian population is another argument that favors the theory that the early Székelys had joined the Hungarians as an independent ethnic group before the 10th century.

References

Benkő, E. – Sándor, K. – Vásáry, I. (2021). *A székely írás emlékei*. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. Budapest.

Nagy, G. (1895). A székely írás eredete. *Ethnographia* 6, 269–276.

Németh, Gy. (1934). *A magyar rovásírás*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2. Budapest.

Németh, Gy. (1945). A székely írás új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. *Magyar Nyelv* 41, 1–5, 11–16.

Róna-Tas, A. (1996). *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.

Sándor, K. (1991). *A Bolognai Rovásemlék*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1. Szeged.

Sándor, K. (1996). A székely írás megíratlan története(i?). *Erdélyi Múzeum* 58, 83–93.

Sándor, K. (2014). *A székely írás nyomában.* Budapest.

Sándor, K. (2017). *A székely írás reneszánsza*. Budapest.

Sándor, K. (2023). A székely írás keleti kapcsolatairól. Sudár, B. – Jancsik, B. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019 november 15–16.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.2 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.2. Budapest, 37–58.

Sándor, K. (2024). A Turkic script in the Carpathian Basin: The identity-marking functions of the Székely script. *Acta Linguistica Academica* 71, 642–670.

Vasil'ev, D. D. (2005). The Eurasian Areal Aspect of the Runiform Written Culture of the Ancient Turks. *Acta Orientalia* 58(4), 323–330.

Vásáry, I. (1974). A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* 1974, 159–171.

İyi bilinen, ama bilinmeyen bir yazı: Sekel yazısı
Genişletilmiş özet

Sekel yazısı, Macar bilim insanları tarafından 15–16. yüzyıllardan beri bilinmektedir; ancak uluslararası bilim dünyasında neredeyse hiç bilinmemektedir. Bu çalışma, söz konusu yazı hakkında en önemli bilgileri özetleyerek özelliklerini, yazılı örneklerini ve kökenini kısaca tanıtmaktadır. Bu sonuncusu, Sekellerin kökeninin açıklığa kavuşturulması açısından da önem taşıyabilir.

Sekel yazısı (székely írás) adı, en eski örneklerinin Sekel bölgesinden (Székelyföld) gelmesine ve bunların Sekel etnik grubu tarafından oluşturulmuş olmasına işaret eder. Yazıya ilişkin ilk kayıt, 13. yüzyılın sonlarında Simon Kézai'ye aittir; kendisi bu yazıyı açıkça Sekellerin harfleri olarak anmaktadır.

Tarihî Sekel alfabesi 34 işaretten oluşur; bunların çoğu birer sesi gösterirken, bir kısmı ses birleşmelerini karşılar. Bazı sesler (örneğin kısa ve uzun ünlü çiftleri, kapalı *ė* sesi ve *h*) aynı işaretle gösterilirken, *k* sesi için iki ayrı işaret kullanılmıştır; bunların muhtemelen ön ve art ünlülü sözcüklerde kullanıldığı düşünülmektedir. Sekel yazısının bazı özellikleri Aramice kökeni yansıtır; örneğin sağdan sola yazılır ve erken dönemlerde kısa ünlüler yalnızca sözcük sonunda işaretlenmiştir. Erken dönem örneklerdeki harf biçimleri oyma ve kazıma geleneğinin izlerini taşırken, daha sonraki yazılarda (17. yüzyıldan itibaren) el yazısının etkisiyle daha kıvrımlı harf biçimleri görülür.

Günümüzde Sekel yazısıyla yazılmış 67 metin bilinmektedir; bunların bir kısmı birden fazla yazmada da korunmuştur. Bu metinlerin bir bölümü Sekel bölgesindeki kiliselerde korunmuş, diğer bölümü ise yazmalar içinde yer almıştır. Bu ikinci gruba alfabeler, açıklayıcı notlar (haşiyeler), bir takvim, gizli kayıtlar ve bir ders kitabı da dahildir.

Sekel bölgesindeki kiliselerde keşfedilen yazıtların çoğu, eski Sekel merkezinin bulunduğu Székelyudvarhely çevresindeki köylerden gelmektedir. En erken örnekler 13. yüzyılın sonlarına, en geç olanlar ise 17. yüzyılın ikinci üçte birlik döneminin sonlarına tarihlenir. Yazıtlar taşa oyulmuş, boyanmış ya da sıvaya kazınmış durumdadır. İçerikleri benzerdir; kişi adları içerirler, kimi zaman tarih de bulunur; bazı durumlarda Sekel harfli metinler Latin harfli yazıtlarla da tamamlanır. Tarihler, kilisenin onarım yılını gösterirken, Sekel yazısıyla yazılmış adlar ise onarımı gerçekleştiren ustalara ya da kilisede görev yapan papaza aittir. Bu yazıtlar özünde birer grafitidir; yazarlarının Sekel kimliğini ifade etmeye yarayan imzalar niteliğindedir. Kilise yazıtları ayrıca, Sekel alfabesi bilgisinin Sekeller arasında kuşaktan kuşağa aktarıldığını da göstermektedir; ancak bu yazıyı bilenlerin sayısının muhtemelen hiçbir zaman çok olmadığı anlaşılmaktadır.

Yazmaların önemli bir bölümü de Sekellerle ilişkilidir. Örneğin Sekel yazısının bilinen en uzun metni olan bir takvim, 1450'li yıllarda Fransisken rahipler tara-

fından hazırlanmıştır. Yine İstanbul'daki Elçiler Hanı'nın ahırında bulunan bir taş üzerindeki yazıtın yazarı da Sekeldir; yapı yandıktan sonra bu yazıt yalnızca Hans Dernschwam'ın günlüğü sayesinde korunmuştur. Asıl yazıt 1515 yılında yapılmış olup Konstantinopolis'te bulunan Macar elçiliğinin yaşadığı sıkıntıları kaydetmektedir; Dernschwam ise daha sonraki bir Macar elçiliğinin üyesi olarak 1555 yılında bu yazıtı kopyalamıştır.

Sekel bölgesi dışındaki kullanımına dair ilk tanıklık 15. yüzyıldan, Kral Mátyás'ın sarayından gelmektedir. Mátyás'ın sarayı, Sekel yazısı bilgisinin korunmasında önemli bir rol oynamıştır; çünkü bu yazıya yönelik bilimsel ilgi burada başlamış, daha sonra hümanist bilginler tarafından sürdürülmüştür. Yine Mátyás'ın sarayında, Sekel harflerinin Hun yazısından türediği ve Macarların Hun kökenini kanıtladığı yönündeki görüş ortaya çıkmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda hümanist bilginler bu geleneği devam ettirmiş ve 19. yüzyılın ortalarına kadar bu görüş resmî bilimsel kanaat olarak kabul edilmiştir.

Sekel yazısı muhtemelen hiçbir zaman geniş bir kullanım alanı bulmamış, 16. ve 17. yüzyılların dönümünde ise artık çok az kişi tarafından biliniyor olmalıdır. Nitekim bunun bir kanıtı olarak, yazının şifreli yazı amacıyla da kullanıldığı görülür; bu dönemde Telegdi János da yazının yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla Sekel alfabesi üzerine küçük bir ders kitabı hazırlamayı gerekli görmüştür.

Sekellerin kökeni konusunda bilimsel bir uzlaşı bulunmamaktadır. Tarihçilerin çoğu, Sekelleri başlangıçta Türkçe konuşan bir etnik grup olarak görmekte ve onların Macarlara, Macarların Karpat Havzası'nı fethinden (895/896) önce katıldığını düşünmektedir. Başka bir görüşe göre ise Sekeller, sınır savunması amacıyla Macarca konuşan nüfus içinden örgütlenmiştir. Sekel yazısı, bu tartışmanın çözümüne katkı sağlayabilecek yeni kanıtlar sunabilir.

Sekel yazısının kökeni başından beri Eski Türk yazıları arasında aranmıştır. İlk olarak Doğu Türk alfabesiyle ilişkilendirilmiştir. Daha sonra Hazar Kağanlığı, Tuna Bulgar Devleti ve Avar Kağanlığı topraklarında ortaya çıkarılan, köşeli işaretler içeren yazıtların alfabeleriyle daha yakın bir akrabalık kurulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte dikkat çekicidir ki Sekel alfabesi, Batı Türk yazılarına Doğu Türk yazısına kıyasla daha az benzerlik göstermektedir. Bu çelişki, Vasilyev'in kuramıyla açıklanabilir. Buna göre en erken Türk yazı türleri Altay çevresinde ortaya çıkmış ve etnik ile bölgesel özellikler göstermiştir. Batıya göç eden Türk boyları daha önce oluşmuş alfabeleri beraberlerinde götürmüş, bunları birleştirmek yerine aralarındaki farklılıkların artmasına yol açmıştır. Buna karşılık Doğu Türk alfabesi standartlaşmıştır. Sekel alfabesi Orhon yazıtlarından ziyade Yenisey yazıtlarına daha yakındır; bu durum da Vasilyev'in kuramıyla açıklanabilir, çünkü Yenisey bölgesindeki yazıtlar çevresel konumları nedeniyle daha arkaik özellikleri korumuş olabilir.

Sekel alfabesinin kökeni araştırılırken, bu alfabenin katmanlı bir yapı gösterdiği ve günümüze ulaşan harf dizisinin bilinçli bir düzenlemenin sonucu olduğu göz

önünde bulundurulmalıdır; belirli harf grupları içinde grafik açıdan bir birlik göze çarpar. *c*, *gy*, *ty*, *v*, *zs* işaretleri ses tarihi açısından 13. yüzyıldan daha eski olamaz. Öte yandan bazı seslerin işaretleri (*j*, *ö*, *u*) görece geç ortaya çıkmış olabilir ve Latince etkisiyle oluşmuş bulunabilir. Damaksıllaşmış seslerin işaretleri (*ly* hariç) ise 13. yüzyılda ya da daha sonra birleşik harflerden (ligatürlerden) bağımsız işaretlere dönüşmüş olabilir. Genel kabul gören görüşe göre Sekel alfabesinde Kiril ve Glagolit kökenli işaretler de vardır; ancak bu görüş oldukça tartışmalıdır.

Sekel yazısının kökeninin araştırılmasını zorlaştıran bir diğer etken, en eski Sekel yazılı örneklerin ancak 13. yüzyılın sonlarına tarihlenmesidir; bu nedenle en erken örneklerle varsayılan yurt tutma öncesi köken (Sekellerin Macarlara katılması) arasında birkaç yüzyıllık bir boşluğun aşılması gerekir. Sekel yazısının öncülüne bağlanabilecek bir buluntu olarak, Güney Transtuna bölgesinde ele geçirilen ve 10–11. yüzyıla tarihlenen bir seramik parçası dikkat çekmektedir; üzerinde yer alan dört işaretin her biri Sekel yazısındaki birer işaretle eşleştirilebilir. Yazıt parçalıdır ve şu an için anlamlı bir okuması yoktur; dolayısıyla işaretlerin ses değerleri bilinmemektedir, ancak biçimsel benzerlik tartışmasızdır. Buluntu yerinin (Alsóbű) yakınlarında bilinen Sekel yerleşimleri bulunduğu için, yazıtın onlarla ilişkili olması da mümkündür.

Özet olarak şunu söyleyebiliriz: Yurt tutan Macarların kendilerine ait bir yazı kullandıklarına dair herhangi bir kanıt yoktur. Sekel yazısı başlangıçtan itibaren Sekel etnik grubuna bağlıydı, Türk alfabesine dayanıyordu ve bu temel Eski Türk yazılarının doğudaki değişkelerine daha yakındı. Macar nüfusunun diğer kesimleri tarafından bilinmeyen böyle bir yazının varlığı, erken Sekellerin 10. yüzyıldan önce bağımsız bir etnik grup olarak Macarlara katıldıkları yönündeki görüşü desteklemektedir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 127–138
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.08 · CC BY-NC 4.0

ARTSÜREM

ARCHAEOGENETIC DATA REVEAL THE GENETIC COMPOSITION OF 10TH-CENTURY CONQUERING HUNGARIANS

Gergely I. B. VARGA*

Introduction[1]

The Conquering Hungarians arrived in the Carpathian Basin from the Steppe in the second half of the 9th century. Their archaeological horizon is well-documented and can be reliably identified.[2] However, their origins and genetic composition remain a subject of debate. The medieval chronicle tradition refers to them as relatives of the Huns, whereas linguistic research has clearly demonstrated that the Hungarian language belongs to the Finno-Ugric language family.[3] Historical scholarship, based on the limited and chronologically restricted written sources and relying primarily on the results of archaeological research, seeks to reconstruct the history of the Hungarians prior to their migration into the Carpathian Basin.

* University of Szeged, Department of Genetics, Szeged, Hungary; ORCID ID: 0000-0001-9073-5788; vgisti@gmail.com

[1] The presentation and its written version present the results of research carried out by a team of numerous researchers. The researchers involved in the project are: Gergely I. B. Varga, Zoltán Maróti, Endre Neparáczki, Oszkár Schütz, Kitti Maár, Bence Kovács, Tibor Kalmár, Emil Nyerki, István Nagy, Dóra Latinovics, Balázs Tihanyi, Antónia Marcsik, György Pálfi, Zsolt Bernert, Zsolt Gallina, Ciprián Horváth, Sándor Varga, László Költő, István Raskó, Péter L. Nagy, Csilla Balogh, Albert Zink, Frank Maixner, Anders Götherström, Robert George, Csaba Szalontai, Gergely Szenthe, Erwin Gáll, Attila P. Kiss, Bence Gulyás, Bernadett Ny. Kovacsóczy, Szilárd Sándor Gál, Péter Tomka, and Tibor Török. For the results of the research, see Maróti et al., 2022.

[2] Only a limited number of publications in Turkish are available on the archaeological record of the Conquering Hungarians. For the Hungarian conquest of the Carpathian Basin, their earlier settlement areas, often referred to as the "homeland," as well as the archaeological research related to the conquering Hungarians, see Petkes–Sudár–Türk, 2017; Balogh, 2023. For a general characterization of the anthropological material of the Conquering Hungarians, see Marcsik–Tihanyi, 2021.

[3] For the most comprehensive discussion in Turkish on the Hungarian Hun tradition, see Aydemir, 2021, 101–127.

To clarify their biological origins, we applied archaeogenetics to address the following key questions: (1) Can the first generation of immigrants to the Carpathian Basin be identified? (2) If so, where did they come from, and who were their ancestors? (3) Was their genetic makeup homogeneous, or did they form a heterogeneous population? (4) Furthermore, how were they related to earlier populations migrating into the Carpathian Basin from the east, such as the Huns and Avars, as well as the local population?

To explore these questions, we sequenced the whole genomes of a large number of individuals from 10th–11th century Carpathian Basin burials. Our dataset includes 48 skeletons from so-called elite cemeteries – i.e., burial sites of the military elite – and 65 individuals from village or commoner cemeteries. We intentionally overrepresented elite samples, as we expected to find a higher proportion of first-generation immigrants among them.

We compared our genome data to a large dataset of Eurasian samples. Our analysis included 1,400 individuals from 179 modern Eurasian populations and over 2,700 ancient genomes from approximately 200 archaeological cultures across Eurasia.

First, we identified close family relationships using the correctKin software. Next, we classified our samples into genetically homogeneous groups using various clustering methods based on genetic similarities. Finally, we modeled the genomic composition of the studied individuals using multiple advanced biostatistical approaches. Among these, the qpAdm method proved to be the most powerful, as it optimally reconstructs test genomes using potential source genomes. Additionally, we estimated admixture dates with the DATES algorithm.

The most widely used approach for grouping genomes by similarity is Principal Component Analysis (PCA). This method allowed us to create a genetic map from thousands of modern genomes, onto which we projected the studied samples. In the two-dimensional PCA plot, genetically similar genomes cluster closely together, while more divergent genomes are positioned farther apart. Notably, the genetic map also reflects geographic distribution: European populations appear on the left, East Asian populations on the right, and the second axis primarily separates populations along a north-south gradient.

The projected ancient genomes cluster near the most genetically similar modern and ancient samples. The majority of the 10th-century samples align with European populations (*Fig. 1*). They form a genetic continuum (European cline) ranging from Northern to Southern European genome types, indicating that they represent the local population. However, a significant number of individuals shift eastward, toward Asia, forming a distinct Conqueror cline. This eastward shift suggests that these individuals carry a substantial proportion of Asian genetic components – the greater the Asian ancestry, the farther they are positioned along this axis.

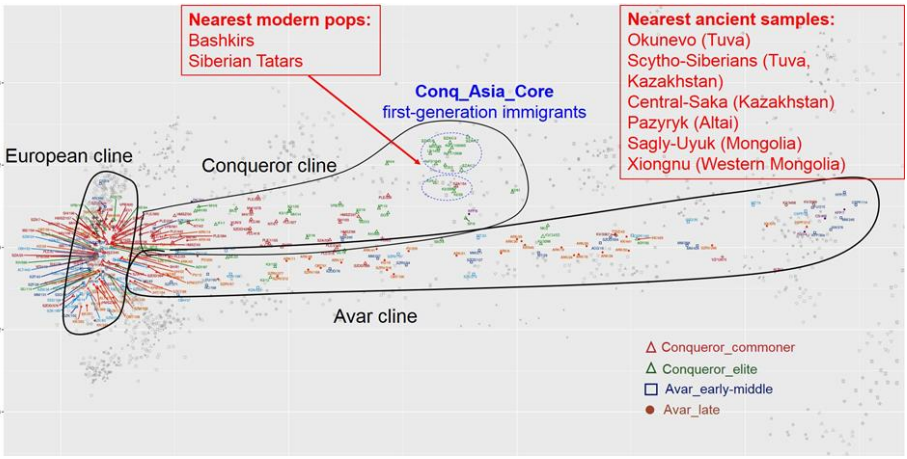

Figure 1. The PCA "genome map" of our newly sequenced genomes

At the easternmost end of the Conqueror cline, we identified a group of 12 elite Conquerors with the highest proportion of eastern genetic elements, which we term the Conqueror Asia Core (Conq_Asia_Core). These individuals occupy an intermediate position between Europe and Asia, suggesting a roughly equal mix of European and Asian ancestry. Importantly, our analysis shows that Conq_Asia_Core individuals lack recent European admixture, with their European ancestry tracing back to the Bronze Age. This finding indicates that they were first-generation immigrants.

The 12 Conq_Asia_Core genomes cluster closely together on the PCA plot, highlighting their genetic similarity and suggesting they belonged to the same population. Their genomes most closely resemble those of modern Bashkirs and Siberian Tatars, while among ancient populations, they show

the strongest affinity to Scytho-Siberian groups. These data suggest that the Conquerors likely originated from a region between the Ural Mountains and the Altai.

Since genome similarity alone does not indicate origin, we next investigated the ancestral origins of the Conq_Asia_Core group. We first modeled their ancestry using f3 statistics, a method that identifies the populations most closely related to a test group by measuring shared genetic drift. This analysis included all available ancient and modern populations from genetic databases. The results showed that among the hundreds of tested populations, the closest genetic relatives of Conq_Asia_Core were Uralic-speaking peoples, with the Mansi – the closest linguistic relatives of modern Hungarians – showing the strongest genetic affinity. This striking parallel between linguistic and genetic evidence suggests that the Conquering Hungarians were likely responsible for bringing the Hungarian language to the Carpathian Basin.

Since the Mansi and the Conquerors share common ancestry, we included the Mansi in further analyses.

Ancestry modeling with qpAdm

Next, we applied qpAdm analysis to model the genetic composition of both the Conq_Asia_Core and the Mansi populations. This method determines the most plausible ancestral sources for a given population and quantifies their contributions.

First, we identified the distant Bronze Age ancestors of Conq_Asia _Core and the Mansi separately. The algorithm reconstructed the Conq_Asia _Core genome from three sources: 52% Mezhovskaya (a Late Bronze Age population), 13% Nganasan, 35% Late Bronze Age Mongolia. In comparison, the Mansi genome was modeled as: 48% Mezhovskaya, 44% Nganasan, 8% Kazakhstan Eneolithic (Botai).

The shared Mezhovskaya-Nganasan ancestry indicates a common ancestral population, reinforcing the f3 statistics results. However, the differing third components suggest distinct population histories after their divergence.

Modeling recent admixture events

Next, we modeled the Conq_Asia_Core genome using more recent sources, including Iron Age and younger populations. Based on prior results, we also included modern Mansi as a potential source. The results were highly consistent, showing a genetic composition of: 50% Mansi, 35% Sarmatian, and 15% Scythian- or Xiongnu-related ancestry.

To determine whether the Hun-related or Scythian-related ancestry was the more accurate source, we estimated the timing of admixture using the DATES algorithm. The results confirmed that the admixture occurred between 290–461 CE, corresponding to the late-Xiongnu/early Hun era, thereby excluding the Iron Age Scythians as a major ancestral source. Meanwhile, the Sarmatian admixture was dated to 484–112 BCE, aligning with the early Sarmatian period in the Ural region.

These findings outline a prehistory in which the ancestors of Conq_Asia_Core initially formed a "Proto-Ugric" community with the ancestors of the Mansi during the Late Bronze Age. Over time, the two populations diverged, with the ancestors of Conq_Asia_Core intermixing first with early Sarmatians and later with late-Xiongnu and early Huns.

Validating late-Xiongnu admixture

To further verify the late-Xiongnu admixture, we conducted a two-dimensional F4-statistics analysis, measuring the presence of two characteristic late-Xiongnu genome components: SlabGrave and Han Chinese populations.

These two components varied simultaneously in the Conqueror genomes, indicating they entered the gene pool in a single admixture event, further supporting the qpAdm results (see *Fig. 2*).

The broader genetic landscape of the conquering Hungarians

Finally, we examined the origins of the remaining Conquering-period individuals. Most of those with European genomes came from commoner cemeteries, suggesting they were local inhabitants of the Carpathian Basin.

Individuals falling within the Conqueror cline (as seen in *Fig. 1*) exhibited a mix of European and Asian genetic components. We tested whether

these individuals could be explained as admixtures between local populartions and the immigrant Conq_Asia_Core group. Indeed, most could be modeled as descendants of local inhabitants and first-generation Conquerors, suggesting they represent the later generations of the Conquerors in the Carpathian Basin.

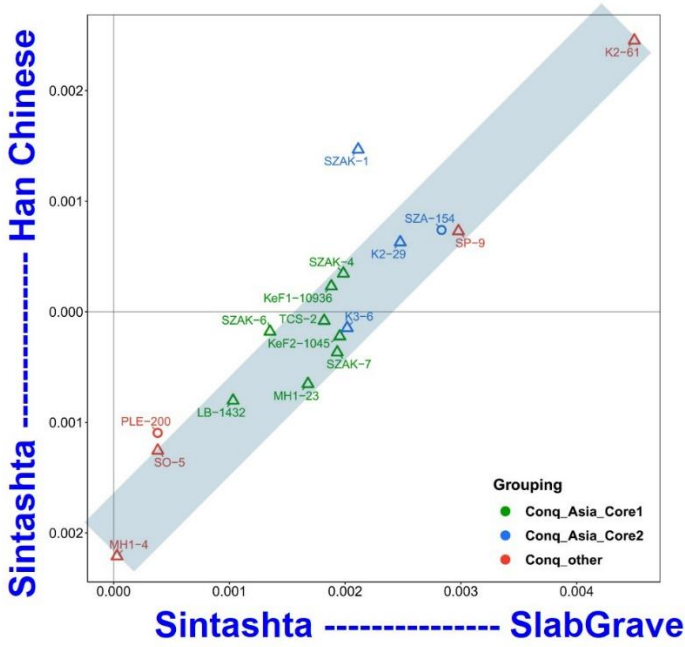

Figure 2. Major late-Xiongnu components of Han-Chinese and SlabGrave change together in Conq_Asia_Core according to f4-statistics

Finally, a significant number of individuals – primarily from the elite – could not be modeled as descendants of Conq_Asia_Core. Instead, they were best explained as admixtures of other Hun- and Alan-related steppe groups with the local population. This suggests that these individuals were integrated members of the elite who did not originate from Proto-Ugric-related sources, but rather from Hun-related steppe populations.

Statistical analysis of population distribution indicates that the majority of the 10th–11th century Carpathian Basin population consisted of local inhabitants, primarily commoners buried in large village cemeteries. The immigrant population had two main origins:

1. The majority were descendants of a Proto-Ugric-related community that had undergone admixture with Sarmatians and Huns.

2. A substantial proportion consisted of other steppe groups, primarily the descendants of the earlier Hun Empire, who joined the Conquering Hungarians in significant numbers.

References

Aydemir, H. (2021). *Türk tarihinin kaynakları olarak eski Türk boy adları. Köken-bilgisel bir inceleme,* Cilt 1. Çanakkale.

Balogh, Cs. (2023). Yurt tutan Macarların giyim kuşamı üzerine (On the clothings of the conquering Hungarians). Balogh, Cs. – Korucu Yağız, F. (Ed.), *Moda, kültür, sanat – Arkeoloji ve sanat tarihi çalışmaları — Fashion, culture, art – Archaeology and art history studies.* Çanakkale, 33–90.

Marcsik, A. – Tihanyi, B. (2021). Macar Ovası'nın Avar ve macar Yurt Tutuş Dönemi'ndeki Tarihsel ve Antropolojik Görünümü Kısa Bir özet. Çirkin, S. (Haz.), *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı. Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni,* Cilt III: *Antropoloji ve Etnografya.* İstanbul, 99–115.

Maróti et al. (2022). The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians. *Current Biology* 32, 2022, 1–13. https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093

Petkes, Zs. – Sudár, B. – Türk, A. (2017). *Ural'dan Karpat Havzası'na Macarların Göçü ve Yurt Tutması.* Çev. Şalikolu, E. İstanbul.

Arkeogenetik verilerin ışığında 10. yüzyıl Macar fatihlerinin genetik bileşimi
Genişletilmiş özet

Macarlar, 9. yüzyılın ikinci yarısında bozkır bölgesinden Karpat Havzası'na ulaşmışlardır. Arkeolojik ufukları iyi belgelenmiş olup güvenilir biçimde tanımlanabilmektedir. Orta Çağ kronik geleneği onları Hunların akrabaları olarak zikrederken, dilbilimsel araştırmalar Macarca'nın Ural dil ailesinin Fin-Ugor koluna ait olduğunu açık biçimde ortaya koymuştur. Tarihsel araştırmalar ise, sayıca az ve kronolojik açı-

dan sınırlı yazılı kaynaklara ve esas olarak arkeolojik bulgulara dayanarak, Macarların Karpat Havzası'na göçlerinden önceki tarihini aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Karpat Havzası'na yerleşen Macarların biyolojik kökenlerini ve genetik bileşimlerini aydınlatmak amacıyla, temel araştırma sorularına yanıt aramak üzere arkeogenetik yöntemler uyguladık: (1) Karpat Havzası'na göç eden ilk nesil tanımlanabilir mi? (2) Eğer öyleyse, nereden gelmişlerdir ve ataları kimlerdir? (3) Genetik yapıları homojen miydi, yoksa heterojen bir nüfus mu oluşturuyorlardı? (4) Ayrıca, doğudan Karpat Havzası'na daha önce göç eden Hunlar ve Avarlar gibi topluluklarla ve yerel nüfusla ne tür ilişkiler içindeydiler?

Bu soruları incelemek amacıyla, 10–11. yüzyıla tarihlenen Karpat Havzası mezarlarından elde edilen çok sayıda bireyin tüm genomunu diziledik. Veri setimiz, askerî elit gömülerinden 48 iskelet ile halk (teba) mezarlıklarından 65 bireyi içermektedir. Genom verilerimizi geniş kapsamlı bir Avrasya karşılaştırma veri tabanıyla karşılaştırdık. Analizimiz, 179 günümüz Avrasya popülasyonundan 1.400 bireyi ve yaklaşık 200 arkeolojik kültüre ait 2.700'den fazla antik genomu kapsamaktadır.

İlk adım olarak, correctKin yazılımı yardımıyla yakın akrabalık ilişkilerini tespit ettik. Ardından, örneklerimizi genetik benzerliklere dayalı çeşitli kümeleme yöntemleri kullanarak genetik açıdan homojen gruplara ayırdık. Son olarak, incelenen bireylerin genomik bileşimini birden fazla gelişmiş biyostatistiksel yöntem uygulayarak modelledik. Bunlar arasında qpAdm yöntemi en etkili olanı olarak öne çıkmıştır; zira bu yöntem, incelenen genomları olası kaynak genomlar kullanarak en uygun biçimde yeniden yapılandırabilmektedir. Ayrıca, DATES algoritması aracılığıyla karışım (admixture) olaylarının zamanlamasını da tahmin ettik.

Genomların benzerliklerine göre sınıflandırılmasında en yaygın kullanılan yöntem başlıca bileşenler analizi (Principal Component Analysis, PCA)'dır. Bu yöntemle, binlerce modern genom temelinde bir genetik harita oluşturduk ve incelenen örnekleri bu harita üzerine projekte ettik. İki boyutlu PCA grafiğinde genetik olarak benzer genomlar birbirine yakın kümelenirken, daha uzak akrabalık ilişkisine sahip olanlar daha uzak konumlanır. Dikkat çekici biçimde, bu genetik harita coğrafi dağılımı da yansıtmaktadır: Avrupa popülasyonları sol tarafta, Doğu Asya popülasyonları sağ tarafta yer alırken, ikinci eksen esas olarak kuzey–güney yönündeki farklılıkları temsil etmektedir.

Projeksiyonla yerleştirilen antik genomlar, genetik olarak en benzer modern ve antik örneklerin yakınında kümelenmektedir. 10. yüzyıla ait örneklerin büyük çoğunluğu Avrupa popülasyonlarıyla örtüşmektedir (*Fig. 1*). Bunlar, Kuzey Avrupa'dan Güney Avrupa'ya uzanan bir genetik süreklilik (Avrupa klini) oluşturmakta olup yerel nüfusu temsil ettiklerini göstermektedir. Bununla birlikte, önemli sayıda birey doğuya, Asya yönüne doğru kayarak belirgin biçimde ayrışan bir "Fetihçi klini" oluşturmaktadır.

Fetihçi kliniğin doğu uç noktasında, doğu kökenli genetik bileşenlerin en yüksek oranını taşıyan 12 bireyden oluşan elit bir grup tespit ettik; bu grubu "Conqueror Asia Core" (Conq_Asia_Core) olarak adlandırdık. Bu bireyler, Avrupa ile Asya arasında ara bir konumda yer almakta olup yaklaşık olarak eşit oranlarda Avrupa ve Asya kökenine işaret etmektedir. Önemli bir bulgu olarak, bu bireylerde yakın döneme ait Avrupa kökenli genetik karışım görülmemektedir; Avrupa kökenli bileşenleri Bronz Çağı'na kadar izlenebilmektedir. Bu durum, onların birinci nesil göçmenler olduğunu göstermektedir.

PCA grafiğinde 12 Conq_Asia_Core genomu birbirine yakın biçimde kümelenmekte olup bu durum genetik benzerliklerini vurgulamakta ve aynı popülasyona ait olduklarını göstermektedir. Genomları modern Başkurtlar ve Sibirya Tatarlarına en yakın benzerliği gösterirken, antik popülasyonlar arasında en güçlü yakınlığı İskit-Sibirya gruplarıyla sergilemektedir. Bu veriler, fetihçi Macarların kökeninin büyük olasılıkla Ural Dağları ile Altaylar arasındaki bölgeye dayandığını göstermektedir.

Salt genomik benzerliğin tek başına kökeni göstermemesi nedeniyle, bir sonraki aşamada Conq_Asia_Core grubunun kökenini inceledik. İlk olarak, sözde f3-istatistiği kullanılarak kökenleri modellendi; bu yöntem, paylaşılan genetik sürüklenmenin derecesine dayanarak incelenen gruba en yakın popülasyonları belirler. Analize, genetik veri tabanlarında mevcut olan tüm antik ve modern popülasyonlar dâhil edildi. Sonuçlar, yüzlerce test edilen popülasyon arasından Conq_Asia_Core grubunun en yakın genetik akrabalarının Ural dil ailesine mensup topluluklar olduğunu göstermiştir; bunlar arasında ise günümüz Macarlarının en yakın dilsel akrabaları olan Mansiler en güçlü genetik benzerliği sergilemektedir. Dilbilimsel ve genetik veriler arasındaki bu dikkat çekici paralellik, fetihçi Macarların Macarca'yı Karpat Havzası'na getirmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Mansiler ile fetihçi Macarlar ortak bir kökene sahip olduklarından, Mansileri sonraki analizlere de dâhil ettik.

Bunu takiben, Conq_Asia_Core ve Mansi popülasyonlarının genetik bileşimini modellemek amacıyla qpAdm analizini uyguladık. Bu yöntem, belirli bir popülasyonun en olası atasal kaynaklarını belirler ve bunların katkı oranlarını nicel olarak hesaplar.

İlk aşamada, Conq_Asia_Core ve Mansi gruplarının uzak, Bronz Çağı'na ait atalarını ayrı ayrı tespit ettik. Algoritma, Conq_Asia_Core genomunu üç kaynaktan türetmiştir: %52 Mezhovskaya (Geç Bronz Çağı popülasyonu), %13 Nganasan ve %35 Geç Bronz Çağı Moğolistan bileşeni. Buna karşılık, Mansi genomu şu şekilde modellenmiştir: %48 Mezhovskaya, %44 Nganasan ve %8 Kazakistan Eneolitik (Botai).

Ortak Mezhovskaya–Nganasan kökeni, f3-istatistiği sonuçlarını da teyit ederek, ortak bir atasal popülasyona işaret etmektedir. Buna karşılık, üçüncü bileşenler-

deki farklılıklar, iki popülasyonun ayrışmalarının ardından farklı gelişim süreçlerinden geçtiğini göstermektedir.

Bunu takiben, Conq_Asia_Core genomunu daha yeni, Demir Çağı ve sonraki dönemlere ait kaynak popülasyonlar kullanarak modelledik. Önceki sonuçlara dayanarak modern Mansileri de olası bir kaynak olarak analize dâhil ettik. Elde edilen sonuçlar yüksek derecede tutarlılık göstermiş ve şu genetik bileşimi ortaya koymuştur: %50 Mansi, %35 Sarmat ve %15 İskit veya Xiongnu kökenli bileşen.

Hun ya da İskit kökeninin hangisinin daha olası olduğunu belirlemek amacıyla, DATES algoritması kullanılarak genetik karışımın zamanlaması tahmin edilmiştir. Sonuçlar, karışımın MS 290–461 yılları arasında gerçekleştiğini göstermiştir; bu dönem geç Xiongnu / erken Hun evresiyle örtüşmekte olup, Demir Çağı İskitlerini başlıca kaynak olarak dışlamaktadır. Buna karşılık, Sarmat karışımının zamanı MÖ 484–112 arasına tarihlenmiş ve bu da Ural bölgesindeki erken Sarmat dönemiyle uyumlu bulunmuştur.

Bu bulgular, Conq_Asia_Core atalarının Geç Bronz Çağı'nda Mansi atalarıyla birlikte bir "proto-Ugor" topluluk oluşturduğunu göstermektedir. Daha sonraki süreçte bu iki popülasyon ayrışmış; Conq_Asia_Core ataları önce erken Sarmatlarla, ardından geç Xiongnu ve erken Hun gruplarıyla genetik olarak karışmıştır.

Geç Xiongnu kökenli katkıyı daha ileri düzeyde test etmek amacıyla, iki boyutlu F4-istatistik analizi gerçekleştirdik. Bu analiz, geç Xiongnu gen havuzuna özgü iki karakteristik bileşenin – SlabGrave ve Han Çinli popülasyonların – varlığını incelemektedir.

Bu iki bileşenin fetihçi genomlarda eşzamanlı olarak değişim göstermesi, bunların gen havuzuna tek bir genetik karışım olayı sonucunda dâhil olduğunu ortaya koymakta ve böylece qpAdm analizinin sonuçlarını daha da güçlendirmektedir (bkz. *Gör. 2*).

Son olarak, fetih dönemi nüfusuna ait diğer bireylerin kökenlerini de inceledik. Avrupa tipi genetik profile sahip bireylerin büyük çoğunluğu halk mezarlıklarından gelmekte olup, bunların Karpat Havzası'nın yerel nüfusunu temsil ettiğini göstermektedir.

Fetihçi klini içinde yer alan bireyler (bkz. *Gör. 1*), Avrupa ve Asya kökenli genetik bileşenlerin bir karışımını sergilemektedir. Bu bireylerin, yerel nüfus ile konar-göçer Conq_Asia_Core grubunun karışımı olarak açıklanıp açıklanamayacağını test ettik. Sonuçlar, çoğu durumda bunun mümkün olduğunu göstermiştir: bu bireyler, yerel halk ile birinci nesil fetihçilerin torunları olarak yorumlanabilir; yani Karpat Havzası'ndaki fetihçilerin daha sonraki nesillerini temsil etmektedirler.

Buna karşılık, önemli sayıda birey – özellikle elit tabakaya ait olanlar – Conq_Asia_Core grubunun doğrudan torunları olarak modellenememiştir. Bu bireyler en iyi şekilde, Hun ve Alan kökenli diğer bozkır toplulukları ile yerel nüfus arasındaki genetik karışım olarak açıklanabilmektedir. Bu durum, söz konusu bireylerin

proto-Ugor kökenli olmadığını, aksine Hun kökenli bozkır topluluklarından gelen ve elit yapıya entegre olmuş unsurlar olduğunu göstermektedir.

Nüfus dağılımına ilişkin istatistiksel analizler, 10–11. yüzyıl Karpat Havzası nüfusunun büyük çoğunluğunu yerel halkın oluşturduğunu, bunların da esas olarak geniş köy mezarlıklarına gömülen sıradan toplumsal kesimlere ait olduğunu ortaya koymaktadır. Göçmen nüfus ise iki ana kaynağa dayanmaktadır: 1. Çoğunluğu, Sarmatlar ve Hunlarla genetik olarak karışmış proto-Ugor kökenli bir topluluğun torunlarından oluşmaktadır. 2. Önemli bir kısmını ise diğer bozkır grupları, özellikle de eski Hun İmparatorluğu'nun torunları teşkil etmekte olup, bunlar fetihçi Macarlara önemli sayılarda katılmışlardır.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 139–154
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.09 · CC BY-NC 4.0

EARLY HUNGARIAN–TURKIC LANGUAGE CONTACT

Klára AGYAGÁSI*

Language contact between Turkic languages and Hungarian dates back to the early stages of the history of the Hungarian people and language. It likely began after the ancestors of the Hungarians separated from the Ugric community and established the Proto-Hungarian language system by gradually developing their own features in their homeland.[1] Archaeology has most recently posited the Hungarian homeland in the forested steppe zone of northwestern Siberia, beyond the Urals.[2] Leaving the ancient homeland may have been a longer historical process, with the transition from a pastoralist-hunter lifestyle to a nomadic one, taking place during the migration from the forest steppe zone to the southwest, but before the encounter with the steppe nomads. The 5th century was the time when, according to Byzantine sources, Turkic groups (various Ogur and Bulgar tribal alliances) appeared in Europe.[3] The prehistoric Hungarian population, already nomadic, may have appeared in the Black Sea foothills after the migration of the Ogur tribes to the Caucasus foothills, but before the arrival of the Khazars.[4] It cannot be ruled out that the first loose forms of Hungarian–Turkic contact had already begun in the early stages of the southwestern migration of the Hungarians.[5] How-

* University of Debrecen, Institute of Slavistics, Debrecen, Hungary. ORCID ID: 0000-0002-6449-5618; agyagasi.klara@arts.unideb.hu

[1] For a comparison of the historical periodization of the Hungarian language from the perspectives of linguistic history, archaeology and social history, see Zimonyi, 2014, 23–27.
[2] Makkay, 2005, 369–391; Klima, 2021.
[3] Moravcsik, 1930 (1942), 294–302.
[4] The Hungarians living along the Maeotis were called *Onogur* by Slavic sources in the 7th century (Róna-Tas, 1996, 217–221). This can be explained by the fact that the ancestors of the Hungarians may have occupied the area that the Onogurs lived in before they left for the Balkans in the 7th century. The Slavic-mediated version of the name Onogur became the exonym of the Hungarians, as shown by the data of the Western European annals of the 5th-9th centuries, cf. Király, 2006, 146–163.
[5] Róna-Tas, 1996, 246–250.

ever, the intense Hungarian–Turkic historical and language contact took place after the first stage of migration was completed, following the settlement between the Don and Kuban rivers, in the vicinity of the Khazar Empire.[6] From then on, relations continued uninterrupted during the migration to Etelköz, and even during the Conquest and the Árpád-period, until the Mongol invasion.

The Ogur tribal communities involved in the language contact were representatives of the *r*-Turkic branch of Turkic languages,[7] of which Chuvash is the only modern representative. The classification on the Khazar language within the Turkic language family has changed several times in the course of historical linguistic investigations.[8] According to the initial view, represented by Vámbéry, Gombocz, and Németh, the Khazar language itself could only be *z*-Turkic because of the consonant *z* in the ethnonym. This view was overturned by the discovery of the form *qasar* in several runic inscriptions in 1981. Various attempts have been made to explain the etymology of the word (by Pelliot, Róna-Tas, and Ciociltan), but the explanations are so varied that they have only led to the conclusion that the ethnonym does not provide a basis for categorizing the language of the Khazars. In the meantime, Golden published a collection of Khazar glosses preserved in various sources.[9] Based on the meaning of the prefix 'white' in the Khazar town names *Sarigšin* and *Šarkel*, Ligeti classified the Khazar language as being of the Chuvash type. Erdal, however, disputed the correctness of Ligeti's posited morphological structure of the name *Šarkel*, and concluded from his study of the Khazar glosses that there is more evidence to argue that Khazar is not a Chuvash-type language.[10] Finally, the debate has only recently been settled by the inclusion of Turkic loanwords in Hungarian in the investigation, see below.

---

[6] Historical contact between the Khazars and Hungarians was reported by a later source, Constantine Porphyrogenitus, cf. Kristó, 1980, 81–144.

[7] Historical sources record the existence of the *z* : *r* opposition, and thus of the two linguistic branches, in the names *Oghuz* : *Ogur* as early as the Old Turkic period. From the point of view of the history of the sound system, rotacism (the result of the *z* > *r* change) is a change of the late Proto-Turkic period, documented by extensive literature. For the most recent summary, see Róna-Tas–Berta, 2011, 1107–1114; Agyagási, 2019, 37–38.

[8] For details of the debate see Zimonyi, 2014, 82–85.

[9] Golden, 1980.

[10] Erdal, 2007.

Since the first half of the 18th century, a number of scholars have discussed Turkic–Hungarian language contact and certain Turkic–Hungarian lexical parallels. At this early stage of investigations, at the beginning of the emergence of the comparative method of historical linguistics (hallmarked by the activities of Ármin Vámbéry, Antal Reguly, József Budenz, and Bernát Munkácsi), a common belief was prevalent in linguistic studies. At the end of the 19th century, this belief sparked one of the most significant debates in Hungarian linguistics, which went down in the history of science as the "Ugric–Turkic War", and which took place mainly between Vámbéry and Budenz as well as their students.[11] The subject of the debate was the question of the origin of Hungarians, which the participants in the debate sought to prove by using linguistic evidence. The decisive argument for the Finno-Ugric origin of the language was put forward by Budenz, who refuted Vámbéry's proposal for a Turkic origin[12] with reference to phonology-based arguments.[13] Later research clearly proved that the results of the comparative method based on linguistic data are valid only within historical linguistics.[14]

The first monographic study of the Turkic elements of the Hungarian language, by Zoltán Gombocz, interprets the Turkic elements of the Hungarian vocabulary as the result of early language contact.[15] In his work *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Zoltán Gombocz laid the methodological foundations for the study of Turkic loanwords for a long time. This work is the starting point for the classification of the Turkic loanwords of the Hungarian language into three chronological strata (early, i.e. pre-Conquest; middle, i.e. Kuman-Kipchak; and late, i.e. Ottoman Turkish), where the chronological classification also points to the specific source language. Zoltán Gombocz identified the Bulgar Turkic language as

[11] Vásáry, 2017; Maticsák, 2020, 104–107.
[12] Vámbéry, 1869.
[13] Budenz, 1871.
[14] The distinction between the history of the language and that of the ethnic group was recognised by linguistic and historical research already in the mid-20th century and is the basis of linguistic research on linguistic stratification. An outstanding example of such research is the monograph by Wolfgang Veenker, who illustrated linguistic assimilation and its consequences by using the example of certain ethnic groups originally speaking Finno-Ugric languages, thus demonstrating the difference between linguistic and ethnic history (Veenker, 1967). Later, Veenker's results were confirmed by historiography (see Kappeler, 2004). Today, human genetics provides the evidence for the need to separate language and ethnic history.
[15] Gombocz, 1912.

the source of the early layer because phonological criteria (the presence of the consonants *r* and *l* in the Volga Bulgarian tomb inscriptions in place of *z* and *š* in all other Turkic languages) provide a basis for this. In order to prove early language contact on the basis of phonological criteria, he gave a prominent role to the only modern descendant of Bulgar Turkic, Chuvash.

The next major advance in the comprehensive study of the topic is the work of Lajos Ligeti, who made it his task to sketch the Turkic historical and linguistic geographical background of each Hungarian word under study (together with their possible Altaic connections). He published etymological case studies of each word in various journals between 1933 and 1952, which he collected in two volumes in 1977 and 1979.[16] In these publications, after presenting the source data, Ligeti processed the very abundant literature available to him from both Eastern and Western scholarship, considered the probable source-language phonological forms, but did not undertake an exact source language reconstruction.

From the early 1960s, in parallel with Lajos Ligeti's research, the *Historical-Etymological Dictionary of the Hungarian Language* (referred to as TESz, using the Hungarian acronym of the title) was prepared for publication and then published in three volumes. Lajos Ligeti was responsible for the professional supervision of the the work on the vocabulary of Turkic origin in Hungarian. As a result of the preparatory work, an extremely rich database was created, which included all the hitherto known Turkic data of all the loanwords of Turkic origin that had been discovered in the mean-time, and which was supplemented by historical and dialectal data of the Hungarian forms, i.e. a parallel Hungarian database. This abundance of data made it possible to reconstruct the source forms, and revealed the surprising fact that the vast majority of Turkic loanwords do not carry Chuvash phonological criteria. It can be interpreted as a consequence of this situation that in his next major monograph Ligeti placed the emphasis on the historical background, chronology and convergent development of the phonetic history of Turkic and Hungarian by defining further criteria (the probability criterion, antiquity criterion, cultural criterion, and linguistic-geographical criterion) that support the early borrowing from other Turkic languages (Oghuz and

[16] Ligeti, 1977; 1979.

Kipchak), which emerged as source languages alongside Proto-Chuvash.[17] The work published in 1986 brought a new approach to the dating of the borrowings: Ligeti extended the chronology of the borrowings to the Árpád era. Despite all his efforts, however, Ligeti was unable to determine the exact source language.

The Turkic loanwords of the Hungarian language are also included in the German-language revised edition of TESz, *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–III (EWUng), published between 1993 and 1997. Despite the enormous progress made, by then, in historical Turkic studies, the study of the Bulgar-Turkic branch, and in contact linguistic methodology, EWUng was only updated to the level of the contemporary etymological literature. Thus, at the end of the 20th century, despite the publication of five seminal works on the subject of early Hungarian–Turkic language contact from 1912 onwards, fundamental questions remained unanswered, and important international research findings remained untapped. These circumstances justified the launching of new basic research at the turn of the millennium, which is capable of answering all the old questions left open by historical linguistics and new questions raised by contact linguistics in the context of Hungarian–Turkic language contact at the international level of 21st century linguistics.

The new research findings of András Róna-Tas and Árpád Berta were published in a monumental monograph of 1,494 pages titled *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*, in 2011 in Wiesbaden, Germany. The linguistic corpus of the monograph (hereafter WOT) is essentially based on the vocabulary included in TESz and EWUng. However, the authors of WOT included in their research not only literary words previously determined to be of certain or probable Turkic origin, but also words of disputed origin, words of unknown origin, archaisms and regional words which, because of their geographical distribution, were likely to be of Turkic origin. As regards the Turkic material in the database, a new feature of WOT is the emphasis on Old Turkic data. The authors cite data from three different scripts (Runic, Uighur and Arabic) from Eastern Old and Middle Turkic sources, and developed a transcription system to represent these, which allows the interpretation of the multiple scripts as linguistic data within a single phonological framework. On the Hungarian side, they used Old Hungarian written

[17] Ligeti, 1986.

source material, assigning literary headings to the Old Hungarian written sources with the date of occurrence, and interpreting the spelling as linguistic data. This procedure made it possible to reconstruct the correspondences between source and recipient languages on the basis of Old Turkic and Old Hungarian linguistic data existing at approximately the same time.

Since the collected linguistic corpus contained many words without Chuvash phonological criteria, the authors of WOT did not organize the data according to the phonological criteria of a predefined Turkic language type. Instead, they sought to identify the source language type on the basis of the features reconstructed from Old Hungarian historical linguistic data from the Old Turkic period. András Róna-Tas published his working hypothesis[18] before the research started, in which he proposed to define the question of the source language on a chronological and geographical basis, avoiding the trap of possibly misclassifying words without phonological criteria under an Old Turkic ethnonym in the sources. Therefore, he called all the language varieties that were present in Eastern Europe at the time of Hungarian–Turkic contact (between the 7th and 13th centuries) and could be considered as potential source language varieties, Western Old Turkic. Lars Johanson's theory of code copying, published in 1992, was used as a suitable theoretical framework for such a linguistic study. Code copying, as defined by Johanson, is the process whereby the active reproduction apparatus (linguistic code) of a source language, operating concurrently, is partially or completely copied and reproduced in the target language. Thus, the phonological, morphophonetic and lexicological subsystems of the Old Turkic language code of Western Old Turkic, which were typical at the time of the language contact, can be represented through the source language reconstruction of the Old Turkic words of the Hungarian language. All the lexical elements in Hungarian are copies of the Western Old Turkic denotations and abstractions of the Old Turkic period, which can be used to map the social, economic, cultural and belief system characteristics of the source language communities, as well as to display information on the geographical location of the language contact, the flora and fauna, and the duration of the contact situation.

[18] Róna-Tas, 1998.

The linguistic analysis carried out in this monograph established that early Turkic–Hungarian language contact involved the Ogur branch of Western Old Turkic and the Kipchak branch of Turkic, in contact with Proto-Hungarian and early Old Hungarian. According to Róna-Tas, the Ogur language was the language of both the Khazars and the Bulgars,[19] as 246 (64%) of the 384 Western Old Turkic words (most of which are without phonological criteria) that are considered to be certain in Hungarian have reflexes in Chuvash. This shows that there could not have been any substantial difference between Bulgar and Khazar in the 7th through the 9th centuries. Accordingly, Western Old Turkic consists of two phonological subsystems, the Ogur and Kipchak phonemic systems and their regional variants. Thus, the form of the Western Old Turkic language variant which can be deduced from Hungarian was in itself a heterogeneous historical unit.

However, the Ogur phonological subsystem is subdivided into further geographical and chronological subsystems. A good example of the existence of geographical subsystems is the representation of the Proto-Turkic word-final **ŋ* in the Hungarian equivalents, where three geographically different developments of this phoneme are shown in the Hungarian data in the same period:

WOT **täŋ-* (cf. EOT *täŋ-*) → Hu. *te**ng-**, te**ng**ődik* (WOT 887*)* ‘languish’
WOT **ǰo**ŋ*** (cf. EOT **yoŋ*) > **ǰom* → Hu. *gyo**m*** (WOT 397) ‘weed’
WOT **bu**ŋ*** (cf. EOT *bu**ŋ***) > *bu**ɣ*** → Hu. *b**ú*** (WOT 179) ‘sorrow’

The chronological subdivision is shown by the correspondences of the Western Old Turkic **ǰ-* in Hungarian:

(a) (Proto-Turkic **y-* >) WOT*ǰ-* → Proto-Hu. *ǰ-* > *d’*, *d*:
WOT **ǰi**n**ǰü* ‘pearl’ (cf. EOT *yinčü*) → Proto-Hu. ***ǰi**nǰü* > **ǰinǰ* > *ǰünǰ* > Hu. ***gy**öngy* (WOT 402) ‘pearl’
WOT **ǰi**ɣ**aɣ* ‘walnut’ (cf. EOT *yagak*) → Proto-Hu. **ǰi**ɣ**aɣ* > **ǰiwo* > *gyió* > Hu. ***d**ió* (WOT 294) ‘walnut’
(b) WOT *ǰ-* > *č-* > *ć-* > *ś-* → Proto-Hu. *ś* > *s*

[19] Róna-Tas, 2011, 1176.

WOT ***ǰ**ēl* > **č**ēl* > ***č́**ēl* > ***ś**ēl* ‘wind’ → Proto-Hu. *sēl*, Hu. ***sz**él* (WOT 784) ‘wind’
WOT ***ǰ**eleγ* > **č**eleγ* > ***č́**eleγ* > ***ś**eleγ* → Proto-Hu. **śeleγ* > Hu. ***sz**őlő* (WOT 818) ‘grape’

In the examples listed under (a), in one of the Old Turkic varieties, ***ǰ*** was preserved throughout the entire Old Turkic period and copied by Old Hungarian into its own system in an unchanged form; while the examples in (b) show a four-step change of the phoneme *ǰ*, which marks four chronological planes. The different representations of each of the intermediate steps are not the result of theoretical reconstruction but are representations of real, existing forms transferred from Volga Bulgarian into Permic languages.[20]

Among the semantic subsystems, some words indicating social elites stand out. In these, names of ranks/positions formed from common names became personal names, in some cases the names of Árpád rulers:

WOT **buyla* > *bïla* ‘name of rank/position’ → ‘name of King Béla I’ (WOT 1169) (reigned: 1060–1063)
WOT **ǰabγu* > *ǰewü* ‘name of a rank/position’ → Hu. *ǰeü-ča* ‘name of King Géza I’ (WOT 1174) (reigned: 1074–1077)
WOT **yelleγ* ‘name of rank/position’ → *Yeleγ* ‘name of Árpád’s 2nd son’ (WOT 1170)

The words copied in Hungarian from Western Old Turkic show the organisation of public life in the source language society:

WOT **bïrug* ‘judge’ (cf. EOT *bïruk*) → Hu. *bíró* (WOT 130) ‘judge’
WOT **biläčäk* ‘shackles’ (cf. EOT *biläk* ‘wrist’) → Hu. *bileček* > **bilinček* > *bilinč* (WOT 128) ‘handcuffs’
WOT **tanïlč* ‘advice, council’ (cf. EOT **tanuš)* → Hu. **tanilč* > Hu. *tanács* (WOT 846) ‘advice, council’
WOT **tanuγ* ‘witness’ (cf. EOT *tanuk*) → Hu. **tanu* > *tanú* (WOT 848) ‘witness’

[20] Cf. Róna-Tas, 1988, 760–766.

WOT **törüγän* ‘law’ (cf. EOT *törü*) → Hu. **türüγen* > *türven* > *törvény* (WOT 944) ‘law’

The two basic components of farming are animal husbandry and crop production. Neither the animal-husbandry nor the crop-production terminology copied into Hungarian shows the typical features of farming in nomadic societies with large herds. In the terminology of animal husbandry, the traditional animals (such as ‘bull’, ‘ox’, ‘calf’, ‘heifer’, ‘ram’, and ‘goat’) are joined by ‘pig’ and ‘chicken’, and the tools of animal husbandry include the ‘fold’ and the ‘sty’.

WOT ∗*bïqa* ‘bull’ (cf. EOT *buka*) → Hu. *bika* (WOT 127) ‘bull’
WOT **ükür* ‘ox’ (cf. EOT *öküz*) → Hu. *ökör* (WOT 663) ‘ox’
WOT **tana* ‘calf’ (cf. EOT **tana*) → Hu. *tinó* (WOT 909) ‘calf’
WOT **inäγ* ‘cow’ (cf. EOT *ingäk*) → Hu. *ünő* (WOT 978) ‘cow’
WOT **burayu* ‘calf’ (cf. EOT *buzagu*) → Hu. *borjú* (WOT 151) ‘calf’
WOT **koč* ‘ram’ (cf. EOT *koč*) → Hu. *kos* (WOT 576) ‘ram’
WOT **käčäkä* ‘goat’ (cf. EOT *keči*) → Hu. *kecske* (WOT 518) ‘goat’
WOT **ǰasnaγ* ‘pig’ (cf. EOT *yasnag*) → Hu. *disznó* (WOT 296) ‘pig’
WOT **tiγuk* ‘hen’ (cf. EOT *takigu*) → Hu. *tyúk* (WOT 965) ‘hen’
WOT **koram* ‘sheepfold’ (cf. EOT *korum*) → Hu. *karam* (WOT 497) ‘fold’
WOT **ayul* ‘sheepfold’ (cf. EOT *agïl*) → Hu. *ól* (WOT 632) ‘sty’

And the vocabulary of crop cultivation points to horticulture and fruit growing in addition to the cultivation of arable crops.

WOT **arpa* ‘barley’ (cf. EOT *arpa*) → Hu. *árpa* (WOT 77) ‘barley’
WOT **buγδay* ‘wheat’ (cf. EOT *bugday*) → Hu. *buza* (WOT 186) ‘wheat’
WOT **burčaγ* ‘pea’ (cf. EOT *burčag*) → Hu. *borsó* (WOT 154) ‘pea’
WOT **kumlaγ* ‘hops’ (cf. EOT *kumlak*) → Hu. *komló* (WOT 556) ‘hops’
WOT **kändir* ‘hemp’ (cf. EOT *käntir*) → Hu. *kender* (WOT 524) ‘hemp’
WOT **turma* ‘radish’ (cf. EOT *turma*) → Hu. *torma* (WOT 920) ‘horseradish’

WOT *kärtä ‘garden’ (cf. Os. *kärt* ← IE.**garda*) → Hu. *kert* (WOT 535) ‘garden’
WOT **alma* ‘apple’ (cf. EOT *alma*) → Hu. *alma* (WOT 62) ‘apple’
WOT **ǰïγaγ* ‘walnut’ (cf. EOT *yagak*) → Hu. *dió* (WOT 294) ‘walnut’
WOT **ć̌eleγ* ‘grape’ (cf. EOT **yeglek*) → Hu. *szőlő* (WOT 818) ‘grape’
WOT **ǰemilč* ‘fruit’ (cf. EOT *yemiš*) → Hu. *gyümölcs* (WOT 417) ‘fruit’
WOT **kökän* ‘blackthorn’ (cf. EOT *köken*) → Hu. *kökény* (WOT 581) ‘blackthorn’
WOT **čum* ‘cornel’ (cf. Os. *cym*) → Hu. *som* (WOT 737) ‘cornel’
WOT **bor* ‘wine’ (cf. EOT *bor*) → Hu. *bor* (WOT 147) ‘wine’
WOT **sür-* ‘to filter’ (cf. EOT *süz-*) → Hu. *szűr-* (WOT 831) ‘filter’

The above linguistic data convincingly attest that a long period of time, several centuries, must have elapsed between the departure of the Hungarians from their ancestral homeland and their arrival in the Carpathian Basin, during which time the Hungarian population maintained contact with Turkic ethnic groups speaking different varieties of the Western Old Turkic language. The migration was halted in several places, and at each stopping place they led a nomadic lifestyle for a longer period of several generations, combining their way of life with crop cultivation, alternating between winter and summer camps. One of these stopping places can be localised by linguistic data to the Don-Kuban region. In Hungarian, there are plant names indicating Hungarian–Turkic–Alanian language contacts. The direction of the linguistic borrowing is different in the case of these, as there are tree names of Alanian origin in Hungarian (*tölgy* ‘oak’), *som* ‘cornel’ and *komló* ‘hops’ of Alanian origin but transmitted to Proto-Hungarian via Turkic, and finally *kőris* ‘ash’, *kökény* ‘blackthorn’, *körte* ‘pear’, *gyékény* ‘typha’ and probably *mogyoró* ‘hazel’ are of Turkic origin in Hungarian and Alanian.[21] The direct Hungarian–Turkic–Alanian language contact may have taken place in the area of the Don-Kuban region, the area where the Alans were settled.

[21] Róna-Tas, 2005, 207–209.

Recent archaeological research[22] has challenged the assumed timeline of the linguistically based Proto-Hungarian–Old Turkic language contact and the linguistically based reconstructed route of migration of the Hungarians, based on the material of new sites attributed to Proto-Hungarian. I address the linguistic implications of the archaeological argument in a separate article.[23]

Abbreviations

EOT	Eastern Old Turkic
Hu.	Hungarian
WOT	Western Old Turkic
Os.	Ossetian
OH	Old Hungarian

References

Agyagási, K. (2019). *Chuvash historical phonetics: An areal linguistic study*. Turcologica 117. Wiesbaden.

Agyagási, K. (2025). New insights in the research of West Old Turkic Loanwords of the Hungarian language. *Turkic Languages* 29(2), 174–189.

Budenz J. (1871). Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 67–135.

Erdal, M. (2007). The Khazar Language. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.), *The world of the Khazars: New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem. 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Leiden–Boston, 75–108.

EWUng (1993–1997). Benkő, L. (Ed.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Band I–III. Budapest.

Golden, P. B. (1980). *Khazar Studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Vol. I–II. Budapest.

[22] Komar, 2018; Türk, 2023.
[23] Agyagási, 2025.

Gombocz, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki.

Johanson, L. (1992). *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Stuttgart.

Kappeler, A. (2004). *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*. Forschungen zur osteuropäische Geschichte 63. Wiesbaden.

Király, P. (2006). *A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza.

Klima, L. (2021). A magyar őstörténet hajnalán, Nyugat-Szibériában. Klima, L. – Türk, A. (Szerk.), *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében Budapest, 2020 november 11–13*. Budapest, 213–227.

Komar, O. (2018). *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei – Istoriâ i arheologiâ drevnih mad'âr v èpohu migracii*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5 – Ómúltunk Tára 14. Budapest.

Kristó, Gy. (1980). *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.

Ligeti, L. (1977). *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van,* I. kötet. Budapest.

Ligeti L. (1979). *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van,* II. kötet. Budapest.

Ligeti L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.

Makkay, J. (2005). The secondary homeland of the Proto-Hungarians in Western Siberia. *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archeology of the Hungarian Academy of Sciences. 2003–2004*. Varia Archeologica Hungarica XVIII. Budapest, 369–391.

Maticsák, S. (2020). *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest.

Moravcsik, Gy. (1930). Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26, 4–18.

Moravcsik, Gy. (1942). *Byzantinoturcica,* Band I. *Die Byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest.

Róna-Tas, A. (1988). Turkic influence on the Uralic languages. Sinor, D. (Ed.), *The Uralic languages*. Leiden–New York–København–Köln, 742–780.

Róna-Tas, A. (1996). *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.

Róna-Tas, A. (1998). Western Old Turkic. Johanson, L. (Ed.), *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6*, 1994. Wiesbaden, 619–626.

Róna-Tas, A. (2005). Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58, 205–213.

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian,* Vol. I–II. Turcologica 84. Wiesbaden.

TESz (1967–1976). Benkő, L. (Ed.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* I–III. kötet. Budapest.

Türk, A. (2023). Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal. *Magyar Nyelv* 119, 385–402.

Vámbéry, Á. (1869). Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8, 109–189.

Vásáry, I. (2017). Bilim Adamı Ármin Vámbéry. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2(1), 112–123.

Veenker, W. (1967). *Die Frage des finnougrischen Substrats in der russischen Sprache*. Bloomington.

Zimonyi, I. (2014). *A magyarság korai történetének sarokpontjai: Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Budapest.

Erken Dönem Macar–Türk Dil İlişkileri
Genişletilmiş özet

Bugünkü bilgilerimize göre, Macar dilinin söz varlığında 419 Eski Türkçe alıntı sözcük bulunmaktadır; bunlar Eski Türkçe döneminde (7–13. yüzyıllar) Macarcaya girmiştir. Bu sözcüklerin önemli bir bölümü, Macarların Karpat Havzası'nı yurt edinmesinden (896) önce ve bu havza dışında alınmıştır. Bu nedenle çalışmanın giriş bölümünde, yazar erken temasların olası başlangıcına ilişkin sorunları ve bunların mekânına dair arkeolojik ve tarihsel kaynakları ele almaktadır. Makale, bu sözvarlığı katmanına ilişkin Macar Türkolojisinin bilim tarihi açısından önemli üç dönemini gözden geçirmekte ve 21. yüzyılda elde edilen sonuçları tanıtmaktadır. İlk dönemin temsilcileri (Ármin Vámbéry, Antal Reguly, József Budenz) Macar dilinin kökenini araştırmış, ancak 1871'de Budenz'in sesbilimsel kanıtlara dayanan argümanları,

Macarcadaki Türkçe unsurların dil akrabalığının değil, alıntıların sonucu olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

İkinci dönemin önde gelen bilim insanı Zoltán Gombocz'dur. Gombocz, 1912 tarihli monografisinde (*Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*) erken Türkçe sözcük katmanını, Volga Bulgar mezar yazıtlarının dil özellikleriyle (rotasizm ve lambdasizm) örtüşmesine dayanarak Bulgar-Türk kökenli olarak değerlendirmiştir. (Volga Bulgar yazıtlarının dil özelliklerine ilişkin bilgiyi N. I. Aşmarin'in *Bolgarı i çuvaşi* adlı, 1902'de Kazan'da yayımlanan eserinden edinmiştir.) Gombocz, söz konusu çalışmasında Türkçe alıntı sözcüklerin incelenmesi için uzun süre belirleyici olacak yöntemsel temelleri atmıştır. Bu eserle birlikte, Macarcadaki Türkçe alıntıların üç kronolojik katmana (erken, yani yurt tutuş öncesi; orta, yani Kuman-Kıpçak ve geç, yani Osmanlı dönemi) ayrılması anlayışı yerleşmiş; bu kronolojik sınıflandırma aynı zamanda somut kaynak dilin belirlenmesine de işaret etmiştir.

Sonraki dönemi Lajos Ligeti'nin çalışmaları temsil eder. Ligeti, 1933 ile 1952 yılları arasında çeşitli dergilerde çok sayıda Türkçe etimolojik inceleme yayımlamış, bunları 1977 ve 1979'da iki cilt hâlinde toplamıştır. Bu çalışmalarda yalnızca Macarcaya geçmiş Türkçe alıntılar için mevcut Türkçe verileri bir araya getirmekle kalmamış, aynı zamanda bu sözcüklerin Altay dilleriyle olan bağlantılarına da dikkat çekmiştir. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III (1967–1976) adlı eserin Türkçe kökenli söz varlığına ilişkin maddeleri üzerinde çalışırken, erken alıntıların yalnızca küçük bir bölümünün Gombocz'un belirlediği Bulgar-Türk/Çuvaş tipi ses ölçütlerini taşıdığını fark etmiştir. 1986 tarihli kitabında (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*) erken alıntıları destekleyen ek ölçütleri (olasılık ölçütü, eskilik ölçütü, kültürel ve dil coğrafyası ölçütü) tanımlamış, ancak alıntıların kaynak dilini kesin olarak belirleyememiştir.

András Róna-Tas ve Árpád Berta, 2011'de yayımlanan çalışmalarında (*West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*), Macar–Türk dil ilişkilerinin mekânını Karadeniz'in kuzeyi ile Etelköz bölgesine yerleştirmiştir. Yazarlar, bu temaslarda rol oynayan Türk dilini Eski Batı Türkçesi olarak tanımlar. Bu dil, Avarların, Oguların, Bulgarların ve Hazarların Ogur tipli, ayrıca Kumanların Kıpçak türündeki dil değişkelerini kapsar ve Anadolu Türkçesinden farklıdır. Hazar dilinin Türk dilleri içindeki yeri uzun süre tartışmalı olduğundan, makale bu tartışmanın başlıca görüşlerini ve Ogur sınıflandırmasını destekleyen kanıtları da sunmaktadır.

Róna-Tas, alıntılama sürecinin bilimsel açıklamasında, Macarcadaki Eski Türkçe alıntıları Lars Johanson'un 1992'de geliştirdiği "kod kopyalama" kuramı çerçevesinde değerlendirir. Buna göre, Eski Batı Türkçesinin Macarcada korunmuş sözvarlığı, bu dilin yaşayan bir dilsel kaynağı olarak ele alınır. Bu yaklaşım, söz konusu sözcüklerin Eski Batı Türkçesinindeki türetim süreçlerinin, Eski Doğu Türkçesi karşılıklarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesini de içerir. Makale, Türkçe

alıntı sözvarlığının coğrafi ve kronolojik katmanlaşmasını ortaya koymakta; toplumsal elitin adlandırılması, kamusal düzen terminolojisi, hayvancılık ve araçları ile bitki ve meyve yetiştiriciliğine ilişkin sözvarlığından örnekler sunmaktadır.

Erken Macar–Türk dil ilişkileri araştırmalarına ilişkin başlıca kaynaklar şunlardır: Vámbéry Ármin: Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8 (1869), 109–189; Budenz József: Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10 (1871), 67–135; Zoltán Gombocz: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30 (1912), Helsinki; Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26 (1930), 4–18; Gyula Moravcsik: *Byzantinoturcica I. Die Byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, Görög Filológiai Intézet, 1942; Benkő Loránd (Szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van,* I–II. kötet. Kőrösi Csoma Társaság, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1977, 1979; Peter B. Golden: *Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Vol. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986; Marcel Erdal: *Old Turkic word formation: A Functional Approach to the Lexicon, Vol.* I–II. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1991; Lars Johanson: *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992; Loránd Benkő (Hrg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Band I–III. Budapest, 1993–1997; András Róna-Tas: Western Old Turkic. Johanson, L. (Ed.), *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. August 3–6, 1994. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1998, 619–626; András Róna-Tas: Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 205–213; András Róna-Tas – Árpád Berta: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian,* Vol. I–II. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011; Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest, 2014; Klára Agyagási: *Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study*. Turcologica 117. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2019; István Mándoky Kongur: *Newcomers from the East. Hungarians and Kipchak-Turks in Europe. Second, enlarged, improved edition*. Molnár & Kelemen Oriental Publishers, Uppsala–Budapest, 2021.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 155–186
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.10 · CC BY-NC 4.0

ARTSÜREM

NYELVÉSZETI MEGJEGYZÉSEK A *DENTUMOGER* ELNEVEZÉSHEZ

AYDEMİR Hakan*

Bevezetés

A magyar őstörténet egyik legvitatottabb forrása Anonymus *Gesta Hungaroruma*. A mű a korai magyar történelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű, ugyanakkor számos vitatott névtani adatot is tartalmaz. Ezek közé tartozik a *Dentumoger* elnevezés is. Az 5. fejezet szerint a magyarok saját nyelvükön (*ydioma suum*) *Dentumoger*nek nevezték magukat és azt a területet is e névvel illették, melyen tartózkodtak. Ez az elnevezés Anonymus korában (*usque in hodiernum diem*) is ismert volt (ld. a c) pontban).[1] A *Dentu* előtag eredete, jelentése és a *Dentumoger* névvel jelölt őshaza földrajzi lokalizációja azonban mind a mai napig bizonytalan.

Jelen tanulmány a *Dentumoger* elnevezés értelmezéséhez egy új etimológiai magyarázatot javasol, valamint a rendelkezésünkre álló kevés és szűkszavú forrás alapján kísérletet tesz a földrajzi lokalizálására is.[2]

A *Dentumoger* elnevezés a *Gesta* 1., 3., 5. és 14. fejezeteiben összesen öt alkalommal és négy különböző jelentésben fordul elő: (1) népnévként: a

* Isztambul Medeniyet Egyetem, Nyelvészeti Tanszék, Isztambul, Törökország; ORCID ID: 0000-0002-2368-7103; aydemirhaakan@gmail.com

[1] Györffy György felteszi a kérdést, hogy Anonymus miként juthatott a *Dentumoger* név ismeretéhez, és két lehetőséget vázol fel: egyrészt a volgai bolgárok elbeszélései útján, másrészt a magyar hagyomány közvetítésével. Györffy szerint tehát Anonymus a *Dentumoger*re, illetőleg a *Dentumogerek*re vonatkozó értesülését nem írott forrásokból, hanem szóbeli hagyományból merítette, amit szerinte az is valószínűvé tesz, hogy ezzel összefüggésben kétszer használja a *dicitur*, egyszer pedig a *dicuntur* 'mondják' illetve 'úgy mondják' kifejezést (Györffy, 1948, 55, 61). Harmatta János szerint is *Dentumoger* neve minden valószínűség szerint a szóbeli hagyományból származik és a magyar népi történeti hagyományra megy vissza (Harmatta, 1977, 214).

[2] A *Dentumoger* Etelközzel – vagy Levédiával, pl. Bendefy, 1945, 223 – való azonosításának kérdése kívül esik e tanulmány keretein, mivel annak megítélése elsősorban történeti és történeti földrajzi, nem pedig nyelvészeti bizonyítékoktól függ.

magyarok ősei, akik valaha ezen a területen laktak; (2) néprésznévként: az Anonymus idejében még ott élő magyar néprészekre vonatkozóan; (3) földrajzi névként: az a terület, ahonnan a magyarok ősei származnak és (4) földrajzi névként: Szkítia másik elnevezéseként. Ezek Anonymusnál a következő passzusokban fordulnak elő:

a. Népnévként:
„*Gens itaque Hungarorum ... de gente*[3] *Scithica, que per ydioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem.*"[4]
„A magyarok … népe, a szkítáktól ered, amelyet a saját nyelvükön dentümogyernek hívnak."[5]

b. Néprésznévként:[6]
„*Scithia autem terra multum patula in longitudine et latitudine, homines vero, qui habitant eam, vulgariter Dentumoger dicuntur usque in hodiernum diem...*"[7]
„Szkítia..., az ott lakókat közönségesen dentümogernek hívják mind a mai napig, …"[8]

c. Földrajzi névként (szűkebb értelemben az ősmagyar szállásterület, tágabb értelemben pedig Szkítia megnevezéseként a Kárpátoktól keletre, egészen a Don vidékéig):
„*Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem, finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad Nigrum Pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum paludibus magnis, ...*"[9]

---

[3] SRH I: §5-ben az *engte* írásmód elírás a helyes *gente* forma helyett.
[4] SRH I: §5.
[5] Veszprémy, 2004, 13.
[6] A néprésznév megjelölés itt bizonyos megszorítással értendő. A „*homines vero, qui habitant eam, vulgariter Dentumoger dicuntur*" passzus alapján a *Dentumoger* elnevezés nemcsak egy etnikai csoport (pl. ott maradt magyar néprész), hanem tágabb értelemben az adott területen élő népesség megjelölésére is szolgálhatott. Ennek megfelelően a használat inkább egyfajta általános nép- vagy lakosságjelölő névként is értelmezhető, és a latin szöveg megfogalmazása (*vulgariter ... dicuntur*) arra is utal, hogy ezt az elnevezést az ott lakó emberek (*qui habitant eam*) számára feltehetően külső elnevezésként is használták.
[7] SRH I: §1.
[8] Veszprémy, 2004, 10.
[9] SRH I: §1. Anonymus leírásában *Dentumoger* tulajdonképpen *Szkítia* másik megnevezéseként jelenik meg.

„Szkítia ugyanis, amelyet Dentümogyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszélén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, …"[10]

„...*Scythicorum* [= *Scithia*, A. H.]*, id est Dentumoger, ...*"[11]
„… a szkítiainál, azaz a Dentümagyerénél…"[12]

„*... qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu*"[13]
„…, aki (azaz Ügyek)… Önedbelia fejedelmének Emese nevű leányát vette nőül Dentümogyerben, …"[14]

A korai magyar történelem szempontjából rendkívül fontos ezen elnevezés első elemének (*Dentu*) eredetéről, alaktani szerkezetéről és jelentéséről eddig számos vélemény látott napvilágot, a kérdés megoldását illetően mindmáig nem alakult ki általános egyetértés. Mivel Anonymus szerint ez a név a magyarok egyik korábbi területének a neve, ezért a *Dentumoger* név helyes értelmezése különösen a magyar őstörténet, a magyar őshaza kutatása és a magyarság történeti földrajza, általánosabban pedig a Pontusz-Kaszpi sztyeppevidék története szempontjából bír különös jelentőséggel.

---

[10] Veszprémy 2004, 10. Veszprémy László a nevet *o*-val *Dentümogyer*nek értelmezi; hasonló olvasatot korábban Gombocz Zoltán is feltételezett (Gombocz, 1917, 147). A latin <o> betű azonban annak az átírási törekvésnek az eredménye, hogy a magyar zárt /a/ [ɒ] hang korabeli ejtését – mint más esetekben is – latin *o*-val próbálták visszaadni, amire alább még visszatérünk. Ennek alapján a név 13. század eleji kiejtése inkább **Dentümagyer* lehetett.
[11] SRH I: §14. Anonymus itt is egyértelműen *Szkítiá*val azonosítja a *Dentumoger*t (ld. fentebb §1).
[12] A jelen tanulmányban javasolt fordítás eltér Veszprémy fordításától (vö. „*... a szkítiainál vagy a Dentümogyerénél...*", Veszprémy, 2004, 20), mivel a latin „*id est*" ebben az összefüggésben nem alternatívát („*vagy*"), hanem magyarázó-azonosító viszonyt fejez ki. Ennek megfelelően a helyesebb az az értelmező fordítás, hogy a *Dentumoger* elnevezés a *Szkítia* (*Scythia*, *Scythicorum*) megnevezésével azonosítható, vagyis a fordításban az „azaz" vagy a „vagyis" megfelelőbbnek tűnik (vö. Rady–Veszprémy, 2010, 41). A *Dentumoger* névben szereplő <o> betű magyar /a/ (azaz: [ɒ]) hangként való értelmezéséhez ld. fentebb a 10. lábjegyzetet.
[13] SRH I: §3.
[14] Veszprémy, 2004, 12.

Kutatástörténet

A *Dentumoger* név eredetével, azonosításával és földrajzi fekvésével kapcsolatban gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Általános egyetértés van abban, hogy az utótag *moger* (azaz *magyer*) a *magyar* népnév korábbi alakváltozata, míg az előtag *Dentu* (azaz *Dentü*) több évszázados vita tárgyát képezi. Györffy szerint a *Dentumoger* elnevezés „*a magyar őstörténeti kutatásnak hét évszázados problémája. Magyarázatával először a bővebb krónika írója kísérletezett*", majd azt a latin *demptus* (*id est exemptus*), illetve a *dens* 'fog' szóval hozta kapcsolatba.[15]

Az első megfejtési kísérletek – amint azt Györffy is megjegyzi – a középkorban születtek, azóta számos eltérő elmélet és magyarázat látott napvilágot. Ezek közül az alábbiakban csak a fontosabb vélemények rövid ismertetésére kerül sor kronológiai sorrendben. Ahol szükséges, az egyes álláspontokhoz rövid kritikai megjegyzések kapcsolódnak.

Gombocz megállapította, hogy 1761-ben Gottfried Schwarz mondta ki azt a máig leginkább elterjedt véleményt, ami szerint a *Dentumoger* név első előtagja a Don folyó nevével azonosítható,[16] amivel egyes magyar kutatók mellett magam is egyetértek.

A 19. században számos eltérő értelmezés született, melyek közül a Dánkovszky Gergely által felvetett „*dontó magyar*" értelmezés vált az uralkodó nézetté.[17] Ezt a 19. században mások, mint Szabó József, Bartal György, Jászay Pál, Podhradczky József, Joseph Marquart, Hóman Bálint, '*dontói magyar'* értelemben próbálták magyarázni[18] gondolván, hogy a '*dontó magyar'* értelmezés sérti a magyar nyelv szabályait. A *dontói* alakkal jelezték, hogy ott tulajdonképpen egy *-i* melléknévképzőnek kellene lennie. Mivel azonban ez a képző hiányzik, a *Dentu* és a *moger* elemek között feltételezett kapcsolat a magyar jelzős szerkezetek ismert alaktani és szintaktikai szabályaival nem egyeztethető össze. Egyébként már Gombocz Zoltán is felhívta a figyelmet a *Dentu* = *Dontó* / *Don töve* / *Dontói* magyarázat hangtani és alaktani problémáira.[19]

---

[15] Györffy, 1948, 62.
[16] Gombocz, 1917, 148; Györffy, 1948, 62.
[17] Dánkovszky, 1825, 18–19; idézi Györffy, 1948, 62.
[18] Gombocz, 1917, 148; Györffy, 1948, 62.
[19] Gombocz, 1917, 149–150.

Etimológiai szempontból említést érdemel Kuun Géza véleménye, aki a *Dentumoger* nevet nem egyetlen névként vagy jelzős szerkezetként, hanem két különálló földrajzi név, a Kézainál előforduló *Dentia* és *Mogoria* nevek összevonásának eredményeként értelmezte.[20] E felfogás szerint a *Dentu-moger* két önálló földrajzi egység (*Dentia* és *Mogoria*) egyesített megnevezését tükrözné (azaz: *Dentia* + *Mogoria* → *Dentumoger*). E felfogás vált később Bendefy László[21] és Szabados György[22] történeti-földrajzi értelmezéseinek egyik kiindulópontjává. A jelen tanulmányban javasolt nyelvészeti elemzés alapján azonban valószínűbbnek tűnik, hogy a *Dentumoger* eredeti és elsődleges alak, míg a Kézainál előforduló *Dentia* és *Mogoria* formák másodlagos fejlemények vagy utólagos értelmezések lehetnek. Ebben az esetben a *Dentumoger* nem két különálló földrajzi név összevonásából keletkezett, hanem éppen fordítva: a *Dentia* és *Mogoria* alakok vezethetők vissza a *Dentumoger* hagyományára.

Gombocz Zoltán 1917-ben megjelent munkájában cáfolta és elutasította a korábbi nézeteket, ugyanakkor Kuun Géza (1895) nyomán elfogadta, hogy a *Dentumoger* név a Kézainál szereplő *Dentia* és *Mogoria* alakok összevonásából keletkezett.[23]

A 20. századi kutatásokra nagy hatással volt Németh Gyula *Dentumoger*re vonatkozó megállapítása. Németh az elején úgy gondolta, hogy az első része a török *ten* ‘folyóvíz; Don folyó’ jelentésű szó, amely a csagatáj törökben zárt *ë*-vel *tën* ‘folyóvíz; Don folyó’, az oszmán-törökben pedig *ten* ‘nagy folyó; Don folyó’-ként fordul elő. E szó tehát a Donnak a régi török neve. Ebből az alapszóból szerinte a törökben a *+*lü* melléknévképzővel **Tenlü* vagy **Tendü* (esetleg **Dendü*) alak keletkezhetett, amelynek jelentése ‘doni’. Szerinte a *Dentümagyer* név – amelyet „*Dentümogyer*”-nek, illetve „*Dentü mogyer*”-nek olvasott – török és pedig kabar, kun vagy besenyő eredetű, és a jelentése lényegében ‘a doni magyar’ vagy ‘doni Magyarország’.[24] Németh megoldását elfogadta Bendefy László.[25]

Németh magyarázatának fő nehézsége nem jelentéstani, hanem hangtani és alaktani természetű, mivel a *+lü* melléknévképző esetében egy *+*lü*

[20] Kuun, 1895, 132–133.
[21] Bendefy, 1945, 72–75.
[22] Szabados, 2013a, 9; 2017, 14.
[23] Gombocz, 1917, 147–151.
[24] Németh, 1921, 205–207.
[25] Bendefy, 1945, 74.

> *+*dü* változás (tehát **Tenlü* > **Tendü*) nem mutatható ki a török nyelvekben.

Mivel Gombocz Zoltán és Melich János az etimológiai szótárukban *Dentumoger* címszónál kifogásolták Németh hangtani és alaktani magyarázatát,[26] Németh később feladta ezen nézetét és egy új magyarázatot adott 1933-ban, amelynek a lényege az, hogy a név első elemét a *Don* folyónévvel azonosította, amely Julianus második útijelentésében *Den* alakban szerepel és ehhez pedig a magyar *+tu*, *+tü* kicsinyítő képző járult (tehát: *Den+tü*). Ez alapján szerinte a *Dentumoger* jelentése a „*Don-Ungar*" (azaz 'a doni magyar') vagy „*Ungarland*" (azaz Magyarország) vagy „*das Ungarvolk am Don*" (azaz 'a Don menti magyar nép') lehetett.[27]

Németh ez utóbbi véleményéhez Pais Dezső is csatlakozott azzal a módosítással, hogy amennyiben a név alapja a 'Don' jelentésű *Den* szótő, amelyhez a magyar *+tu*, *+tü* kicsinyítő képző járult, akkor a név valószínűleg inkább a Donyecre utalhatott hasonlóan az oroszhoz, ahol a kicsinyítő képzős *Donyec* elnevezés 'Kis-Don'-t jelent.[28] Moór Elemér szerint is a *Donyec*re utalhatott a *Dentumoger*.[29]

Györffy György foglalta össze a *Dentumoger*rel és *Dentu*val kapcsolatos korábbi nézeteket 1948-ban megjelent munkájában, s egyben saját álláspontját is kifejtette. A modern török nyelvi megfelelők alapján egy bolgár-török **den* 'erős' alakból magyarázta a *Dentu* előtagot, amelyben a magyar *+ti*, *+di* kicsinyítő képzőt vélte felismerni. Szerinte a magyar képző akkor járult a tőhöz, amikor a kétnyelvű réteg nyelvében élő közszó – azaz **den* – tulajdonnévvé vált; majd később önálló népnévvé alakult, és így keletkezett a *Dentu* előtag. Véleménye szerint ez a hipotetikus **den* szó 'erő; szilárd' jelentésű lehetett, amelyet Bíborbanszületett Konstantinnál (10. század) előforduló *szavartoi aszfaloi* (*Σάβαρτοι ἄσφαλοι*) elnevezés *aszfal* jelzőjével hozott összefüggésbe, feltételezve, hogy ez eredetileg **denti szavarti* lehetett, amelyet Konstantin görögül *szavartoi aszfaloi* formában adott vissza. Továbbá szerinte a *dentu* előtagban nem helynevet, hanem tulajdonságot jelölő jelzőt kell keresni.[30]

---

[26] Gombocz–Melich, 1914–1930, 83.
[27] Németh, 1933, 294.
[28] Pais, 1948, 63.
[29] Moór, 1948, 62.
[30] Györffy, 1948, 65–67.

Ami Györffy véleményét illeti, több szempontból is spekulatív: (1) Magyarázata szemantikai szempontból nem problémamentes, mivel ha a feltételezett bolgár-török **den* ‘erős’ alakhoz valóban magyar kicsinyítő képző járult volna, akkor az eredeti jelentésnek inkább valamiféle kicsinyített jelentésárnyalat irányába kellett volna módosulnia, nem pedig ‘szilárd, biztos’ jelentés felé. (2) Az a feltételezés pedig, hogy egy ilyen jelentésfejlődésből később a *dentü* jelző, amely szerinte az *aszfaloi*nak felel meg, (3) majd ebből önálló *dentü* népnév alakulhatott ki, szintén problémás, mivel e fejlődési lánc egyetlen közbülső szakasza sem adatolható közvetlen forrásokkal. Mindebből jól látható, hogy a rekonstrukciója több egymásra épülő feltételezésen alapul. (4) Györffy továbbá a *Dentu* előtagot olykor már önálló népnévként kezeli, vagyis a *Dentumoger* név első eleme, a *Dentu* alak így fokozatosan történeti népnévvé válna, noha ilyen formában sem a bizánci, sem a latin, sem az arab forrásokban nem adatolható.

Németh, majd nyomán Pais és Moór kicsinyítő képzős javaslata esetében is ugyanaz a probléma merül fel, mint a fentebbi „*dontó magyar*” értelmezésnél: Az *-i* melléknévképző hiánya miatt a javasolt ‘kis-don magyar’ vagy ‘donyec magyar’ értelmezések nem felelnek meg a magyar nyelv alaktani, jelentéstani és szintaktikai szabályainak, vagyis a magyar nyelvtani normákkal ellentétesek. A magyar nyelv szabályai szerint jelzős szerkezetben hely- vagy földrajzi név csak akkor állhat jelzőként, ha *-i* melléknévképzőt kap.

Alaktani, jelentéstani és szintaktikai szabály (N = főnév; $_{MEL}$ = melléknév; * = nyelvtanilag helytelen):

$$N + [i]_{MEL} \rightarrow [N + [i]_{MEL}]_{MEL}$$

Don + i → doni (doni magyar)

Volga + i → volgai (vö. volgai bolgár)

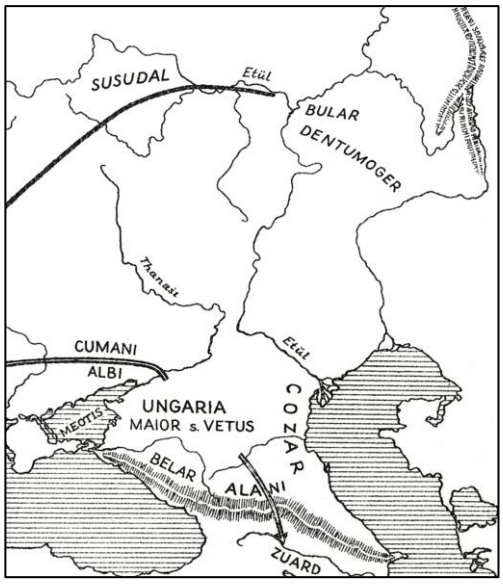
Magyarország + i → magyarországi (vö. magyarországi magyar)

*a don magyar (nyelvtanilag helytelen)

*volga bolgár (nyelvtanilag helytelen)

*magyarország magyar (nyelvtanilag helytelen)

Megjegyzendő, hogy Benkő Loránd is nyelvészetileg teljesen hibásnak minősítette a „*don-tő magyar*” típusú értelmezést, azonban e megállapításának nyelvészeti indoklását nem adta meg.[31]

1. kép. A Dentumoger feltételezett földrajzi helyzete Györffy rekonstrukciója szerint (Györffy 1948)

Györffy azon véleményével sem lehet egyetérteni, hogy „*Anonymus a dentümogyerek alatt a Volgai Bolgárország mellett lakó baskírföldi magyarokat értette*”[32], mert Anonymusnál erről szó sincs. Ez az értelmezés inkább Györffy következtetése, mintsem Anonymus explicit állítása. Más szóval Györffy a *Dentumoger* földjét a Volga felső folyásától keletre fekvő Baskírföldre helyezi (*1. kép*); a forrás alapján azonban ez a lokalizáció nem látszik megalapozottnak. Anonymus egyértelműen a Fekete-tenger északi vidékére helyezi a *Dentumoger* földjét, amelynek keleti határát szerinte a Don folyó képezte, nyugaton pedig a Kárpátokig terjedt (lásd fentebb az a) pontban).

Később Ligeti Lajos is csatlakozott Németh és Pais véleményéhez. Szerinte is a *Dentü* nem más, mint a *Den* folyónév magyar *+tu*, *+tü* kicsinyítő képzős alakja, vagyis a *Dentü* tulajdonképpen az orosz Donyec ‘Kis-Don’ 12. századi magyar fordítása.[33]

Juhász Dezső véleménye jelentéstanilag lényegében megegyezik a Németh, Pais és Ligeti megoldási javaslatával, etimológiailag azonban más magyarázatot javasol: A szláv *nemec* → magyar *német* analógiája alapján a

[31] Benkő, 1984, 403.
[32] Györffy, 1948, 61. Harmatta, Györffy fenti feltevésével kapcsolatos kritikájára ld. Harmatta, 1977, 218.
[33] Ligeti, 1986, 172. A *Don* iráni eredetéről, valamint a török nyelvi előfordulásairól lásd uo.

szláv *Donyec* (*Donec*) → magyar **Donet+ü* (a *-c* → *-t* hanghelyettesítés + analogikus tőséghangzó) > **Denetü* (hangrendi kiegyenlítődés) > *Dentü* (kétnyíltszótagos hatásra). Így szerinte a teljes név valószínű jelentése 'donyeci magyarok', illetve 'ezek lakhelye'.[34]

Juhász magyarázata hangtani szempontból lehetségesnek tűnik, azonban alaktani, jelentéstani és szintaktikai szempontból nehézségekbe ütközik. Még ha a *Dentü* alak a szláv *Donec* névvel elméletileg kapcsolatba is hozható, a belőle levezetett 'Donec + magyar' > 'donyec magyar' jelentés nem felel meg a magyar nyelv szabályainak, hiszen a magyarban a földrajzi nevek – amint arról fentebb, Györffy véleményének tárgyalásakor is szó esett – csak *-i* melléknévképzővel állhatnak jelzői szerepben. Ennek megfelelően a feltételezett *'Donyec magyar(ok)' típusú jelentéstani szerkezet nyelvtanilag nem értelmezhető, illetve helytelen.

Róna-Tas András *A honfoglaló magyar nép* című könyvében felvetette annak lehetőségét, hogy a *Dentumoger* esetleg a szintén Anonymusnál előforduló *Hetumoger* 'hétmagyar' elnevezés torzult alakja lehet.[35] Ez a felvetés egyelőre csak Sudár Balázsnál talált támogatásra.[36] Valószínű, hogy Györffy 1948-as véleménye ihlethette Róna-Tast, ugyanis Györffy már akkor alaktani és hangtani szempontból párhuzamba állította a *Dentumoger* és a *Hetumoger* elnevezéseket;[37] ezt egyébként Bóna István is átvette.[38]

Róna-Tas felvetése hangtani szempontból nehezen tartható, mivel a *Hetu* alakból nem vezethető le szabályosan a *Dentu* forma, és az ehhez szükséges *-n-* hang megjelenésére sincs kielégítő magyarázat. Ennél is jelentősebb probléma, hogy Anonymusnál a *Hetumoger* és a *Dentumoger* egyidejűleg fordul elő, és a *Hetumoger* nála a '*Hétmagyar'*-nak nevezett hét fejedelmi személyre, vagyis törzsfőkre („*... VII principales persone, qui Hetumoger vocantur* ...")[39] vonatkozik, nem pedig népre vagy területre. Megjegyzendő azonban, hogy Róna-Tasnál – amennyire rövid megjegyzéséből kivehető – ez a felvetés csupán egy lehetőség, nem pedig határozott álláspont.

---

[34] Juhász, 1991, 300–303.
[35] Róna-Tas, 1996, 267.
[36] Sudár, 2020, 214.
[37] Györffy, 1948, 61.
[38] Bóna, 1993, 15.
[39] SRH I: §5.

Veszprémy László, Anonymus művének fordítója, megjegyzi, hogy „*Dentümogyer: csak Anonymusnál szereplő, egyértelműen nem értelmezhető földrajzi név. Előtagja talán folyónév (Don?), utótagjában a magyar népnév olvasható.*”[40]

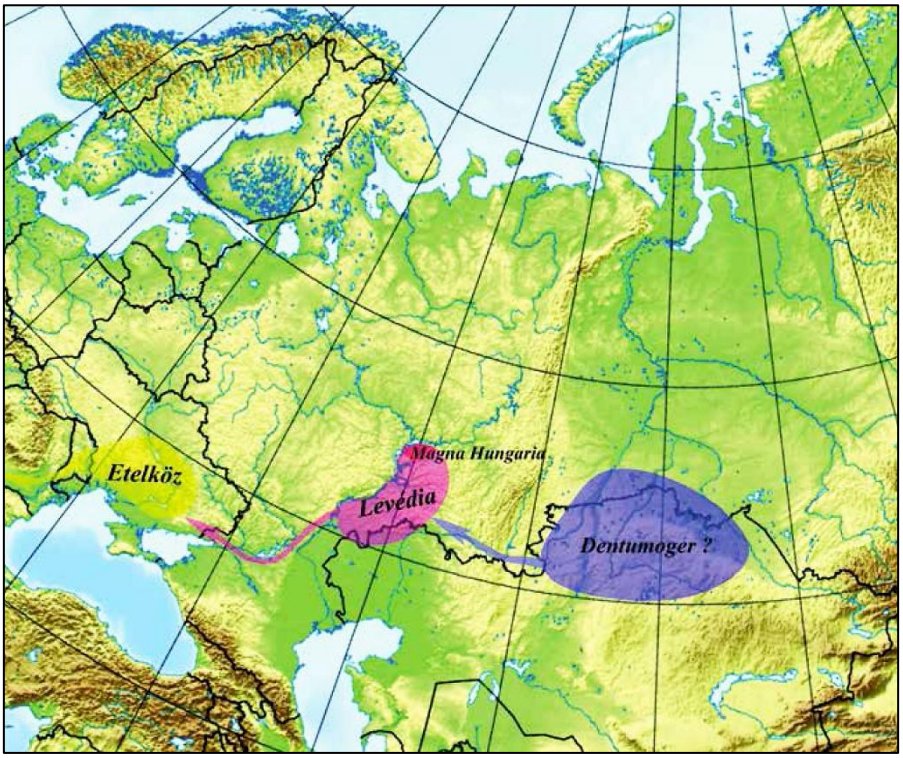
Sándor Klára a *Dentu* (*Dentü*) név magyarázatával kapcsolatban Németh Gyula álláspontját tekinti a legelfogadottabbnak.[41] Véleménye szerint a *Dentü* előtag a Don folyónév *Den* alakváltozatból származik, míg a *+tü* elem a magyar *+t* kicsinyítő képző és egy tővéghangzó együttese. Ennek alapján a *Dentü* előtagot a szláv Donyec folyónév pontos megfelelőjének tekinti azzal, hogy valószínűbbnek tartja, hogy mind a szláv, mind a magyar forma hátterében egy közös, feltehetően alán vagy török eredetű, ‘kis Don, Donocska’ jelentésű folyónév állhatott. Értelmezése szerint Anonymus *Dentumoger* alakja ennek megfelelően eredetileg ‘donyeci Magyarország’ jelentésű lehetett. Sándor szerint Anonymus a nevet *Dentumoger* alakban írta le, amelynek korabeli kiejtése [dentümodzser] lehetett; a *g* betű ebben az esetben [dzs] hangot jelölt, amelyből később [gy] alakult ki, míg az *u* hangot a kutatók a hangrendi illeszkedés miatt hagyományosan [ü]-ként olvassák. Értelmezése szerint így lett a **modzser*-ből[42] a *magyar* népnév és a *megyer* törzsnév.

Sándor magyarázatával kapcsolatban lényegében ugyanaz a probléma merül fel, mint Németh, Pais, Ligeti és Juhász értelmezése esetében. Amennyiben ugyanis a *Dentumoger* eredetileg valóban ‘donyeci Magyarország’ jelentésű lett volna, akkor a feltételezett földrajzi jelzőnek a magyar nyelv szabályai szerint *-i* melléknévképzőt kellene tartalmaznia. A *‘Donyec Magyarország’ típusú szerkezet ezért alaktani, jelentéstani és szintaktikai szempontból nehezen egyeztethető össze a magyar jelzős szerkezetek ismert szabályaival.

Olekszij Komar ukrán régész kérdőjelesen felvetette, hogy a *Dentumoger* (nála *Dentümogyer*) jelentése esetleg „*folyó menti magyar*” lehetett.[43] Ezt az értelmezést nem támasztják alá meggyőző hangtani, alaktani vagy történeti-földrajzi érvek. Komar *Dentumoger*t az Uráltól délkeletre, a Tobol és

[40] Veszprémy, 2004, 52, 17. jegyzet.
[41] Sándor, 2012.
[42] Véleményem szerint a rekonstruált korai, ősmagyar kori alak nem **modzser*, hanem inkább **madzser* lehetett. Amint fentebb már szó esett róla (vö. 4. jegyzet), a *Dentumoger* névben a latin <o> betű a 13. század eleji magyar nyelv ajakkerekítéses /a/ [ɒ] hangját tükrözheti.
[43] Komar, 2018, 27.

az Irtis folyók közötti háromszögre lokalizálta (*2. kép*).[44] Rekonstrukciója elsősorban a korai magyar őshazára vonatkozó régészeti modellből indult ki; ennek megfelelően a *Dentumoger* és a Tobol–Irtis-vidék azonosítása nem a *Dentumoger* névre vonatkozó források önálló elemzésének eredménye, hanem egy tágabb történeti-régészeti rekonstrukció része.

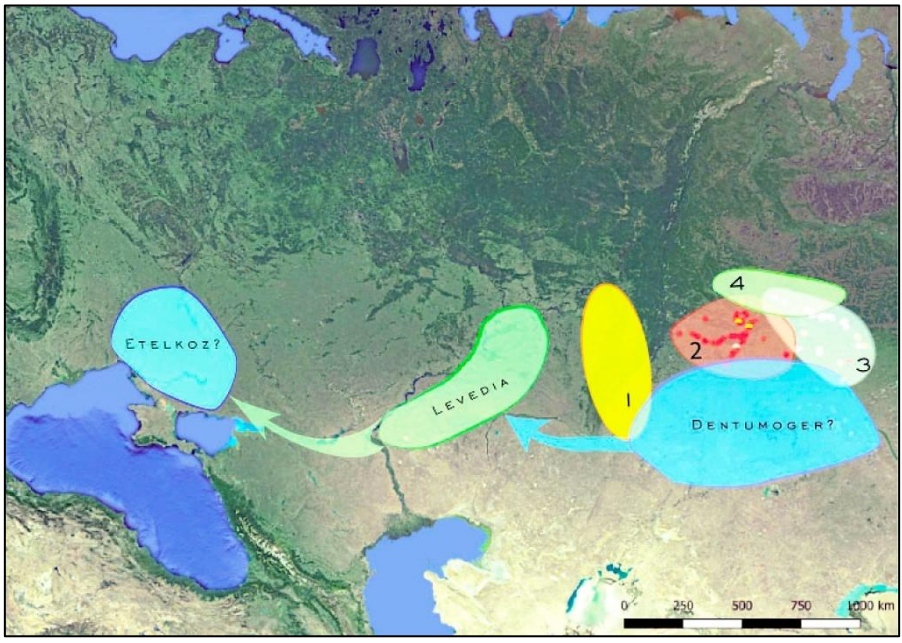
2. kép. A Dentumoger feltételezett földrajzi fekvése Komar rekonstrukciója alapján (Komar, 2018)

A *Dentumoger*re vonatkozó írott források és nyelvi adatok önmagukban nem vezetnek szükségszerűen ehhez a lokalizációhoz. Mindez azért is figyelmet érdemel, mert a *Dentumoger* elsősorban történeti-onomasztikai adat, amelynek valamely konkrét régészeti leletegyüttessel való azonosítása mindmáig nem tekinthető bizonyítottnak. Másfelől – amint arra a kutatásban viszonylag kevés figyelem irányult – Anonymus kifejezetten megjegyzi,

[44] Komar, 2018, 255, 424.

hogy *Dentumoger* földjének „legszélén” a Don folyó található (ld. fentebb Anonymus leírását a c) pontban). E forrásadat fényében nem tűnik indokolhatónak, hogy *Dentumoger*t a Dontól keletre vagy az Uráltól délkeletre fekvő térségekben keressük.

Türk Attila ugyan nem tárgyalta részletesen *Dentumoger* földrajzi helyzetét, térképi rekonstrukciója (*3. kép*) azonban gyakorlatilag azonos Komar előbb említett modelljével.[45] A név mellett szereplő kérdőjel ugyanakkor arra utal, hogy e lokalizációt maga sem tekintette teljes bizonyossággal igazoltnak.

3. kép. A Dentumoger feltételezett földrajzi fekvése Türk rekonstrukciója alapján (Türk, 2024)

Az Urálon túli, Irtis-vidéki lokalizáció gondolata nem új keletű; már Hunfalvy Pál is felvetette, hogy *Dentumoger* (illetve *Dentia*) a magyarok Irtis melléki őshazájával hozható kapcsolatba, s ennek alátámasztására az Irtis egyik déli osztják nevét, a Tangat alakot próbálta összefüggésbe hozni a ma-

[45] Türk, 2024, 237.

gyar krónikák *dent* elemével.[46] Gombocz Zoltán azonban ezt az egyezést már 1917-ben jogosan csupán látszólagosnak és nyelvészetileg nem meggyőzőnek tartotta.[47]

Sudár Balázs két lehetséges magyarázatot vetett fel a *Dentumoger* névvel kapcsolatban:[48] (1) Követve Róna-Tas véleményét, szerinte a legvalószínűbbnek látszó megoldás az, hogy a *dentu* elem a török 'hét' számnév torzult lejegyzése, vagyis a *Dentumoger* végső soron a *Hetumoger* elnevezéssel függhet össze. (2) Másrészt azonban követi a Németh Gyula és Sándor Klára nevéhez köthető értelmezési hagyományt is, amely a *Dentu* elemet a Don/Den folyónévvel és a Donyec nevével hozza kapcsolatba. Szerinte a *Dentu* ebben az esetben lényegében 'kis Don' jelentésű lehetett, és így talán az azonos jelentésű Donyec folyóra vonatkozhatott. A *Dentumoger* kifejezés így szerinte is esetleg 'donyeci Magyarország' jelentésben értelmezhető. A *Hetumoger*-féle magyarázatra a fentebb Róna-Tas kapcsán megfogalmazott kifogások, míg a Donyec-féle értelmezésre a Németh, Pais, Ligeti, Juhász és Sándor Klára magyarázataival kapcsolatban említett alaktani, jelentéstani és szintaktikai nehézségek vonatkoznak.

A kutatástörténet kritikai összefoglalása

A fenti magyarázatok kritikai áttekintése és az itt bemutatott érvek összefoglalása alapján megállapítható, hogy a *Dentumoger* értelmezésére javasolt megoldások különböző, de részben egymással összefüggő nehézségekbe ütköznek. Egyes magyarázatok hangtani szempontból problematikusak, mivel olyan hangváltozásokat vagy köztes alakokat feltételeznek, amelyekre nincs meggyőző párhuzam (pl. Németh, 1921; Róna-Tas, 1996).

Mások alaktani, jelentéstani és szintaktikai nehézségekkel terheltek, mivel a *'doni magyar', *'donyeci magyar' vagy hasonló értelmezésekhez olyan szerkezeteket feltételeznek, amelyek nem egyeztethetők össze a magyar jelzős szerkezetek ismert szabályaival (pl. Németh, 1933; Pais, 1948; Ligeti, 1986; Juhász, 1991; Sándor, 2012; Sudár, 2020). Több esetben a javasolt etimológia olyan jelentésfejlődési láncolatokra épül, amelyeknek egyes

[46] Hunfalvy, 1876, 285–286.
[47] Gombocz, 1917, 150.
[48] Sudár, 2020, 131.

lépései forrásokkal nem igazolhatók, és ezért erősen hipotetikusak maradnak (pl. Györffy, 1948). Emellett egyes értelmezések történeti és forráskritikai szempontból is kérdéseket vetnek fel, mivel olyan népneveket, etnikai kategóriákat vagy összefüggéseket tételeznek fel, amelyek közvetlenül nem adatolhatók (pl. Györffy, 1948; Komar, 2018). Végül több lokalizációs javaslat sem látszik összhangban állni Anonymus földrajzi leírásával és a *Dentumoger* név belső szerkezetéből levonható következtetésekkel (pl. Györffy, 1948; Komar, 2018).

Hasonlóképpen problematikusnak tűnik az a felfogás is, amely a *Dentumoger* nevet két önálló földrajzi név (*Dentia* és *Mogoria*) összevonásából magyarázza (Kuun, 1895), mivel a nyelvészeti adatok és elemzések inkább arra utalnak, hogy a *Dentia* és *Mogoria* alakok Kézai utólagos értelmezéseinek tekinthetők, nem pedig a *Dentumoger* eredeti alkotóelemeinek.

Különösen problematikusnak tűnik a Németh, Pais, Ligeti, Juhász, Sándor és Sudár által képviselt, a *Dentu* elemet magyar kicsinyítő képzővel magyarázó értelmezési hagyomány. Ha ugyanis a *Dentu* elemet magyar *Den+tü* szerkezetként elemezzük, és a *+tü* valóban kicsinyítő képző lenne, akkor a jelentése nagyjából *‘kis Den’, *‘Denecske’ volna. Egy ilyen alak azonban önmagában főnévi természetű, nem pedig jelzői. A *Dentumoger* ugyanakkor összetett népnévként jelenik meg. Ha ezt szó szerint *‘kis Den magyar(ok)’ vagy *‘Denecske magyar(ok)’ módon értelmeznénk, az nem illeszkedne a magyar jelzős szerkezetek ismert rendszerébe. A magyarban ugyanis a kicsinyítő képzős főnév nem válik automatikusan etnikai jelzővé.

A magyarázat további nehézsége, hogy az ómagyarból nemigen ismerünk olyan párhuzamot, ahol egy *+d(ü)* / *+t(ü)* képzős kicsinyítő alak egy etnonima előtt jelzőként állna. Más szóval nincs adatunk arra, hogy egy kicsinyítő képzős főnév etnikai meghatározóként vagy egy másik etnonima attribútív előtagjaként funkcionálhatott volna. Mindezt tovább erősíti, hogy Bárczi, illetve nyomán Bényei is felhívják a figyelmet arra, hogy a *+d* képzős alakok melléknévi használatban nem szoktak előfordulni, és a földrajzi nevekben egyébként oly gyakori jelzős szerkezetek előtagjaként sem igen szerepelnek.[49] A *Dentumoger* ilyen értelmezése ezért nemcsak alaktani és jelentéstani, hanem szintaktikai szempontból is különösen problematikusnak tűnik.

[49] Bárczi, 1958, 155; Bényei, 2010, 54.

Mindezek alapján a *Dentumoger* elnevezés eredete, etimológiája és jelentése továbbra sem tekinthető megnyugtatóan tisztázottnak, ezért indokoltnak látszik a kérdés újbóli vizsgálata.

A *Dentumoger* elnevezés új értelmezése

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy mi lehet a helyes megoldás a *Dentu* előtag esetében. Bár a „*doni magyar*" jelentés nem új a szakirodalomban, hanem már Dánkovszkytól kezdve, majd Németh Gyula és több későbbi kutató munkáiban is megjelent, a szakirodalomban csupán az egyik értelmezési hagyományt képviseli. A jelen tanulmány újdonsága ezért nem maga ez a jelentés, hanem annak nyelvészeti megalapozása: A *Dentü* elem török *+DX* melléknévképzős értelmezése, valamint a név hangtani, alaktani, szintaktikai és történeti-földrajzi újraértelmezése. Ennek megfelelően először a *Dentumoger* név belső nyelvi szerkezetét vizsgálom.

Véleményem szerint a *Dentumoger* elnevezés olyan nyelvi alakulat, amely a török–magyar nyelvi érintkezés és kétnyelvűség környezetében jöhetett létre. Ennek megfelelően a *Dentu* elem magyarázatát nem elsősorban a magyar, hanem a török nyelvek melléknévképzési, történeti alaktani, szintaktikai, valamint helynévi és etnonimaképzési gyakorlatában kell keresnünk.

Mint azt korábban kimutattam, az őstörökben létezett egy olyan, elsősorban névszókhoz járuló melléknévképző, amely egyes török nyelvekben mindmáig fennmaradt.[50] Ezt az egyszerűség kedvéért négyes illeszkedésű *+DX* alakban jelölöm; hangrendi illeszkedéstől függően *+dï*, *+di*, *+du*, *+dü*, illetve *+tï*, *+ti*, *+tu*, *+tü* formában járult a főnevekhez, különösen gyakran népnevekhez:[51]

---

[50] Aydemir, 2021, 456.

[51] Ez a képző nemcsak a török nyelvekben, hanem a klasszikus mongolban is adatolható; vö. *+tu* / *+tü* „*nouns designating possession of or containment in something*" (Poppe, 1964, 44). A tunguz nyelvekben *+tI* alakban mindmáig produktív (ld. Menges, 1995, 115; ld. még Aydemir, 2021, 456–501). E török képző történeti előfordulásainak fényében talán érdemes lehet újra megvizsgálni azokat a középkori magyar forrásokból ismert személyneveket is, amelyek etnikai megjelöléshez kapcsolódó *+di* / *+ti* elemet tartalmaznak (pl. *Besenudi*, *Bezenehti*, *Coluzti*, *Uzdi*, stb.; vö. Pais 1922, 100). Jelen tanulmányban nem kívánok állást foglalni e nevek etimológiájáról, de a török *+di*, *+ti* képző szempontjából e névalakok újraértékelése talán tanulságos lehet. Feltehetően szintén etnikai megjelöléshez is kapcsolódó török *+di* / *+ti*

Szoltu

A *szoltu* (< *szol+tu*) a kirgiz törzsi szerveződésben használt kifejezés. A kirgizek két fő ága, az *ong* 'jobb (ág)' és a *szol* 'bal (ág)' között a *szoltu* a fő törzsi ágnak, a *szol*-nak egy alosztályát képezi. Ennek megfelelően a *szoltu* jelentése lényegében 'a bal oldali', 'a balághoz tartozó', 'a bal oldalról származó', 'a keleti oldalon lévő'; vagyis *szoltu* < *szol* 'bal oldal'+*tu*. Ugyanakkor a kirgiz törzsi szerveződésben szervezeti kifejezésként használt *szoltu* a türkméneknél nemzetségnévként is megjelenik (*szoltular* < *szoltu+lar* 'a bal ághoz tartozók; a bal oldaliak'). A pozícióra utaló ezen elnevezés nemzetségnévvé való átalakulása arra utal, hogy ez a nemzetség valaha a kirgiz törzsszövetség bal szárnyához tartozott.

Nogajtu

Egy másik példa a *Nogajtu* (< *nogaj+tu*) helynév. A *nogaj* egy kipcsak-török eredetű etnoníma. A *Nogajtu* eredetileg melléknévi alak, amely később helynévvé vált. *Nogajtu* (kínaiul: *Nuogaitu cun* 诺改土村, azaz 'Nuogaitu falu') egy falu Északnyugat-Hszincsiangban, az Ujgur Autonóm Területen, Guldzsától (*Yining* 伊宁) mintegy 14 km-re északra.[52] A név arra utal, hogy a település egykori lakói nogaj eredetűek voltak vagy a nogajokhoz tartoztak. A *Nogajtu* jelentése ezért nagyjából 'nogaji', 'nogajokhoz tartozó'. Magyarra hozzávetőleg 'nogájos'-ként is fordítható; vö. *Magyaros* (< *magyar+os*) falu Romániában, Hargita megyében. Különösen figyelemre méltó, hogy a *Nogajtu* alak helynévvé vált. Ez azt mutatja, hogy a török *+tu* / *+tü* képzős melléknévi alakok – amint a következő fejezetben is látható – bizonyos körülmények között önálló földrajzi névvé is válhattak, ami a *Dentumoger* név értelmezése szempontjából is figyelemre méltó.

Quduqti*, *Teräkti*, *Sarimsaqti

A török *+DX* képző használatára az ujgur és más török nyelvekből is számos további helynévi példa ismert. Ilyen például (1) a Nyugat-Mongóliában és a Hszincsiang Ujgur Autonóm Terület északkeleti határának közelében fekvő

---

elemet tartalmaz a 10. századi kijevi héber levélben személynévi jelzőként előforduló *Szavarti* alak is (*szavarti* < **szawar+ti* < **szawar* < **szabar* < *szaber* ~ *szabir* 'szabir'). Valószínűleg ugyanerről a *Szavarti* névalakról lehet szó a *De Administrando Imperio*ban előforduló *szavartoi aszfaloi* (*Σάβαρτοι ἀσφαλοί*) alakban is. E kérdés részletes vizsgálata azonban meghaladná jelen tanulmány kereteit.

[52] Aydemir, 2021, 448.

Bayan-Ölgii tartomány *Quduqti* helyneve, amely az ujgur-török *quduq* ‘kút’ (< ótörök *kudug* ‘kút’) szóra vezethető vissza, és eredetileg ‘kutas hely’ jelentésű volt (*Quduqti* < *quduq*+*ti*). (2) Hasonlóképpen a Hszincsiang Ujgur Autonóm Terület Ili (Yili) és Altaj prefektúráiban előforduló ujgur *Tërekti* helynév az ujgur *tërek* ‘nyárfa’ szóból származik, és eredetileg ‘nyárfás hely’-et jelölt (*Tërekti* < *tërek*+*ti*). (3) Ugyancsak e képzővel magyarázható az Ili (Yili) és a Tarbagataj (Tacseng) prefektúrákban adatolt ujgur *Sarimsaqti* falunév, amely eredetileg ‘fokhagymás hely’-et jelentett (*Sarimsaqti* < ujgur *sarimsaq* ‘fokhagyma’+*ti*).[53] E példák jól mutatják, hogy a +*ti* képző a török nyelvekben helynevek képzésében is használatos volt, és olyan helyeket jelölt, amelyek valamely tárggyal, növénnyel vagy egyéb jellemzővel kapcsolatban álltak. Ebből a szempontból a *Dentü* ‘doni, a Donhoz tartozó’ értelmezése sem tekinthető elszigetelt vagy rendhagyó képzésnek, hanem jól illeszkedik a török helynévi és melléknévi képzés ismert mintázatai közé.

A *Dentumoger* nyelvészeti értelmezése

A fent bemutatott párhuzamok alapján a *Dentumoger* elnevezés nyelvészeti szempontból újraértelmezhető. Véleményem szerint a név eredetileg egy török eredetű melléknévi szerkezetet tükröz, amely a *magyar* népnévhez kapcsolódva jött létre a török–magyar nyelvi érintkezés környezetében. Az alábbiakban ennek hangtani, alaktani, jelentéstani és szintaktikai következményeit tekintem át.

1. Hangtani kérdések

A *Dentumoger* elnevezés helyes értelmezésének előfeltétele a név korabeli hangalakjának tisztázása. A latin írásmód több olyan sajátosságot is mutat, amely mögött a korai magyar hangrendszerének sajátosságai sejthetők. Ez különösen a *Dentu* (= *Dentü*) és a *moger* (= *magyer*) alakok értelmezése szempontjából bír jelentőséggel.

Az első elem *Dentu* szóvégi *-u*-ját a magyar hangrendi szabályok miatt hagyományosan *Dentü*-nek olvasták, amivel egyetértek. Mivel a latin ábécé nem rendelkezik <ü> betűvel, a magyar /ü/ hangot rendszerint <u> betűvel adták vissza.

[53] Aydemir, 2021, 448.

A második elem, a *mogyer* olvasata kapcsán az <o> és a <g> betűk értelmezésére is ki kell térnünk. A kutatás eddig ezt az utótagot – amint a kutatástörténeti fejezetben is látható – /o/-val, a <g> betűt pedig /*gy*/-vel vagy /*dzs*/-vel, vagyis *mogyer*, illetve *modzser* formában értelmezte. Az <o> betű ilyen értelmezése véleményem szerint nem indokolt, mivel az <o> betű itt a korai magyar ajakkerekítéses /a/ (IPA: /ɒ/) hang lejegyzésére szolgál. Mivel a latin nyelv nem rendelkezett a magyar ajakkerekítéses /a/ hang pontos megfelelőjével, ezt a hangot rendszerint a hozzá közelebb álló latin /o/ hanggal, illetve az <o> betűvel adták vissza. Ez a nyelvészetben hanghelyettesítésként ismert jelenség. Mindezek alapján a *moger* alakot *magyer*ként kell értelmeznünk. Ugyanezt a jelenséget látjuk az Anonymusnál előforduló, török eredetű *Olpar* személynév esetében is (vö. latin *Olpar* 'Alpár' ← magyar *Alpár* ← török *Alper* 'vitéz/derék férfi' < török *alp* 'vitéz, derék' + *er* 'férfi; katona'). Ezen lejegyzési gyakorlat több más korai magyar név esetében is megfigyelhető.

Ami a *moger* utótag <g> betűjét illeti, azt /gy/-vel, azaz *magyer* formában kell értelmezni, mivel az ősmagyar */dzs/ hang (azaz: **madzser*) az ómagyar korra már /gy/-vé vált. Ennek megfelelően Anonymus korában (a 13. század elején) a második elem kiejtése feltehetően már **magyer* lehetett. Ezt a nevet tehát Anonymus korában, vagyis az ómagyarban **dentümagyer* formában rekonstruálhatjuk. A következő kérdés az, hogy milyen alaktani és szintaktikai viszony állhatott fenn a két elem között.

2. Alaktani, jelentéstani és szintaktikai kérdések

A fent bemutatott hangtani, alaktani és jelentéstani párhuzamok alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy a *dentü* elem eredetileg a *magyer* népnév jelzőjeként funkcionált. Ennek megfelelően a *Dentumoger* eredetileg jelzős szerkezetként, vagyis **dentü magyer* 'a doni magyar'-ként értelmezhető. Az alapszó *Den*, a Don folyónév magashangrendű változata. A magashangrendű *Den* alakváltozat úgy tűnik, hogy csak a török nyelvekben ismeretes, ami egyben hangtani és első alaktani kritériumként szolgál. A *+tü* viszont az említett ótörök és őstörök melléknévképző, és egyben a második alaktani kritérium. A *Dentü* jelentése tehát 'doni', vagyis 'a Don menti': *Dentü* 'doni' < *Den+tü* < *Den* 'Don'.

3. Szociolingvisztikai és kontaktusnyelvészeti kérdések

A fenti elemzések azonban egy további kérdést is felvetnek. Mivel Anonymus szerint a *Dentumoger* az ősmagyarok önelnevezése (*per ydioma suum proprium*), ezért első pillantásra arra lehetne gondolni, hogy mindkét elem, vagyis a *Den* és a *+tü* is török jövevény az ősmagyarok nyelvében. Viszont ezt nem támogatják az adatok. Erre a problémára két lehetséges magyarázat adható: (1) Az ősmagyar elit esetleg kétnyelvű (magyar–török) lehetett, és ez magyarázhatja a vegyesnek tűnő **dentü magyer* jelzős szerkezet létrejöttét; vagy (2) mivel a *Den* a Don folyónév török alakja, alaktani és jelentéstani szempontból nincs akadálya annak a feltételezésnek, hogy a *Dentü* eleve egy török melléknévképzős alak volt (vö. a fenti török példákat), amely az ősmagyarokkal kapcsolatban álló nyugati törökök (kabarok?) nyelvében használatos lehetett, és amelyet a kétnyelvű ősmagyar – vagy esetleg a kabar – elit a *moger* (azaz *magyer*) népnévhez kapcsolva a Don menti magyarok megnevezésére alkalmazott. Munkahipotézisként az is felvethető, hogy ez a megnevezés szükségszerűen egy másik (volgai / kaukázusi?) magyar csoporttól való megkülönböztetésre szolgálhatott; így a **dentü magyer* a 'doni magyar' elnevezés feltehetően a „nem doni" magyarok létével is számolhat.

A *Dentumoger* problémája nem pusztán etimológiai kérdés és nem szűkíthető le kizárólag etimológiai kérdésekre. A fenti elemzés során ezért jelentéstani, szociolingvisztikai és kontaktusnyelvészeti szempontokat egyaránt figyelembe kellett vennünk. A probléma teljes körű megértéséhez azonban történeti földrajzi szempontok vizsgálata is elengedhetetlen.

4. A *Dentumoger* mint földrajzi név

A *Dentumoger* Anonymus művében nemcsak népnévként, hanem földrajzi névként, sőt Szkítia egyik megnevezéseként is előfordul. Ez egyben arra is utal, hogy a *Dentumoger* névnek a szűkebb, eredeti jelentése mellett egy tágabb földrajzi értelme is kialakult, amely a Kárpátoktól keletre fekvő területeket egészen a Don vidékéig foglalhatta magában. Ez felveti a kérdést, hogy miként válhatott egy eredetileg etnikai megjelölés (azaz *Dentumoger*) előbb országmegnevezéssé, majd földrajzi névvé, végül pedig Szkítia megnevezésévé. Másként fogalmazva: a *népnév* → *országmegnevezés* → *földrajzi név* → *Szkítia* megnevezése jelentésfejlődési láncolat magyarázatra szorul.

A jelenség értelmezéséhez az ellipszis, a metonimikus jelentésátvitel és a történeti földrajzi lokalizáció egymást kiegészítő értelmezési keretei szolgálhatnak alapul. E három szempont segítségével rekonstruálható az a folyamat, amelynek során a *Dentumoger* népnévből előbb földrajzi név, majd országmegnevezés válhatott, végül pedig Szkítia egyik megnevezéseként funkcionálhatott („*Scithia …, que Dentumoger dicitur, …*”).

Ez azzal magyarázható, hogy a **dentü magyer* földrajzi névként való használata minden valószínűség szerint valójában egy elliptikus alak, amely eredetileg a **dentü magyer [-föld / -ország]* ‘a doni magyarok földje/országa’ (azaz a ‘doni Magyar[ország]’) jelzős szerkezetre vezethető vissza. A jelzett szó **[-föld / -ország]* elmaradásával a szerkezet rövidült és a **dentü magyer* önálló földrajzi névvé válhatott.

Mielőtt a **dentü magyer [-föld / -ország]* jelzős szerkezet elliptikussá vált, a **dentü magyer* mint jelző, fokozatosan átvette az elmaradt főnév (= *-föld / -ország*), vagyis a jelzett szó jelentését és idővel állandósult. Ennek eredményeként a **dentü magyer* nemcsak a ‘doni magyar’, hanem a ‘doni magyarok földje/országa’ értelemben is használhatóvá vált. Ezért van az, hogy a **dentü magyer*nek mind a ‘doni magyar’ mind pedig a ‘magyarok lakta terület’ jelentése megjelenik Anonymusnál.

Az elliptikus rövidülés önmagában nem magyarázza meg, miként válhatott a *Dentumoger* egy egész földrajzi térség megnevezésévé. Ebben szerepet játszhatott a metonimikus jelentésátvitel is, amelynek során egy adott népcsoport vagy annak szállásterülete fokozatosan egy nagyobb földrajzi egység megjelölésére kezdett szolgálni. A **dentü magyer* [*-föld* / *-ország*] eredetileg Szkítia csupán egy részét jelölhette. A rész-egész elve alapján azonban a rész neve idővel az egészre, vagyis az egész terület megnevezésére is kiterjedhetett. Ennek eredményeként a *Dentumoger* nemcsak a magyarok lakta vidéket, hanem magát Szkítiát is jelölhette. Ennek megfelelően a **dentü magyer* [*-föld* / *-ország*], amely eredetileg Szkítia egy részét jelölhette, a rész-egész jelentéstani kapcsolat alapján idővel magának Szkítiának a megnevezésévé is válhatott (ld. „*Scithia …, que Dentumoger dicitur, …*”). Ezt tehát metonimikus jelentéstágulásként vagy jelentésátvitelként kell értelmeznünk.

Az egész folyamatot a következőképpen ábrázolhatjuk:

**dentü magyer* (népnév)

↓

**dentü magyer* (*-föld / -ország*) (országmegnevezés = a magyarok országa)

↓

Dentumoger (elliptikus alak; országmegnevezés = a magyarok országa)

↓

Dentumoger (rész-egész; földrajzi név)

↓

Dentumoger (= Szkítia)

A fenti folyamatban a népnévből származó jelzős szerkezet (**dentü magyer* [*-föld / -ország*]) kialakulása szintaktikai folyamatként értelmezhető. Az országmegnevezés elliptikus alakjának kialakulása ellipszissel, a földrajzi névvé válás metonimikus jelentésátvitellel, míg a Szkítia megnevezéséig vezető utolsó lépés a rész-egész elvével magyarázható (azaz: *népnév → országmegnevezés → földrajzi név → Szkítia*).

Tipológiai párhuzamként említhető a *tabgacs* etnonima jelentésfejlődése is. A 4–6. századi sztyeppei (török-mongol) eredetű tabgacsok által alapított Északi Wei (Tabgacs) Birodalom nevéből kiindulva a *Tabgacs* név előbb Észak-Kína, majd az ótörök forrásokban egész Kína megnevezésévé vált (*népnév → országmegnevezés → Észak-Kína → Kína*).

Forráskritikai szempontok a *Dentumoger* földrajzi lokalizálásához

A *Dentumoger* földrajzi helyzetének meghatározása nem kizárólag nyelvészeti kérdés, hanem történeti és forráskritikai szempontok figyelembevételét is igényli. Mindazonáltal a név etimológiája, valamint Anonymus földrajzi leírása együttesen fontos támpontokat nyújt a terület hozzávetőleges lokalizálásához.

A *Dentumoger* lokalizációja a szakirodalomban erősen vitatott.[54] Egyes kutatók a kelet-európai sztyeppe nyugatibb vidékeire, mások a Don környékére, míg megint mások jóval keletebbre, az Urálon túlra helyezik. E jelentős eltérések önmagukban is arra utalnak, hogy a kérdés eldöntése nem pusztán nyelvészeti, hanem történeti és régészeti vizsgálatokat is igényel.

A jelen tanulmány elsősorban nyelvészeti szempontból közelíti meg a kérdést. A név etimológiája önmagában nem elegendő a *Dentumoger* pontos földrajzi meghatározásához, azonban fontos támpontot nyújthat annak hozzávetőleges lokalizálásához. Az etimológiai elemzés eredményeit ezért Anonymus földrajzi leírásával, valamint a korabeli krónikák adataival együtt vizsgálom, amelyek együttesen lehetővé teszik a *Dentumoger* körülbelüli földrajzi körülhatárolását.

(1) Anonymus leírása alapján egyértelműnek látszik, hogy a Don folyó képezte a *Dentumoger* keleti határát („*A tergo autem habet flumen, quod dicitur Tanais…*” – „*Legszélén azonban a Don nevű folyó található…*”, ld. fentebb). Anonymus leírása alapján Szkítia, azaz *Dentumoger*, a Kárpátoktól keletre elterülő Kelet-Európát egészen a Fekete-tenger északi vidékéig foglalja magában (ld. fentebb Anonymus leírását a c) pontban). Ennek a területnek a legszélén pedig – Anonymus megfogalmazása szerint – a Don folyó található.

Ezzel összhangban Harmatta János úgy vélte, hogy Anonymus lényegében a klasszikus görög szerzők Szkítiáját idézi fel, amelynek keleti határát a Tanais (Don) képezte. Harmatta szerint Anonymus ezt a területet azonosította *Dentumoger*rel, vagyis a magyarok őshazájával. Szerinte ez a név Anonymus korabeli magyar orális népi hagyományban annak a területnek és lakóinak a megjelölése volt, ahonnan a magyarok jöttek.[55] Anonymus egy másik helyen (§14) a *Dentumoger*rel azonosított Szkítia kapcsán szintén a Tanais (Don) vizét említi viszonyítási pontként.

(2) Regino prümi apát (845–915) is a Don mellé helyezi a magyarok lakta területet: *„Az Úr megtestesülésének 889. évében a magyarok […] népe […] előjött a szkíta területekről és ama mocsarak közül, amelyeket kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don.”*[56]

---

[54] *Dentumoger* földrajzi helyzetéről alkotott korábbi elképzeléseket ld. Györffy, 1948, 67–68.
[55] Harmatta, 1977, 206-207.
[56] HKÍF 195.

(3) Viterbói Gottfried *Világkrónikájá*ban (1185) két magyar királyságról esik szó, egy régiről és egy újról. A régit a Meótisz mocsarainak vidékére helyezi, amely valószínűleg a Dontól nyugatabbra és délebbre (a Donyec vidékére és a Don alsó szakaszára?*)* esik. Talán nem véletlen, hogy amikor Anonymus a Dentumoger területét írja le, megemlíti, hogy ott „*kiterjedt mocsarak*" (*cum paludibus magnis*)[57] találhatók. Külön figyelmet érdemel, hogy a Dentumoger Don menti lokalizációjával összhangban álló hagyomány nem csupán Anonymusnál jelenik meg. A nála valamivel korábban író Viterboi Gottfried adatai is arra utalnak, hogy e földrajzi elképzelés a 12. század végén már önálló hagyományként is ismert lehetett.

(4) Maga a *dentü magyer* a 'doni magyar' elnevezés is – mint nyelvészeti kritérium – világosan a Don menti területre helyezi a magyarok szállásterületét.

(5) Segédkritériumként a magyar nyelv bolgár-török és alán jövevényszavai[58] – amelyek nyelvföldrajzi szempontból is irányadók –, valamint a sztyeppetörténeti analógiák is erősen támogatják ezt a feltételezést, hiszen a folyók gyakran természetes határként szolgáltak a steppén.

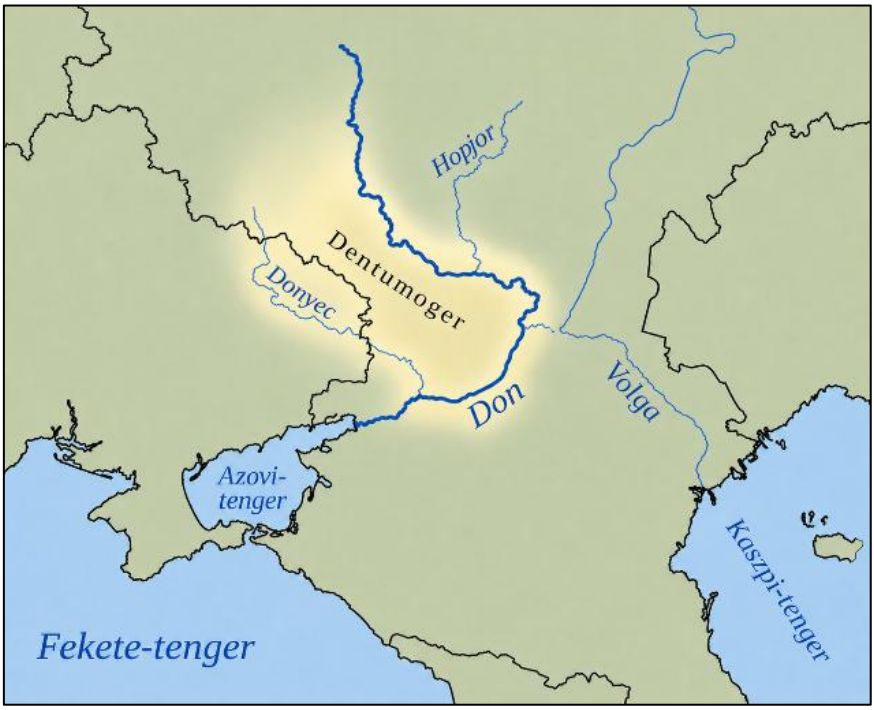
A fenti öt, egymástól független kritérium egybehangzóan a Don vidékére mutat (*4. kép*). Ezen kritériumok alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy *Dentumoger*, a nyugati ősmagyarok szállásterülete, keleti határaként a Don folyó szolgált. Mivel a *Dentumoger* jelentése a 'doni magyar' és a 'doni magyar (szállásterület)', vagyis a *Don* (*Den*) a jelző, valószínűnek tűnik, hogy a fő szállásterület a Don mentén, illetve a Don folyó nyugati oldalán, mindenképpen a folyó menti területen helyezkedhetett el, különben nem illették volna a 'doni' (= *Dentü*) jelzővel.

A *Dentumoger* nyugati határa bizonytalan. E terület birtokbavételének kezdeti szakaszában talán a Donyec képezhette a nyugati határt, mivel a két folyó (Donyec és Don) közti szállásterület a természetes határt alkotó két folyó révén viszonylag biztonságos lehetett.

---

[57] SRH I: §1.

[58] Róna-Tas véleménye szerint a magyar nyelv alán eredetű jövevényszavai (pl. asszony) az Azovi-tenger (Meotisz) térségében kerülhettek a magyarság nyelvébe, ami nyelvföldrajzi szempontból is a Don–Meotisz-vidék jelentőségére utal (Róna-Tas, 1996, 258).

4. kép. Dentumoger feltételezett kiterjedése az Anonymusnál (§ 5) fennmaradt földrajzi hagyomány, valamint Regino és Viterboi Gottfried adatai alapján[59]

Kézai *Dentia* és *Mogoria* alakjai

Ami a Kézainál felbukkanó *Dentia* és *Mogoria* alakokat illeti, valószínűnek tűnik, hogy ezek a *Dentumoger* torzulásának, illetve Kézai értelmezésének eredményei. Ha ez valóban így van, akkor a sok vita tárgyát képező *Dentia* alak nyelvészeti szempontból jól magyarázható, amennyiben a *Dentia* alakot a *Dentü* elem Kézai által ellatinosított változatának tekintjük.

A *Dentia* és *Mogoria* alakok értelmezése szorosan összefügg a Szkítia három tartományáról szóló krónikahagyománnyal. Szabados György azonban Kuun Géza nyomán a krónikahagyomány háromosztatú *Szkítia*-képét történeti hagyományként értelmezi.[60] Felfogása szerint a krónikákban sze-

[59] A térkép a Wikimedia Commons „Donrivermap_hu.svg" alaptérképének módosított változata (színezés és kisebb szerkesztések a szerzőtől). Forrás: https://commons. wikimedia.org/wiki/File:Donrivermap_hu.svg.
[60] Szabados, 2013, 9–10; 2017, 14; 2022, 118.

replő *Barsacia/Bascardia*, *Dentia* és *Mogoria* eredetileg három különálló területet jelöltek, amelyek közül *Dentia* a Don menti magyarok földjével azonosítható, *Mogoria* pedig a Kaukázus előterében fekvő magyar szállásterületet jelölhette. Szerinte e három területi név közül az utóbbi kettő Anonymusnál összevonva, *Dentümogyer* alakban maradt fenn (azaz *Dentia* + *Mogoria* → *Dentumoger*). Szabados szerint a hármas felosztás nem késői konstrukció, hanem az ősi hagyomány egyik eleme lehetett. Megjegyzendő, hogy Szabados értelmezése nem etimológiai, hanem elsősorban történeti és történeti földrajzi jellegű.

A kérdés megítélésében nincs egyetértés: míg Kuun Géza[61] nyomán Bendefy László[62] és Szabados György a krónikahagyomány hármas felosztását tekintik elsődlegesnek, addig Gombocz Zoltán[63] Anonymus kettős felosztásának elsőbbsége mellett érvelt. E kérdéskör részletes tárgyalása azonban nem célja jelen tanulmánynak, mivel elsősorban történeti és történeti földrajzi problémákat vet fel.

Dentumoger és *Hetumoger* viszonya

A *Dentumoger* biztosan nem azonos a szintén Anonymusnál található *Hetumoger*rel, azaz 'hétmagyar'-ral, mint azt többen feltételezik.[64] Véleményem szerint nincs közük egymáshoz, viszont szemben az eddigi olvasatokkal, úgy gondolom, hogy ezt nem *hetümogyer*nek, hanem *hetümagyer*nek (vagyis *hetü magyer*nek) kell olvasni az ómagyarban és **hetü madzser*nek az ősmagyarban, mivel a második elem azonos a *Dentumoger* második, *-moger* elemével.

Összegzés

Jelen tanulmányban a *Dentumoger* elnevezéshez egy új nyelvészeti értelmezést javasoltam. Véleményem szerint a név eredetileg egy török–magyar kontaktuskörnyezetben létrejött **dentü magyer* szerkezetre vezethető vissza, amelynek eredeti jelentése a *'doni magyar' lehetett. A *dentü* elem ebben az

[61] Kuun, 1895, 132–133.
[62] Bendefy, 1945, 72–75.
[63] Gombocz, 1917, 147–148.
[64] Bóna, 1993, 15; Róna-Tas, 1996, 267; Sudár, 2020, 214.

értelmezésben nem magyar kicsinyítő képzős alak, hanem a török *Den* ‘Don’ folyónévhez járuló szintén török eredetű *+tu* / *+tü* melléknévképző származéka.

Az elemzés során amellett érveltem, hogy a korábban javasolt magyarázatok jelentős része alaktani, jelentéstani vagy szintaktikai nehézségekbe ütközik. A javasolt új értelmezés ezzel szemben összhangban áll a török nyelvekből ismert képzési mintákkal, valamint olyan történeti párhuzamokkal, mint a *szoltu*, *nogajtu* vagy *Quduqti*, *Teräkti*, *Sarimsaqti* típusú alakok.

A tanulmány továbbá kísérletet tett annak bemutatására, hogy a *Dentumoger* miként válhatott népnévből földrajzi névvé, majd Szkítia egyik meg-nevezésévé. E folyamat az ellipszis, a metonimikus jelentésátvitel és a rész-egész (*pars pro toto*) viszony együttes figyelembevételével magyarázható.

A forráskritikai vizsgálat alapján a *Dentumoger* földrajzi lokalizációja is valószínűsíthető. Anonymus leírása, Regino tudósítása, Viterboi Gottfried adatai, a név etimológiája, valamint a nyelvföldrajzi és sztyeppetörténeti szempontok egyaránt arra utalnak, hogy a *Dentumoger* a Don vidékével, közelebbről a Don nyugati oldalán fekvő magyar szállásterülettel hozható kapcsolatba.

Végezetül a Kézainál előforduló *Dentia* és *Mogoria* alakokat, valamint a *hetumoger* elnevezést is a *Dentumoger* problémakörével összefüggésben vizsgáltam. Bár e kérdések részben további kutatást igényelnek, a bemutatott adatok arra utalnak, hogy a korai magyar névanyag több eleme eddig kevéssé figyelembe vett török nyelvi összefüggések fényében újraértelmezhető.

A tanulmányban bemutatott nyelvészeti, jelentéstani, szintaktikai és történeti érvek alapján az Anonymusnál adatolt *Dentumoger* alak kialakulása és fejlődése a következőképpen rekonstruálható:

Don / *Den* (folyónév)
↓
Dentü ‘doni, a Donhoz tartozó’
↓
ősm. **dentü madzser* ‘a Don menti / doni magyar(ok)’
↓
óm. **dentü magyer* ‘a Don menti / doni magyar(ok)’
↓
óm. **dentümagyer* (Anonymusnál: *Dentumoger*)

Rövidítések

ősm.	ősmagyar
óm.	ómagyar

Irodalom

Források

SRH I = Szentpétery, E. (Szerk.) (1937–1938). *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum,* Vol. I–II. Budapestini.

HKÍF = Kristó Gy. (Szerk.) (1995). *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged.

Aydemir, H. (2021). *Türk tarihinin kaynakları olarak eski Türk boy adları: Köken-bilgisel bir inceleme*, Cilt 1. Çanakkale.

Bárczi, G. (1958). *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest.

Bendefy, L. (1945). Anonymus és Kézay Simon mester Scythiája. Bendefy L., *A magyarság és Középkelet*. Budapest, 61–112.

Benkő, L. (1984). A magyarság honfoglalás előtti történetéhez: Leved és Etelköz kapcsán. *Magyar Nyelv* 80, 389–419.

Bényei, Á. (2010). *Helynévképzés a magyarban*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem.

Bóna, I. (1993). Attila: Valóság és mitikus torzkép. *Rubicon* 6*,* 4–22.

Dánkovszky, G. A. (1825). *Hungarae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque priscae ducentibus Graecis scriptoribus coaevis detectae*. Posonii.

Gombocz, Z. (1917). A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (I.). *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 129–194.

Gombocz, Z. – Melich, J. (1914–1930). *Magyar etymologiai szótár*. Budapest.

Györffy, Gy. (1948). *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest.

Harmatta, J. (1977). Anonymus a magyarok kijöveteléről. *Antik Tanulmányok* 24, 206–230.

Hunfalvy, P. (1876). *Magyarország ethnographiája*. Budapest.

Juhász, D. (1991). Dentümogyer. Hajdú, M. – Kiss, J. (Szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 300–303.

Komar, O. (2018). *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei – Istoriâ i arheologiâ drevnih mad'âr v èpohu migracii*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5 – Ómúltunk Tára 14. Budapest.

Kuun, G. (1895). *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*, Vol. II. Claudiopoli.

Ligeti L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

Menges, K. H. (1995). *The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies* (2nd rev. ed.). Wiesbaden.

Moór, E. (1948). Fenyőneveinkhez. *Magyar Nyelv* 44, 62–63.

Németh, Gy. (1921). On ogur, hét magyar, Dentümogyer. *Magyar Nyelv* 17, 205–207.

Németh, Gy. (1933). Dentümogyër. *Liber semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 67, 290–295.

Pais, D. (1922). Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 18, 93–100.

Pais, D. (1948). Dentumoger. *Magyar Nyelv* 44, 63–64.

Poppe, N. (1964). *Grammar of written Mongolian*. Wiesbaden.

Rady, M. – Veszprémy, L. (Ford. és szerk.) (2010). *Anonymus, notary of King Béla. The Deeds of the Hungarians, Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tartars.* Central European Medieval Texts 5. Budapest–New York.

Róna-Tas, A. (1996). *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.

Sándor, K. (2012). Anonymus rejtvénye: Dentumoger és hétmagyar. *Nyelv és Tudomány* 2012 szeptember 19; https://www.nyest.hu/hirek/dentu-moger-es-hetmagyar (utolsó elérés: 2024.11.18)

Sudár, B. (2020). Hétország. Egy rejtélyes ország a 10. századi Kaukázusban. *Történelmi Szemle* 62(2), 213–221.

Szabados, Gy. (2013). Egy steppe-állam Európa közepén. Magyar Nagyfejedelemség. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 6–7, 119–150.

Szabados, Gy. (2013a). Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. *Acta Historica* 137, 3–21.

Szabados, Gy. (2017). Szkítia három tartományáról: Dentia, Mogoria és Barsacia. *Valóság* 60(9), 12–21.

Szabados, Gy. (2022). „Magyar" – személyek, helyek és közösségek neve. Hoppál, B. – Szabados, Gy. (szerk.), *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. Születésnapjára I.* Budapest, 107–123.

Türk, A. (2024). New results and ideas of the archaeological research on Early Hungarian history in the Eurasian context. *Povolžskaâ arheologiâ* 1(47), 234–247.

Veszprémy, L. (2004). Anonymus: A magyarok cselekedetei. Benda, Gy. – Bertényi, I. – Pótó, J. (Sorozatszerk.), *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Budapest, 7–81.

Dentumoger adına ilişkin dilbilimsel açıklamalar
Genişletilmiş özet

Bir Macar kronikçisi ve saray kâtibi olan Anonymus'un (13. yüzyıl) Latince kaleme aldığı *Gesta Hungarorum* adlı eserinde, Eski Macarların adı, Macar ülkesi ve İskitya'nın diğer bir adlandırması olarak kullanılan *Dentumoger* adı yer almaktadır. Bu çalışma, yapısı ve anlamı bugüne kadar hâlâ tam anlaşılamayan bu adı dilbilimsel açıdan açıklamayı amaçlamaktadır. Macar tarih yazımında ve filoloji alanyazınında uzun süredir tartışılan bu adın kökenbilgisi konusunda bugüne kadar çeşitli açıklamalar ileri sürülmüş olmakla birlikte, önerilen kökenbilgisi açıklamalarının önemli bir kısmı biçimbilimsel, anlambilimsel, sözdizimsel ve hatta sesbilimsel bakımından çeşitli sorunlar içermektedir. Çalışmanın temel amacı, *Dentumoger* adını ve bunun *Dentu+* öğesini tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim yöntemleri ışığında yeniden yorumlamak ve bu yorumun erken Macar tarihine ilişkin sonuçlarını tartışmaktır.

Çalışmada öncelikle *Dentumoger* adına ilişkin başlıca görüşler eleştirel olarak gözden geçirilmiştir. Özellikle *Dentu+* öğesini *Donets* (*Donyec*) nehriyle, Macarca *+t(u)* küçültme ekiyle veya genel olarak Macarca temelinde açıklamaya çalışan yorumların, Macarcadaki niteleme yapıları (öbekleri) bakımından – öncelikle biçimbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel bakımdan – önemli sorunlar içerdiği gösterilmiştir. Nitekim bu açıklamaların ortak ve temel sorunu, *Dentu+* öğesinin bir halk veya boy adı (*moger* 'Macar') önünde sıfat görevi üstlenmesini Macarcanın biçimbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel yapısı bakımından yeterince açıklayamamalarıdır.

Çalışmada buna karşılık, *Dentu+* öğesinin tarihi ve bazı günümüz Türk dillerinde yaygın olarak görülen *+DX* (*+dı*/*+di*, *+du*/*+dü*, *+tu*/*+tü*) sıfat yapım ekiyle açıklanabileceği ileri sürülmektedir. Bu ek, Genel Türkçede bir yer, topluluk veya nesneyle aidiyet ya da ilişki bildiren sıfatlar türetmektedir. Bu çerçevede *Den+tü* > *Dentü* biçimi bu çalışmada, 'Don'a ait, Donlu, Don boyundaki' anlamında yorumlanmaktadır. Böylece *Dentumoger* adının temelinde yer alan yapının, Eski Türkçe niteleme yapılarına uygun olarak, muhtemelen iki dilli (Macarca-Türkçe) Macar yönetici ve seçkinleri – veya belki de Macarlara asimile olan Kabarlar – tarafından kullanılan Ana Macarca **Dentü Macer* 'Don Macarları (Don boyundaki Macarlar)' biçiminden geliştiği öne sürülmektedir (**Dentü Macer* > **Dentü Magyer* → Latince *Dentumoger*).

Çalışmada bu çözüm yalnızca kökenbilgisel bir öneri olarak sunulmamış, aynı zamanda çeşitli dilbilimsel ve adbilimsel örneklerle de desteklenmiştir. Türk dillerindeki tarihsel *+DX* sıfat yapım ekinin kullanımına ilişkin örnekler değerlendirilmiş (*Soltu*, *Nogaytu*); ayrıca Çağdaş Uygurcada ve diğer Türk dillerinde görülen yer adlarıyla (*Quduqti*, *Teräkti*, *Sarimsaqti*) karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu veriler, *Dentu+* (< *Den+tü*) biçiminin Türkçe içerisinde biçimbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel bakımdan tamamen olağan ve üretken bir türetme modeliyle açıklanabileceğini göstermektedir.

Çalışmanın bir diğer önemli sonucu, *Dentumoger* adının şimdiye kadar tatmin edici biçimde açıklanamayan farklı anlamlarının ortaya çıkışının sözdizimsel ve anlambilimsel açıdan açıklanmasıdır. Bu durum, başlangıçta etnik kökenli bir adlandırma olan yapının (yani: **Dentü Magyer* 'Don Macarları') nasıl olup da önce bir ülke adına, ardından bir coğrafi bölgenin adına ve nihayet İskitya'nın diğer bir adlandırmasına dönüşebildiği sorusunu gündeme getirmektedir. Çalışmada bu anlam gelişimi zinciri, sözdizimsel ve anlambilimsel eksilti (ellipsis) ve anlam aktarımı kavramları çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre, **Dentü Magyer* ('Don Macarları') biçiminin ülke ve coğrafi ad olarak kullanımı aslında eksiltili bir yapıya dayanmaktadır. Söz konusu yapı başlangıçta muhtemelen **Dentü Magyer [-föld]* ('Don Macarları toprakları') veya **Dentü Magyer [-ország]* ('Don Macarları ülkesi') biçimindeki bir adlandırmadan türemiştir. Zamanla bu sıfat tamlamasındaki tamlanan (*[föld] / *[ország]) en az çaba yasası gereği düşmüş, buna karşılık tamlayan (yani **Dentü Magyer*) tamlananın da anlamını üstlenerek anlam genişlemesine uğramıştır. Bunun sonucunda başlangıçta yalnızca etnik bir adlandırma, yani Eski Macarların adı olarak kullanılan **Dentü Magyer*, eksilti yoluyla aynı zamanda *'Don Macarlarının ülkesi' anlamını da kazanmıştır. Başka bir ifadeyle burada eksiltiye bağlı bir anlam aktarımı, bunun sonucunda da bir anlam genişlemesi gerçekleşmiştir. Böylece *Dentumoger* adı önce ülke adı, daha sonra ise parçabütün (*pars-pro-toto*) anlam ilişkisi yoluyla daha geniş bir coğrafi bölgenin, yani parçası olduğu İskitya'nın diğer bir adlandırması hâline de gelmiştir (özetle: *Coğrafi kökenli etnik*

adlandırma → ülke adı → coğrafî ad → İskitya). Bu gelişim süreci ve buna karşılık gelen öbek yapısı sözdizimsel açıdan şu şekilde modellenebilir:

> *Magyer* → [[*Dentü*] *Magyer*] → [[[*Dentü*] *Magyer*] *ország*] → *Dentümagyer* → *Dentumoger*[65]

Dilbilimsel değerlendirmelerin yanı sıra Anonymus, Regino Prumiensis ve Gottfried von Viterbo gibi Orta Çağ kaynaklarının tanıklıkları da göz önünde bulundurulmuştur. Bu kaynakların birlikte değerlendirilmesi sonucunda *Dentumoger*'in doğu sınırının Don nehriyle ilişkili olduğu ve adın tarihî coğrafya bakımından da Don'un batı kıyısındaki veya batısındaki bir bölgeye işaret ettiği sonucuna varılmıştır (*Gör. 4*). Bununla birlikte çalışmanın temel ağırlık noktası tarihî coğrafya değil, söz konusu yorumun dilbilimsel temelleridir.

Sonuç olarak çalışma, Anonymus'taki (13. yüzyıl başı) *Dentumoger* (= *Dentümagyer*) adının şimdiye kadar yeterince dikkate alınmamış Ana Türkçe veya Eski Türkçe dilbilgisel özellikler ışığında yeniden yorumlanabileceğini göstermektedir. Çalışmada önerilen açıklama hem biçimbilimsel hem anlambilimsel hem de sözdizimsel bakımdan daha tutarlı bir model sunması yanında, söz konusu adın tarihsel kullanım biçimleriyle de uyumlu görünmektedir. Bu nedenle *Dentumoger* adının Türkçe kökenli bir sıfat tamlamasından geliştiği yönündeki yorumun, başta *Dentumoger* adının kökenbilgisi olmak üzere, Macar anayurdu, erken Macar tarihi ve tarihî coğrafyası üzerine yürütülen tartışmalara yeni bir bakış açısı sağlayabileceğini düşünüyorum.

[65] Şema tarihsel ses değişimlerinin ve kökenbilimsel ayrıntıların yeniden kurgulanmasını değil, öbek yapısının soyut sözdizimsel gösterimini amaçlamaktadır; bu nedenle tarihsel biçimler sadeleştirilmiştir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 187–218
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.11 · CC BY-NC 4.0

BETWEEN THE GLOBAL CHRISTIAN VISION AND THE SEARCH FOR THE LOST HOMELAND: FRIAR JULIAN'S MISSION TO *MAGNA HUNGARIA*

Fatih DURGUN*

Introduction

In the 13th century, the Hungarian Dominican Friar Julian (Julianus barát) embarked on an expedition to establish contact with the "Eastern Hungarians" (*Keleti magyarok*, also known as the Hungarians of Great Hungary, *Magna Hungaria*), identified as a segment of the Hungarian people believed to have separated from the main body of Hungarian tribes centuries earlier during their movement towards Europe. Commissioned by King Béla IV of Hungary (d. 1270) in 1235, Friar Julian's mission represents one of the earliest documented instances of Christian Europeans venturing into the depths of Asia. Friar Julian, accompanied by three fellow monks, undertook a perilous journey through uncharted territories, seeking their distant relatives near the Ural Mountains, more precisely in the southern Urals around the Belaya River Basin, the presumed location of *Magna Hungaria*.[1]

It has been recently suggested that Julian participated in two of the four Dominican missions, during one of which two of his companions terminated their involvement and returned to Hungary.[2] Tragically, another monk who stayed with Julian, named Gerardus/Gerard, fell ill and died en route.

* Istanbul Medeniyet University, Department of History, Istanbul, Türkiye; ORCID ID: 0000-0001-6620-2359; durgun.fatih6161@gmail.com

[1] The terms *Hungaria Minor* and *Hungaria Nova* designate subsequent settlement regions for the Magyars. Conversely, the designation "greater" within *Hungaria Maior* or *Magna Hungaria* signifies the primordial homeland, emphasising its foundational importance within Hungarian history and collective identity. For Friar Julian's mission and the matter of the naming and location of *Magna Hungaria* especially see: Bendefy, 1937; Németh, 1930; Czeglédy, 1943; Dörrie, 1956; Györffy, 1986; Dienes, 1937; Sinor, 1952; Hautala, 2016; Rimanyi, 2018. For two studies in Turkish see, Aydın, 2021; Özcan, 2010.

[2] Rimanyi, 2018, 99.

Despite the challenges, Julian did not give up and continued his mission alone. He eventually succeeded in reaching his fellow Hungarians in *Magna Hungaria*. During his expedition, he encountered diverse cultures and communicated with speakers of various languages, gaining substantial knowledge of the regions. He also became cognizant of the rising threat from the Mongol Empire. Alarmed by his findings, Julian quickly returned to Hungary to inform King Béla IV (d. 1270) about the Mongols' swift westward advance and the significant threat they posed to Europe. His report allowed Hungary to implement some protective measures. However, these ultimately proved inadequate to prevent the widespread destruction of the Mongol invasion in 1241–1242.[3]

Friar Julian's mission in the 1230s yielded an exceptionally rare and indispensable early account of Central Asia for medieval Europe, a contribution particularly significant as it occurred just prior to, or at the very beginning of, the period when Christian Europe and Mongol Asia initiated cross-cultural and diplomatic contacts in the decades following the Mongol incursions into Central Europe in the 1240s.[4] Friar Julian's expedition demonstrated the importance of the region, revealing it as a nexus of cultures and a locus of potential conflicts.[5] Julian's enigmatic mission (a subject that retains a presence in popular national culture through representations such as his statue with Friar Gerard on Castle Hill in Budapest) has been the focus of considerable historical investigation, a point corroborated by the sources informing this study. Nevertheless, the broader political and religious milieus within which his report was produced have garnered significantly less scholarly attention. The two primary sources detailing Friar Julian's expedition are primarily noted for shedding light on the Mongol threat, providing key evidence for Great Hungary in the East, and mentioning groups like the Mordvins.[6] Consequently, Julian's account invites recognition as a historiographically foundational primary source, rather than simply a supplementary one, requiring deeper contextual understanding within its religious and political setting.

---

[3] Sebők, 2024, 17–26.
[4] Guzman, 1996, 53-67.
[5] Hautala argues that Julian's expedition was an explicit result of the extension of missionary work by the Hungarian Dominicans, spurred by their evangelical success among the Cumans (Hautala, 2016, 184).
[6] Klima, 1995, 21–33.

II

Any attempt to grasp the religious and political dimensions of Friar Julian's mission must begin with a careful examination of the extant source material, with particular attention to the route by which *Magna Hungaria* was reached and to those elements of the expedition that bear directly on its political and religious significance. Information regarding Friar Julian is unfortunately limited, with only two direct primary accounts of his mission known. The first is a report by a Friar Riccardus to the Holy See, entitled *De facto Ungarie magne, a fratre Riccardo invento tempore domini Gregorii pape noni* (The Matter of Great Hungary, written by Friar Riccardus in the time of Pope Gregory IX). Details concerning Friar Riccardus are sparse, though his apparent knowledge of Julian's mission in the East suggests he was likely a Dominican like Julian, and the evidence within Riccardus's report indicates that it was composed about 1236.[7] Riccardus's account commences with a mention of the *Gesta Hungarorum Christianorum*, also called *The Deeds of the Christian Hungarians*.

> "*It was discovered in the Gesta Hungarorum Christianorum (Deeds of the Christian Hungarians) that there existed another, Greater Hungary. From this place, seven leaders and their peoples had departed to seek a new dwelling place, as their own land could no longer support the large number of inhabitants. After traveling through and conquering many kingdoms, they eventually arrived in the territory now called Hungary, which at that time was known as the Pastures of the Romans. They chose this land for settlement above other regions, having subjected the peoples who were living there at the time. There, under their first king, Saint Stephen*[8]*, they were finally converted to the Catholic faith, while the earlier Hungarians, from whom these had*

[7] In this study, I consulted Stephen Pow's 2018 edition at https://postponed-world-conquest.spbu.ru/en/friar-riccardus.html titled "Friar Riccardus, *The Matter of Magna Hungaria*" (c. 1236)", utilizing both the Latin edition and the English translation provided therein. All translations included in this study are my own. The title appears to be a later addition by a scribe in one of the manuscripts, rather than the letter's original heading (Pow, 2018, footnote 1). In addition to Pow's suggestion for the year 1236, alternative hypotheses are discussed by Rimanyi (Rimanyi, 2018, 99–100). Hautala indicates that the first Dominican expedition departed from Hungary around 1231 and the second mission can be dated to 1234-1235 (Hautala, 2016, 330).

[8] István I (d. 1038).

descended, remained unfaithful, continuing as pagans even today" (Friar Riccardus, 2018).

The reference in Riccardus' report may point to *The Deeds of the Hungarians* or a lost earlier document.[9] Another significant text, *The Deeds of the Hungarians* (*Gesta Hungarorum*), was composed circa 1200 by the author known as Anonymus. He is likely identifiable as a Hungarian chancellery clerk active in the late 12th or early 13th century, having previously been in the service of King Béla III.[10] This *Gesta* has been a key source for studying Hungary's early history, from the Magyar migration to state formation, and notably predates the Dominican missions to *Magna Hungaria*, which began in the 1230s. Beginning with the late 9th-century Magyar migration, the chronicle traces their route from the "Scythian Land" east of the Volga towards settlement in the Carpathian Basin.[11] This narrative gives illuminating historical insight into the origins and movements of the Magyar people. On the other hand, notably, unlike Riccardus, *The Deeds of the Hungarians* does not discuss the pagan beliefs of the old Magyars but stresses their so-called Scythian origins.[12]

The report goes on to mention a concise and rather vague description concerning the first expedition of Friar Otto, another mysterious character. In this account, Otto meets the Eastern Magyars but cannot reach their homeland.

"*…the aforementioned friars dispatched on this mission faced considerable difficulties over land and sea routes, seeking the Eastern Hungarians for more than three years. Yet, they could not locate them because of the significant perils of the journeys, with the exception of*

---

[9] Hautala, 2016, 184.
[10] Rady–Veszprémy, 2010, XIX–XXIV.
[11] *Gesta Hungarorum* 2010, 3–11.
[12] Riccardus's report identifies the seven chieftains as the seven men from Scythian Lands, a group known as "Hetumoger," literally meaning "Seven Magyars" (a term also in Constantine VII Porphyrogenitus's *De Administrando Imperio* (1967, Chapter 38: 170–171). About this topic, see (*Gesta Hungarorum* 2010, 3, footnote 6). Although the origins of the Hun-Hungarian identification via Attila can be traced back to the 11th century, and this association was reasserted by chronicler and cleric Godfrey of Viterbo's *Memoria Seculorum* (MGH, Series Scriptorum 1872, 102) in the 12th century, it can be argued that the anonymous author of the *Gesta Hungarorum* introduced into the tradition of Hungarian historiography the notion that the Hungarians originated in Scythia – a region historically characterized as notably arbitrary and ill-defined (Klaniczay, 2011, 189–190).

one priest, Otto, who traveled solely under the guise of a merchant. In a certain pagan land, he encountered some individuals speaking the same tongue, through whom he learned exactly where they resided. However, he did not venture into their territory. Instead, he went back to Hungary intending to bring additional brothers who would return with him to evangelize them with the Catholic faith. Tragically, worn out by his many labors, he passed away eight days after arriving back, having first explained everything about his quest to find them." (Friar Riccardus, 2018)

What follows in the report is a detailed narrative concerning the expedition undertaken by Friar Julian. Accompanied by three fellows, he journeyed traversing the Balkans en route to Constantinople.

"*Driven by a desire for the conversion of infidels, the Dominican friars again dispatched four brothers to seek the aforesaid people. After getting a blessing from their brothers, they changed from their regular habit into secular clothing and grew their beards and hair like pagans. Aided by the leadership and expenses provided by Lord Béla,*[13] *the current King of Hungary, they journeyed through the land of Asan's Bulgaria and Romania (Byzantine territory), eventually arriving at Constantinople*." (Friar Riccardus, 2018)

Following their Black Sea crossing, the travelers arrived at Tmutarakan, a settlement on the Taman Peninsula now identified with modern Taman located approximately opposite Kerch. At the time of their arrival, Tmutarakan served as the capital of a principality under the dominion of the Kievan Rus.[14] It was at this location that they ascertained their fellow countrymen were situated in a more northerly area.

"*From that point, they embarked by sea and after a voyage of thirty-three days, they arrived in the territory designated as Sychia, specifically the city named Matrica. The ruler and populace of this location assert that they are Christians, possessing Greek script and clergy. It is noted that the prince reportedly maintains a hundred wives. A general custom among the men involves shaving their heads completely*

[13] Béla was crowned as King Béla IV in 1235.
[14] Grinevetsky et al., 2015, 754.

while cultivating their beards meticulously. An exception is made for the nobility, who retain a small amount of hair above the left ear as an emblem of their status, the remainder of the head being entirely shaven. They sojourned there for fifty days, anticipating potential companyionship. Furthermore, divine favour facilitated their encounter with a lady of higher standing than the king's numerous wives; she exhibited remarkable kindness towards them, ensuring all their necessities were met." (Friar Riccardus, 2018)

Drawing on the support and guidance of the woman previously referenced, they departed from that point. Their expedition involved traversing a barren and unpopulated expanse for a period of thirteen days. Following this arduous passage, they arrived in the territory known as Alania, the land of the Alans,[15] where adherents of Christianity and pagan faiths coexisted.[16] However, the brothers found themselves unable to secure any fellow travellers to continue their mission from that location, owing to the apprehension among the local populace regarding the Tartars, who were reported to be in the vicinity. After two friars had turned back and another had died, the remaining brothers confronted growing hardship. Two chose to return to Hungary, leaving only Julian and Gerardus to persevere in the mission. Travelling onward from Alania, they reached another city, where the ailing Gerardus died. He passed away in the home of a Saracen – a term used for Muslims in the Middle Ages, likely derived from a mistaken attribution of Arab lineage to Abraham's free wife Sarah, an error generally considered deliberately invented by the Arabs themselves despite their traditionally accepted descent from his concubine, Hagar[17] – who, moved by religious compassion, had offered them shelter. Gerard was subsequently buried in that place.[18]

The narrative continues with Friar Julian proceeding by himself. In a place identified as Great Bulgaria (*Magna Bulgaria*) – a region corresponding to parts of present-day southern Ukraine and southwestern Russia, described by Fiedler as "*the steppe corridor to the east of the Sea of Azov under*

[15] For Alans, see: Bachrach (1973) and (Friar Riccardus, 2018, footnote 15). Notably, the reports from the mission are silent regarding any preaching activities undertaken by Julian and his companions among the Alans and Kipchaks (Hautala, 2020, 43, footnote 15; Dörrie, 1956, 151–161; cited from Hautala's work).
[16] Friar Riccardus, 2018.
[17] Tolan, 2002, 10–11.
[18] Friar Riccardus, 2018.

the rule of Kubrat"[19] – he received assistance from a compassionate Saracen priest and his wife. While there, he encountered a Hungarian woman who was in Great Bulgaria to be married. She provided him with crucial information regarding the routes he had to take and assured him that he would indeed find the Hungarians he was seeking. Sustained by this guidance and reassurance, Friar Julian finally reached *Magna Hungaria*, situated near the Volga River.[20]

This location may possibly be identified with Etelköz (*Atelkouzou*), a region characterized as somewhat vaguely defined and situated between the Don and the lower Danube or the Dnieper and the lower Danube. It is known as a territory from which the Magyars are believed to have migrated and which, as described by Constantine VII Porphyrogenitus in *De Administrando Imperio*, was inhabited by the Pechenegs in the 10th century.[21]

Building upon the account of Julian's solitary expedition and fortunate encounters, the text indicates that upon his arrival in *Magna Hungaria*, near the Volga River, Friar Julian was met with a warm reception from the local inhabitants. These people were reportedly able to converse with him in his native Hungarian language. This shared tongue allowed for direct communication and likely facilitated the cordial welcome he received.

> "*When they saw him and understood that he was a Hungarian Christian, they rejoiced not a little at his arrival, leading him around through houses and villages and faithfully inquiring about the king and kingdom of their Christian Hungarian brothers; and whatever he wished to propose to them, as much about the faith as about other things, they listened most diligently, because they entirely had the Hungarian language; and they understood him and he understood them."* (Friar Riccardus, 2018)

However, the Magyars are characterized as pagans, distinguished from other such groups by the reported absence of idol worship.[22] They are depicted as exhibiting sympathy towards Christian Julian, a disposition attributed to a perceived shared ancestry. This portrayal, which describes them

[19] Kubrat died in 665 (Fiedler, 2008, 152).
[20] Friar Riccardus, 2018.
[21] Porphyrogenitus, 1967, Chapter 38: 172–173.
[22] Friar Riccardus, 2018.

as lacking knowledge of God, cultivates a perception of the Magyars as moderate kindred pagans, potentially amenable to Christian conversion. On the other hand, their way of life is concurrently presented as akin to that of beasts, a characterization consistent with the prevalent medieval Christian dichotomy that equated Christianity with civilization and relegated paganism to the realm of barbarism.[23] Their subsistence is based on a non-agricultural lifestyle, with a diet including horse and wolf meat, and the consumption of mare's milk and blood. They are noted for their abundance of horses and weaponry and are depicted as highly proficient in military endeavours. Furthermore, the account indicates their awareness, through ancestral narratives, that the Hungarians (*Ungari*) are descended from their group, although they were unaware of the Hungarians' whereabouts at that time.[24]

Significantly, Riccardus' report indicates that while the Hungarians in the Carpathian Basin maintained a persistent memory of their separation from their eastern brethren, the population in the ancestral homeland likewise appears to have retained some consciousness of this historical schism. The documented retention of knowledge concerning their separation by both the Hungarian population that migrated westward into the Carpathian Basin and the communities that remained in the ancestral territories near the Volga is presented as evidence of the profound influence this formative historical event exerted on the distinct identities of these related groups. This suggests the persistence of a shared historical awareness that was not extinguished by their physical separation. In the context of Friar Julian's mission, this reciprocal, albeit potentially imprecise, acknowledgment of a shared lineage likely served as the fundamental rationale for his undertaking to locate these eastern Hungarians, establishing a common historical ground for his interactions and inquiries.

Riccardus' narrative continues by stating that while Friar Julian was in *Magna Hungaria* among the Magyars, he received a critical warning from them concerning an impending Mongol invasion of Europe. Julian was subsequently able to deliver this crucial intelligence.[25] The text proceeds to clarify the relationship between the eastern Hungarians and the Tartars (Mon-

[23] For Medieval Christian identification of barbarism and paganism see: Jones, 1971, 376–401, especially 392.
[24] Friar Riccardus, 2018.
[25] Friar Riccardus, 2018.

gols) in the region. The Tartars are depicted as neighbours to these Hungarians. Despite initial military engagements, the Tartars proved unable to subjugate them, suffering defeat in their first encounter. Consequently, the Tartars opted to form an alliance with these Hungarians; together, they had reportedly devastated fifteen kingdoms. It was in this Hungarian territory that Friar Julian encountered Tartars, notably a messenger from their leader. This man was reportedly remarkably multilingual, fluent in Hungarian, Rus (*Ruthenicum*), Cuman, German, Saracen (Arabic), and Tartar. The messenger conveyed to Julian that the principal Tartar army, then located approximately a five-day journey distant, intended to advance towards the German territories.[26] However, this Tartar force was reportedly awaiting the arrival of another army that had been dispatched for the conquest of Persia.[27] The messenger further articulated the broader intentions of the Tartar populace. Accordingly, their plan was to depart from their own territories to engage in combat with any who offered resistance and to devastate any polities they could bring under their dominion.[28]

Despite receiving an invitation to remain with the eastern Hungarians, the friar opted to return for two primary reasons. Firstly, he was apprehensive that if the neighbouring pagan polities and the Rus' territories, situated between the Christian Hungarians of the Carpathian Basin and the eastern pagan Hungarians, were to learn of the invitation extended to the latter to adopt the Catholic faith, they might perceive this as a threat. This could lead them to secure all travel routes, fearing that the conversion of the pagan Hungarians to Christianity would empower them to conquer the intervening kingdoms. His second concern was the potential failure of his mission were he to die unexpectedly or become incapacitated. In such an event, he would not only fail to complete his objectives, but his fellow Hungarians would also remain ignorant of the location of this related people. Consequently, upon

[26] Friar Riccardus, 2018.
[27] In the medieval period, the term "Persian" referred to a geographically imprecise and fluid region and should therefore be understood in a broad sense within the conceptual framework of the "Persianate," encompassing the diverse geographies and cultures across Eurasia shaped by Persian cultural influence. For a critical analysis of this concept, first articulated by Marshall Hodgson in the second volume of *The Venture of Islam* (1974); see, Green, 2019, 1–71).
[28] Friar Riccardus, 2018.

his resolution to return, the local Hungarians revealed to him an alternative path that would facilitate a more rapid journey back.[29]

It can be argued that Friar Julian's decision to depart from *Magna Hungaria*, notwithstanding the warm welcome and the invitation to stay, reveals a keen understanding of the precarious geopolitical environment of Eastern Europe at that time. His rationale centred on the strategic consequences tied to religious and political alignments. He shrewdly recognized that the potential conversion of the eastern Hungarians to Catholicism and their re-establishment of ties with their western counterparts could be perceived as a significant shift in the balance of power by the surrounding non-Christian (pagan or Muslim) and Orthodox Christian (Rus') entities. This could readily provoke a hostile response, potentially resulting in the closure of essential travel routes and the isolation of the recently discovered population. This concern illustrates a complex dynamic in the region. It reflects the frequent interweaving of religious identity with political allegiances, a pattern observable historically and arguably continuing today.

On the other hand, Friar Julian's decision to depart from *Magna Hungaria* reflects the paramount importance he assigned to the successful communication of his findings regarding the existence and location of their eastern kinsmen to the wider Hungarian population in the Carpathian Basin. Having already undergone significant hardship and the loss of companions, Julian was acutely aware of the inherent vulnerability of his undertaking. A significant concern was the potential for his own demise or incapacitation to entirely prevent the critical exchange of information. His priority, therefore, shifted from prolonged interaction and potential missionary work among the eastern Hungarians to ensuring that the vital intelligence concerning their discovery was successfully relayed to his homeland. The assistance provided by the eastern Hungarians in indicating a faster return route further emphasizes the importance of this communication, as they too appear to have recognized the need for Julian to deliver his findings successfully. Consequently, his stated reason for returning presents Friar Julian not only as a missionary, but also as a pragmatic envoy aware of the political risks and the urgency of transmitting his message.

[29] Friar Riccardus, 2018.

Upon concluding his mission, Friar Julian returned to Hungary. His return journey constituted a land passage traversing the territories of Russia and Poland, a route reportedly indicated to him by the Eastern Magyars he had encountered. The report compiled by Riccardus concerning Friar Julian's missionary expedition includes in its final sections an observation made during Julian's passage through the territory of the Mordvins, a people identified as speaking a Uralic language.[30] According to Riccardus' account, the Mordvins have are depicted as pagan and exceptionally harsh, noting that the men who have not committed numerous killings are held in low regard by them.[31]

The report concludes by recounting an exchange in which the Grand Duke of Vladimir, Yuri Vsevolodovich (d. 1238) was approached by the Mordvins, who were prompted by their prophets concerning the prospect of dispatching a priest to baptize their population. The duke's purported response constituted a refusal, in which he stated that this task fell not within his jurisdiction but rather that of the Roman Pontiff. He is further quoted as stating that the time was approaching (a prospect often interpreted in the context of the period as bearing apocalyptic significance, potentially linking to the concept of the end times and viewing the Mongol invasion as a portent)[32] when "*we all must adopt the faith of the Roman Church and submit to it obediently*".[33] This statement attributed to the Grand Duke of Vladimir, as presented in Riccardus's report, is profoundly significant as it clearly suggests an assertion of Papal supremacy over other Christian denominations, specifically the Orthodox Church, emanating from a ruler within the Orthodox sphere. Within the context of the Great Schism of 1054 and the ongoing theological and ecclesiastical divisions between the Roman Catholic and Orthodox Churches in the 13th century, such a declaration from an Orthodox leader acknowledging the necessity of adopting the Roman faith and submitting to Papal authority would indeed represent a remarkable and perhaps unexpected perspective, particularly from a Western viewpoint.

While it is essential to consider this statement a fictional element, potentially filtered through Riccardus' report and contextualized by Yuri's pro-

[30] Klima, 1995, 21–33.
[31] Friar Riccardus, 2018.
[32] Yuri would be killed by the Mongols at the Battle of the Sit River in 1238.
[33] Friar Riccardus, 2018.

hibition on their preaching the Roman faith in his principality as can be seen in Friar Julian's letter that will be discussed later,[34] its inclusion remains significant.[35] This is particularly true when considering the possibility that the report was intended for a Catholic Christian audience, potentially reflecting a Western interpretation or emphasis rather than a direct representtation of Yuri's own views. The mere presence of such a quote within the report is, therefore, noteworthy for understanding the potential biases and narrative strategies at play. This narrative element indicates at least a perception or aspiration within certain Western circles concerning the potential future reconciliation or submission of the Eastern Church to Roman authority. Furthermore, the purported action of the duke deferring responsibility for the baptism of neighbouring pagans to the Roman Pontiff emphasizes an acknowledgment of the Papacy as possessing a superior authority in matters of faith and evangelization. Such a position is congruent with the central tenets of the Roman Church's assertions of universal jurisdiction and the function of Dominican missionary activities in advancing these claims.

III

The second primary source concerning Friar Julian's mission is the *Epistula de vita Tartarorum* (Letter on the Life of the Tartars), an account by Julian detailing his second expedition, addressed to the bishop of Perugia and the papal legate in Hungary, Benedictus Salvius de Salvis, and likely composed in 1238.[36] In contrast to his earlier expedition, Julian's second mission successfully reached Vladimir-Suzdal, a principality that controlled the Volga River region.[37] Upon his arrival, Julian ascertained that *Magna Hungaria* had been annihilated by the Mongol forces in the intervening period. In this context, the author's subsequent report provides a detailed account outlining the strategic movements and political ambitions attributed to Chinggis Khan (re-

[34] Friar Julian, 2018; Hautala, 2016, 190.
[35] Certain scholars assert its authenticity. (Maiorov–Pow, 2018, 21).
[36] In this study, I consulted Stephen Pow's 2018 edition titled "Friar Julian. 'Letter on the Life of the Tartars' (1238)" utilizing both the Latin edition and the English translation provided therein. All translations included in this study are my own.
[37] Rimanyi, 2018, 100. However, the precise number of expeditions in which Julian participated remains a subject of scholarly controversy (Friar Julian, 2018, footnote 12).

ferenced as *Gurgutham*, who died in 1227) and his successors, commenc-ing from the initial emergence of the Mongol people.[38]

Friar Julian's letter delineates the Khan's articulated objective of universal dominion and his consolidated authority within the eastern territories, subsequently detailing the Mongol subjugation of the Cuman confederation (identified by various names including Cumans by the Byzantines, Qipchaqs by Muslims, Polovtsians by the Rus, Kún by Hungarians, and Valwen or Falones by Germans),[39] a military success Julian attributes, in part, to the Mongols' strategic exploitation of pre-existing factionalism among the Cuman leadership,[40] a vulnerability rooted in a polity characterized by internal fragmentation[41] and already weakened by earlier incursions from the Rus' principalities and persistent internal strife, factors culminating in their decisive defeat by Mongol forces at the Battle of the Kalka River in 1223.[42] Crucially, Friar Julian also reports on the Mongols' devastating defeat of both the Bulgars and the Magyars residing in *Magna Hungaria*, confirming the destructtion of the community he had previously visited.[43]

In subsequent passages, Friar Julian writes that Chinggis Khan, characterized therein as a prominent leader of the Tartars, initiated a swift military offensive targeting what Julian termed the "Persian realm" (a designation likely referring collectively to Muslim powers, particularly the Khwarazmians, given contemporary sources' frequent use of "kingdom of Persian" for the Khwarazmian Empire and "king of the Persians" for its sultans),[44] with the objective of resolving existing protracted disputes between the involved entities. This venture was reportedly motivated by the objective of resolving existing protracted disputes between the two entities.[45] With regard to this, the account indicates that this campaign resulted in a decisive and widely acknowledged victory, leading to the complete subjugation of the Persian state under his authority (Mongol Invasion of Khwarasmian lands between 1219–1221).

---

[38] Friar Julian, 2018.
[39] Jackson, 2018, 19.
[40] Friar Julian, 2018.
[41] Jackson, 2018, 19.
[42] Curta, 2008, 10.
[43] Friar Julian, 2018.
[44] Jackson, 2018, 146, 160, footnote 99.
[45] Friar Julian, 2018.

Friar Julian also reports that leveraging these preceding successes, Chinggis Khan's ambition intensified.

> "*Rendered bolder by these events and deeming himself stronger than all on earth, he commenced his advance against kingdoms, proposing to subjugate the entire world to himself*" (Friar Julian, 2018)

In this respect, believing himself to be without equal in the world, he embarked on a project to establish universal dominion and extend his rule over all kingdoms. However, the idea that the Khan's actions were propelled by an aspiration for universal rule, a view supported by Friar Julian and many modern historians, exists alongside the strong probability that the concept of a divine mandate for world dominion originated during Chinggis Khan's lifetime.[46]

Friar Julian recounts that upon reaching Cuman territories, Mongol forces decisively defeated them[47] subsequently integrating their lands into the nascent empire; this victory likely corresponds to the Battle of the Kalka River in 1223, preceding the more intensified Mongol campaigns against the Cumans from 1236 to 1242. Following this, the Mongol armies advanced towards *Magna Hungaria*, recognized as the ancestral territory of the Hungarian people. Here, they engaged in an extended period of conflict with the local populace. According to the narratives shared by the pagan Hungarians encountered by Friar Julian, this fierce struggle persisted for fourteen years before the Mongols finally achieved victory in the fifteenth year.[48]

Friar Julian's letter also incorporated a very crucial document, namely an ultimatum addressed to King Béla IV of Hungary. Although Julian's account does not explicitly identify the sender, the report posits its potential origin from either Batu Khan, Chinggis Khan's grandson and founder of the Golden Horde, or from Ögedei Khan, Chinggis's son and the Great Khan at the time.[49] Julian states that he received this document from (Yuri Vsevolo-

---

[46] Maiorov–Pow, 2024, 10. This article offers significant insights as a historiographical investigation into the genesis of the Mongol understanding of universal rule.
[47] Friar Julian, 2018.
[48] Friar Julian, 2018. Contrary to Riccardus's account, which posits a Magyar–Mongol alliance culminating in victory over fifteen kingdoms subsequent to the Magyars' purported defeat by the Mongols, the conflict between the Magyars and the Jochids indicates that hostilities were likely concentrated in the border regions of "Great Hungary" (Hautala, 2016, 188).
[49] Friar Julian, 2018, footnote 43.

dovich), the Duke of Suzdal, who had acquired it from imprisoned Mongol emissaries whom Julian himself reportedly saw. This documented chain of custody, particularly Julian's personal sighting of the envoys, thus served to corroborate the letter's authenticity, directly linking it to the Mongol court and its regional representatives. The letter itself was reportedly composed in the Tartar language using a non-alphabetic script; its contents were rendered intelligible to Julian through the interpretation provided by a Cuman individual.[50] The ultimatum reads as follows:

> *"I, Chayn, representative of the heavenly king, to whom he gave power over the earth to exalt those submitting to me and to humble those opposing, I wonder about you, King of Hungary, that although I have already sent emissaries to you for the thirtieth time, why you send none of them back to me; but you neither send your messengers nor letters back to me. I know that you are a rich and powerful king, and you have many soldiers under you, and you alone govern a great kingdom. And therefore, you subject yourself to me with difficulty of your own will; it would be better and more salutary for you, however, if you would subject yourself to me of your own will! I have understood moreover that you hold the Cumans, my servants, under your protection. Wherefore I command you that you do not keep them with you hereafter, and that you do not have me as an adversary to you on account of them! For it is easier for them to escape than for you, because they, traveling without houses but with tents, can perhaps escape. You however dwelling in houses, having castles and cities, how will you flee my hands?"* (Friar Julian, 2018)

The content of the ultimatum provides valuable insights into the Mongol perspective, their diplomatic norms (or the contrast with European expectations), and their immediate demands and threats. The opening declaration, identifying the sender as the "representative of the heavenly king" vested with universal authority to elevate the submissive and humble the defiant, encapsulates the core Mongol justification for their conquests, grounded in a belief in a divinely sanctioned mandate to govern the world. This ideological foundation is discernible in other surviving Mongol ultimatums like the one

[50] Friar Julian, 2018.

allegedly sent to Holy Roman Emperor Frederick II by the Mongols in 1238[51] and became more explicitly articulated in communications dispatched to the West in the 1240s.[52] Such assertions served as a customary introduction in Mongol correspondence with foreign rulers, functioning to assert their claimed legitimate authority over all earthly kingdoms. Moreover, the expression of "wonder" at the King of Hungary's failure to respond to previous embassies (stated as the thirtieth and this is an expression, within the framework of diplomatic correspondence, that implies the closure of avenues for diplomatic compromise and constitutes a challenge) or dispatch his own envoys or letters operates as both a statement of grievance and an assertion of the Mongol expectation for prompt and obedient communication from other potentates. It frames the Hungarian king's lack of response less as a diplomatic oversight than as a potential act of defiance.

However, while appearing to constitute an acknowledgment of a formidable adversary, the explicit recognition of Hungary's wealth, power, military strength, and the King's independent rule paradoxically magnifies the Khan's inherent arrogance and unwavering confidence in demanding unconditional submission, effectively dismissing Hungary's demonstrated capabilities. This strategic presentation of voluntary submission as the "better and more salutary" option functions not as a genuine path toward negotiated settlement, but rather as a clear articulation of the Mongol operational paradigm of conquest, establishing a stark dichotomy solely between coerced integration into the Mongol Empire and inevitable violent annihilation.

A particularly significant demand within the ultimatum was the directive for King Béla IV of Hungary to cease providing refuge to the Cumans, whom the Khan explicitly designated as "my servants". This designation is highly revealing of the Mongol perspective, viewing conquered or displaced populations as their subjects, whose allegiance and location remained under Mongol jurisdiction irrespective of where they sought safety. Consequently, the demand for their expulsion constituted a direct challenge to Hungary's sovereign authority and its prerogative to grant asylum to the fleeing Cumans. However, King Béla IV disregarded this ultimatum and actively pursued a policy of strengthening relations with the Cumans. A notable instance

[51] Hautala, 2016, 192.
[52] Maiorov–Pow, 2024, 5–7. For the subject of Mongol ultimatums also look at Richard, 1973, 212–222.

occurred in 1239, when the Hungarian king granted refuge within his territories to a substantial group led by Kuthen (Köten, killed by the Hungarians in 1241), who had previously engaged in hostilities against the Mongols at the Battle of the Kalka River.[53] In this regard, this specific stipulation in the ultimatum concerning the protection of the Cumans evidences the Mongols' persistent and far-reaching pursuit of those who resisted or escaped their control and clearly establishes the non-negotiable nature of submission within the Mongol imperial order.

The ultimatum's concluding threat served as a potent articulation of Mongol military doctrine and inherent self-assurance. This was achieved by drawing a clear contrast between the nomadic lifestyle of the Cumans – whose potential for successful evasion the Khan explicitly acknowledged – and the fixed, sedentary existence of the Hungarians, anchored in permanent settlements such as houses, castles, and cities. This juxtaposition effectively conveyed Hungary's fundamental vulnerability to a highly mobile invading force. In this respect, the accompanying rhetorical question, "how will you flee my hands?", shows the perceived inevitability of conquest for a settled society unable to readily disperse and thus escape the swift and devastating operational reach of the Mongol armies. Consequently, this final point encapsulated the core message that resistance was futile, positioning Hungary's sedentary nature as a critical liability that rendered it an unavoidable target if the King chooses opposition over submission. However, in direct response to this Mongol ultimatum, King Béla IV of Hungary elected not to comply. Instead, he chose to persist in granting asylum to the Cuman refugees, as indicated previously, and in safeguarding his kingdom's autonomy. This act of defiance directly contributed to the Mongol invasion of Hungary in 1241. The ensuing military campaign witnessed the Hungarian forces suffering catastrophic defeats, most notably at the Battle of Mohi in April 1241, which resulted in the temporary subjugation of significant territories within the Hungarian realm under Mongol authority.[54] The concluding section of Julian's report presents a condensed overview of his own exploratory mission and the preceding expedition by the Dominican friar, Otto. This is followed

[53] Maiorov–Pow, 2024, 19; Korobeinikov, 2008, 389–390.
[54] Negyési, 1997, 296–310; Lendvai, 2021, 49–50; Jackson, 2018, 68–79; Korobeinikov, 2008, 389–390.

by final comments on the Tartars and concludes with the explicit statement that the letter's intention is to detail the "life, sect, and origin of the Tartars".[55]

IV

Based on the evidence presented in both of the aforementioned texts, Friar Julian's expeditions hold substantial historical significance, attributable to several principal factors. A primary contribution lies in his confirmation of the continued existence of Hungarians in *Magna Hungaria*. While earlier intimations of this eastern branch of the Hungarian people were present in oral traditions and vaguely implied in some written sources – characterized by scholars as "entirely medieval constructions"[56] – Friar Julian's mission provided the first-hand account of their presence, although its complete veracity calls for careful consideration.[57] Furthermore, Dominican Friar Julian's designation of *Magna Hungaria* may have influenced 13th-century Franciscan friars such as Johannes de Plano Carpini and William of Rubruck, who also identified Bashkiria as *Magna Hungaria*.[58] Beyond the terminology, Julian's observations concerning the Eastern Hungarians offered crucial insights for reconstructing the early history and migratory patterns of the Hungarian people, contributions that remain highly relevant for contemporary academic pur-suits in Hungarian history and cultural studies.

It is evident that a significant dimension of the historical importance of Friar Julian's letter derives from his role in providing an early warning regarding the impending Mongol expansion. His direct observations concerning the Mongol Empire's burgeoning power and military capabilities furnished European leaders, most notably King Béla IV of Hungary, with critical intelligence that could have facilitated the anticipation of and preparation for the Mongol invasion of Europe in 1241. However, despite the perceived urgency of Julian's report on the Mongol threat, this intelligence initially elicited an insufficient response from European rulers, including Holy Roman Emperor Frederick II and Pope Gregory IX, who were, as Vercamer

[55] Friar Julian, 2018.
[56] Berend–Urbańczyk–Wiszewski, 2013, 67–70.
[57] Berend–Urbańczyk–Wiszewski, 2013, 70.
[58] Carpini, 1996, 68, 82, 102; William of Rubruck, 2009, 138, 201.

notes, "intensely occupied amongst themselves".[59] This apparent lack of prioritization is notable, particularly given that Frederick II had reportedly received an ultimatum from Batu Khan as early as 1238, according to the account of French monk and chronicler Alberic de Trois-Fontaines.[60] Furthermore, Pope Gregory IX, who was likely aware of Friar Julian's report through intermediaries such as the Hungarian king's uncle, Berthold of Andechs, Patriarch of Aquileia,[61] simultaneously urged King Béla to participate in a Crusade against Frederick II.[62] This demonstrable lack of preparedness undoubtedly contributed to the calamitous Mongol invasion of Hungary in 1241. It was primarily in the aftermath of this devastating incursion that the Mongol threat was accorded the requisite seriousness across Europe.[63]

As noted in the introduction, Friar Julian's mission is commonly acknowledged for its contribution to documenting the presence of Hungarian communities in *Magna Hungaria* and for issuing some of the earliest alerts regarding the burgeoning Mongol threat. However, the broader religious and political milieu in which this mission unfolded has received comparatively less scholarly attention. A more comprehensive investigation of this wider context is needed, as it is crucial for illuminating Friar Julian's motivations and understanding the mission's full significance when analysed through the dual lenses of medieval Dominican missionary activity and the prevailing geopolitical landscape of the era.

The Dominican Order, to which both Friar Julian and Riccardus belonged, played a crucial role in advancing the missionary goals of the Papacy, which aimed to spread Christianity globally. These efforts gained significant momentum in the early 13th century. Successive Popes, including Innocent III, Honorius III, Gregory IX, and Innocent IV during the 13th century, demonstrated a strong commitment to the Papacy's mission of evangelizing non-Christian populations.[64] Their initiatives sought to integrate those identified as infidels and pagans into Catholic Christianity. This drive was fuelled by a dual purpose, particularly after the Fourth Lateran Council in 1215, involving the expansion of Christendom's geographical reach through the re-

[59] Vercamer, 2021, 236.
[60] Hautala, 2016, 192.
[61] Jackson, 2018, 68.
[62] Vercamer, 2021, 238.
[63] Jackson, 2018, 69–78.
[64] Ryan, 2017, xvii-xiv.

conquest of the Holy Land and the conversion of Eastern Christians, Muslims, Jews, and pagans, as the eschatological end times were perceived to be approaching.[65] Furthermore, as Christopher Tyerman observed concerning the Crusades against Muslims, conversion rather than conquest became a more appealing strategy for removing threats to Christendom. This shift occurred as Western Europeans gained a greater awareness of the world's scale, as well as its racial and religious diversity during the 13th century, coinciding with the limited success of military campaigns in achieving crusading objectives.[66] In this respect, Saint Francis, the founder of the Franciscan Order, travelled to Egypt to present the Christian message to the Ayyubid sultan, Malik Al-Kamil. Concurrently, following the Mongol invasions of Europe, the mission of the Mendicant Orders expanded to address the significant threat posed by the Mongols, leading to the selection of the first papal emissaries to the pagan Mongols from their ranks.[67]

Consequently, both the Dominicans and Franciscans were actively involved in promoting missionary endeavours aimed at extending Christian influence through outreach to distant territories and diverse populations. The Papacy specifically entrusted this task to these newly established mendicant orders. Founded by Saint Dominic in 1216, the Dominican Order emphasized preaching, intellectual training, and missionary work. These characteristics made the order particularly well-suited for disseminating Christianity beyond Europe's traditional borders by using logical arguments to persuade non-believers.[68] For this purpose, they would learn other languages as needed, enabling them to engage in debate and comprehend sermons.[69] In contrast to the military religious orders of the era, which were perceived as less effective in expanding Christianity, the Dominicans, alongside the Franciscan order founded in 1209, were expected to succeed in converting non-Christians. The mendicant orders thus received substantial support. For instance, in 1233, Gregory IX secured Emperor Frederick II's favourable disposition towards the Dominicans planning to preach in Lucera, a settlement of Sicilian Muslims established by the emperor in southern Italy.[70]

---

[65] Bird, 2017, 42.
[66] Christendom, 2006, 638–639.
[67] Jackson, 2018, 13.
[68] Stamatov, 2013, 70.
[69] Tolan, 2002, 233.
[70] Kedar, 1984, 137.

The Dominican Order was formally established within the Kingdom of Hungary in 1221, during the pontificate of Honorius III and the reign of King András II (Andrew II; d. 1235), father of King Béla IV. This development occurred shortly after the Order's foundation by Saint Dominic in 1216. The presence of Dominicans in Hungary was a direct consequence of the Order's general chapter meeting held in Bologna in 1221. Notably, Paul of Hungary (*Paulus Hungarus*), then a professor of Roman law at the University of Bologna, returned to his native country accompanied by four fellow Dominicans. While their initial presence was recorded in Győr, the Order's first priory in Hungary was formally established in Székesfehérvár. The Dominican Order experienced rapid expansion within Hungary during this period, successfully founding approximately 25 priories between 1221 and 1241.[71] Paul of Hungary initiated missionary endeavours directed towards the pagan Cuman people situated beyond the Carpathian Mountains. This mission aligned with a vision attributed to Saint Dominic (d. 1221), who was likely motivated by the Cumans' proximity as the nearest pagan group on Christendom's eastern frontier.[72] Driven by the desire to spread the Christian faith, he sought and received permission from Pope Innocent III to undertake a mission to the Cumans.[73] Concurrently, King András II of Hungary actively supported the expansion of the Dominican Order, particularly following his decision to expel the Teutonic Knights from Transylvania in 1225.[74]

On the other hand, prior to his accession to the throne in 1235, Béla IV, during his tenure as Duke of Transylvania from 1226, implemented a policy of territorial expansion targeting areas beyond the Carpathian range. A central element of this strategy consisted of fostering the missionary activeities undertaken by the Dominican Order in *Cumania*, located beyond the Carpathian Mountains, which commenced in the 1220s.[75] A significant event presenting this initiative occurred in 1227 when Bortz (also known as Burch or Boricius), a prominent Cuman chieftain, decided to convert to Christianity. Drawing upon Master Roger's *Carmen miserabile*, a principal eyewitness

[71] Curta, 2019, 491–492.
[72] Berend, 2001, 215.
[73] Spinei, 2008, 414.
[74] Curta, 2019, 564.
[75] Master Roger, 2010, 138, footnote 3.

source for the Mongol invasion (1241–1242) and the preceding political climate in the Hungarian Kingdom, it can be discerned that King Béla IV's response to the conversion of the Cumans was notably positive, reflecting his prevailing political and religious agenda:

> *"...hearing this, the king was filled with exceeding great joy, partly because a prince who hitherto was as equal to him was prepared to submit to his power and partly because he was thus able to fulfil his plan of winning so many souls for Jesus Christ.*" (Master Roger, 2010, 139)

Notwithstanding potential opposition among his magnates "to the emergence of the king's new allies who possessed significant military capabilities"[76] King Béla IV accommodated the Cumans on the recommendation of the Dominicans.[77] Empowered by authorization from Pope Gregory IX's papal legate, Archbishop Robert of Esztergom proceeded to the Cuman territories and officiated the baptism of Bortz and his followers in the presence of Béla IV. This event held dual religious and political importance, as Bortz concurrently acknowledged Béla's suzerainty. The subsequent establishment of a Cuman bishopric in 1227 or 1228 served to extend Hungarian secular influence into the regions inhabited by the Cumans.[78] Nevertheless, it is crucial to recognize that the conversion of the Cumans did not inherently lead to their automatic submission to Hungarian authority. The process of integrating the Cumans into Hungarian society subsequently created tensions, notably demonstrated by the killing of the Cuman leader Kuthen (Köten) on March 17, 1241, and the Cumans' leaving for Bulgaria only four weeks before the decisive Battle of Mohi.[79]

It can thus be argued that religious conversion and missionary activeities were integral components of King Béla IV's political objectives. Hungarian policies before the Mongol Invasion of 1241–1242 were largely directed

---

[76] Hautala, 2016, 195.
[77] Master Roger, 2010, 38, footnote 3. King Béla IV's daughter, Margaret (Margit, 1242–1270), who later became known for her sainthood and her association with *Margitsziget* (Margaret Island), was dedicated to a Dominican nunnery in 1245 in thanksgiving for the end of the Mongol Invasion. This act, however, does not signify the King's exclusive affiliation with the Dominican Order, as he also extended considerable support to the Franciscans (Niessen, 2016, 88–89).
[78] Kovács, 2005, 261.
[79] Lendvai, 2021, 52.

towards the consolidation and expansion of the Hungarian kingdom's influence across Central and Eastern Europe.[80] In this respect, the period of his reign preceding the Mongol onslaught was characterized by deliberate efforts to enhance royal authority, integrate peripheral territories into the kingdom's structure, and cultivate Hungary's standing as a preeminent Christian regional power. Therefore, his overarching goal was the establishment of a defensive buffer zone against external threats, particularly nomadic groups originating from the East, while simultaneously incorporating these lands into Hungary's expanding dominion. Through this strategic purpose, Béla sought to strengthen Hungary's frontiers and promote stability by integrating newly acquired regions into the political, economic, and spiritual fabric of the Hungarian kingdom, which was conceived as the protector of the Eastern frontier against perceived infidels. In this sense, Hungary's self-representation as the *Antemurale Christianitatis* (bulwark of Christianity)[81] would become firmly established through the Hungarians' genuinely strong resistance against the Mongols within Western Christendom, but its origins are to be found in the earlier construction of the image of the Kingdom of Hungary as the protector against Eastern pagans and the idea that the spread of religion served as a tool for this political objective.

Given the prevailing religious and political climate of the era, it is pertinent to observe that the Papacy formally endorsed the missionary efforts carried out by the Dominican and Franciscan orders through the issuance of the papal bull *Cum hora undecima* ('Since the eleventh hour') in 1235. This mission bull, addressed to friars active in and en route to mission fields in western Asia, was subsequently reissued by Pope Innocent IV in 1245. In the opening lines of this bull, the pope conveyed a sense of eschatological urgency and the need for renewed missionary activity, stating:

---

[80] Berend–Urbańczyk–Wiszewski, 2013, 441–442.

[81] According to János M. Bak, the notion that Hungary was left in isolation to defend the Christian West against external threats, although its precise origins and context remain somewhat unclear, appears to have been anticipated in a letter dispatched by King Béla IV to the apostolic See in 1242 (Bak, 2004, 118). This sentiment would subsequently be reasserted, often alongside complaints regarding the Hungarian Kingdom's solitary efforts in defending Christendom. For a comprehensive analysis of this concept and the aforementioned letter within the broader context of King Béla's rule and the influence of frontier ideology on the consolidation of Hungarian royal authority; see Berend, 2002, 195–215.

> *"Since the eleventh hour has come in the day given to mankind* [...] *spiritual men* [...] *must go forth again* [...] *to all peoples of every tongue and every kingdom to prophesy because* [...] *the remnant of Israel will not be saved until* [...] *the fullness of peoples first enter' the kingdom of heaven"* (Ryan, 2000, 249; Schmieder, 2000, 259–265)

The denomination of *Cum hora undecima* carries significant symbolic biblical resonance, directly referencing the concept of the "eleventh hour" found in the Gospel of Matthew (20:6). This signifies a critical, final juncture for salvation before its opportunity closes, thus serving as a compelling call for the immediate and widespread expansion of Christian evangelization. This also reflects the Papacy's broader objective of propagating Christianity as a preparatory measure in anticipation of the Second Coming and heightens the sense of temporal pressing necessity concerning religious and spiritual preparedness. It is significant that this papal bull was promulgated around 1235, a period that approximately coincided with King Béla IV's sponsorship of Dominican missions, though it was not specifically directed towards *Magna Hungaria*. Situated within this timeframe, the bull mirrored the Church's ambition to broaden its geographical reach while concurrently addressing the growing menace posed by the Mongol Empire. From a political standpoint, these missions were closely connected to King Béla IV's efforts to fortify Hungary's Christian identity in the face of increasing external threats.

In sum, the convergence of religious objectives, potent symbolic meanings, and pragmatic political considerations offers a far richer understanding of Friar Julian's mission. It emerges as far more than an isolated act of exploration or evangelization, appearing instead deeply embedded within the intellectual and strategic currents of the medieval world. The missionary impulse of Latin Christendom toward pagan populations, the Papacy's eschatological expectations, and King Béla IV's strategic aim of consolidating a Christian frontier against eastern threats intersected within the wider framework of Dominican activity carried out in the service of papal policy.

The perception of the Mongols as possible harbingers of the apocalypse further intensified the perceived necessity of conversion and political consolidation. Conversion was conceived as a means of securing souls before the anticipated end times, while the strengthening of Christian polities such as Hungary functioned as a defensive bulwark against the enemies of the

faith. Julian's reports, which attested to the existence of the eastern Hungarians and warned of the approaching Mongol danger, would therefore have been interpreted within this complex context, demonstrating the mission's importance for the spiritual and temporal safeguarding of Christendom. In this sense, recognizing this intricate interplay of religious belief, symbolic interpretation, and political strategy remains essential for a full appreciation of the broader significance of Julian's pioneering mission within the interconnected religious and geopolitical landscape of the 13th century.

References

Sources

Master Roger = Rady, M. – Veszprémy, L. – Bak, J. M. (Eds.), *Gesta Hungarorum* (English edition). Budapest, 2010.

Carpini = Giovanni da Pian del Carpine, *The Story of the Mongols: Whom We Call the Tartars*. Trans. Hildinger, E. Boston, 1996.

Constantine Porphyrogenitus = Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Vol. 1. Ed. Moravcsik, Gy., English trans. Jenkins, R. J. H. New York 1967.

Friar Julian = Friar Julian, *Letter on the Life of the Tartars (1238)*. Ed. Pow, S., 2018. https://postponed-world-conquest.spbu.ru/en/friar-julians-letter.html.

Friar Riccardus = Friar Riccardus. The Matter of Magna Hungaria, (c.1236). Ed. Pow, S., 2018. https://postponed-world-conquest.spbu.ru/en/friar-riccardus.html

Memoria Seculorum = Godfrey of Viterbo, *Memoria Seculorum*. Pertz, G. H. et al. (Eds.). *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptores SS, Tom. 22. Hannoverae, 1872, 94–106.

William of Rubruck = *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253–1255*. Trans. Jackson, P., Eds. Jackson, P. – Morgan, D. Indianapolis, 2009.

Aydın, M. (2021). Hatıralarda Kalan Soydaşları Aramak: Macar Rahip Julian'ın Büyük Macaristan Yolculuğu. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* 3(1), 1–26.

Bachrach, B. S. (1973). *A History of the Alans in the West: From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages*. Minnesota Monographs in the Humanities 7. Minnesota.

Bak, J. M. (2004). Hungary and Crusading in the Fifteenth Century. Housley, N. (Ed.), *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*. Minneapolis, 116–127.

Berend, N. (2001). *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000–c.1300*. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought: Fourth Series 50. Cambridge.

Berend, N. (2016). Hungary, 'The Gate of Christendom'. Abulafia, D. – Berend, N. (Eds.), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*. Abington, 195–215.

Berend, N. – Urbańczyk, P. – Wiszewski, P. (2013). *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c.900–c.1300*. Cambridge.

Bird, J. L. (2004). Crusade and Conversion after the Fourth Lateran Council (1215): Oliver of Paderborn's and James of Vitry's Missions to Muslims Reconsidered. *Essays in Medieval Studies* 21, 23–47.

Curta, F. (2008). Introduction. Curta, F. (Ed.), *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2. Leiden–Boston, 1–12.

Curta, F. (2019). *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Vol. 1. Brill's Companions to European History 19. Leiden–Boston.

Czeglédy, K. (1943). Magna Hungaria. *Századok* 77, 277–306.

Dienes, M. (1937). Eastern Missions of the Hungarian Dominicans in the First Half of the Thirteenth Century. *Isis* 27(2), 225–41.

Dörrie, H. (1956). *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237): und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*. Göttingen.

Fiedler, U. (2008). Bulgars In The Lower Danube Region. A Survey Of The Archaeological Evidence And Of The State Of Current Research. Curta, F. (Ed.), *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2. Leiden–Boston, 151–236.

Green, N. (2019). Introduction. Green, N. (Ed.), *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*. Berkeley, 1–71.

Grinevetsky, S. R. – Zonn, I. S. – Zhiltsov, S. S. – Kosarev, A. N. – Kostianoy, A. G. (2015). *The Black Sea Encyclopedia*. Berlin–Heidelberg.

Guzman, G. G. (1996). European clerical envoys to the Mongols: Reports of Western merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231–1255. *Journal of Medieval History* 22(1), 53–67.

Györffy, Gy. (1986): *Julianus barát és a napkelet fölfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Fordította Györffy György és Gy. Ruitz Izabella*. Budapest.

Hautala, R. (2016). Early Hungarian Information on the Beginning of the Western Campaign of Batu (1235–1242). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69(2), 183–199.

Hautala, R. (2016). Report of Friar Richardus on the Discovery of "Magna Hungaria" (beginning of 1236). Hakimov, R. S. i td. (Ped.), *Istoriâ tatar Zapadnogo Priural'â,* Tom. 1. Kočevniki Velikoj stepi v Priural′e. Tatarskie srednevekovye gosudarstva. Kazan′, 330–340.

Jackson, P. (2018). *The Mongols and the West: 1221–1410*. Abingdon.

Jones, W. R. (1971). The Image of the Barbarian in Medieval Europe. *Comparative Studies in Society and History* 13(4), 376–407.

Kedar, B. Z. (1984). *Crusade and Mission: European Approaches toward the Muslims*. New Jersey.

Klaniczay, G. (2011). The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century. Klaniczay, G. – Werner, M. – Geczer, O. (Eds.), *Multiple Antiquities – Multiple Modernities: Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*. Frankfurt–New York, 185–212.

Klima, L. (1995). The linguistic affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and their ethnogenesis (early 4th millennium BC-late 1st millennium AD), 1–51. http://mek.niif.hu/01700/01794/01794.pdf.

Korobeinikov, D. (2008). A broken mirror: the Kıpçak world in the thirteenth century. Curta, F. (Ed.), *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2. Leiden–Boston, 379–412.

Kovács, S. (2005). Bortz, A Cuman Chief in the 13th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58(3), 255–266.

Lendvai, P. (2021). *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat*. Princeton.

Maiorov, A.V. & Pow, S. (2024) To “Conquer Rome and beyond Rome”: The Mongol ideology of world domination in Medieval reality and imagination. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1, 3–38.

Négyesi, L. (1997). A Muhi csata, 1241. április 11. *Hadtörténelmi közlemények* 110(2), 296–310. (Turkish Translation Dilbaş, G. (2013). Muhi Muharebesi (11 Nisan 1241). *Tarih Okulu* XIV, 245–265.)

Németh, G. (1930). *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.

Niessen, J. P. (2016). Catholic monasticism, orders, and societies in Hungary centuries of expansion, disaster, and revival. Murzaku, I. A. (Ed.), *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*. London–New York, 86–109.

Özcan, A. T. (2010). Macar Papaz Julian’in 1237 Tarihli Moğol Raporu. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29(48), 89–99.

Richard, J. (1973). Ultimatums Mongols et Lettres Apocryphes: L’Occident et les motifs de guerre des Tartares. *Central Asiatic Journal* 17(2/4), 212–222.

Rimanyi, A. (2018). Closing the steppe highway: A new perspective on the travels of Friar Julian of Hungary. *Annual of Medieval Studies at CEU* 24, 99–112.

Ryan, J. D. (2000) To Baptize Khans or to Convert Peoples? Missionary Aims in Central Asia in the Fourteenth Century. Armstrong, G. – Wood, I. N. (Eds.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Turnhout, 247–257.

Ryan, J. D. (2017). Introduction. Ryan J. D. (Ed.), *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions*. London–New York, xvii-xiv.

Schmieder, F. (2000). *Cum hora undecima*: The Incorporation of Asia into the *orbis Christianus*. Armstrong, G. – Wood, I. N. (Eds.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. International Medieval Research 7. Turnhout, 259–265.

Sebők, F. (2024). The Mongol Invasion of Hungary in 1241–1242: New Perspective. *Faces of War* 1, 17–26.

Sinor, D. (1952). Un voyaǵeur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Honǵrie. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14(3), 589–602.

Spinei, V. (2008). The Cuman Bishopric – Genesis And Evolution. Curta, F. (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2. Leiden–Boston, 413-456.

Stamatov, P. (2013). *The Origins of Global Humanitarianism: Religion, Empires, and Advocacy*. Cambridge.

Tolan, J. V. (2002). *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*. New York.

Tyerman, C. (2006). *God's War: A New History of the Crusades*. Cambridge.

Vercamer, G. (2021). The Mongol Invasion in the Year 1241 – Reactions among European Rulers and Consequences for East Central European Principalities. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 70(2), 227–262.

Küresel Hristiyan vizyonu ile kayıp yurt arayışı arasında: Rahip Julian'ın *Magna Hungaria* misyonu
Genişletilmiş özet

Bu çalışma, 13. yüzyılda Macar Dominiken rahibi Julian'ın (*Julianus barát*) *Magna Hungaria*'ya yönelik misyon faaliyetlerini ve buna ilişkin birincil kaynakları, yalnızca "kayıp soydaşları bulma" amacıyla yapılmış bir keşif girişiminin göstergeleri olarak değil, aynı zamanda kimlik, misyon, sınır siyaseti ve Moğol tehdidi eksenlerinde şekillenen ve farklı veçhelere sahip bir tarihyazımsal olgu olarak değerlendirmektedir. Çalışma, temel olarak iki tane birincil kaynağa dayanmaktadır. Bunlardan biri, rahip Riccardus'un *De facto Ungarie magne* (1236 civarı) ve diğeri ise rahip Julian'ın ikinci misyon faaliyetinin ardından kaleme aldığı *Epistula de vita Tartarorum* (1238 civarı) başlıklı metinlerdir. Bu iki metin birlikte okunduğunda, Julian'ın "Doğu Macarları" (*Keleti magyarok*) ile temas kurma çabasının, Papalığın Hristiyanlığı yayma misyonu ve IV. Béla (1235–1270) döneminde Macar Krallığı'nın doğu sınırını tahkim etmeye dönük politik hedefleriyle iç içe geçtiği görülür.

Çalışmanın ilk bölümleri, Riccardus'un raporunun sunduğu güzergâh ve anlatı örgüsünü ayrıntılandırarak Julian'ın misyon yolculuğunu kronolojik olarak yeniden kurmayı hedeflemektedir. Riccardus'un metni, önceki Dominiken misyon faaliyetlerini (özellikle Otto'nun başarısız misyonu) anarak Julian'ın misyonunun istisnai niteliğini vurgulamaktadır. Julian'ın İstanbul üzerinden Karadeniz'e açılıp Tmutarakan hattına ulaşması, ardından *Alania* üzerinden ilerlemesi ve nihayet İdil çevresinde *Magna Hungaria*'ya varmasına ilişkin verilen bilgiler ve yapılan yorumlar, o dönemin bir Macar Dominiken rahibi tarafından hem coğrafi hem de kültürel "sınır bölgeleri"nin nasıl tasvir edildiğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Riccardus'un anlatısı, Julian'ın başarıya ulaşmasını çoğu zaman beklenmedik karşılaşmalarla, yerel aracılarla ve özellikle dil üzerinden kurulan yakınlıkla açıklar. Doğu

Macarları ile aynı dili konuşabilme, Julian'a yalnızca iletişim kolaylığı sağlamamıştır. Daha önemlisi, Julian'ın gözünde "ortak köken" fikrinin somut bir niteliğe kavuşmasına ve Julian'ın bilgi edinmeye yönelik araştırma ve soruşturmasını derinleştirmesi ve meşrulaştırmasına imkân tanımıştır. Bu noktada "ortak köken" bilgisinin iki tarafça da hatırlanıyor olmasına yönelik iddia (Karpat Havzası'ndaki Macarlar ile Volga çevresindeki topluluklar) Macarların tarihsel sürekliliğini meşrulaştırmak açısından da önem arz etmektedir.

Bununla birlikte Riccardus'un metni, Doğu Macarlarını, bir anlamda, "ortak köken" dolayısıyla adeta "ılımlı paganlar" şeklinde resmederken, eşzamanlı biçimde Orta Çağ Latin Hristiyan zihniyet dünyasındaki medeni/barbar ikiliğini de yeniden üretir. Paganlığın "barbarlık" ile özdeşleştirilmesi, beslenme biçimi ve yaşam tarzı üzerinden yapılan betimlemelerde açıkça görünür. Makale, bu söylemsel çerçevenin yalnızca etnografik bir ayrıntı değil, aynı zamanda misyonerlik hedefini (ihtida etmesi mümkün Pagan) ve Latin Hristiyanlığı'nın kendine ilişkin tanımını (medeniyet taşıyıcısı) güçlendiren bir anlatı stratejisi olduğunu ileri sürer. Bu bağlamda Julian'ın misyon faaliyeti, salt coğrafi bir bulgu olmaktan çıkar ve Hristiyan evrenselliğinin sınır bölgelerinde nasıl oluşturulmaya çalışıldığına dair bir örnek haline gelir.

Çalışmanın ikinci önemli boyutunu, Julian'ın 1238 tarihli mektubunun ortaya koyduğu Moğol imgesi ve tehdidi oluşturmaktadır. Julian'ın ikinci misyon girişiminde *Magna Hungaria*'nın Moğollar tarafından tahrip edildiğini öğrenmesi, metnin tonu ve içeriğini doğrudan belirlemiştir. Julian için artık mesele yalnızca soydaşlara ulaşmak değil, yaklaşan Moğol saldırısına dair bilgi üretmek ve bu bilgiyi Avrupa'ya taşımaktır. Mektupta aktarılan Moğol ültimatomu, Moğol imparatorluk ideolojisini "evrensel hükümranlık" iddiası üzerinden tanımlar. Bu anlamda, Moğol hakimiyetine itaat etmeyenlerin tehdit edilmesi ve koşulsuz teslimiyet talebi, Moğolların, en azından retorik olarak, diplomatik pazarlığa kapıları kapattıklarını da gösterir. Özellikle Kumanların Macar topraklarında himaye edilmesine karşı gösterilen tepki, Moğolların, yıkıcı istilalarından kaçan veya bunlara direnenleri de kendi boyundurukları altına mutlak şekilde girmesi gereken topluluklar olarak gördüklerini ve bu nedenle de Kumanları himaye eden Macarların egemenliğine doğrudan meydan okuduklarını gösterir. Böylece, IV. Béla'nın bu tehdide rağmen Kumanlarla ilişkileri güçlendirmesi, 1241–1242 felaketinin arka planındaki siyasal kararlar zincirini anlamak açısından da önem taşır.

Çalışmanın üçüncü ve en önemli yönünü, Julian'ın misyonunun değerlendirmesine tarihyazımsal bir derinlik kazandırma iddiası oluşturmaktadır. Bu bağlamda Julian'ın misyonunu belirleyen üç temel motivasyon bir arada ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, Dominikenler ve Fransiskenler gibi dilenci (mendicant) tarikatların Hristiyanlığı küresel düzeyde yayma programı ve bunun Papalığın Hristiyanlığın yayılmasına ilişkin kendi politikası ve Kıyamet beklentisinin yarattığı eskatolojik havayla örtüşmesidir. İkincisi, özellikle IV. Béla'nın Macar Krallığı'nın doğu sınırı-

nı Hristiyan bir "tampon" bölge olarak tahkim etme stratejisi ve bunun Macar Krallığı'na yönelik *Antemurale Christianitatis* (Hristiyanlığın kalesi) anlayışının Yeni Çağ'dan çok önce görülen erken bir imgesi olmasıdır. Üçüncüsü, Avrupa'da Moğolların muhtemel kıyamet habercileri olarak algılanmasıyla güçlenen zaruri ve acil savunma ihtiyacının Julian'ın raporunun içeriğini belirlemesidir. Bu çerçevede Julian'ın misyonu ve buna ilişkin burada değerlendirilen metinler, yalnızca dönem hakkında bilgi kaynağı belgeler şeklinde görülmemelidirler. Daha önemlisi, bunlar tarihyazımsal bir perspektifle dini, politik ve sembolik anlamların kesiştiği bir bağlamda üretilmiş anlatı stratejilerine dayanan metinler olarak değerlendirilmelidir. Böyle bir okuma, rahip Julian'ın misyonunun tarihsel önemini hem Orta Çağ Avrupası'nın Asya'ya açılımında erken bir örnek, hem de 1241–1242 öncesi Latin-Hristiyan dünya-siyasetinin potansiyellerini ve sınırlılıklarını açığa çıkaran bir olgu olarak eleştirel biçimde irdelemeyi sağlayacaktır.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 219–234
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.12 · CC BY-NC 4.0

AN INDETERMINATE SOJOURN: HUNGARIAN ARISTOCRATS IN THE BYZANTINE EMPIRE

Ali TİRALİ*

Amer savoir, celui qu'on tire du voyage!
(Charles Baudelaire, Le Voyage)

The Kingdom of Hungary occupied a particularly interesting position within medieval European diplomacy.[1] Medieval Hungary was, both culturally and politically, the intersection of the Byzantine, Central European, and steppe worlds. The kingdom was Catholic by religion, closely related to the seat of St. Peter, culturally closer to the steppe peoples, and had close ties with the Byzantine Empire. Until the late 12th century, it was the only well-established kingdom-tier political power in the north-western borders of the Byzantine Empire. The Great Hungarian Plain made up the core territory of Hungary, yet it was also a region of considerable importance for the Byzantines. In the collective memory of the Byzantine *literati*, this plain was the land of the Huns. In the subsequent centuries, the empire kept a close eye on the Avars who dominated it. Furthermore, the Magyar tribes who played a central role in the ethnogenesis of the Hungarian nation were familiar to them since they had lived in the steppes of Etelköz. The Byzantine diplomatic tradition was always meticulous and suspicious about the steppe populations in the north of the Empire. On the other hand, because of the Roman heritage and the Orthodox Church, the Byzantine Empire was a political and spiritual centre of attraction for all societies in its immediate vicinity. Due to this particular aspect, Constantinople was the focal point of the Hungarian élite, and several Hungarian aristocrats went to the Byzantine Empire.

* Dr., İstanbul, Türkiye; ORCID ID: 0000-0002-1884-0433; alitirali@hotmail.com

[1] I thank Professor Emeritus Paolo Odorico (EHESS) for his valuable comments on this article.

This paper provides an overview of the Hungarian nobles who lived in the Byzantine Empire for several reasons. These individuals left their native country and visited or settled in the Byzantine Empire to establish or strengthen diplomatic relations, to marry into the Byzantine aristocratic families, to seek refuge there, or to live there after being taken captive. Hence, in the first group, it can be noted that the earliest ones were to lay the diplomatic foundations of the relations between Hungary and the Byzantine Empire and to establish contact with the centre of Orthodox Christianity, which had a strong spiritual influence even to the borders of Central Europe at that time. As can be seen, the first Hungarian aristocrats who came to Constantinople were baptised in this city. Subsequently, Hungarian princes involved in struggles for the throne and Hungarian princesses married into the imperial dynasties resided in the Byzantine Empire. Finally, individuals whose reasons for coming to the Byzantine Empire were radically different from those listed above, namely the Hungarian nobles who were captured in war and brought to the Empire and deprived of their freedom, could be added to this list. In this article, the term aristocrats is used in a general sense to include both members of the royal family and individuals from various strata of the nobility.[2]

Who were the first Hungarian aristocrats to visit the Byzantine Empire? The Byzantine diplomatic manual *De Administrando Imperio* mentioned two names: Termatzous (Τερματζους) and Boultzous (Βουλτζους).[3] Termatzous was the grandson of the Grand Prince Árpád and a non-ruling member of the dynasty. Boultzous bore the traditional Hungarian title of *karchas* and was apparently not a member of the House of Árpád. Moravcsik dated this voyage around the year 948.[4] In the *Synopsis Historiarum* of Ioannes Skylitzes, there is a longer and different narrative. According to Skylitzes, Boulosoudes (Βουλοσουδὴς) and Gylas (Γυλᾶς), two Hungarian chieftains, travelled to Constantinople one after another, but not together, to

[2] For a general overview of Byzantine-Hungarian relations, see Gyula Moravcsik's *Byzantium and Magyars* and Ferenc Makk's *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the Twelfth Century*. Moravcsik's *Byzantinoturcica* is an indispensable manual for every study on the Byzantine relationship with steppe nomads. It is also worth mentioning here *Mobility and Migration in Byzantium: A sourcebook*, a very useful volume about the question of mobility and migration in the Byzantine Empire.
[3] Porphyrogenitus, 1967, 178–179.
[4] Jenkins, 1967, 153.

receive baptism. Both received the Byzantine title of *patrikios* after baptism. According to the author, when Gylas returned to Hungary, he continued to live as a devout Christian and had a peaceful relationship with Byzantium.

Furthermore, he brought Hierotheos, the Bishop of *Tourkia,*[5] with him on his return to his country. However, Boulousoudes "violated his covenant with God" (returned to paganism) and continued to raid the Byzantine territory. Boulousoudes was killed by Otto I (r. 936–973) after the Battle of Lechfeld (955), in which the Hungarian forces were crushed by the imperial army.[6]

Both Boultzous and Boulousoudes are Greek renderings of the Hungarian name Bulcsú and refer to the same person. The *Gesta Hungarorum* detailed his military exploits and death alongside Lél.[7] Termatzous, however, was mentioned only in *De Administrando Imperio*. Gylas, a Hungarian title (*gyula*) rather than a personal name, likely referred to a ruler of Transylvania and was distinct from Termatzous. Thus, Termatzous remained an obscure figure known only from *De Administrando Imperio*.

The brief visits of Hungarian aristocrats to Constantinople, including those with Bulcsú or soon after, reflected the fundamental concerns of Hungarian society during their settlement and Christianization in the mid-10th century. However, Hungary turned towards Catholicism under Géza and Vajk, who would later become King Saint Stephen (István I), and the Byzantine religious influence in the country would decrease. This situation would not prevent the Kingdom of Hungary and the Byzantine Empire from having complex political struggles and alliances.

Although religious influence declined, the political influence of the Byzantine Empire in Hungary continued, especially increasing from the 12th century onwards. Hungarian princes seeking the throne solidified this connection further by choosing the Byzantine Empire as their place of exile. Prince Álmos was the first of these pretenders. This pretender, who was blinded by King Kálmán (r. 1096–1116), along with his son Prince Béla (later King Béla II) went as a refugee to the court of Emperor Ioannes II with a group of followers. The example of Álmos was later followed by *ispán* Bors.

---

[5] In 9th and 10th century Byzantine sources, the terms *Tourkoi* and *Tourkia* always refer to the Hungarians and their country.
[6] Skylitzes, 1973, 239.
[7] Kézai, 1999, 91–97.

Bors was proclaimed king along with *ispán* Ivan in 1128, because of the illness of King István II. However, when the king recovered, he beheaded Ivan, and under these circumstances, Bors managed to save his life by escaping to Byzantium.[8]

In the same period, the dynastic marriages between the Byzantine Empire and the Kingdom of Hungary began. Three Hungarian princesses were married to Byzantine emperors: Piroska-Eirene, the first Byzantine Empress of Hungarian ancestry, left more historical traces than the other two. The second was Princess Maria, originally called Margit, who was married to Isaakios Angelos. The last of these empresses was Anna of Hungary, wife of Andronikos II Palaiologos.

Piroska, who would later become an Eastern Orthodox Saint, was the daughter of King László I of Hungary (r. 1077–1095). In 1105 she was married to Ioannes Komnenos, who would later become the emperor Ioannes II Komnenos of Byzantium (r. 1118–1143). She took the name Eirene upon her marriage, a Greek name meaning peace, often given to foreign princesses.[9] She was described as a modest and moderate woman by the historian Ioannes Kinnamos.[10] She is mostly remembered for her patronage of Christ Pantokrator Monastery, and there are few references to her in contemporary Byzantine chronicles. However, she must have had a strong impact as the first bride to come to Constantinople from the Catholic world and as a principal figure of the zenith of Byzantine-Hungarian relations. Her son Manuel I (r. 1143–1180) was an admirer of European culture and fashion in the Byzantine Empire, contrary to the cultural traditions of the empire, and a statesman particularly interested in Hungarian politics. This interest likely stemmed not only from his geopolitical goals but also from an awareness passed down from his mother. In a poem written after the death of Empress Piroska-Eirene, Theodoros Prodromos praised her as the "lady of all the Western Peoples".[11]

---

[8] *Illuminated Chronicle*, 2018, 294–295. See also Makk, 1989, 25. Bors seems to be sometimes confused with Boris Kalamanos; however, Makk convincingly explains that Boris and Bors are different individuals.

[9] Ruth Macrides challenges this idea by stating that the popularity of the name Eirene among the foreign brides of the Komnenoi could be related to the memory of Eirene Doukaina, wife of Alexios I. See Macrides, 1992, 276–277.

[10] Kinnamos, 1836, 9–10.

[11] Lau, 2019, 148.

The second princess from Hungary to marry a Byzantine Emperor was Maria. Her original name was Margit, and she was the daughter of Béla III (r. 1172–1196) and Agnes of Antioch. Maria married the emperor Isaakios II Angelos (r. 1185–1195 and 1203–1204) as a condition of the Hungarian-Byzantine peace of 1185, and she was subsequently brought to the regions of Niš and Braničevo, which were recently occupied by Hungarians. This territory was regarded as her dowry to the Byzantine Empire. It seems that their marriage was not approved by many. For example, the historian Nicetas Choniates implied that he disapproved of the marriage between Princess Margit and Emperor Isaakios II Angelos because the bride was less than ten years old when she was betrothed to the emperor. There were no details on the life of Maria as the Empress of Byzantium; however after the death of Isaakios II Angelos, she was married to Marquis Boniface of Montferrat (r. 1192–1207, King of Thessaloniki 1205–1207), from the Italian noble house of Aleramici, who was among the leaders of the Crusaders in the Fourth Crusade.[12] After the occupation of Constantinople, Boniface was proclaimed the King of Thessaloniki. Boniface pursued a careful propaganda policy to gain the support of the local Byzantine Greek population and declared Margit-Maria as queen and Manuel Angelos, son of Isaakios II and Margit-Maria, as heir apparent. In this way, he would gain an advantage over other Crusader commanders by presenting himself as a follower of Byzantine concepts of legitimacy. Choniates stated that he was warmly welcomed by the Thracians, Macedonians, and Thessalians. The author who described Boniface as a monster distinguished his wife from him and pointed out that after Boniface's death, the cities ruled by Margit-Maria as regent experienced some relief.[13] Georgios Akropolites wittily noted that eyewitnesses considered Margit-Maria strikingly beautiful.[14]

The last Hungarian bride of the Byzantine Empire was Anna of Hungary who was married to Andronikos II Palaiologos (r. 1282–1328), who was not the sole emperor, but the co-emperor at the time of their marriage. Anna was the daughter of King István V (r. 1270–1272) and Queen Erzsébet (of Cuman origin). Pachymeres presents her as the first-born daughter of "*King of Hungary and a very beautiful Cuman captive woman whom the King se-*

[12] Choniates, 1975, 598.
[13] Choniates, 1975, 636.
[14] Akropolites, 1978, 13.

lected for her beauty".[15] Anna died in 1281, while she was accompanying her husband during his campaign in Asia Minor; her place of death was likely the town of Nymphaion (Nif, today Kemalpaşa) near İzmir.[16] Hence, she did not survive to see her husband's rule as the sole emperor.

The Byzantine sojourn of Álmos and his son Béla was already mentioned. Their flight to Byzantium triggered a war between the Byzantines and Hungarians in 1127. However, this war ended in 1129, and Prince Béla succeeded the childless King István II in 1131. In addition, in the 1050s, two brothers of King Géza II (r. 1141–1162) took refuge in the Byzantine Empire. These pretenders were Prince István (future István IV) and Prince László (future László II). István married Maria Komnene, the niece of the emperor Manuel I.[17]

In the Byzantine-Hungarian War, the Byzantine army decisively defeated the Hungarians at the battle of Chramon Castle (present-day Banatska Palanka, Serbia), capturing many prisoners. Among these people, Kinnamos mentions Akousis and Keladis, whom he described as very remarkable men among the Huns. The author did not provide any information about the personal histories of these two Hungarian aristocrats and their lives as captives in Byzantium. The name Akousis clearly reflects the Hungarian proper name Ákos, and behind the name Keladis one could find the name Keled. Perhaps it can be speculated that the second person belonged to the Hungarian clan Gutkeled.[18] Kinnamos and Choniates mention other Hungarian nobles held captive in Byzantium, including Bagin (Βακχίνος), who became a captive after losing a duel with the emperor.[19] Kinnamos also records that Ioannes Kontostephanos and Andronikos Lampardas captured five Hungarian *župan*s and 800 soldiers.[20]

However, the most striking example of Hungarians in the Byzantine Empire was the young prince Béla-Alexios, who would be the future Béla III of Hungary. He was the son of King Géza II of Hungary. As narrated by Kinnamos, Emperor Manuel I Komnenos, who was the son of Ioannes II and Piroska-Eirene, sought to claim Hungary. For this purpose, the Hungarian

---

[15] Pachymeres, 1984, II: 413.
[16] Pachymeres, 1984, II: 628–629. See Footnote 5 in Pachymeres, 1984, II: 628.
[17] Choniates, 1975, 126; Kinnamos, 1836, 203. See also Efthymiadis, 2008, 21–28.
[18] Kinnamos, 1836, 11.
[19] Kinnamos, 1836, 110–112; Choniates, 1975, 92.
[20] Kinnamos, 1836, 274.

prince was brought to Constantinople and given the title of *despotes*. Manuel I renamed Béla as Alexios and betrothed him to his daughter Maria Komnene. Lacking a son, Manuel planned to designate his daughter Maria and son-in-law Béla-Alexios as his heirs, hoping their marriage would unite Byzantium and Hungary. To this end, Béla-Alexios ceded his patrimonial territory of Sirmium to the Byzantine Empire.[21] However, in 1169 Manuel I had a son (Alexios II) from his second marriage with Maria of Antioch and proclaimed him his co-emperor and successor. This led to the cancellation of the betrothal of Béla-Alexios and Maria Komnene. Subsequently, the Hungarian prince was married to Anna of Antioch, the sister-in-law of the emperor, and after the death of István III, he returned to his country as the king. Kinnamos stated that Béla-Alexios promised that he would be useful to the Emperor and the Romans for his lifetime.[22] Indeed, during the lifetime of Emperor Manuel I, Béla-Alexios (now Béla III of Hungary) continued to be a loyal ally of the Byzantine Empire. However, after the death of Manuel I, the child emperor Alexios II was enthroned under the regency of his mother Maria of Antioch. This short-lived regency ended with the coup d'état of Andronikos Komnenos (r. 1183–1185), the cousin of the late emperor Manuel I. Andronikos, who proclaimed himself as the regent of Alexios II (r. 1180–1183), imprisoned Empress Maria by accusing her of provoking King Béla III, her sister's husband by sending him letters which incited him to ravage the lands around Belgrade and Braničevo.[23] Independent of their veracity, these accusations showed that the Empress, her sister, and her sister's husband, were all seen as part of the same political network, regardless of their ethnic background. In this context, it is important to note that all three of these individuals were, at least in origin, foreigners and Catholics, and that one of the main events of the reign of Andronikos Komnenos, the Latin Massacre, took place during the same period. It was a period in which xenophobic and anti-Western ethos intensified in the Byzantine Empire, both among a section of the ruling elite and among the people. Finally, Prince Géza, the brother of Béla-Alexios and a pretender to the Hungarian throne, settled in

[21] Simpson, 2019, 192.
[22] Kinnamos, 1836, 287.
[23] Choniates, 1975, 267–268.

the Byzantine Empire in the 1190s, as a member of the Crusader Army of Emperor Friedrich I Barbarossa.[24]

Among the Hungarian aristocracy of the Byzantine Empire, the Kalamanoi family merits special attention. The founder of this family, Boris Kalamanos, claimed to be the son of King Kálmán of Hungary, but Kálmán, who divorced his mother Eufemia of Kyiv, never recognised Boris as his son because of her alleged adultery. Boris, who probably spent his childhood and youth in Kyiv, after an unsuccessful attempt to take over the Hungarian throne, came to Constantinople and became a member of the entourage of Ioannes II Komnenos.[25] During his stay in Constantinople, he was married to Arété Doukaina, a relative of the Komnenoi. He seemed to be respected as the legitimate king of Hungary in exile. Even after he died in 1156, his wife Arété continued to use the title *kralaina*, demonstrating this claim.[26] This family later served in the Byzantine bureaucracy for generations. His son, Konstantinos Doukas Kalamanos, known as Kalamanos the Younger, was described by Kinnamos as a handsome man who had an active role in military conflicts (τήν τε ὄψιν ἀγαθῷ καὶ δραστηρίῳ τὰ ἐς μάχας).[27] Konstantinos Doukas Kalamanos served as the Byzantine doux of Cilicia in the late 12th century. There is no information about his immediate descendants. Nonetheless, a certain Laskaris Kalamanos was mentioned in the History of Ioannes Kantakouzenos, active around 1330.[28]

Ioannes Kinnamos mentioned auxiliary Hungarian troops in the Byzantine armies. They were sent by Béla III for Emperor Manuel I's ambitious campaign in Western Asia Minor, which ended with the disastrous defeat at Myriokephalon (1176) against the Seljuk Turks.[29] Given the social structure of 12th-century Hungary, where elements of tribal aristocracy and feudalism still existed, these commanders were most likely Hungarian nobles. However, there was no reference to the identity of the commander of these Hungarian troops. Finally, Kinnamos mentioned a Hungarian aristocrat who had defected to the Byzantines; a certain Vasas or Vasak who reported the location of the Hungarian King during the siege of Zeugminon (1165),

[24] Makk, 1989, 122.
[25] Laurent, 1972, 35.
[26] Laurent, 1972, 36–37.
[27] Kinnamos, 1836, 216.
[28] Kantakouzenos, 1828, I: 399.
[29] Kinnamos, 1836, 299.

and his "Scythian and Tauroscythian" (i.e. Cuman and Russian) soldiers. The fate of this individual is unknown.[30]

As described in this study, a significant number of Hungarian nobles who came to the Byzantine Empire belonged to the Árpád dynasty, and the most common reason for their arrival was to receive support from the Byzantine Empire for their struggle for the throne of Hungary or to live as an exile in the Byzantine Empire if they were at risk in their country as a member of the dynasty. Apart from this, female members of the dynasty often came to Constantinople through dynastic marriages. The reason for the arrival of lesser nobles is defection or captivity in war. However, we know a lot more about the royal family's high-ranking nobles than we do about the regular aristocrats. We have almost no information about the life of lower-ranking Hungarian nobles in Byzantium.

Byzantine writings often portrayed the Hungarians as a semi-barbarian people. Even after the Hungarians converted to Christianity in the 11th century and the ruling families of Byzantium (under the Komnenos dynasty) and Hungary (under the Árpád Dynasty) formed marriage alliances, Byzantines still sometimes used derogatory language to describe the Hungarians. The Byzantine approach to Hungarians was similar to their approach to the Bulgars and Vlachs. In the Byzantine culture, the indicators of being civilised were Romanness and Christianity, and these aspects were inseparable.[31] So, the Hungarians became part of the Christian world via baptism, but they did not share the Roman style of life, which was the only way of becoming completely civilised according to the Byzantines; hence, they did not belong to the civilised world. Their history and alleged racial character put them into an intermediate position. Consequently, the cultural and confessional differences constructed a barrier between the Byzantine Empire and the Kingdom of Hungary. To understand this issue, it is important to consider the ongoing territorial conflict between Byzantium and Hungary in areas like Banat and Dalmatia. Border conflicts arose as both Byzantium and Hungary tried to control Serbia. Moreover, the uneasiness felt towards the Crusaders in the Byzantine Empire also triggered a negative view towards all Catholic peo-

[30] Choniates, 1975, 242.
[31] For a broader discussion of the issue see Malamut, 1999, 119–132.

ples.[32] Nonetheless, in the last decades of the Byzantine Empire, this approach was softened because Hungary was perceived as a strong ally against the Ottoman Turks.

In this sense, a comparison between the Hungarian and Seljuk élite may be significant. Until the 13th century, Byzantium functioned as a centre of attraction for both countries. Particularly, the Hungarian and Turkish pretenders perceived the Byzantine Empire as a power that might help their struggle for the throne. Furthermore, a noteworthy trait of Seljuk aristocracy in the Byzantine Empire is a concept developed by Rustam Shukurov, the "dual identity." The author explained that:

> "*Within a Christian environment, such individuals would self-identify as Christian, thereby deferring their Muslim identity. (...) Of course, such a paradigm is completely different from religious or cultural syncretism, which means the combination of the elements of differing worlds. Differing beliefs, languages, and modes of life seemingly were present unmixed in the mentality of such persons. Depending on the circumstances, one of the two parts of their dual self was activated while the other receded into deferred status*."[33]

The Seljuk sultans of Rūm, such as Kaykhusraw I (r. 1237–1246), Kayka'us II (r. 1246–1262), and Masʿūd II (r. 1284–1297 and 1303–1308) were baptised as Orthodox Christians and, in a certain period of their lives in exile, actively professed this confession. The Constantinopolitan period of Prince Béla-Alexios can be interpreted as a "dual identity", an experience similar to the experience of the Seljuks. The Hungarian prince, while apparently maintaining his Catholic faith, adopted a Greek name and embraced the Byzantine culture and identity. However, Béla-Alexios was the heirapparent of the Byzantine throne, and it is essential for a person in such a position to be an Orthodox Christian. Lukács, the archbishop of Esztergom of the period, was against Béla-Alexios' assuming the throne of St. Stephen as the successor of István III. His attitude was partly related to his suspicion of simony by Béla-Alexios and partly linked with his supposition that Béla-

[32] An episode in Choniates' narrative that illustrates the symbolic dimensions of anti-Hungarian sentiment in Byzantium has been discussed by Paolo Odorico. See Choniates, 1975, 151 and Odorico, 2011, 46.
[33] Shukurov, 2016, 134.

Alexios was Orthodox and he would increase the power of the Orthodox Church in Hungary.[34] His mother, Euphrosyne of Kyiv, was also Orthodox. Upon Manuel I's designation of Alexios as heir and the death of his brother, King István III, Béla-Alexios returned to Hungary as Béla III, reassuming his Hungarian identity.[35] He returned not only to Hungary but also to his Hungarian identity. The same Béla would not hesitate to raid Byzantine territory after Andronikos Komnenos' ascension to the throne. Nevertheless, he would proceed to arrange the marriage of his daughter Margit to another member of the Byzantine imperial family.

In the beginning of the 13th century, which began with the disaster of the Fourth Crusade (1204) for the Byzantines, the Byzantine Empire started to lose its distinct position in the perceptions of neighbouring populations. In this turbulent period, when the ruling élite of the Byzantine Empire lost Constantinople to the Crusaders and took refuge in Nicaea, a Hungarian King visited this court. King András II of Hungary, participating in the Fifth Crusade, travelled overland through former Byzantine territory on his way home from the Holy Land in 1218. He arranged a marriage between Maria Laskarina, daughter of Emperor Theodoros Laskaris of Nicaea, and his son, the future King Béla IV. The Byzantine princess travelled to Hungary with her father-in-law.[36] The re-establishment of Bulgaria as an independent kingdom in 1185 and the rise of Serbia under Stefan Nemanja (r. 1166–1196) severed the critical Byzantine-Hungarian borderland connection, causing a significant divergence in the priorities and interests of both empires. The Mongol invasion of Hungary had a similar destructive effect on the power and welfare of the Kingdom of Hungary, and especially after the Angevin dynasty came to power, and Central European and Italian politics became much more important for this country.

The Byzantines nevertheless continued to observe Hungary, even from a distance. In the 15th century, the Byzantine authors expected Hungarian assistance against the Ottoman Turks and perceived Hungarian rulers such as Zsigmond, János Hunyadi, and Mátyás Corvinus as possible liberators from the Ottoman yoke.[37]

---

[34] Makk, 1989, 108.
[35] Makk, 1989, 107–108.
[36] Akropolites, 1978, 26.
[37] Mitsiou, 2011, 221.

We know little, if anything, about the networks of Hungarian aristocrats in the Byzantine Empire. More broadly, Hungarians in the Byzantine Empire, regardless of social status, likely did not maintain a cohesive community with shared memories and ethnic identity. Ultimately, the Hungarian aristocracy in the Byzantine Empire had two main characteristics: They were generally related to the Hungarian royal family (Árpád Dynasty) and the imperial dynasties in Byzantium (Komnenos, Angelos, Palaiologos). Their political network relied on Byzantine dynasties, not on the independent networks of Hungarian aristocrats. Even Béla-Alexios' politics of war and peace demonstrated that their understanding of alliances was shaped around individuals and families, not as institutions. There are no visible traces of other Hungarian nobles who immigrated to the Byzantine Empire. For example, there is no information about the followers of Álmos and Béla who came after their leaders to Constantinople. The Kalamanoi family seems to be an exception in the history of the Hungarians in Byzantium since they obtained power as a bureaucrat-aristocratic family, and they served as administrators in various parts of the empire, regardless of the region and without taking on a duty related to Hungary. However, it is possible to speculate whether there were also local aristocrats of Hungarian origin in the provinces of the Danube basin of the empire, for example. This issue will be better illuminated by new research in sigillography by identifying patronymics and names of Hungarian origin.

References

Sources

Akropolites = *Georgii Acropolitae Opera*. Eds. Heisenberg, A. – Wirths, P. Stuttgart, 1978.

Choniates = *Nicetae Choniatae Historia.* Ed. Dieten, I. A. V. Berolini, 1975.

Kantakouzenos = *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris historiarum Libri IV*. Ed. Schopen, L. Bonnae, 1828.

Kézai = *Gesta Hungarorum: The deeds of the Hungarians.* Ed. Veszprémy, L. Budapest, 1999.

Kinnamos = *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum.* Ed. Meineke, A. Bonnae, 1836

Pachymeres = *Relations historiques*, Vol. 1–2, Books I–III, Vols. 3–4, Books VII–XIII. Les Belles Lettres. Eds. & trans. Failler, A. – Laurent, V. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Parisiensis 24. Paris, 1984.

Porphyrogenitus = *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*, Vol. 1. Ed. Moravcsik, Gy., English trans. Jenkins, R. J. H. New York 1967.

Skylitzes = *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*. Ed. Thurn, I. Berlin–New York, 1973.

Illuminated chronicle = The illuminated chronicle: Chronicle of the deeds of the Hungarians from the fourteenth-century illuminated codex. Eds. Veszprémy, L. – Bak, J. M. Budapest, 2018.

Efthymiadis, S. (2008). Niketas Choniates and Ioannes Kinnamos: the poi-soning of Stephen IV of Hungary (13 April, 1165). *Byzantinische Zeitschrift* 101(1), 21–28.

Jenkins, R. J. H. (Ed.) (1967). Commentary. *De Administrando Imperio*, Vol. 2. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. New York.

Lau, M. (2019). Piroska-Eirene, First Western Empress of Byzantium: Power and Perception. Sághy, M. – Ousterhout, R. (Eds.), *Piroska and the Pantokrator: Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*. Budapest.

Laurent, V. (1972). Arétè Doukaina, la Kralaina, femme du prétendant hong-rois Boris et mère des Kalamanoi médiatisés. *Byzantinische Zeitschrift* 65(1), 35–39.

Macrides, R. (1992). Dynastic marriages and political kinship. Shepard, J. – Franklin, S. (Eds.), *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Sym-posium of Byzantine Studies, March 1990*. Aldershot, 263–280.

Makk, F. (1989). *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century.* Budapest.

Malamut, É. (1999). Les peuples étrangers dans l'idéologie impériale. Scythes et Occidentaux. *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 30(1), 119–132.

Mitsiou, E. (2011). John Hunyadi and Matthias Corvinus in the Byzantine sources – With an excursus on the "Greek poem on the battle of Varna". Gastgeber, Ch. – Mitsiou, E. – Pop, I.. – Popović, A. – Preisler-Kapeller, J. – Simon, A. (Eds.), *Mattias Corvius und seine Zeşt. Europa am Übergang vom Mittelalter*

zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 27. Wien, 209–230.

Moravcsik, Gy. (1958). *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Berliner Byzantinistische Arbeiten Band 10–11. Berlin.

Moravcsik, Gy. (1970). *Byzantium and the Magyars.* Budapest.

Odorico, P. (2011). Monuments de rêve. Représentations architecturales dans la littérature byzantine. *Byzantinoslavica* 69 (3) 33–47.

Rapp, C. – Preiser-Kapeller J. (eds.) (2023). *Mobility and Migration in Byzantium: A Sourcebook*, Vol. 1. Göttingen.

Shukurov, R. (2016). *The Byzantine Turks, 1204–1461*. Leiden–Boston.

Simpson, A. (2019). Byzantium and Hungary in the late 12th century and on the eve of the Fourth Crusade: Personal ties and spheres of influence. Chryssis, N. – Kolia-Dermitzaki, A. – Papageorgiou, A. (Eds.), *Byzantium and the West: Perception and Reality.* London–New York, 192–202.

Süresi Meçhul Bir İkamet: Bizans İmparatorluğu'nda Macar Aristokratlar

Genişletilmiş özet

Bu çalışmanın konusu 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'na çeşitli sebeplerle gelen Macar aristokratlardır. Bu kişiler, dönemin Macar–Bizans diplomatik ve kültürel ilişkileri de göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Ağırlıklı olarak Bizans kaynakları (Kinnamos, Honiatis, Akropolitis, Pahimeris vs.) kullanılarak yapılan bu incelemede, imparatorluk topraklarına göç eden, çoğu Árpád Hanedanlığı'na mensup Macar soyluların geliş sebepleri çözümlenerek, söz konusu kesimin tarihsel ve toplumsal bir panoraması verilmiştir.

Orta Çağ Macaristan hem kültürel hem de politik olarak Bizans, Orta Avrupa ve bozkır dünyalarının kesiştiği noktadaydı. Bu krallık Latin Hristiyanlığı üzerinden Batı Avrupa dünyası ile temastaydı, kültürel olarak bozkır halklarına yakındı ve Bizans İmparatorluğu ile önemli bağlara sahipti. 12. yüzyılın sonlarına kadar, Bizans İmparatorluğu'nun kuzeybatı sınırlarındaki en hatırı sayılır siyasi güçtü. Bizans diplomatik geleneği, imparatorluğun kuzeyindeki bozkır halkları konusunda her zaman şüphecidir. Öte yandan, Roma mirası ve Ortodoks Kilisesi nedeniyle Bizans

İmparatorluğu, yakın çevresindeki tüm toplumlar için politik ve manevi bir çekim merkeziydi ve Macarlar da tarihsel serüvenlerinin bu noktasında söz konusu çekimin etki alanına girdiler.

Bizans İmparatorluğu'na gelen, eldeki kayıtlara göre ilk Macar soylular, Konstantinos Porphyrogenitos'un *De Administrando Imperio* eserinde geçen Boultzous (Bulcsú) ve Termatzous'tur. Fakat erken dönem Macaristan Krallığı'nda Ortodoksluğun dini etkisi uzun sürmeyecektir. 11. yüzyıl başında Kral I. (Aziz) István Latin Hristiyanlığı kabul ederek Macaristan'ın dini yönünü de tayin etmiştir. 11. yüzyıl boyunca nispeten hareketsiz olan Bizans–Macar ilişkileri 12. yüzyıldan itibaren iyice ivme kazanır.

1105'te ise ilk kez Bizans İmparatorluğu'na bir Macar prenses gelin olarak gelmiş, Kral I. (Aziz) László'nun kızı Piroska, (daha sonra tahta çıkacak) Ioannis Komnenos ile evlenmiştir ve İrini adını almıştır. İmparatoriçe İrini özellikle Pantokrator Manastırı'nın inşaatındaki destek ve himayesiyle hatırlanır. Bu evliliği daha sonraki dönemlerde, iki Macar prensesi, Margit ve Anna takip etmiştir.

Öte yandan Prens Álmos'tan başlayarak Árpád Hanedanlığı'nın prensleri Konstantinopolis'e çeşitli dönemlerde sürgün olarak gelmişlerdir. Bu prensler kendi taht iddialarının arkasına Bizans İmparatorluğu'nun askeri ve siyasi desteğini almak istemişlerdir. Böylece 12. yüzyılın ortasında Macaristan'daki hanedan mücadelelerinde Bizans etkisi de önemli ölçüde artmıştır. Söz konusu dönemde Bizans İmparatorluğu'nda ikamet eden Macar prenslerin en önemlilerinden biri Kral II. Géza'nın oğlu Prens Béla-Aleksios olup, I. Manuel'in kızı Maria ile evlenip Bizans tahtına geçmesi dahi gündeme gelmiştir. Böyle bir durumda Macar Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu'na iltihak etmesi beklenmekteydi. Ancak bu plan, I. Manuel'in bir oğlu doğunca (II. Aleksios Komnenos) akim kalmıştır ve Béla-Aleksios Macaristan'a dönüp, III. Béla olarak tahta çıkmıştır.

III. Béla'nın kızı Margit ise Bizans İmparatoru II. İsaakios Komnenos ile evlenip Konstantinopolis'e gelmiştir. Margit'in ikinci eşi ise 4. Haçlı Seferindeki muzaffer Latin kuvvetlerinin kurduğu Selanik Krallığı'nın tahtına geçen İtalyan aristokrat Bonifacio del Monferrato'ydu. Kendisi Bonifacio'nun ölümünden sonra bu Krallığın taht naipliğini yapmıştır, Honiatis Margit'in taht naipliği döneminde Bonifacio'nun idaresinden bunalan halkın rahatlığa kavuştuğunu söyler.

Bizans İmparatorluğu'na gelin olarak gelen son Macar prensesi ise II. Andronikos Palaiologos ile evlenen V. István'ın kızı Anna'dır. Yine Árpád Hanedanlığı kökenli olup Bizans bürokrasisinde görev alan Kalamanoi sülalesi dönemin bir başka dikkat çekici Bizans–Macar ailesidir. Bu aileden Konstantinos Doukas Kalamanos 12. yüzyılda Kilikya *doux*'u olmuştur. Bu ailenin tarihine dair kimi referansları Kinnamos ve Honiatis'in tarihlerinde bulmak mümkündür. 14. yüzyıl gibi geç bir tarihte dahi, Kantakouzenos'un eserinde bu ailenin bir mensubuna dair referansa rastlamak mümkündür.

Bizans İmparatorluğu'na değişik sebeplerle gelmiş çok sayıda daha alt seviye Macar soylu olmakla beraber, bu şahısların hayatları üzerine çok kısıtlı bilgiler vardır. Bunların önemli bir kısmı savaş esiri olarak Bizans İmparatorluğu'na gelmiş gibi görünüyor. 12. yüzyıl ortalarında en yoğun dönemlerini yaşayan Bizans–Macar ilişkileri yüzyılın sonunda, Bizans İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'ya dek uzanan etkisini yitirmesiyle eski önemini kaybeder. Fakat 14. ve 15. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nun elde kalan son topraklarına yönelik Türk tehdidinin artmasıyla Bizanslıların Macaristan'a yönelik ilgisinde yeni bir canlanma olur.

Genel olarak Bizans edebiyatında Macarların temsili çok olumlu değildir. Macarlar, Hristiyan olduktan sonra bile yarı-barbar bir halk olarak anılmışlardır. Bu temsilin temelinde Bizans dünya görüşü yatmaktadır. Bizans kültüründe medeni olmak için temel kriterler Hristiyan ve kültürel olarak Romalı olmaktı. Buradaki kültürel kriterin dışında kalan Bulgarlar, Ulahlar gibi halklara benzer şekilde, Macarlar da Hristiyanlığı benimsedikleri halde Bizanslılar nezdinde olumlu bir imaja sahip olmamışlardır. Bilhassa 12. yüzyıldan itibaren Ortodoks-Katolik ilişkilerinde artan gerilim ve Haçlı seferlerinin Bizanslılarda oluşturduğu tedirginliğin de bu yaklaşımı kuvvetlendirdiğini söylemek gerekir.

Bizans İmparatorluğu'ndaki Macar soyluların, söz gelimi Béla-Aleksios gibi Konstantinopolis'te, Bizans İmparatorluk eliti içinde yaşayıp, Ortodoksluğu da kabul edenlerin, Rustam Shukurov'un, Selçuklu elitinin kimi mensuplarını tanımlarken kullandığı "çifte kimlik" (dual identity) olgusunu da benimsemiş oldukları ifade edilebilir. Bu şahıslar hem Macar kimliğini hem de Bizanslı kimliğini ikili benliklerinin bir parçası olarak kabul etmişlerdir. Macar elitlerin Bizans'taki kişisel ağlarına dair bilgiler ise çok zayıftır. Bizans İmparatorluğu'ndaki Macar aristokratlar genellikle Macar kraliyet ailesiyle (Árpád Hanedanlığı) ve Bizans'taki imparatorluk hanedanıyla (Komnenos, Angelos, Palaiologos) ilişkiliydiler. Bizans İmparatorluğu'na gelen Macar soylularının önemli bir kısmı Árpád Hanedanlığı'na mensup olup, bunların gelişlerinin en yaygın nedeni ülkelerindeki taht mücadelelerinde Bizans İmparatorluğu'ndan destek almak veya hanedan üyesi olarak ülkelerinde tehlike altındaysalar Bizans İmparatorluğu'nda sürgün olarak yaşamaktı. Bunun dışında Árpád soyuna mensup kadınların da hanedanlararası evlilikler sonucu Konstantinopolis'e geldikleri görülmektedir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 235–280
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.13 · CC BY-NC 4.0

MACARİSTAN'DAKİ PEÇENEKLERİN TARİHİNE DAİR ARKEOLOJİK VERİLER: GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Attila KATONA-KISS*

Giriş

Macar Ulusal Müzesi'nin daha sonra müdür yardımcılığı görevini üstlenen Géza Nagy, 19. yüzyılın sonlarında, Macar yurdunun fethinden sonra Macaristan'a yerleşen doğu kökenli toplulukların arkeolojik mirasının, dönemin Hristiyan Macar nüfusuna ait buluntulardan esas olarak pagan gömü gelenekleri, atlı gömü uygulamaları ile doğu karakteri taşıyan silahlar ve at binit takımları temelinde ayırt edilebileceğini ilk kez ortaya koymuştur. Çalışmasında, Erdőtelek'te ele geçen buluntuların yanı sıra, Fejér İli'ndeki Tinód yerleşiminde gün ışığına çıkarılan buluntu grubunu da bu çerçevede değerlendirmiş; ayrıca söz konusu yerleşimin çevresinde Árpád döneminde Peçeneklerin yaşadığını belirtmiştir.[1]

Gerçekten de 1269 tarihli bir belgeye göre Tinód, Peçeneklerin yaşadığı bir köydü.[2] Bu nedenle, yakın dönemde farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da burada ele geçen buluntuların (iki kılıç, bir üzengi ve bir gem) Macaristan'daki Peçeneklere ait arkeolojik mirasın ilk temsilcileri olduğu yönündeki görüş genel kabul görmüştür. Ne yazık ki bu buluntu grubu yaklaşık son 150 yıl içinde kayda değer ölçüde zenginleşmemiştir. Günümüze kadar bu gruba dâhil edilen buluntular arasında yalnızca iki yerleşime ait arkeolojik malzeme, Macaristan'daki Peçeneklerin maddi kültürüyle kesin olarak ilişkilendirilebilmektedir (Sárbogárd–Templom-dűlő ve Kajdacs-Rókadomb).

* Szeged Üniversitesi Klebersberg Kütüphanesi, Szeged, Macaristan; ORCID ID: 0000-0002-3438-2532; katona.kiss.a@gmail.com
Çeviri: Csilla Balogh, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

[1] Nagy, 1893, 105–109, 116–117.
[2] ÁMTF II: 410; Györffy, 1990, 136–137 [47].

Bunun dışında kalan buluntular ise, esas olarak Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki Peçeneklerle ilişkilendirilen benzer örnekleri ile ele geçtikleri yerlerin Peçenek yerleşimleriyle bağlantısı nedeniyle değerlendirmeye alınabilmektedir.

Söz konusu buluntuların büyük çoğunluğu (yukarıda anılan üç yerleşimin buluntuları da dâhil olmak üzere), Macaristan'daki Peçeneklerin tarihsel olarak en yoğun yerleşim alanını oluşturan Doğu Transdanubya'daki Sárvíz Vadisi'nden ele geçirilmiştir.[3] Bununla birlikte, bunlara ait buluntular Karpat Havzası'nın diğer bölgelerinde de münferit olarak görülmektedir. Bu çalışmada, söz konusu arkeolojik buluntu grubunun genel bir değerlendirmesi sunulacaktır.

Tarihsel arka plan

Tibet ve Çin kaynaklarının (*be-ča-nag*) birbirini tamamlayan kayıtları, Peçeneklerin bilinen ilk yurtlarının, 8. yüzyılın ortalarına doğru, Batı Sibirya Ovası'nın güney kesiminde, İrtiş Nehri'nin yukarı havzasında bulunduğunu göstermektedir.[4] Boylarının, büyük olasılıkla Uygur Kağanlığı'nın genişlemesi sonucunda bu bölgeden batıya doğru göç ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 870–893/894 yılları arasında İdil ile Ural Nehirleri arasındaki bölgede yaşadıkları bilinmektedir.[5] Bizans kaynaklarından, özellikle de *De Administrando Imperio* (DAI), Peçeneklerin 893/894 yılında Oğuzlarla yaptıkları savaşın ardından bu bölgeyi terk etmek zorunda kaldıklarını bildirmektedir.[6] Bunun üzerine İdil Nehri'ni aşarak, eski Macarların Karpat Havzası'nı yurt edinmesinden (895) sonra Doğu Avrupa bozkırını Aşağı Tuna'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyetleri altına almışlardır.

---

[3] Györffy, 1990, 136–152.

[4] Senga, 1992, 508; Senga, 1996, 39–44. *Peçenek* boy adının ve onun kısa değişkesi olan *Beçen*/*Peçen* adının, 4–7. yüzyıl olaylarını içeren daha erken tarihli Çin kaynaklarında geçen *Beiru* 北褥 (SS/84) ve *Bigan* 比干 (BS/99) boy adlarıyla özdeşleştirilmesine ve bu boyların söz konusu Çin kaynaklarındaki coğrafi lokalizasyonlarına ilişkin filolojik yorum için bk. Aydemir, 2021, 389, 391, dipnot 1440 ve 1450.

[5] Katona-Kiss, 2017, 101.

[6] DAI 37; Zimonyi, 1998, 143.

Peçeneklerin bu bölgedeki egemenliği 11. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Ancak bu dönemde hem iç mücadeleler hem de Doğu Avrupa bozkırlarında beliren Kuman-Kıpçakların baskısı sonucunda Oğuz kabileleri ikiye ayrılmıştır. İslamiyet'i benimseyen kollar, Selçuklular adıyla İran coğrafyasına yönelerek Selçuklu Sultanlığı'nı kurarken; eski inançlarını koruyan gruplar ise Kuman-Kıpçakların ilerleyişi karşısında İdil Nehri'nin batısındaki topraklara çekilmişlerdir. Bu gelişmelerin sonucunda Peçenekler sayıca giderek artan topluluklar hâlinde Aşağı Tuna'yı aşarak Bizans topraklarına yerleşmiş; daha küçük grupları ise Rus toprakları ile Macar Krallığı'na sığınmıştır.[7]

Her ne kadar bazı Peçenek grupların 10. yüzyılın ortalarında Taksony (955–972)[8] ve yüzyılın ikinci yarısında Géza (972–997)[9] dönemlerinde Macar Büyük Prensliği topraklarına yerleşmiş olabilecekleri düşünülse de, daha kalabalık topluluklar hâlinde Macaristan'a gelişleri ancak 11. yüzyılın ortaları ile 12. yüzyılın ilk çeyreği, yani I. András (1046–1060) ile II. István (1116–1131) arasındaki dönemde gerçekleşmiştir. Bu dönemde yaşanan göçün, bozkırdaki siyasal güçlerinin zirvesinde bulundukları 10. yüzyıldaki Peçenek yerleşimlerinden çok daha geniş çaplı olduğu anlaşılmaktadır.[10] Bu kronolojik çerçevenin başlangıcını 11. yüzyılın ortalarında Peçeneklerin bozkırdaki siyasal hâkimiyetlerinin çöküşü, sonunu ise Bizans'ın Aşağı Tuna sınır bölgesine yerleşen Peçeneklerin bağımsız siyasi varlıklarının 1122 yılında gerçekleşen Beroia Muharebesi ile ortadan kaldırılması oluşturmaktadır.[11]

Macar Krallığı'na gelen bu Peçenek toplulukları, devlet yönetimi tarafından Karpat Havzası'nın çeşitli bölgelerine iskân edilmiş ve böylece farklı yerlerde irili ufaklı yerleşim kümeleri meydana getirmişlerdir.[12] Yukarıda da belirtildiği üzere, bunların en geniş ve en bütünlüklü yerleşim alanı, Tuna Nehri'nin batısında, tarihî Fejér ve Tolna Vilayetleri sınırları içinde yer alan Sárvíz Vadisi'nde oluşmuştur.

---

[7] Katona-Kiss, 2007, 551–558.
[8] Anonymus, 57 (Veszprémy, 1999, 49; SRH I: 116).
[9] Kézai, 94 (Bollók, 1999, 122; SRH I: 192).
[10] Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 45.
[11] Hatházi, 1996, 225.
[12] Pálóczi Horváth, 2014, 44, 24. kép.

Arkeolojik kalıntılar[13]

Tinódpuszta buluntu grubu

Günümüzde Sárbogárd şehrinin sınırları içerisinde, "PintérVarga ailesi mezarlığı" veya "Tinódi szőlőhegy" olarak bilinen mevkiden, geç dönem bozkır göçebe kültürüyle ilişkilendirilen dağınık buluntular ele geçirilmiştir. Bunlar, perçinlemeyi taklit eden gümüş kakmalarla süslenmiş yan çubuklu bir gem, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş yuvarlak bir üzengi ile hafif kavisli namluya ve düz balçağa sahip iki kılıçtan oluşmaktadır (*Gör. 1*). Söz konusu eserler, 1877 ve 1878 yıllarında iki ayrı vesileyle Macar Ulusal Müzesi'ne kazandırılmıştır.

Bu buluntu grubu birçok kez bilimsel değerlendirmeye konu olmuştur. İlk olarak Géza Nagy, 1893 yılında yayımladığı iki çalışmasında Tinód'dan ele geçen buluntuları incelemiş ve bunları 12–13. yüzyıllara tarihlendirmiştir.[14]

---

[13] Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilen arkeolojik buluntuların bir kısmı zaman içerisinde kaybolmuştur. Günümüze ulaşan buluntuların büyük bölümünde ise metrik ölçüler yayımlanmamıştır. Ölçü verilerinin yayımlandığı örneklerde, ilgili değerler atıf yapılan literatürde yer almaktadır.

[14] Nagy, 1893, 116; Nagy, 1893a, 272–273.
Bu noktada belirtmek gerekir ki Géza Nagy, buluntu grubunu oluşturan eserleri hem tek tek, hem de birbirleriyle olan ilişkileri bakımından her zaman aynı şekilde tarihlendirmemiştir. Bununla birlikte, Tinód'dan Macar Ulusal Müzesi'ne intikal eden buluntuları bir bütün olarak değerlendirdiğinde, bunları tutarlı biçimde Árpád döneminin ikinci yarısına tarihlendirmiştir. Nitekim 1900 yılında yayımlanan *A magyar viseletek története* başlıklı kapsamlı eserde, Orta Çağ'a ve özellikle Árpád dönemine ait üzengileri ele alırken, Tinód'da bulunan üzengileri 11–12. yüzyıllara tarihlendirmiş; buna karşılık benzer tipteki Erdőtelek'te bulunan üzengi çiftini 12–13. yüzyıllara, Buda Kalesi, Rákos ve diğer merkezlerden bilinen örnekleri ise 13–14. yüzyıllara tarihlemiştir (Nagy–Nemes, 1900, 82). Aynı eserde yer alan ve *Árpád dönemi silahları (11–13. yüzyıllar)* başlığını taşıyan 23 numaralı levhada, Tinód buluntuları arasında bulunan gümüş kakmalı gem (Nagy–Nemes, 1900, 23. tábla 17) ile aynı yerleşimden ele geçen iki kılıç (Nagy–Nemes, 1900, 23. tábla 31–32) da yer almakta ve bunlar 11–13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Nagy–Nemes, 1900, XXXII). Buluntu grubunun bir parçasını üzenginin de oluşturduğu göz önüne alındığında, bu tarihlendirme dolaylı olarak onun kronolojisini de belirlemektedir. Bununla birlikte, aynı levhada altı üzengi daha bulunmaktadır. Bunlardan 18 numaralı örneğin büyük olasılıkla Tinód üzengisi olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Nagy bu örnek için herhangi bir buluntu yeri belirtmemiş ve onu genel olarak "Árpád dönemi üzengi tipleri" arasında değerlendirmiş olsa da söz konusu üzenginin (yine kulağı gövdeye dövülerek oluşturulmuş, ancak kollarının uçlarında yumrular bulunan, daha elips biçimli ve daha az yuvarlak olan örnekle birlikte) "13. ve 14. yüzyıllar arasındaki geçiş dönemine" ait olduğunu ifade etmiştir (Nagy–Nemes, 1900, XXXII). Burada ayrıca belirtilmelidir ki, Zsolt Petkes de, "23. tábla 18 figürü" olarak yer alan üzengi çizimini Tinód örneği ile özdeşleştirmiştir (Petkes, 2012, 85). Yarım profilden tasvir edilmiş bu oldukça küçük çizim, Géza Nagy'ın aynı üzengi

Bu buluntulardan yalnızca gem ile 2 numaralı kılıç günümüze ulaşmıştır. 1 numaralı kılıcın, envanter kayıtlarında buluntu yeri bilinmeyen bir eser olarak yeniden kaydedilmiş kılıçla aynı eser olduğu düşünülmektedir.[15] Üzengi ise kaybolmuş olmakla birlikte, çizimlerinden hareketle incelenebilmektedir.[16]

Literatürde, söz konusu eserlerin gerçekte farklı dönemlere ait ve birbirine karışmış buluntular olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Gemin muhtemelen Macar fetih dönemine tarihlenebileceği,[17] kesici silahlar ile üzengilerin ise daha çok Hantos yöresindeki Kuman-Kıpçakların maddi kültürüne ait olduğu düşünülmüştür.[18] Buna rağmen, araştırmalarda Tinód buluntu grubunun Macaristan'daki Peçeneklerin arkeolojik mirasına ait olduğu yönündeki görüş günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Son yıllardaki araştırmaların ortaya koyduğu veriler ışığında, Tinód'dan ele geçen yalmanlı kılıçların yalnızca Kuman-Kıpçaklara ait arkeolojik alanlardan değil,[19] Peçeneklere ait buluntulardan da bilindiği kesin olarak söylenebilir.[20] Bu nedenle, yalnızca bu kesici silahlara dayanarak buluntu grubunun yeniden değerlendirilmesi ve 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesi zorunlu görünmemektedir.[21]

Buna karşılık, üzenginin taban basamağının tahmin edilen genişliği (yaklaşık 3–3,5 cm) ile bir kaburga (takviye çıkıntısı) ile güçlendirilmiş olması hem Kuman-Kıpçak kültürüyle ilişkili olabileceğine hem de buluntu grubunun kronolojisine ilişkin haklı soru işaretleri doğurmaktadır.[22]

---

için hazırladığı ve Géza Csallány'ın 1961 yılında yayımladığı çizimle (Csallány, 1961, VIII. tábla 1) karşılaştırılabilmektedir. Bu karşılaştırma, söz konusu özdeşleştirmenin kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Bize göre de bu değerlendirme isabetlidir. Zira bir levhada Tinód'dan ele geçen gem ve kılıçlar, Árpád dönemi silah donanımının örnekleri olarak birlikte sunuluyorsa, üzenginin de aynı buluntu grubunun bir parçası olarak bu levhada yer almış olması beklenmelidir. Üstelik 19. ve 20. yüzyılın dönümünde, Árpád dönemine ait kayış yuvalı üzengi örneklerinin sayısı henüz oldukça sınırlıydı.

[15] Pálóczi Horváth, 2014, 48.

[16] En son bu buluntu grubu, tarafımdan yeniden yayımlanmıştır (Katona-Kiss, 2024, 61). Eserlerin görselleri için bkz. Hatházi, 1996a, 247, 3. tábla.

[17] Dienes, 1966, 209–210, 8. dipnot

[18] Horváth, 2003, 375–378.

[19] Horváth, 2003, 371–373, 383, 3. kép 1.

[20] Hatházi–Ódor, 2024, 17.

[21] Horváth, 2003, 375–376.

[22] Horváth, 2003, 376. Ferenc Horváth, Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilen üzengiler ile 13. yüzyıla ait Kuman-Kıpçak bey mezarlarından bilinen örnekler arasında biçimsel açıdan belirgin bir farklılık bulunmadığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle, söz konusu eserlerin

Benzer şekilde, yan çubuklu gemin, perçinlemeyi taklit eden süsleme tekniği, Csólyos ve Csengele'deki Kuman-Kıpçak elit mezarlarından çıkan üzengilerin bezeme anlayışıyla da yakın benzerlik göstermektedir.[23] Bu at binit takımlarındaki gümüş kakmalar değerlendirilirken, bunların yalnızca Kuman-Kıpçaklara özgü bir özellik olmadığı, aynı bezeme geleneğinin Peçeneklere ait buluntularda ve Peçenek unsurlarını da bünyesinde barındıran "Kara Kalpaklılar" arkeolojik materyalinde de görüldüğü hususuna araştırmalarda sıklıkla dikkat çekilmektedir.[24]

Son olarak belirtilmelidir ki, Sárbogárd–Tinód, daha sonraki Kuman yerleşim bölgesinin sınırına kuş uçuşu yaklaşık 20 km uzaklıkta bulunmakla birlikte, eski Peçenek yerleşim bölgesinin merkezî kesiminde yer almaktadır.[25] Ayrıca, giriş bölümünde de belirtildiği üzere, Tinód, Árpád Hanedanlığı döneminde Peçeneklerin yaşadığı bir yerleşim niteliğindeydi.

Buluntuların Peçenek kökenli olduğu kabul edildiği takdirde, bunların tarihlendirilmesi, daha önce belirlenen 11–13. yüzyıl aralığı içinde zorunlu olarak 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyıl arasına yerleştirilmelidir. Zira söz konusu eserler, pagan savaşçı-atlı gömülerine aittir. Büyük olasılıkla bunlar iki mezarın ya da küçük bir aile mezarlığının parçaları olarak değerlendirilebilir.[26] Bu tür mezarlıklar ise, Kumanlarda olduğu gibi, Macaristan'a yerleşen Peçeneklerin ilk ve ikinci kuşaklarına ait olmalıdır.[27] Öte yandan, Tinód buluntularının ve bunlarla birlikte Sárvíz Vadisi'nden bilinen diğer buluntuların 11. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihe ait olamayacağı, önceki araştırmalar tarafından ikna edici biçimde ortaya konulmuştur.[28]

---

tarihlendirilmesinde, arkeolojik ölçütler bakımından, güvenilir bir kriter olarak esasen yalnızca üzenginin taban basamağının genişliği kullanılabilmektedir (bkz. Horváth, 2003, 376–377).

[23] Hatházi, 2005 36, 22. kép; Horváth, 2001, 179, 302 [70.].

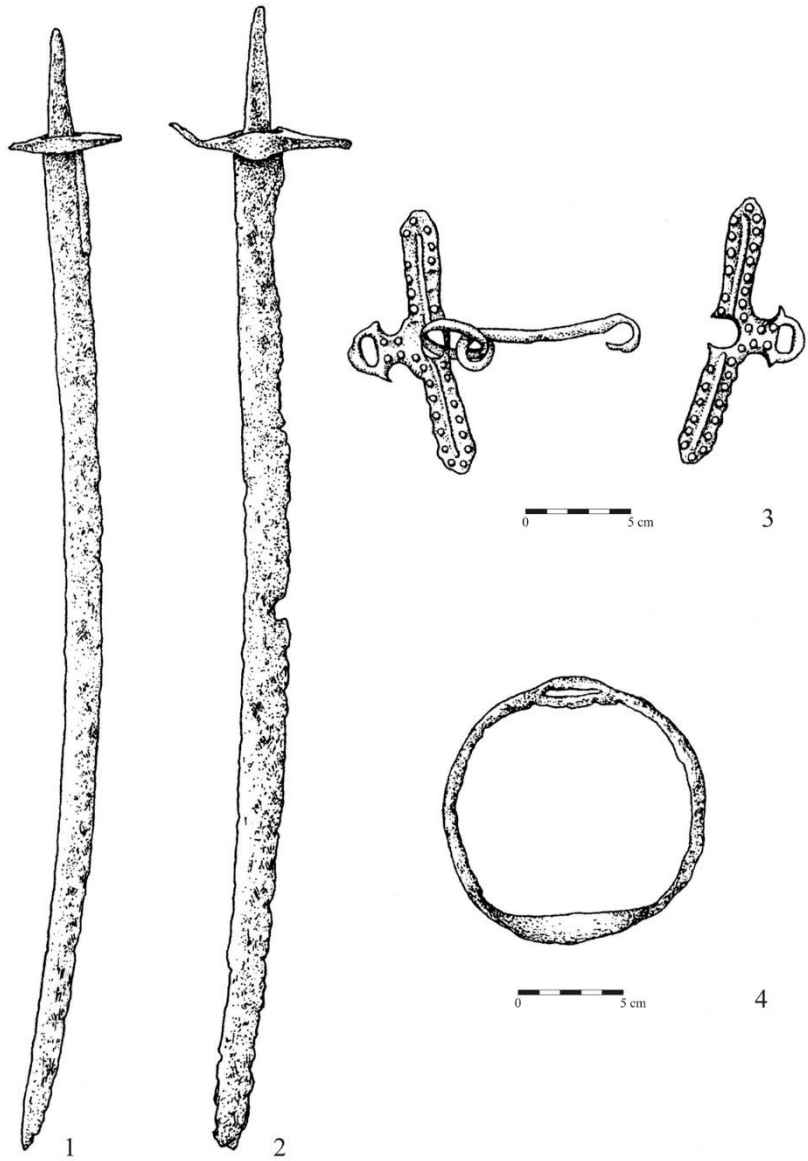
[24] Horváth, 2001 180.
"Kara Kalpaklılar" olarak bilinen topluluk, Oğuz, Peçenek ve Berendi unsurlarından oluşan grupların bir araya getirilmesiyle teşkil edilmiş olup, Kiev'in güneyindeki sınır bölgesinde sınır koruma görevini üstlenmiştir. Bu bölge, Rus ile bozkırdaki Dest-i Kıpçak arasında bir tampon bölge işlevi görmekteydi (Pletnëva, 1973, 24–28; ayrıca bkz. Kovács, 2014, 87–88).

[25] Petkes, 2006, 105.

[26] Pálóczi Horváth, 2014, 48; Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 53.

[27] Hatházi, 1990, 48; 1996, 228.

[28] Hatházi, 1996, 229–230.

Görsel. 1. Tinód buluntu grubu. 1. 1 numaralı kılıç; 2. 2 numaralı kılıç; 3. Yan çubuklu gem; 4. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi (Hatházi, 1996)

Sárbogárd–Templom-dűlő mezarlık kesiti

Yine aynı yerleşimin sınırları içinde, Sárbogárd–Templom-dűlő'de bulunan büyük bir Peçenek topluluğuna ait mezarlık, 1940'lı yıllardan itibaren yürütülen kum madenciliği faaliyetleri sırasında büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Sürekli olarak zarar gören mezarlar arasından yalnızca sekizi, 1961 yılında kurtarma kazılarıyla belgelenebilmiştir.[29] Mezarlık alanından ayrıca bir kılıç ve bir üzengi de ele geçirilmiştir.[30] Mezarlık kesiti, 8. mezarda bulunan II. István (1116–1131) dönemine ait bir denar sayesinde tarihlendirilmektedir.[31] Buluntular arasında özellikle 2. mezar dikkat çekmektedir. Bu mezardan bir gem, kavisli taban basamaklı bir çift üzenginin parçaları, yaprak biçimli soketli bir ok ucu, demir perçinlerle güçlendirilmiş, kemik çıtalarla sağlamlaştırılmış ve kemik kapaklı bir ok sadağı, ok sadağına (veya hazır durumda taşınan bir yay muhafazasına) ait örgü şerit bezemeli kemik askı parçası, yayın kemik plakalarına, kılıç namlusuna ve balta gözüne ait parçalar ele geçirilmiştir (*Gör. 2*).[32]

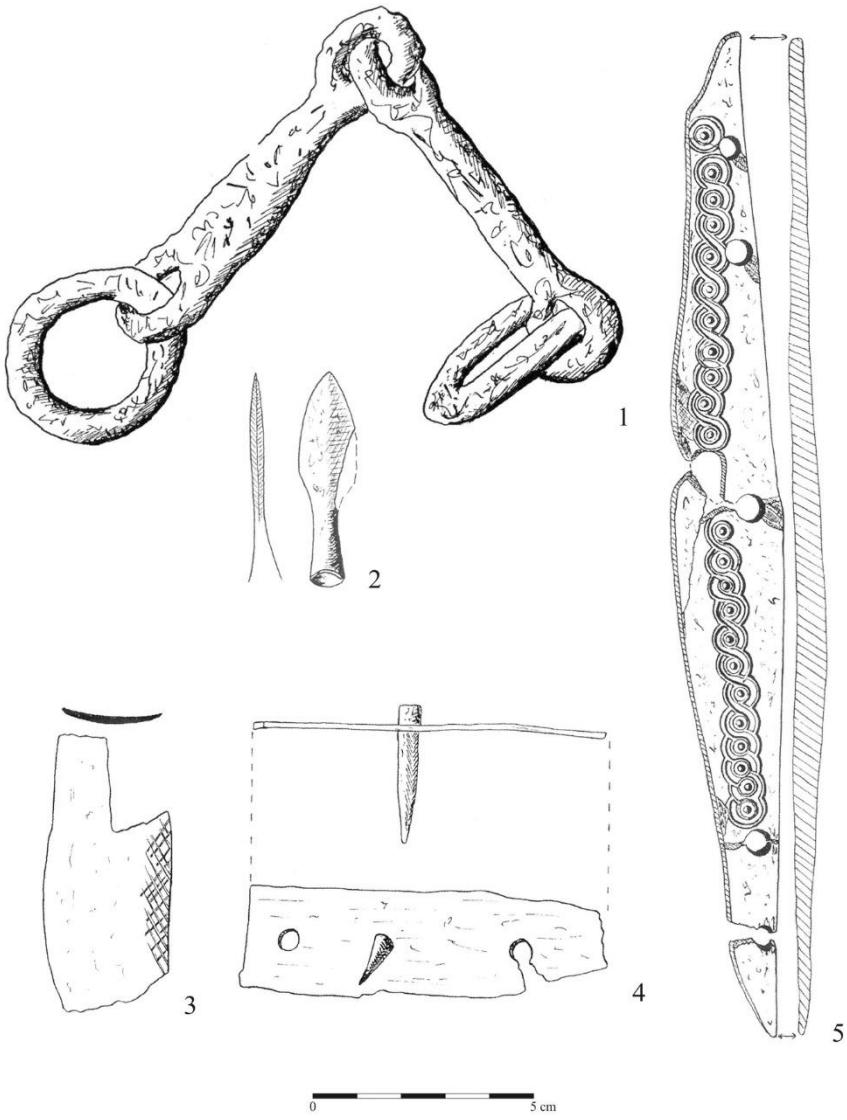
Bu pagan mezarlığının yaklaşık 200 m uzağında, bu bölgeye adını veren Árpád Hanedanlığı dönemi kilise aslında onun yeri bulunmaktadır. Söz konusu kilisenin çevresinde oluşturulmuş mezarlığında ise, büyük olasılıkla aynı Peçenek topluluğunun Hristiyanlaşmış kuşakları defnedilmiştir.[33]

Kajdacs–Rókadomb'daki Peçenek mezarı ve diğer arkeolojik bulgular

Sárvíz Vadisi'ndeki Peçenek yerleşim bölgesinin güney kesiminde bulunan, tarihî Tolna Vilayeti sınırları içindeki Kajdacs, Árpád Hanedanlığı dönemi 'nde Peçeneklerin yaşadığı bir yerleşimdi.[34] Bu durum, yerleşimin adından da açıkça anlaşılmaktadır. Zira Kajdacs adı, bir Peçenek kişi adından türemiş olup, Türk topluluklarının yer adlandırma geleneğine uygun olarak, yerleşmenin ilk sahibi ya da liderinin adını yansıtmaktadır.[35]

---

[29] Kralovánszky, 1962, 266; Petkes, 2006, 95–96.
[30] Petkes, 2006, 94.
[31] Petkes, 2006, 96.
[32] Petkes, 2006, 95–96, 2–4. tábla.
[33] Kralovánszky, 1962, 266; Petkes, 2006, 94.
[34] Györffy, 1990, 141 (58).
[35] Hatházi, 1996a, 43–44.

Görsel 2. Sárbogárd–Templom-dűlő mezarlığının 2. mezarından çıkan arkeolojik buluntular. 1. Tay gemi; 2. Soketli ok ucu; 3. Yayın kemik levhasına ait parça; 4. Sadakın kemik parçası; 5. Sadakın kemik askı halkası (Petkes, 2006)

Kajdacs-Rókadomb mevkiinden, 1943 yılında bağ tesisi amacıyla yapılan toprak işleme sırasında 8-9 atlı mezarın tahrip edildiği bir mezarlık bilinmektedir. Uzun süre boyunca, bu mezarlığa ait buluntular ile bunların ele geçiş koşullarını belgeleyen kayıtların İkinci Dünya Savaşı sırasında yok olduğu düşünülmüştür.[36] Büyük olasılıkla bu mezarlara ait olan buluntular arasında, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üç üzengi de yer almaktadır. Bu eserler daha sonra – savaş yıllarının yarattığı olağanüstü koşullar nedeniyle – buluntu yeri bilinmeyen eserler olarak Szekszárd Müzesi envanterine kaydedilmiştir.[37] Bu üzengilerle yakın benzerlik gösteren, taban basamağı düz olan bir başka örnek de yine Kajdacs-Rókadomb'dan bilinmektedir. Söz konusu üzengi, 1970'li yılların başlarında, kaçak kazılar sırasında açılan bir hendeğin içinde, karışık durumdaki at kemiklerinin yanında ele geçirilmiştir.

1994 yılının sonbaharında, bu yerde önce yüzey araştırması, ardından da doğrulama amacıyla arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında, tepenin güney kesimi doğu–batı doğrultusunda, 3 m genişliğinde ve toplam 80 m uzunluğunda açılan açmalarla kesilerek incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda, toprağın 80-90 cm derinliğe kadar sürülerek tamamen karıştırıldığı anlaşılmıştır. Sit alanının kuzeydoğu yamaçlarında bulunan mezarların büyük olasılıkla bu faaliyetler sırasında tahrip olduğu belirlenmiş; alandan yalnızca at dişleri ile insan kemiklerine ait parçalar toplanabilmiştir.[38]

2008 yılının başlarında, aynı yerde bel hizasından aşağısı tahrip edilmiş bir mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezardan demir bir toka, çakmak, çakmaktaşı bıçağı ve büyük olasılıkla II. (Vak) Béla (1131–1141) dönemine ait anonim bir denar gün ışığına çıkmıştır. Kurtarma kazısının ardından gerçekleştirilen yüzey araştırması ve metal dedektörü destekli incelemeler sonucunda, II. Béla dönemine ait bir başka anonim denar, kılıç parçaları, ok uçları, gümüş ve bakır tausia tekniğiyle bezeli bir üzengi ile diğer üzengi parçaları, kolan tokaları, bir gem, at koşumuna ait bir süs levhası ve at dişleri bulunmuştur (*Gör. 3*). Ayrıca, buluntuların alandaki dağılımı esas alınarak eski mezarlığın konumu da belirlenebilmiştir.[39]

---

[36] Fehér–Éry–Kralovánszky, 1962, 45, No. 522.
[37] Ódor, 1999, 155, No. 22; 2017, 78; Hatházi–Ódor, 2024, 18.
[38] Ódor, 1999, 155.
[39] Ódor, 2017, 78; Hatházi–Ódor, 2024, 16–20.

Görsel 3. Kajdacs–Rókadomb mezarlığı alanında ortaya çıkan arkeolojik buluntular. 1. Kılıç; 2. Ok uçları; 3. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi (Hatházi–Ódor, 2024)

Kajdacs-Rókadomb'da ortaya çıkan mezarlık, buluntular henüz bilinmeden önce, yalnızca atlı mezarların varlığına dayanılarak Macarların fetih dönemine ait olarak değerlendirilmekteydi.[40] Ancak kronolojik açıdan daha geç tarihlenen kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler ile bunlarla uyum gösteren 12. yüzyıla ait anonim denarlar, söz konusu silahlı-atlı mezarların Árpád Hanedanlığı döneminde, büyük olasılıkla 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde açıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu gömüler, Sárvíz Vadisi'ndeki Peçeneklerin arkeolojik mirasına ait yeni buluntular olarak değerlendirilebilir.[41]

Peçeneklerle ilişkilendirilen mezar ve dağınık buluntular

Karpat Havzası'ndan, Macaristan'daki Peçeneklerin arkeolojik mirasıyla ihtiyatlı bir şekilde ilişkilendirilebilecek bazı mezar ve dağınık buluntular bilinmektedir. Bu buluntuların Avrasya bozkırları ve Balkanlar'da benzer örnekleri bulunmakta; ayrıca Macaristan'da tarihî Peçenek yerleşim bölgelerinde ele geçirilmiş olmaları da bunların Peçeneklerle ilişkilendirilebileceğini düşündürmektedir.

Macaristan'daki Peçeneklerle en güvenilir biçimde ilişkilendirilebilen buluntu grubunu, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, mafsalsız, ağızlığı düz veya kavisli olan gemler ile yıldız biçimli topuzlar da aynı derecede önem taşımaktadır. Bu tür buluntuların büyük bölümü yine Sárvíz Vadisi'nden bilinmekle birlikte, münferit örneklerine Karpat Havzası'nın diğer bölgelerinde de rastlanmaktadır. Bunlar arasında, Borsod toprak tahkimatında (Borsodi földvár) yürütülen kazılar sırasında ele geçen buluntular özellikle dikkat çekicidir. Burada, Peçeneklerle ilişkilendirilen lir biçimli tokalar ile birlikte, yukarıda sözü edilen at binit takımlarına ait buluntular da (aynı buluntu yerinden olmakla birlikte aynı bağlamdan gelmemelerine rağmen) gün ışığına çıkmıştır. Bu buluntular, birbirinden ayrılmaksızın ayrı bir alt bölümde değerlendirilecektir. Ayrıca, Avrasya bozkırındaki Peçenek bağlantıları nedeniyle, at binit takımına ait yaprak biçimli çıngıraklı bir süs levhası ile bir kemere veya gem takımına ait süs levhaları ve kayış ucu da bu buluntu grubu içerisinde değerlendirilmelidir. Bunların yanı sıra, 10. yüzyıla tarihlenen bir mezar da ele

[40] Krş. Fehér–Éry–Kralovánszky, 1962, 45; Ódor, 2017, 78.
[41] Buluntular henüz yayınlanmamıştır ve değerlendirme aşamasındadır.

alınacaktır. Bu mezar, mezar buluntuları nedeniyle değil, yazılı kaynakların verdiği bilgiler sayesinde Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilebilmektedir. Bunların yanında, Batı Macaristan'dan bilinen bir hazine buluntusunun da Peçeneklerle bağlantılı olabileceği ileri sürülmüşse de, bu görüşü destekleyen kanıtlar henüz kesinlik düzeyine ulaşmış değildir.

Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler

Macaristan'a yerleşen Peçeneklerin atlı kültüründe başlıca üzengi tipini, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş yuvarlak üzengiler oluşturmaktadır. Gábor Hatházi'ye göre bu tipin kökeni Orta Asya'da aranmalıdır. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengilerin, yassı kollu ve armut biçimli erken varyantları Macar fetih dönemi buluntuları arasında da görülmektedir.[42] Buna karşılık, geç dönem bozkır göçebe kültürüyle ilişkilendirilen yuvarlak biçim, Doğu Avrupa bozkırında, yani İdil'in batısındaki bölgelerde, ancak 11. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmış; bu tipin başlıca kullanıcılarını ise Peçenekler oluşturmuştur.[43]

Buna karşılık András Pálóczi Horváth, bugüne kadar bilinen Doğu Avrupa örneklerine dayanarak, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş yuvarlak üzengilerin ortaya çıkışının Peçeneklerin batıya göç ettikleri döneme değil, daha sonraki bir tarihe, yani 10. yüzyılın ikinci yarısına veya sonlarına ait olması gerektiğine dikkat çekmiştir.[44] Bu görüşünü desteklemek amacıyla Baykal Gölü çevresinden örnekler sunmuş; ayrıca, Avrasya bozkırındaki göçebe toplulukların maddi kültüründe görülen yeniliklerin ge-

---

[42] Hatházi, 1990, 46; 1996, 229. Buna örnek olarak Beregovo'dan bilinen üzengi çifti gösterilebilir (Fodor, 1996, 134–135).

[43] Bu konuda ayrıca bkz. Pálóczi Horváth, 2018, 66.
Tarım Havzası'ndaki Koço bölgesinde ele geçen bir duvar resminde, zırhlı bir süvari tasvir edilmiştir. 8–9. yüzyıllara tarihlenen bu resim büyük ölçüde aşınmış olmakla birlikte, savaşçının üzengiye basan ayağı açık biçimde incelenebilmektedir. Üzengi, genel özellikleri bakımından Avar döneminden bilinen uzun kulaklı üzengilerle benzerlik göstermekle birlikte, üzengi kolları ile taban basamağı birlikte değerlendirildiğinde, bütün olarak yuvarlak bir biçim oluşturmaktadır (krş. Le Coq, 1925, 76). Bununla birlikte, bu tür üzengiler ile yine yuvarlak biçimli, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler arasında tipolojik ve gelişimsel bir ilişki bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Bu soruya verilecek olumlu bir yanıt, Hatházi tarafından ileri sürülen görüşü destekleyecektir. Bununla birlikte, bize göre "Orta Asya'nın batı bölgesi" coğrafi tanımlaması, eğer Peçeneklerin yanlışlıkla Aral Gölü çevresine yerleştirilen ilk yurtlarına ilişkin varsayımdan kaynaklanıyorsa, belirleyici bir önem taşımamaktadır. Peçeneklerin ilk yurdunun coğrafi konumu hakkında bkz. Senga, 1992; 1996.

[44] Pálóczi Horváth, 2018, 66–67.

nel olarak Orta Asya bozkırlarında ortaya çıktığını ve buradan batıya doğru yayıldığını vurgulamıştır.

Bu çerçevede, söz konusu üzengi tipinin de aynı coğrafi bölgeden doğudan Peçeneklere ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim benzer bir yayılım süreci, Tinód buluntuları arasında daha önce değinilen yalmanlı kılıçlar için de önerilmektedir. Bu silah tipinin kökeni Güney Sibirya'da, 9–10. yüzyıllarda Baykal–Tuva–Yenisey bölgesinde aranmalıdır.[45]

Peçeneklere özgü karakteristik üzengilerin ayırt edici özellikleri arasında, kulak biçimi ve yuvarlak gövde formunun yanı sıra, nispeten dar taban basamağı da önemli bir yer tutmaktadır. Taban basamağının genişliğinin kronolojik önemi, Gábor Hatházi tarafından, Macaristan'daki Peçenek ve Kuman-Kıpçak topluluklarıyla ilişkilendirilen üzengiler bağlamında, özellikle de temel biçimleri benzer olmakla birlikte taban basamağı genişlikleri farklılık gösteren Felsőtöbörzsök ve Erdőtelek örnekleri üzerinden birçok kez vurgulanmıştır.[46]

Bu üzengi tipi, 11–12. yüzyıllarda Doğu Avrupa bozkır kuşağında geniş bir yayılım göstermiş olup, özellikle Kiev'in güneyindeki bölgeden çok sayıda örneği bilinmektedir. Daha önce de değinildiği üzere, bu bölgede "Kara Kalpaklılar" olarak adlandırılan sınır muhafızı topluluklarının yerleşimleri yoğunlaşmıştır.[47] Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengilerin bu gelişmiş 11–12. yüzyıl değişkesi, alanyazında Peçenek–Uz–Kara Kalpaklılar tipi olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık, tipe ait karakteristik Kuman değişkesi, 12–13. yüzyıllarda, belirgin biçimde daha geniş ve çoğu zaman kaburgalı (takviyeli) taban basamağı ile ortaya çıkmaktadır.[48] Bu tipe ait örnekler, Macaristan'daki Kuman-Kıpçak atlı gömülerinden bilinmektedir. Bunlar arasında Bánkút, Kunszentmárton, Tiszaföldvár ve Erdőtelek üzengileri sayılabilir.[49]

Daha önce ele alınan Tinód ve Kajdacs buluntuları ile büyük olasılıkla aynı tipe ait olan Sárbogárd örnekleri dışında, Peçenek tipinde, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş bir çift üzengi, tarihî Fejér İli sınırları içindeki Alap'tan (*Gör. 4.1*) ve Sárszentágota yerleşiminin Felsőtöbör-

[45] Horváth, 2003, 372.
[46] Hatházi, 1994, 24–25; 1996, 229; 1996a, 43.
[47] Pletnëva, 1973, 24–28; Kovács, 2014, 87–88.
[48] Hatházi, 1996, 229. Benzer bir değerlendirme için bkz. Hatházi, 1990, 46.
[49] Pálóczi Horváth, 1994, 143, 31. kép 1–3; 2014, 129, 85. kép 1–3; Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 74, 32:1–3.

zsök mevkiinden de bilinmektedir (*Gör. 4.2*). Alap buluntularına ayrıca bir eyer kolanı tokası eşlik etmektedir. Felsőtöbörzsök örneklerinin ise, tahrip edilmiş pagan bir atlı mezarından geldiği bilinmektedir. Söz konusu mezarda, günümüze ulaşmamış bir "kılıç" (muhtemelen bir eğri kılıç) da bulunduğu kaydedilmiştir. Aynı tipe ait bir başka üzengi, tarihî Tolna Vilayeti sınırları içindeki Kölesd-Itatóhegy'de de ele geçirilmiştir (*Gör. 4.3*).[50]

Alap ve Töbörzsök (< Töbörcsök) yer adları, Peçenek kökenli kişi adlarından türemiş olup,[51] her iki yerleşim de Árpád Hanedanlığı döneminde Peçeneklerin yaşadığı köylerdi. Kölesd ise, Peçenek *ispánlığı*'nın Tolna İli'ndeki kesiminde yer almakta olup, çevresindeki çok sayıdaki Peçenek yerleşimiyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir.[52]

Aynı tipe ait bir başka örnek Csabrendek'te de ele geçirilmiştir (*Gör. 4.4*). Bu üzenginin, geçmişte Marcal Vadisi'ndeki Peçenek yerleşim bölgesinde yaşayan topluluğa ait olduğu düşünülebilir.[53]

Sárvíz Vadisi'nden ele geçen örnekler, arkeolojik ve yerleşim tarihi verileri birlikte değerlendirildiğinde, 11. yüzyılın ortaları ile 12. yüzyılın ortaları arasına tarihlendirilebilir. Sárbogárd ve Kajdacs buluntu yerlerinde ele geçen denarlar, bu eserlerin en muhtemel kronolojik konumunun 12. yüzyılın ikinci çeyreği olduğunu göstermektedir.[54]

Marcal Nehri'nin havzasında görülen Peçenek yerleşimleri, büyük olasılıkla Rába Vadisi'ndeki Peçenek köyleriyle birlikte tek bir yerleşim bölgesi oluşturuyordu.[55] Söz konusu yerleşimlerin geç tarihli olduğu kabul edil-

---

[50] Hatházi, 1996, 228, 231, 248, 4. tábla 1–3.
[51] Györffy, 1940, 491; 1990, 136, 187–188.
[52] Hatházi, 1996, 228, 236, 238.
[53] Marcal Nehri'nin bölgesindeki Peçenek yerleşim grubu hakkında bkz. Györffy, 1940, 491.
[54] MRT 3. 58, 15. kép 4; Pálóczi Horváth, 2014, 50.
Daha önce Tinódpuszta buluntuları bağlamında da değinildiği üzere, Ferenc Horváth, Alap ve Kölesd örnekleri dışında, Sárvíz Vadisi'nde gün ışığına çıkan ve bugüne kadar Peçenek mirası olarak değerlendirilen üzengilerin erken tarihlendirilmesi konusunda kuşkularını dile getirmiştir (Horváth, 2003, 377–378). Bu bağlamda, Maros–Körös Nehirleri arasındaki bölgeden de Peçenek tipinde, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş bir üzengi ele geçtiği belirtilmelidir. Bu örneği yayımlayan araştırmacı, buluntuyu 11–12. yüzyıllara tarihlendirmiş; ayrıca söz konusu üzenginin toplumsal ve etnik bağlamının henüz yeterince açıklığa kavuşmadığını da ifade etmiştir (Pálóczi Horváth, 2018, 60, 69–70). Bize göre ise bu örneğin Macaristan'daki Peçenek buluntularıyla doğrudan bağlantılı olması pek olası görünmemektedir. Daha ziyade, Maros ile Körös Nehirleri arasındaki bölgeye yerleşen Kuman-Kıpçaklarla ilişkilendirilmesi daha isabetli görünmektedir (Katona-Kiss, 2022, 85–86).
[55] Pálóczi Horváth, 1989, 26.

diğinden,[56] Csabrendek'ten ele geçen üzenginin de aynı kronolojik çerçeveye ait olması muhtemeldir. Dolayısıyla bu buluntunun 11. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihe ait olduğu düşünülmemektedir.

Mafsalsız düz ağızlıklı gemler

Macaristan topraklarında gün ışığına çıkmış buluntular arasında bugüne kadar Peçeneklerle ilişkilendirilen mezarlarda mafsallı halkalı gemler de bulunmuş olsa da[57] Doğu Avrupa bozkırındaki atlı gömüler esas alındığında, Peçenekler arasında esas olarak mafsalsız, düz veya kavisli ağızlıklı gemlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.[58] Karpat Havzası'nda bu tipe ait altıdan biraz fazla örnek bilinmektedir.[59] Bunlardan dördü, Macar fetih dönemi maddi kültürünün unsurları olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık, kanaatimizce Bajcs-Farkasdpuszta ve Óbesenyő'den (ayrıca aşağıda ele alınacak olan Borsod toprak tahkimatından [Borsodi földvár]) ele geçen örnekler Peçeneklerle ilişkilendirilebilir (*Gör. 5.1–5*).

Bajcs, bir zamanlar Peçenek hizmetkârlarının yaşadığı köy olan bugünkü Zsitvabesenyő'ye yalnızca birkaç kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.[60] Bununla birlikte, söz konusu buluntu ile yer adından hareketle kurulan bağlantının (ki bu bağlantı da başlı başına kesin değildir) bazı sorunlar içerdiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim bu gem, bir çukur evin dolgusundan ele geçirilmiştir. At binit takımına ait bu buluntunun yanı sıra, Árpád Hanedanlığı dönemine ait seramik parçaları da bulunmuştur. Söz konusu yerleşim birimleri 10. yüzyılın ilk yarısından 12. yüzyılın başlarına kadar uzanan bir döneme tarihlendirilirken, gemin kendisi ise 10–11. yüzyıllara tarihlenmiştir.[61]

---

[56] Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 47.

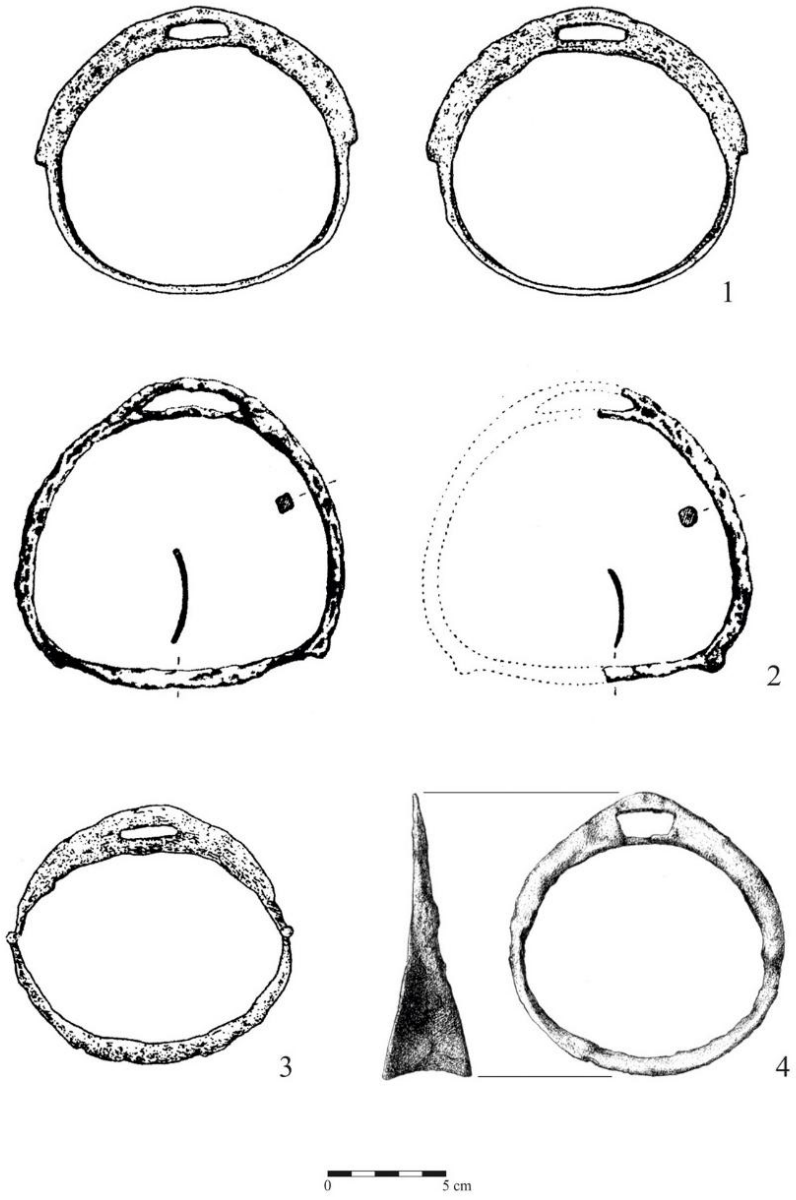
[57] Bu konuda ayrıca, Sárbogárd–Templom-dűlő ve Kajdacs–Rókadomb buluntu yerlerinden ele geçen örnekler de bkz. Petkes, 2006, 95, 101, 3. tábla 1; Hatházi–Ódor, 2024, 19.

[58] Pletnëva, 1958, 162, 164.

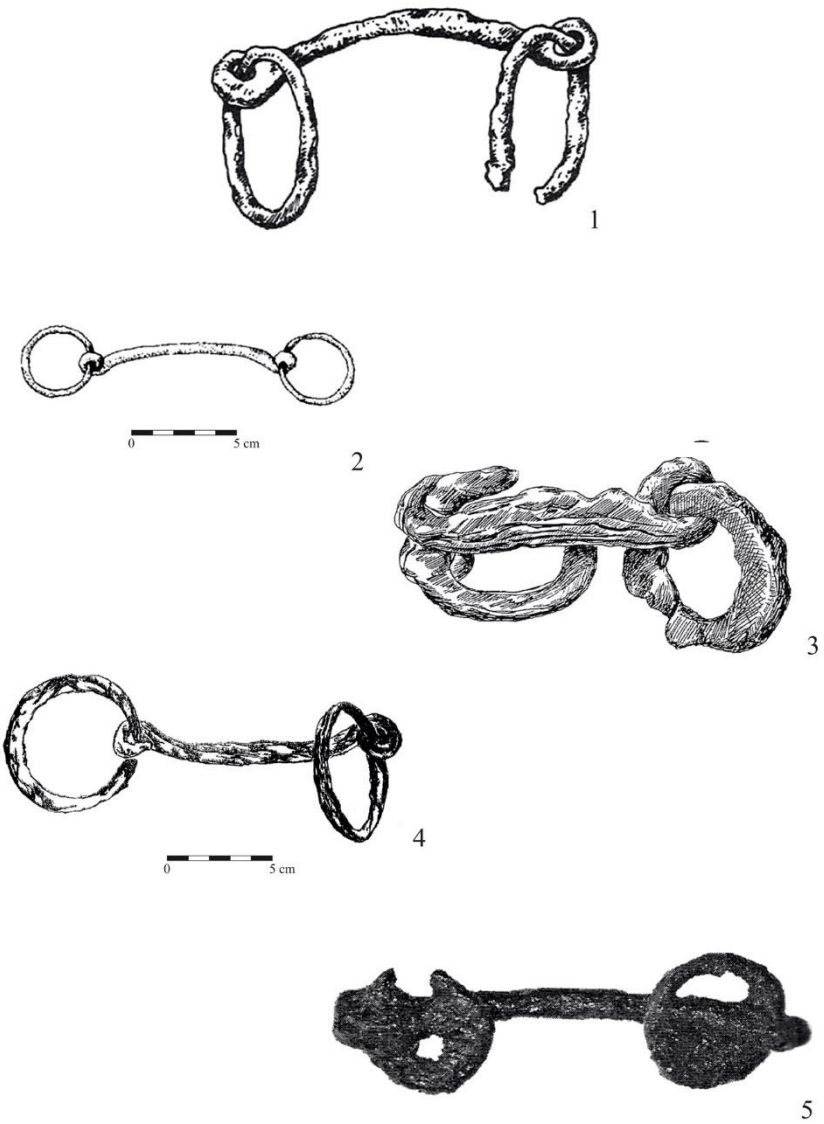
[59] Petkes, 2011, 232–234.

[60] Tarihî Komárom vilayetindeki Udvard'a bağlı olan bu Peçenek köyü, 1209 tarihli bir belgede *Besenyő* adıyla zikredilmektedir (ÁMTF I: 435–436; ÁMTF III: 461; Györffy, 1990, 156–157).

[61] Bajcs'ta bulunan geme ilk olarak László Kovács dikkat çekmiş ve bu örneğin, Tinódpuszta mezarlarından bilinen buluntulara benzer şekilde, Peçeneklerle ilişkilendirilebileceği görüşünü ileri sürmüştür (Kovács, 1986, 279).

Görsel 4. Macaristan'dan Peçenek tipi üzengiler. 1. Alap; 2. Sárszentágota-Felső-töbörzsök; 3. Kölesd-Itatóhegy (1–3. Hatházi, 1996a); 4. Csabrendek (MRT 3)

Görsel 5. Macaristan'dan Peçenek tipi gemler. 1. Bajcs-Farkasdpuszta (Bajč-Vlkanovo); 2. Gyulafehérvár-Mentőállomás, III. alan, 15 numaralı araştırma hendeği, 20. mezar (Alba Iulia-„Staţia de Salvare"); 3. Sárrétudvari-Hízóföld, 24. mezar; 4. Szászváros–Pemilor-domb, 6. mezar (Orăştie–Dealu Pemilor); 5. Szászváros–Pemilor-domb, 26. mezar (Orăştie–Dealu Pemilor) (Petkes, 2012)

Óbesenyő, yazılı belgelerle de doğrulandığı üzere, Orta Çağ'ın sonuna kadar Peçenek nüfusunun yaşadığı bir yerleşim olmuştur.[62] Yerleşimin sınırları içinde bulunan mafsalsız düz ağızlıklı gem, bir çift yamuk biçimli üzengi ve baklava dilimi biçimli bir ok ucu ile birlikte, 1907 yılında, sembolik bir atlı gömüsünün mezar hediyeleri arasında ele geçirilmiştir. Söz konusu mezar, tarihöncesi bir kurgana (IX) açılmıştır. Yamuk biçimli üzengilerin varlığı nedeniyle bu gömü 10. yüzyılın ikinci yarısından daha erken tarihlenemez.[63] Bu bakımdan, mezarda 10. yüzyılın ikinci yarısından sonra Macaristan'a gelen bir Peçenek savaşçısının gömülü olması ihtimal dâhilindedir.[64] Bununla birlikte, üzengiler ile ok ucu, tipolojik açıdan Macar fetih dönemi maddi kültürünün karakteristik unsurları arasında yer almaktadır.

Yıldız başlı topuzlar

Geç dönem bozkır kültürünün en karakteristik yakın dövüş silahlarından biri yıldız biçimli topuz olup, zaman içinde bunun çok sayıda alt tipi gelişmiştir.[65] Macaristan arkeoloji araştırmaları uzun zamandır, yıldız biçimli topuzların Macar fetih dönemi ve erken Árpád Hanedanlığı dönemi Macarlarının silah repertuvarında yer almadığını ortaya koymuştur.[66] Buna karşılık, Kuman-Kıpçakların Macaristan'a yerleşmesinden çok daha önceye tarihlenen bazı örnekler bilinmektedir. Bu durum, söz konusu silah tipinin Macaristan'a yerleştirilen Peçenekler aracılığıyla bölgeye ulaşmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmiştir.[67] Bu silah tipinin Peçeneklerle ilişkilendirilmesi, yalnızca demirden dövülerek üretilmiş dört dikenli yıldız başlı topuzların kronolojik konumuna dayanmamaktadır.[68] Aynı zamanda, Peçenek yerleşim bölgelerinden ele geçen örnekler de bu görüşün ileri sürülmesine neden olmuştur.[69] Hatta bazı araştırmalarda bu iki yaklaşım birleştirilmiş; Peçenek yerleşim alanlarından gelen yıldız biçimli topuzlar, doğrudan demirden dövülmüş dört dikenli alt tipe dâhil edilmiştir.[70] Ancak ayrıntılı tipolojik kar-

[62] Györffy, 1990, 163–165; ÁMTF I: 848–849.
[63] Petkes, 2011, 233.
[64] Petkes, 2011, 237.
[65] Kovács, 1971, 166, 1. ábra.
[66] Kalmár, 1964, 32; 1971, 19; Kovács, 1971, 167. Son yayın, önceki alanyazını da kapsamaktadır.
[67] Kovács, 1971, 179–180.
[68] Kovács, 1971, 168.
[69] Pálóczi Horváth, 1989, 28–29, 31, 32; 1996, 18.
[70] Petkes, 2006, 106, 2. ábra d, 108.

şılaştırmalar sonucunda, bu örneklerin hiçbirinin söz konusu alt tipe ait olmadığı anlaşılmıştır. Aynı durum, son yıllarda tanınan yeni örnekler için de geçerlidir (*Gör. 6.1–8*).

Bu gruba dâhil edilen Füzesabony, Fácánkert–Kajmádi-sziget, Szörényvár ve Nagykajdacs örnekleri[71] arasında, ilk buluntu yerinden iki topuz başı bilinmektedir; ancak bunların her ikisi de on iki dikenli varyanta aittir.[72] Aynı durum Fácánkert örneği için de geçerlidir.[73] Szörényvár'dan ele geçen yıldız biçimli topuz ise, dört dikenli ile on iki dikenli tip arasında bir geçiş formu ya da ikinci tipin en basit örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.[74] Nagykajdacs örneğinin ise hangi tipe ait olduğu belirlenememiştir. Kajárpéc'ten ele geçen örnekler, bunları yayımlayan Miklós Takács tarafından köşeleri kesilmiş küp biçimli alt tipe dâhil edilmiştir.[75] Ancak yayımlanan fotoğraflara[76] dayanarak, kanaatimizce bu örnekler on iki dikenli yıldız biçimli topuzlar grubuna aittir; her hâlükârda dört dikenli tipe dâhil değildir.[77] Yakın zamanda Paks çevresinden dört adet yıldız biçimli topuz parçası ele geçirilmiştir.[78] Bunlardan ikisi (Paks–Gyapa-Templomdomb ve Fadd-Juhakol) dört dikenli tipe, biri (Paks–Páli-szőlők) dört dikenli ile on iki dikenli tip arasındaki geçiş varyantına, diğeri (Paks–Cseresznyés-Akalacs) ise on iki dikenli tipe dâhil edilmiştir. Dört dikenli örneklerin tamamı dökme bronzdan yapılmış olup, bunlar arasında demirden dövülmüş hiçbir örnek bulunmamaktadır.[79] Son olarak, Szarvasnyilas'tan ele geçen demirden dövülmüş dört dikenli bir örnek de anılabilir. Bununla birlikte, bu buluntuyu yayımlayan araştırmacı, söz konusu topuz ile Moson bölgesindeki Peçenekler arasındaki ilişki konusunda ihtiyatlı davranmaktadır.[80]

---

[71] Pálóczi Horváth, 1989, 31; 1996, 18; Petkes, 2006, 108, 46. j.
[72] Kovács, 1971, 177, 6. ábra 1, 178, 49. j., 175, 5. ábra 2, 178, 52. j.
[73] Kovács, 1971, 174, 41. j.
[74] Kovács, 1971, 169, 2. ábra 5, 170, 30. j.
[75] Takács, 1997, 215.
[76] Takács, 1997, 217, 1. kép.
[77] Krş. Kovács, 1971, 166, 1. ábra, 2, 4. Her iki eserin de, Macar Millî Müzesi Silah Koleksiyonu'nda yayımlanan yıldız biçimli topuzlar arasında yakın paralelleri bulunmaktadır. Kajárpéc 1 numaralı örnek için Kisrákos'tan ele geçen topuzla karşılaştırınız (Kovács, 1971, 173, 4. ábra 2., 178, 51. j.); Kajárpéc 2 numaralı örnek için ise bkz. Kovács, 1971, 173, 4. ábra 3. és 175, 5. ábra 3, 174, 177, 6. ábra 2 ve 178.
[78] K. Németh, 2010, 269–271.
[79] Peçeneklerle ilişkilendirilen yıldız biçimli topuzlara ilişkin en son kısa değerlendirme için bkz. Pálóczi Horváth, 2014, 52.
[80] Aszt, 2008, 5, 9–10.

Kaynaklarımızın verdiği bilgiler ile yıldız biçimli topuzların bölgesel yayılımı ve bu silah tipinin aktarılma olasılığının kronolojik çerçevesi birlikte değerlendirildiğinde, bu silah grubunun en erken temsilcileri olan demirden dövülmüş dört dikenli tipin, esas itibarıyla Bizans kökenli silahlar olduğu kanaatindeyiz. Başka bir ifadeyle, bu silah tipi bozkırdan Bizans'ın egemenliği veya nüfuzu altındaki bölgelere yayılmamış; aksine, yayılım Bizans topraklarından bozkıra doğru gerçekleşmiştir. Aşağı Tuna bölgesine yerleşen Peçenekler, bu yeniliği kuzeye, Doğu Avrupa bozkırına taşımışlardır. Burada ise silah tipi Kuman-Kıpçak hâkimiyeti döneminde daha da geliştirilmiş; ardından Kumanların Macar Krallığı'na yerleşmeleriyle birlikte Karpat Havzası'na da ulaşmıştır.

Büyük olasılıkla bu aktarım süreci sayesinde, 11. yüzyıldan itibaren Aşağı Tuna'nın kuzeyindeki bölgelerde bu tip buluntuların sayısında belirgin bir artış görülmektedir. Ayrıca son araştırmalar, demirden dövülmüş dört dikenli yıldız biçimli topuzların 14. yüzyılda da kullanılmaya devam ettiğini ve Kumanlar tarafından da benimsendiğini göstermektedir.[81]

Dolayısıyla, Peçeneklerin bu silah tipinin yayılmasındaki aracılık rolünün sağlam temellere dayandığı kanaatindeyiz. Ayrıca, Peçeneklerin bu silahı kullandığına ilişkin hem dilbilimsel veriler hem de yer adlarında korunmuş kanıtlar mevcuttur. Peçenek hafif süvarilerinin kullandığı bu silah için *csokmány*, ayrıca *csomak* ve *csomasz* adları kullanılmış;[82] buna karşılık Kuman-Kıpçakların vurucu silahları için Türkçe kökenli Macarca *buzogány* 'topuz' terimi tercih edilmiştir.[83] Bu silah adları, söz konusu silah tiplerinin

---

[81] Katona-Kiss, 2022, 98–101, 104–107.

[82] Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Tatár, 2004.
Csokmány sözcüğü, Türkçe *çoqman* ve *çoqmar* biçimlerine dayanmaktadır; bu sözcükler ise *çoqı-* fiilinden türemiştir. *Csokmány* ve türevlerinin Türkçedeki asıl anlamı 'vuran, döven', ikinci anlamı ise bu amaçla kullanılan alet veya silahtır. Macarcadaki *csomak* ve *csomasz* sözcükleri ise Türkçe *çom* köküne dayanmaktadır; bu kökün anlamı 'küre, top'tur. Mária Magdolna Tatár'a göre, bu iki biçim arasındaki farklılık Türk lehçeleri arasındaki diyalekt farklılıklarından kaynaklanmaktadır. 'Sopa, savaş sopası, topuz' anlamındaki *çomak*, Kıpçak Türkçesinde 13. yüzyıldan itibaren belgelenmektedir. 14. yüzyıl Kıpçakçasında ise bu sözcük, topuz başını andıran yuvarlak başlı ahşap bir sopayı ifade etmektedir. Genel olarak, *çoqmar*, *çoqmaq* ve *çomaq* biçimleri, Orta Çağ'dan itibaren Çağatay, Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde belgelenen aynı sözcüğün farklı biçimleri olup, 'silah olarak kullanılan savaş sopası' veya 'topuz' anlamını taşımaktadır (Tatár, 2004 164–165, 168).

[83] Macarcadaki *buzogány* sözcüğü, büyük olasılıkla Kıpçak kökenlidir ve *Codex Cumanicus*'ta 'tahrip etmek, bozmak' anlamıyla belgelenen *buz-* fiilinden türemiştir. Sözcüğün öncülü olarak ise, 'tahrip eden, yok eden' anlamındaki **buzyan* fiilimsi biçimi kabul edilmektedir (Baski, 2007, 255; krş. TESz I: 400, Róna-Tas–Berta, 2011, 188–190).

Árpád Hanedanlığı dönemi Macaristanı'nda Türk dilli geç dönem bozkır topluluklarının aracılığıyla yaygınlaştığını göstermektedir.

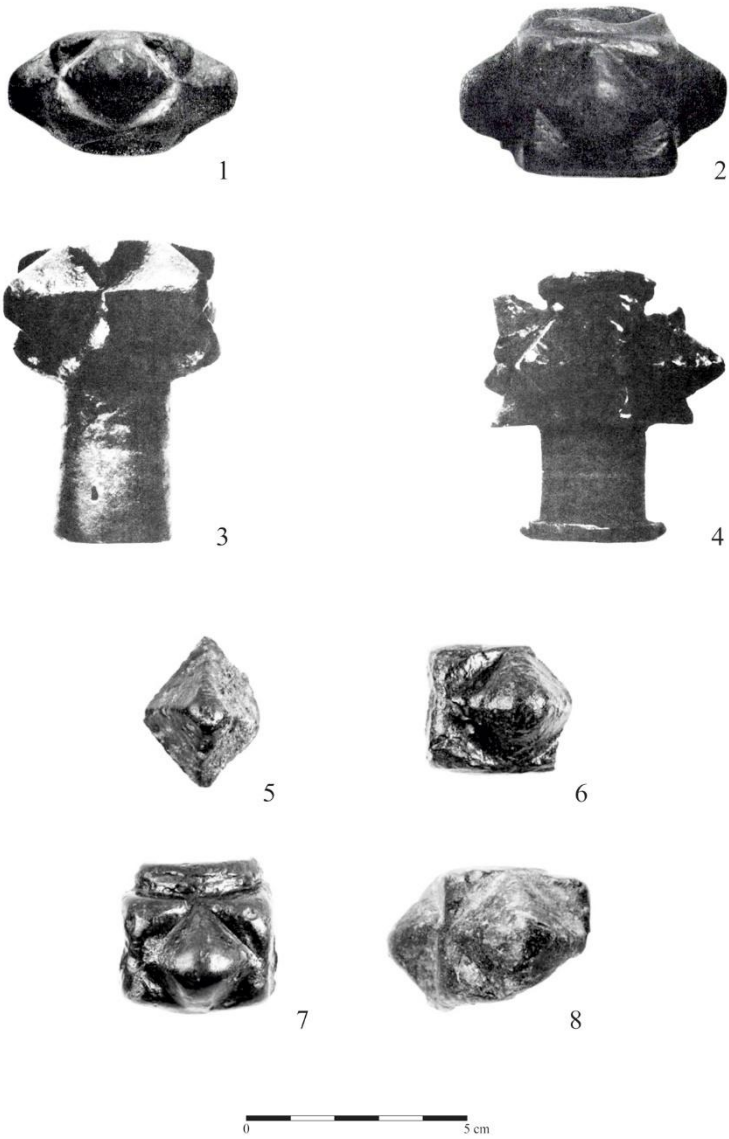
Kültür tarihi açısından dikkat çekici bir olgu, topuzun ya da "savaş sopasının" Peçenekler arasında yalnızca bilinen bir silah olmayıp, aynı zamanda çevredeki Macar nüfus tarafından Peçeneklere özgü karakteristik bir silah olarak görülmüş olmasıdır. Bunu en iyi gösteren örneklerden biri, tarihî Csanád Vilayeti'nde bulunan *Besenyő* (1369: *Bessenew*), diğer adıyla *Nagybesenyő* yerleşimidir. Bu yerleşim, kaynaklarda *Bottalütő Besenyő* veya *Bottalütőbesenyő* ('Sopayla Vuran Peçenek') adıyla da geçmektedir.[84] Yer adının bu biçimi, hâlen eski hafif süvari savaş taktiğini sürdüren Peçeneklere gönderme yapmaktadır.[85]

Peçenekler, Macaristan'da etnik kimliklerini en uzun süre bu bölgede korumuştur. Nitekim ayrıcalıkları Orta Çağ'ın sonuna kadar defalarca yenilenmiş, son olarak II. Ulászló'nun (1471–1516) 15 Kasım 1495 tarihli fermanıyla yeniden onaylanmıştır. Bu nedenle, söz konusu sıra dışı yer adının geç bir tarihte belgelerde ortaya çıkması anlaşılabilir bir durumdur.[86]

Peçenek yerleşim bölgelerinde ortaya çıkan yıldız biçimli topuzlara gelince; kanaatimizce, tıpkı bağlamı bilinmemekle birlikte Peçeneklere özgü kabul edilen, kulakları kolların devamında oluşturulmuş üzengiler gibi, bu silah tipinin örnekleri de büyük olasılıkla Peçeneklerin arkeolojik mirası içerisinde değerlendirilmelidir. Bu aynı zamanda, Macaristan'daki Peçeneklerin, Kumanlar gibi, bronz döküm tekniğiyle üretilmiş ve daha gelişmiş biçim özellikleri gösteren yeni alt tipleri de kullandıkları anlamına gelmektedir. Bu buluntuların kesin kronolojik konumunu belirlemek ne yazık ki güçtür; çünkü bunların tamamı dağınık buluntu niteliğindedir. Ayrıca, tipolojik alt gruplar kendi içinde farklılık gösterdiğinden, tarihlendirilmeleri 10–14. yüzyıllar arasındaki geniş bir zaman dilimine yayılmaktadır.[87]

---

[84] Söz konusu yerleşim, Makó'nun güneyinde, Harangod (bugünkü Aranka Deresi) kıyısında bulunan Óbesenyő ile aynıdır (Györffy, 1990, 165). Bkz. Györffy, 1940, 428; ÁMTF I: 849.
[85] Jakubovich, 1921, 120; ÁMTF I: 849.
[86] Györffy, 1990, 163–164. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Györffy, 1940, 428; ÁMTF I: 849; Tatár, 2004, 172; Pálóczi Horváth, 2014, 52.
[87] Katona-Kiss, 2022, 100–103.

Görsel 6. Macaristan'dan yıldız biçimli topuzlar. 1. Füzesabony; 2. Szörényvár (1–2. Kovács, 1971); 3–4. Kajárpéc (Takács, 1997); 5. Paks–Cseresznyés-Akalacs; 6. Paks–Gyapa-Templomdomb; 7. Paks–Páli-szőlők; 8. Fadd-Juhakol (K. Németh, 2010)

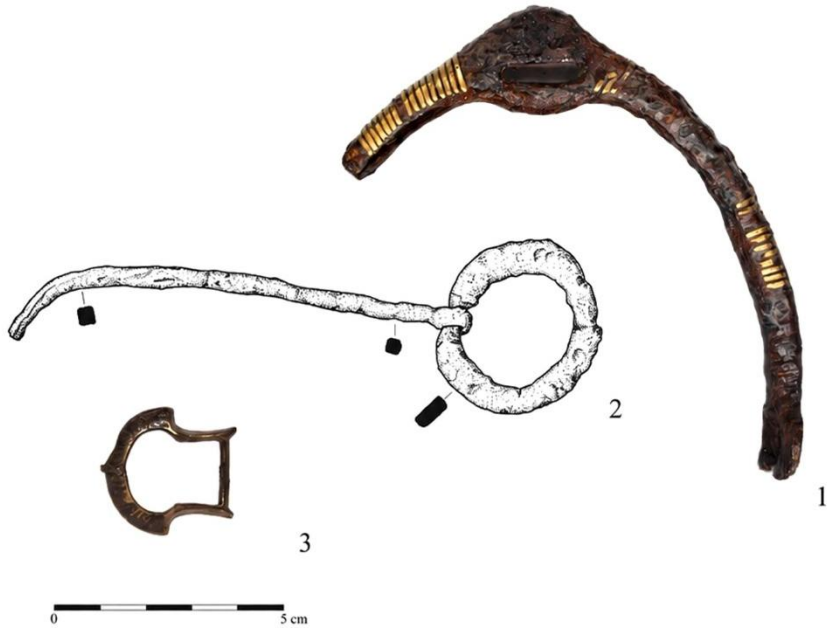
Bununla birlikte, şimdiye kadar ele alınan arkeolojik buluntular ile tarihsel veriler birlikte değerlendirildiğinde, Peçenek yerleşim bölgelerinden ele geçen bu örnekler genel olarak 11. yüzyılın ortaları ile 13. yüzyılın ortaları arasına; bunların büyük çoğunluğu ise daha dar bir çerçevede 12. yüzyıl ile 13. yüzyılın ortaları arasına tarihlendirilebilir.

Her ne kadar yıldız biçimli topuzların kullanımının 14. yüzyılda, özellikle de yüzyılın ilk yarısında, devam ettiği bilinse de[88] bu döneme gelindiğinde Árpád Hanedanlığı dönemi Macar kraliyet ordusunda bir zamanlar önemli bir yer tutan Peçenek hafif süvarilerinin askerî rolü fiilen ortadan kalkmıştı. Onların görevleri, 13. yüzyılın ortalarında kesin olarak Macaristan'a yerleşen ve sayıca çok daha kalabalık olan Kuman-Kıpçaklar tarafından devralınmıştır.[89]

Borsod toprak tahkimatının (Borsodi földvár) Peçeneklerle ilişkilendirilen buluntuları

Borsod *ispanlığı*'nın kalesindeki başrahiplik kilisesinin kazıları sırasında, yapının kuzey duvarının temel hendeği yanında bulunan yıkıntı tabakasının kaldırılması esnasında, kolları bakır kakmalarla süslenmiş, eksik durumdaki, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş bir üzengi (*Gör. 7.1*) ile Kral Salamon (1063–1074) döneminde darbedilmiş gümüş bir sikke (*denar*) ele geçirilmiştir. Kazıyı gerçekleştiren araştırmacı, sikkeye ve tipolojik paralellere dayanarak söz konusu at koşumu parçasını 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmiştir.[90] Borsod toprak tahkimatının (Borsodi földvár) iç kesiminde yürütülen kazılar sırasında ise, kalenin kuzeybatı bölümünde, surun en alt tabakasında, ince ağız demirli, küçük halkalı ve mafsalsız düz ağızlıklı eksik bir gem (*Gör. 7.2*) dağınık buluntu olarak ele geçirilmiştir.[91] Bu örnek, 10–11. yüzyıllardan daha kesin bir tarihe yerleştirilememektedir.[92] Ancak söz konusu gem, 10. yüzyıl Macar maddi kültürüne değil de, yukarıda sözü edilen kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiyle birlikte geç dönem bozkır göçebe kültürüne ait kabul edilirse,[93] Peçeneklerle bağlan-

[88] Katona-Kiss, 2022, 102–103.
[89] Hatházi, 1996a, 47.
[90] Wolf, 2019, 269, 172. kép, 317–318, 513, 116. tábla 1.
[91] Wolf, 2019, 318, 445, 48. tábla 8.
[92] Petkes, 2011, 232; Wolf, 2019, 319.
[93] Wolf, 2019, 317–319.

Görsel 7. Borsod toprak tahkimattan (Borsodi földvár) Peçenek karakteri taşıyan arkeolojik buluntular. 1. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi; 2. Mafsalsız düz ağızlıklı gem; 3. Lir biçimli toka (Wolf, 2019)

tılı olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu yorumu destekleyebilecek başka veriler de bulunmaktadır.

Kale surlarının 100 m güneybatısındaki küçük bir yükselti üzerinde, kale hizmetlilerine ait kilise yer almaktaydı. Bunun çevresindeki mezarlıkta 77 mezar ortaya çıkarılmıştır. 67. mezarda, erkek bireyin leğen kemiği yakınında, bel omurlarının altında ve ön yüzü toprağa dönük durumda lir biçimli, tek parçalı bronz bir toka bulunmuştur. Tokanın arka yüzünde tekstil kalıntıları tespit edilmiştir. Yassı ve yarım daireye yakın biçimli çerçevesi üzerinde ışınsal yivler ve bunların içinde niello bezemesi yer almaktadır (*Gör. 7.3*).[94] Kazıyı gerçekleştiren araştırmacı bu örneği, mezarlığın en erken buluntularından biri olarak değerlendirmiştir.[95] Aynı tipte bir toka, ispanlık kalesi alanında da dağınık buluntu olarak ele geçirilmiştir.[96]

[94] Wolf, 2019, 271, 275, 280, 285, 181. kép, 511, 114. tábla 9.
[95] Wolf, 2019, 287.
[96] Wolf, 2019, 288, 511, 114. tábla 10.

Mária Wolf, bu buluntu tipine ait Orta ve Doğu Avrupa'dan toplam 86 paralel örnek tespit etmiş ve bunlara dayanarak Macaristan örneklerini 11. yüzyılın ikinci yarısına, en geç 12. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir. Kökenleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte, Wolf'a göre bu tokaların buluntu yerleri ile Peçenek–Uz–Kara Kalpaklılar yerleşim alanları arasındaki belirgin örtüşme dikkat çekicidir. Tokaların büyük çoğunluğunun kurgan mezarlarından ele geçirilmiş olması da bu buluntu tipini geç dönem bozkır göçebe kültürüyle ilişkilendirmektedir.[97] Rus araştırmalarında da lir biçimli tokaların, uzun süre tek bir Peçenek–Oğuz horizonu olarak değerlendirilen ve 10–11. yüzyıllara tarihlenen geç dönem göçebe buluntu grubunda, özellikle Peçenek mezarlarının karakteristik buluntuları olduğu yönünde bir görüş bulunmaktadır.[98]

Borsod toprak tahkimatından (Borsodi földvár) bilinen iki toka dışında, Karpat Havzası'nda bu tipe ait yalnızca üç benzer örnek daha bilinmektedir. Szabolcsveresmart yakınlarında bulunduğu bilinen tokanın kesin buluntu yeri bilinmemektedir. Buna karşılık, diğer örnek – günümüze ulaşmamış olmakla birlikte çizimlerle belgelenmiş olan toka – Sárvíz Vadisi'nin tarihî Tolna İli kesiminde bulunan Nagydorog'da bulunmuştur.[99] Eskiden Pártásdorog (1399: *Parthasdorogh*) adıyla bilinen bu köy, bir zamanlar Peçeneklerin yaşadığı bir yerleşimdi. Günümüzde de varlığını sürdüren bu yerleşim, Kral Sigismund (1368–1437) tarafından düzenlenen belgede, daha önce sözü edilen Kajdacs (*Kaydach*) yerleşiminin hemen ardından zikredilmekte olup, onun kuzey-kuzeydoğusundaki komşusu durumundadır.[100]

Daha önce bahsedilen 67. mezarda bulunan lir biçimli tokanın sahibi, antropolojik özellikleri bakımından da mezarlıktaki erkek nüfusun genel fiziksel karakterinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bu nedenle, mevcut veriler birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu toka ve benzer örnekleri 11. yüzyılın sonu – 12. yüzyılın başına tarihlendirilmiş; bunların taşıyıcılarının ise Macaristan'a yerleşmiş Peçenek savaşçıları olabileceği ileri sürülmüştür.[101]

---

[97] Wolf, 2019, 288–291.
[98] Garustovič–Ivanov, 2001, 94–95.
[99] Wolf, 2019, 287–288, 293.
[100] Györffy, 1990, 151.
[101] Wolf, 2019, 293.

Bakır kakmalı, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi, mafsalsız düz ağızlıklı gem ile tek parçalı, niello bezemeli lir biçimli tokalar, Karpat Havzası'nın 11–12. yüzyıl maddi kültürü içerisinde yabancı unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, bu eserlerin Peçeneklerle ilişkisi sağlam biçimde belgelenebilmekte olup, büyük olasılıkla Borsod toprak tahkimat (Borsodi földvár) garnizonundaki bozkır kökenli Peçenek unsurlarına işaret etmektedir. Bu yorumu destekleyen bir başka husus da, Borsod toprak tahkimatın yakın çevresinde, biri kuzeyinde diğeri güneyinde olmak üzere, günümüze kadar varlığını koruyan Peçenek (Macarca Besenyő) adını taşıyan iki köyün bulunmasıdır.[102]

Yaprak biçimli çıngıraklı süs levhası

Doğu Avrupa bozkırlarının en seçkin Peçenek at binit buluntularıyla yakın benzerlik gösteren eserlerden biri, Macar Millî Müzesi'ne buluntu yeri bilinmeyen (muhtemelen Yukarı Macaristan'daki Felvidék) bir yerden intikal etmiş olan, dökme, yaldızlı gümüşten yapılmış, uzatılmış damla ya da yaprak biçimli çıngıraklı bir süs levhasıdır (*Gör. 8.1*). Eserin orta bölümü kıvrık dal motifleriyle çevrelenmiştir; günümüzde ise arka plakası eksiktir. Arka yüzündeki beş perçin aracılığıyla göğüs kayışına tutturulduğu anlaşılmaktadır.[103] Bu eserin en yakın paralelleri, Don Nehri'nin orta havzasındaki Gayevka[104] ile Kırım'daki Saraylı-Kıyat seçkin Peçenek mezarlarından bilinmektedir. Gayevka buluntusu, II. Basileios (976–1025) ile veliaht Konstantinos'un (daha sonra VIII. Konstantinos, 1025–1028) altın sikkeleri sayesinde 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.[105] Bu nedenle, söz konusu süs levhasının eski sahibinin, 11. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan'a yerleşen Peçenek topluluklarının önde gelen liderlerinden biri olabileceği ihtimali göz ardı edilemez.[106]

Esztergom çevresinden geç dönem bozkır topluluklara ait buluntu grubu

Macar Ulusal Müzesi, Temmuz 2020'de Esztergom çevresindeki dağlık alanda, başlangıçta Kavimler Göçü dönemine ait olduğu düşünülen metal bu-

[102] Wolf, 2019, 319.
[103] Mesterházy, 1996, 394.
[104] Pálóczi Horváth, 1989, 20–21; 2014, 32. Ayrıca bkz. Fettich, 1937, XXVII. tábla 2, 4 (burada süs levhalarının çizimleri ters çevrilmiş olarak yayımlanmıştır).
[105] Pálóczi Horváth, 1989, 20; 2014, 31.
[106] Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 59; Hatházi, 2022, 443.

luntuların (süs levhalarının) ele geçirildiğini öğrenmiştir (*Gör. 8.2*). Bunun üzerine başlatılan yüzey araştırmaları ve metal dedektörü destekli incelemeler sonucunda 12 adet kemer süs levhası daha bulunmuş, ardından Ağustos 2020 başında gerçekleştirilen kazılarda 7 adet ilave kemer süs levhası ortaya çıkarılmıştır. Sonuçta, diğer buluntularla birlikte, malzemeleri, biçimleri ve bezemeleri bakımından kuşkusuz aynı takıma ait olan toplam 35 metal eser ele geçirilmiştir. Bu buluntuların toprağa nasıl ulaştıkları kesin olarak belirlenememiştir. Yüzeye çok yakın ve dağınık durumda bulunmaları, bunların ne bir mezara ne de gömülü bir defineye ait olduğunu gös-termektedir. Saha gözlemlerine göre, geniş bir alana yayılmış durumda bulu-nan bu süs levhalarının, uzun süre doğal etkenlere maruz kalmış bir kemer ya da gem takımından koparak çevreye dağılmış olmaları kuvvetle muh-temeldir.[107]

Yüksek oranda kalay ve kurşun içeren bir bakır alaşımından dökülmüş olan bu stilize yaprak biçimli, dilimli konturlu ve geniş, yivli kenarlı süs levhaları, iki gruba ayrılmaktadır; dar ve sivri uçlu bir tip ile oval ve daha geniş bir tip. Metal süslerin orta alanındaki temel bezeme motifi, küçük ayrıntılar bakımından farklılık göstermekle birlikte, haç düzeninde yerleştirilmiş dört yapraklı bir çiçek ya da rozetten oluşmaktadır. Bu süslere, aynı malzemeden ve aynı üretim tekniğiyle yapılmış, ancak bezemesi farklı olan, örgü şerit motifli bir kayış ucu da eşlik etmektedir. Buna karşılık, kemer takımına ait toka ele geçirilememiştir. Süs levhaları ile kayış ucunun döküm bezemeleri, bunları kuyumcu tarafından sonradan kalem işiyle işlenerek belirginleştirilmiş; ardından, ön incelemelere göre, kabartmalı bezeme unsurları "beyaz metal" (kalay-kurşun) kaplamayla vurgulanmıştır. Bu uygulama sayesinde süs levhaları gümüşten yapılmış izlenimi vermekteydi.

Karpat Havzası'nda şimdilik benzersiz olan bu süsler, gerek bezeme repertuvarı gerekse kuyumculuk tekniği bakımından, kültürel açıdan 11. yüzyıl Peçenek buluntularına en yakın örnekleri oluşturmaktadır.[108] Bu arkeolojik buluntuların Peçeneklerle ilişkisi ise daha ayrıntılı araştırmaları gerektirmektedir. Aynı şekilde, erken Anjou Dönemi yazılı kaynaklarında geçen *Besenyőkút(a)* yer adının, günümüzde Kesztölc'ün Esztergom yönün-

[107] Schilling–Hatházi, 2023, 37, 39.
[108] Schilling–Hatházi, 2023, 37–38.

deki sınırları içinde yer alan mevki ile özdeşleştirilip özdeşleştirilemeyeceği de ayrıca incelenmesi gereken bir konudur.[109]

Szihalom–Koszpérium-halom

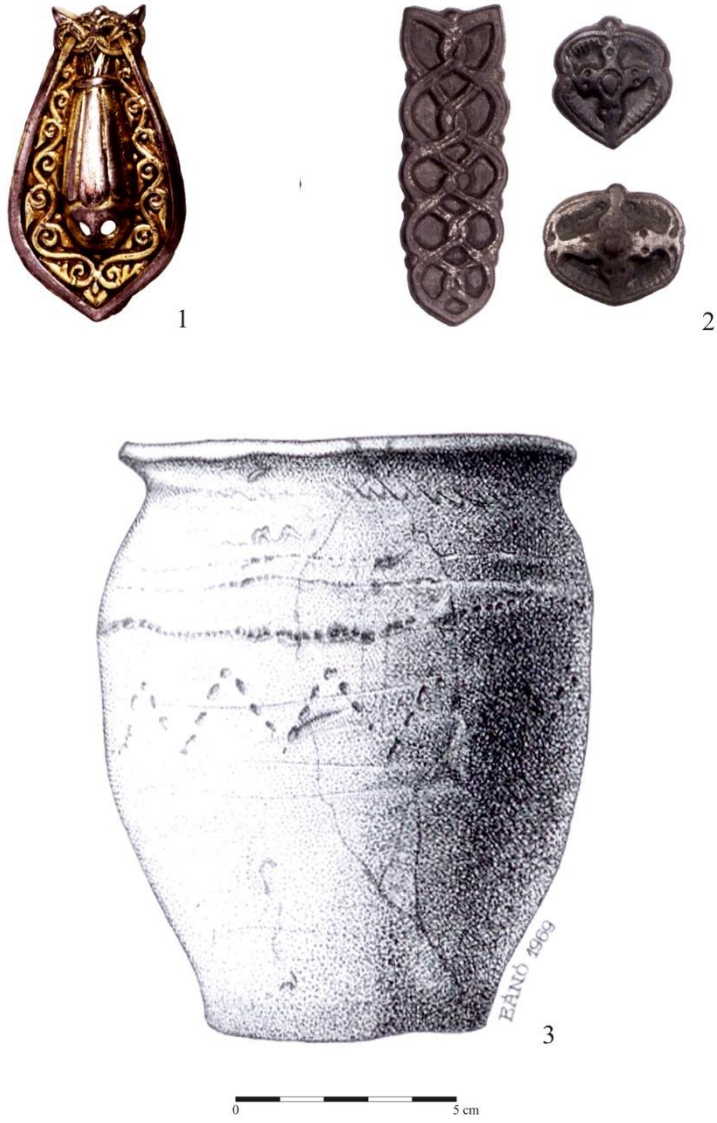
Yaklaşık 1067 yılında Aba soyundan Péter, Aziz Meryem'e adanmış bir manastırı, Borsod Vilayeti'ndeki Százd'da kurmuştur.[110] Kuruluş belgesinde, manastıra bağışlanan mülkler ayrıntılı biçimde kaydedilmiş olup, bunlar arasında *Scenholm* yerleşiminin bir bölümü de bulunmaktadır. Araştırma bu yerleşimi, yine Borsod Vilayeti'ndeki Szihalom ile özdeşleştirmiştir.[111] Belgeden öğrenildiğine göre, bu köyde on Peçenek atlı hizmetkâr yaşamaktaydı. Ayrıca köyün güneybatı sınırını oluşturan sınır işaretleri arasında *Besenyők kútja* (Peçenek kuyusu) ile *Besenyők sírjai* (Peçenek mezarları) da zikredilmektedir.[112]

Bunların büyük olasılıkla kurganlar olduğu düşünülmektedir. Nitekim Orta Çağ bozkır toplulukları, mezarlarının üzerine kurgan inşa etmekte veya gömülerini daha eski kurganların içine açmaktaydılar. Bu nedenle mezarlıkları, geniş alanlara yayılan ve uzaktan kolaylıkla seçilebilen höyük grupları hâlini almakta, sonraki dönemlerde ise sınır noktası olarak da kullanılabilmekteydi.[113] Araştırmalar daha sonra bu kurganların yerini, yerleşimin güneyinde, Füzesabony–Szihalom–Mezőtárkány üçgeni içinde belirlemiş ve Kis-Koszpérium-halom ile Nagy-Koszpérium-halom (höyükler), Peçenek mezarlarını barındıran mezarlıkla özdeşleştirmiştir.[114]

János Foltin, her iki kurganda da sondaj kazıları gerçekleştirmiş; Nagy-Koszpérium-halom'da yaklaşık 6–7 yaşlarında bir çocuğa ait mezar ortaya çıkarılmıştır.[115] Bu gömüden, çene kemiğinin altında bronz bir göğüs haçı, iskeletin yanında, baş hizasında ise keskin dışa taşkın ağız kenarlı, iyi pişirilmemiş ve bastırma nokta bezemeli gri-kahverengi bir mezar kabı ele geçirilmiştir (*Gör. 8.3*).[116]

---

[109] Györffy, 1990, 154. Ayrıca bkz. ÁMTF II: 304.
[110] DHA I: 182–185 [58].
[111] DHA I: 183, 184; ÁMTF I: 804–805, 807.
[112] Bkz. Györffy, 1990, 159 [135].
[113] Pálóczi Horváth, 2014, 53.
[114] Foltin, 1883, 76, 84–85.
[115] Foltin, 1887, 120–121.
[116] Révész, 2008, 181.

Görsel 8. Peçeneklerle ilişkilendirilebilecek mezar ve dağınık buluntular. 1. Yaprak biçimli çıngıraklı süs levhası (Hatházi, 2022); 2. Geç dönem bozkır göçebe kültürüne ait kemer veya gem takımı süs levhaları (Schilling–Hatházi, 2023); 3. Nagy-Koszpérium-halom'a açılmış mezardan ele geçen seramik kap (Révész, 2008)

Foltin'in araştırmasının çıkış noktasını, yazılı kaynakta zikredilen "Peçenek mezarlarını" barındıran kurganların tespit edilmesi oluşturmuştur. Bu doğrultuda János Foltin, söz konusu çocuk mezarını bir Peçenek gömüsü olarak değerlendirmiş ve Macar kronik geleneğine[117] dayanarak 10. yüzyıla tarihlendirmiştir.[118]

Bu görüşe daha sonra, Macaristan'daki Peçeneklerin Eger şehrinin çevresi ile Tisza Nehri'nin havzasındaki yerleşim bölgelerini araştıran Árpád Nagy da katılmış ve söz konusu gömüyü ayrıntılı biçimde incelemiştir.[119] Ancak bu sırada mezardan ele geçen bronz haç artık kaybolmuş durumdaydı. Nagy'a göre mezarda bulunan seramik kap, Macar fetih dönemi için genel kabul gören kap tiplerinden belirgin biçimde ayrılmakta; buna karşılık, bazı özellikleriyle Rus topraklarındaki Peçeneklerin arkeolojik mirasıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca, bronz haç ile pagan gömü ritüelinin aynı mezarda birlikte görülmesini, Macar kronik geleneğinde (Anonymus) anlatılan, Taksony döneminde Macaristan'a gelen pagan Tonuzoba ile onun artık Hristiyan olan oğlu Örkénd hakkındaki rivayetle ilişkilendirmiştir.

Söz konusu Peçenek ileri geleni, Heves Vilayeti'nin Tisza Nehri'nin doğusunda kalan kesiminde yer alan bir yerleşim bölgesine sahip olmuş ve I. (Aziz) István'ın (975/1000–1038) hükümdarlığı dönemini de yaşamıştır.[120] Nagy, Szihalom sınırlarında bulunan mezarın, Tonuzoba'ya ait olduğu kabul edilen Peçenek yerleşim bölgesi içinde yer aldığını düşündüğünden, yukarıdaki kronik rivayetini esas alarak bu gömüyü 11. yüzyılın ilk üçte birine tarihlendirmiştir.[121]

Szihalom sınırlarında ortaya çıkarılan çocuk mezarının Peçeneklere ait olduğu yönündeki görüş, arkeoloji çevrelerinde genel kabul görmemiştir. Nitekim, 10. yüzyılın ikinci yarısına ya da binyıl dönümüne tarihlenen tekil bir gömünün etnik kimliğinin belirlenmesinin yeterince sağlam temellere dayanmadığı haklı olarak vurgulanmıştır.[122] Bununla birlikte, kanaatimizce, yaklaşık 1067 tarihli kuruluş belgesinde geçen "Peçenek mezarları"nın Kis-Koszpérium- ve Nagy-Koszpérium-halom güvenilir biçimde özdeşleştirilebildiği kabul edilirse, mezar buluntularının kendisi bunu doğrudan gösterme-

[117] Bkz. Anonymus, 57 (Veszprémy, 1999, 48–49; SRH I: 113–117).
[118] Foltin, 1887, 117, 125.
[119] Nagy, 1970.
[120] Krş. Anonymus, 57 (Veszprémy, 1999, 49; SRH I: 116–117).
[121] Nagy, 1970, 138.
[122] Révész, 2008, 181.

se bile, söz konusu gömünün Peçeneklere ait olduğu sonucuna varılabilir. Ancak bu özdeşleştirme henüz kesinlik kazanmamıştır. Hatta yakın zamanda, 11. yüzyıl belgesinde adı geçen Szihalom yerleşiminin gerçekten Borsod Vilayeti'ndeki Szihalom ile aynı yer olup olmadığı da sorgulanmaya başlanmıştır. Bu görüşe göre, belgede köy sınırlarını tanımlayan yer adları Szihalom çevresinde değil, Polgár yerleşiminin dış sınırları içinde bulunmaktadır. Dolayısıyla, "Peçenek mezarları"nın da Koszpérium-halmok'a ait olması mümkün görünmemektedir.

Darufalva Hazinesi

Doğu Avrupa ile olan bağlantıları nedeniyle, batı sınır bölgesinde bulunmuş Darufalva (Draßburg, Avusturya) gümüş hazinesi da Peçeneklerle ilişkilendirilmiştir. Bu değerlendirmede, özellikle Batı Macaristan'da varlığı bilinen Peçenek sınır muhafızı yerleşimleri önemli bir rol oynamıştır.[123]

1902 yılının sonbaharında, tarlanın tırmıklanması sırasında gün ışığına çıkan Darufalva define buluntusu, bir boyun halkası, bir bilezik, 5 büyük boncuk, 29 çan veya zil, 8 meyve tanesi biçimli sarkaç, ayrıca 4 akik boncuğu ve çeşitli parçalardan oluşmaktadır (*Gör. 9*). Yüksek kaliteli gümüşten yapılmış bu takıların toplam ağırlığı yaklaşık 0,5 kilogramdır. Buluntu topluluğu, 34 cm derinlikte, bir seramik kap içine gizlenmiş durumda ele geçirilmiş olup, bu nedenle define buluntusu olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, bütün parçaların tek ve bütüncül bir takı grubunu oluşturduğu, dolayısıyla bir zamanlar aynı kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır.

Buluntuyu yayımlayan araştırmacı, defineyi 890–1075 yılları arasına tarihlendirmiş ve takıların doğudan, ticaret yoluyla, günümüzde Burgenland olarak bilinen bölgeye ulaşmış olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür.[124]

Darufalva define buluntusunun Peçeneklerle olası bağlantısı, ilk kez István Bóna tarafından ileri sürülmüş; araştırmacı takı grubunu ayrıntılı biçimde incelemiştir. Bóna'nın değerlendirmesine göre, eserlerin büyük bölümü Volhinya (Haliç) kökenli olup, Kiev Rus Devleti'ne bağlı Haliç Prensliği'ndeki bir atölyede üretilmiş olmalıdır. Takı grubu daha sonra, boncuklar

[123] Bu konu hakkında bkz. Kniezsa, 1937, 328–331; Györffy, 1990, 124–126.
[124] Kugler, 1904.

ile Viking üslubunu yansıtan bilezik eklenerek bulunduğu bölgede tamamlanmıştır.[125]

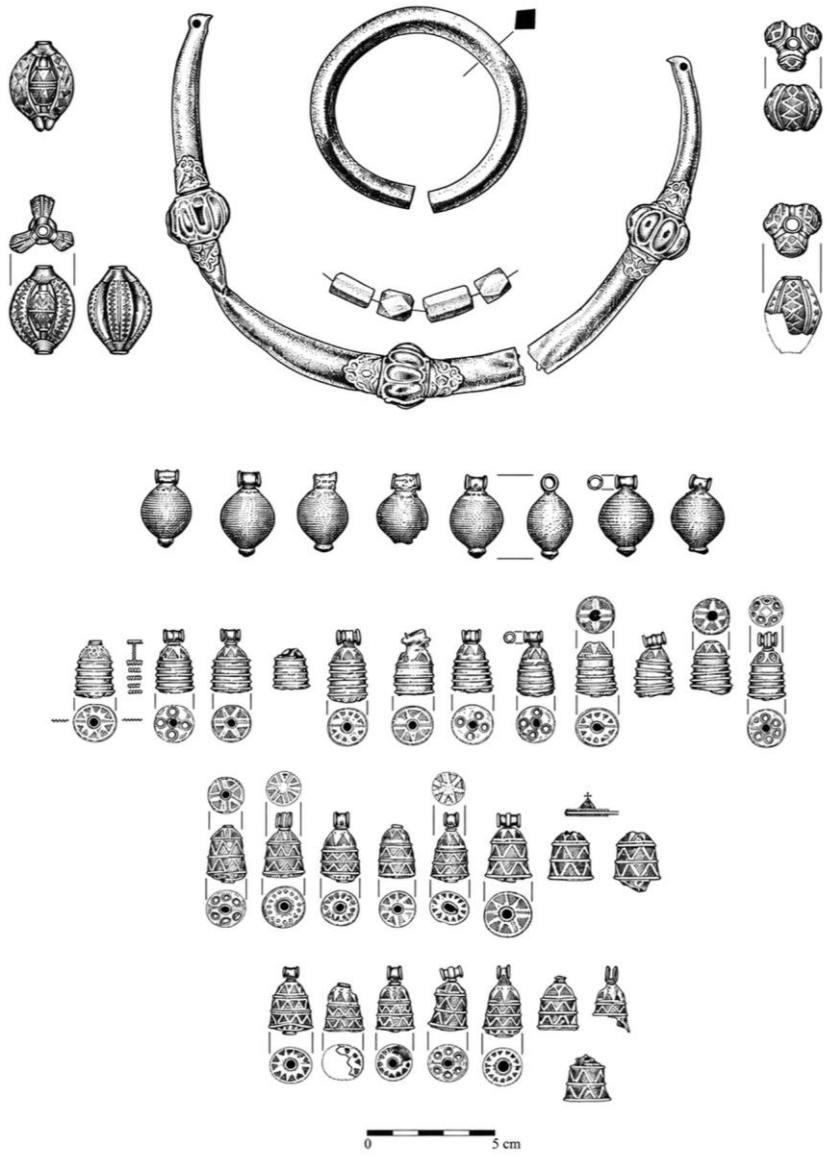
Takıların her biri 10. yüzyılın son üçte birlik döneminde, en geç binyıl dönümünde üretilmiş olmalıdır. Hazine ise 1010–1050 yılları arasında, büyük olasılıkla III. Heinrich'in 1044 yılındaki seferi sırasında saklamıştır; söz konusu askerî harekât Darufalva çevresini de etkilemiştir.[126] Bu takı grubunun Karpat Havzası'nın batı sınır bölgesine ticari mal olarak değil, Doğu Avrupa'dan Macaristan'a gelen seçkin bir kişinin kişisel mülkiyeti olarak ulaşmış olması daha olası görünmektedir.

Her ne kadar 11. yüzyılda batı sınır bölgesinde görülen Rusların bu aktarımda aracılık etmiş olabileceği ilk bakışta akla yatkın görünse de hem kronolojik hem de coğrafi verileri birlikte değerlendirdiğimizde, buluntunun Peçeneklerle ilişkilendirilmesi de dikkate değer bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ihtimali güçlendiren bir diğer husus ise, Peçeneklerin Rus prenslikleriyle hem barış zamanında hem de savaş dönemlerinde yakın ilişkiler içinde olduklarının iyi bilinmesidir.[127]

Arkeolojik buluntuların Árpád dönemi sınır kalesinden yalnızca yaklaşık 500 metre uzaklıkta ele geçirilmiş olması[128] ve mevcut verilerin, bunların eski sahibinin defineyi gizlediği yerin yakınında yaşadığını göstermesi (yani bunların kaçırılarak getirilen değerli eşyalar olmaması), söz konusu hazinenin yüksek statülü bir kişiye, belki de Darufalva sınır kalesi komutanının eşine ait olduğunu düşündürmektedir.[129]

---

[125] Bóna, 1962, 240–241.
[126] Bóna, 1962, 313, 317.
[127] Bóna, 1962, 315–317.
Toprağa gömülme koşulları ve kültürel bağlantıları bakımından, yine Batı Macaristan'da ele geçen Zsennye altın definesi de oldukça benzer özellikler göstermektedir (Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 65). Bununla birlikte, bu buluntunun Peçeneklerle ilişkisi, Darufalva definesine kıyasla dahi daha belirsizdir. Söz konusu üç altın bilezik, 1925 yılının yazında, bü-yük olasılıkla ağaç dikimi sırasında, Zsennye Şatosu'nun parkında, kötü korunmuş bir seramik kap içinde ele geçirilmiştir (Kiss, 2000, 264). Kökeni ve kronolojik konumu bakımından, bunların 10. yüzyıla ait Doğu Slav yapımı eserler olabileceği ileri sürülmüştür (Poll, 1934, 81–82; Bóna, 1962, 315). Bu durumda, Macaristan'a ulaşmalarının da Darufalva takıları ile benzer bir süreç sonucunda gerçekleşmiş olabileceği düşünülebilir. Her ne kadar bu buluntu, Macar araştırmalarında Macar fetih dönemi buluntuları arasında değerlendirilmiş olsa da (Kiss, 2000, 267–268), István Bóna'ya göre definin gömülmesi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 1051 yılındaki Macaristan seferi ile ilişkilendirilebilir (Bóna, 1962, 317).
[128] Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 62.
[129] Bóna, 1962, 317–318; Gömöri, 2002, 42.

Görsel 9. Darufalva (Draßburg) gümüş hazine buluntusu (Gömöri, 2002)

Bu durumda, hazine buluntusunun toplumsal arka planı, Borsod'daki toprak tahkimatta ele geçen geç dönem bozkır göçebe karakterli buluntuların toplumsal bağlamıyla benzerlik göstermiş olabilir.

Sonuç

Kuşkusuz, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklara kıyasla Macaristan'a çok daha az sayıda yerleşmiştir. Bununla birlikte genel olarak söylenebilir ki, yazılı kaynaklarda nispeten iyi belgelenmiş olmalarına rağmen, arkeolojik miraslarına kesin ya da ihtiyatlı biçimde atfedilebilecek buluntu sayısı son derece sınırlıdır. Bu gruba dâhil edilebilecek buluntuların ezici çoğunluğu, geleneksel bozkır kültürünün temelini oluşturan atlı yaşam tarzı ve askerî donanımlarıyla ilişkilidir. Bunlar arasında kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş, kavisli taban basamaklı ve çoğunlukla yuvarlak formlu üzengiler, tek parçalı ve mafsallı gemler, kesici ve vurucu silahlar (kılıçlar ve yıldız biçimli topuzlar) ile okçuluk teçhizatına ait kalıntılar sayılabilir.

Dönemin Macar maddi kültüründen farklılık gösteren bu buluntu grubunun daha küçük bir bölümü, Karpat Havzası'nın çeşitli bölgelerine dağılmış durumda olup, bunların pek çoğu arkeolojik bağlamlarından kopmuş hâlde ele geçirilmiştir. Bu buluntuların Peçeneklerle bağlantısı, genellikle Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki daha iyi belgelenmiş Peçenek mezarlıklarından bilinen paralellerine ya da Macaristan'daki buluntu yerlerinin, yazılı kaynaklar veya yer adları aracılığıyla tespit edilebilen Peçenek ilişkilerine dayanılarak ileri sürülebilmektedir. Dolayısıyla, bu buluntuların Peçenek kökeni çoğu durumda ancak varsayılabilmekte, daha elverişli örneklerde ise yüksek olasılıkla kabul edilebilmektedir.

Bugüne kadar tanınan arkeolojik buluntuların büyük bölümü, Tuna Nehri'nin batı tarafında olan Sárvíz Vadisi'nden, tarihî Fejér Vilayeti'nin güneyi ile Tolna Vilayeti'nin kuzeyinden ele geçirilmiştir. Bu buluntu yerleri, genellikle yazılı kaynaklardan Peçenek nüfusunun yaşadığı (ve çoğu kez Peçenek kökenli adlar taşıyan) yerleşimler olarak bilinen Tinód, Kajdacs, Alap ve Töbörzsök gibi köylerle ilişkilendirilebilmektedir.

Bunlar arasında özellikle Sárbogárd çevresindeki ve Kajdacs'taki mezarlıklar öne çıkmaktadır. Her ne kadar yalnızca kısmen kazılmış olsalar da bunlar Macaristan'daki Peçeneklerin arkeolojik mirasının en önemli temsilcilerini oluşturmaktadır. Bu mezarlıklardan ele geçen buluntularla birlikte, kimi zaman mezarlardan, kimi zaman da sınırları belirlenebilen mezarlık alanlarından dağınık buluntular olarak II. István (1116–1131) ve II. (Vak) Béla (1131–1141) dönemlerine ait sikkeler de bulunmuştur.

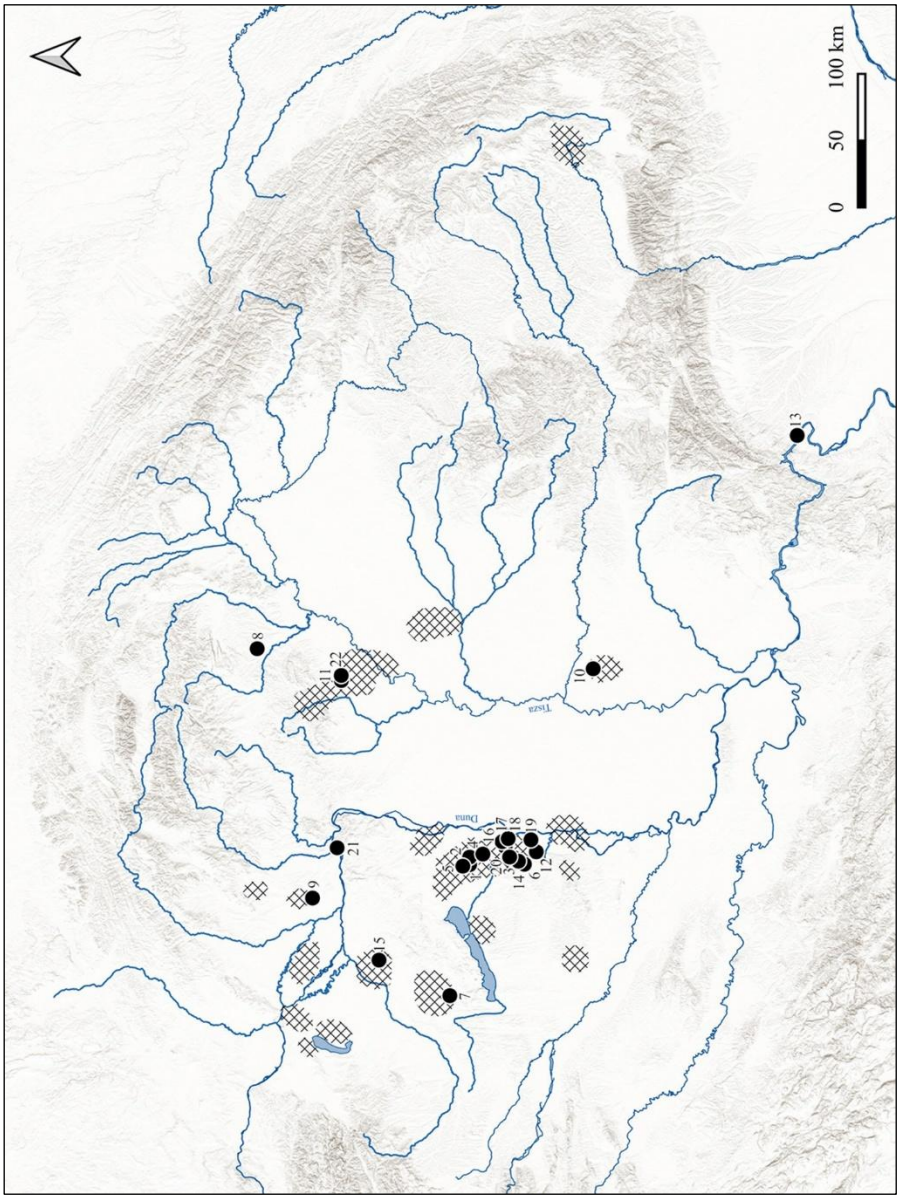
Bu veriler, Macaristan'daki en kalabalık Peçenek grubunun, Sárvíz Vadisi'ne yerleştirilen topluluğun, Peçeneklerin Doğu Avrupa bozkırındaki siyasal hâkimiyetinin 11. yüzyılın ortalarında çökmesinden sonra Macar topraklarına geldiği yönündeki görüşü güçlendirmektedir. Aynı zamanda, bu yerleşimin büyük olasılıkla 12. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştiği yönündeki varsayımı da giderek daha sağlam temellere oturtmaktadır.

Bu gelişme, büyük olasılıkla, 1074–1091 yılları arasında Aşağı Tuna'nın güneyindeki Paristrion Eyaleti'ni Bizans denetiminden çıkaran Peçeneklerin[130] 1122 yılında kesin olarak yenilgiye uğratılmasıyla ilişkilidir. Bu yenilginin ardından Peçenekler bağımsız bir halk olarak tarih sahnesinden çekilmiş; ancak onların bir bölümünün Macaristan'a yerleştiğine dair hatıra, Macar kronik geleneğinde yaşamaya devam etmiştir.[131]

Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntular[132]

1. Sárbogárd-Tinód; 2. Sárbogárd–Templom-dűlő; 3. Kajdacs-Rókadomb; 4. Alap; 5. Sárszentágota-Felsőtöbörzsök; 6. Kölesd-Itatóhegy; 7. Csabrendek; 8. Edelény–Borsodi földvár; 9. Bajcs-Farkasdpuszta (Bajč-Vlkanovo); 10. Óbesenyő-IX. halom (Dudeştii Veci, Hunca Mare); 11. Füzesabony; 12. Fácánkert–Kajmádi-sziget; 13. Szörényvár (Turnu Severin); 14. Nagykajdacs; 15. Kajárpéc; 16. Paks–Cseresznyés-Akalacs; 17. Paks–Gyapa-Templomdomb; 18. Paks–Páli-szőlők; 19. Fadd-Juhakol; 20. Nagydorog; 21. Esztergom; 22. Szihalom–Koszpérium-halom

[130] Gyóni, 1942, 84–91.
[131] *Képes Krónika* 159 (Bollók, 2004, 103; SRH I: 444).
[132] Buluntu yerlerinin numaralandırması, Görsel 10'da kullanılan numaralandırmayla aynıdır.

Görsel 10. Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntular ve ana hatlarıyla belirlenebilen yerleşim bölgeleri

Kaynakça

Yazılı kaynaklar

ÁMTF I = Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. (Harmadik kiadás) Akadémiai Kiadó, 1987.

ÁMTF II = Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*. Akadémiai Kiadó, 1987.

ÁMTF III = Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III*. Akadémiai Kiadó, 1987.

AnjOkl X = *Anjou-kori oklevéltár X. (1326)*. Szerk. Blazovich, L. – Géczi, L. JATE, 2000.

AnjOkl XVII = *Anjou-kori oklevéltár XVII. (1333)*. Szerk. Kristó, Gy. JATE, 2002.

DAI = Moravcsik, Gy., Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. Budapest, 1950.

DHA I = *Diplomata Hungariae Antiquissima I. (1000–1131)*. Szerk. Györffy, Gy. Academia Scientiarum Hungarica. Budapest 1992.

SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum,* Vol. I–II. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1999.

Aydemir, H. (2021). *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları. Kökenbilgisel Bir İnceleme,* Cilt 1. Çanakkale.

Aszt, Á. (2008). Moson megyei besenyő hagyomány és a régészet (2. rész). *János-somorjai Füzetek* III, 3–13.

Baski, I. (2007). *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok (1981–2006)*. Karcag.

Bollók, J. (Ford.) (1999). Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest.

Bollók, J. (Ford.) (2004). *Képes Krónika*. Budapest.

Bóna, I. (1962). A darufalvi ezüstkincs. *Soproni Szemle* XVI(3), 227–241; XVI(4), 312–318.

Csallány, G. (1961). Nagy Géza régészeti levelei Jósa Andráshoz. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* II, 51–61.

Dienes, I. (1966). A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. *Archaeologiai Értesítő* 93(2), 208–234.

Fehér, G. – Éry, K. – Kralovánszky, A. (1962). *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei (Leletkataszter)*. Budapest.

Fettich, N. (1937). *A honfoglaló magyarság fémművessége (Táblakötet) — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn (Tafelband)*. Archaeologia Hungarica. Budapest.

Fodor, I. (1996). Beregszász. Fodor, I. (Szerk.), *„Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság (Kiállítási katalógus)*. Budapest, 130–135.

Foltin, J. (1883). *A zázty-i apátság. XI. századi alapító oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása. Kútfő-tanúlmány az egri főegyházmegye történelméből, vonatkozással Anonymusra*. Szolcsányi Gyula bizománya.

Foltin, J. (1887). A besnyők sírhalmai Szihalom mellett, és a magyar pogánykori leletek. Kandra, K. (Szerk.), *Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez,* II. kötet. Szolcsányi Gyula bizománya, 111–153.

Garustovič, G. N. – Ivanov, V. A. (2001). *Oguzy i pečenegi v evrazijskih stepâh*. Ufa.

Gömöri, J. (2002). *Castrum Supron: Sopron vára és környéke az Árpád-korban – Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit*. Győr.

Gyóni, M. (1942). *A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéne Alexiasában*. Budapest.

Györffy, Gy. (1940). *Besenyők és magyarok*. Budapest.

Györffy, Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest.

Hatházi, G. (1990). Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. *Hadtörténelmi Közlemények* 103(2), 22–60.

Hatházi, G. (1994). Sárszentágota és környéke története a kezdetektől a törökkor végéig. Erdős F. (Szerk.), *Sárszentágota múltjából*. Székesfehérvár, 12–49.

Hatházi, G. (1996). A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria* 22(3), 223–248.

Hatházi, G. (1996a). Besenyők és kunok a Mezőföldön. Havassy, P. (Szerk.), *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, 37–56.

Hatházi, G. (2005). *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Kiskunhalas.

Hatházi, G. (2022). Sztyeppei jövevények az Árpádok országában: besenyők, kunok, jászok. Ritoók, Á. – Simonyi, E. (Szerk.), *Az Árpádok országa – Tanulmányok és katalógus*. Budapest, 429–447.

Hatházi, G. – Ódor, J. G. (2024). Már majdnem megvannak! Besenyő temető maradványai Kajdacsról. *Határtalan Régészet – Archeológiai magazin* IX(3), 15–20.

Hatházi, G. – Pálóczi Horváth, A. (2016). Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon. Kovács, Sz. – Zimonyi, I. – Hatházi, G. – Pálóczi Horváth, A. – Lyublyanovics, K. – Marcsik, A., *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. Szeged, 35–128.

Horváth, F. (2001). *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest.

Horváth, F. (2003). Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IX, 369–386.

Jakubovich, E. (1921). Bottal-ütő-besenyő. *Magyar Nyelv* XVII(4–6), 119–120.

Kalmár, J. (1964). A buzogány. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* IV–V, 31–46.

Kalmár, J. (1971). *Régi magyar fegyverek*. Budapest.

Katona-Kiss, A. (2007). Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 120(2), 549–576.

Katona-Kiss, A. (2017). A Nyugati Türk Birodalom „utódállamainak" létrejötte és megszilárdulása a VIII–IX. században. Sudár, B. (Szerk.), *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Budapest, 77–108.

Katona-Kiss, A. (2022). *A kései nomád műveltség nyomai a Maros–Körös közén. Adatok a térség kun időszakának történetéhez*. Budapest.

Katona-Kiss, A. (2024). A magyarországi besenyők régészeti emlékei. *Határtalan Régészet – Archeológiai magazin* IX(4), 60–63.

Kiss, G. (2000). *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Budapest.

K. Németh, A. (2010). Csillag alakú buzogányok Paks környékéről. *Archaeológiai Értesítő* 135(1), 269–274.

Kniezsa, I. (1937). A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. Bakács, I. J. – Baráth, T. – Belitzky, J. – Csapodi, Cs. – M. Császár, E. – Eperjessy, K. – Farkas, L. (Szerk.), *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 323–337.

Kovács, L. (1971). A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* XXII, 165–181.

Kovács, L. (1986). Viselet, fegyverek. Kristó, Gy., *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 216–281.

Kovács, Sz. (2014). *A kunok története a mongol hódításig*. Budapest.

Kralovánszky, A. (1962). Sárbogárd–Templom-dűlő, Sandgrube der LPG «Kossuth» (Archäologische Forschungen im Jahre 1961). *Archaeológiai Értesítő 89*(2), 266.

Kugler, A. (1904). Darufalvi ezüstlelet. *Archaeológiai Értesítő* 24, 41–47.

Le Coq, A. von (1925). *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*. Berlin.

Mesterházy, K. (1996). Ismeretlen lelőhely – Csörgős veret. Fodor, I. (Szerk.), *„Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság (Kiállítási katalógus)*. Budapest, 394.

Márkiné Poll, K. (1934). A zsennyei kincs. *Archaeológiai Értesítő* 46, 62–84.

MRT 3 (1970). Bakay, K. – Kalicz, N. – Sági, K., *Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és a sümegi járás*. Budapest.

Nagy, G. (1893). A régi kunok temetkezése. *Archaeológiai Értesítő* 13, 105–117.

Nagy, G. (1893a). A székes-fejérvári magyar pogánykori lelet. *A Fejérvármegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet Évkönyve* II, 270–282.

Nagy, 1970: Nagy, Á. (1970). Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X.–XI. században. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* VII, 129–157.

Nagy, G. – Nemes, M. (1900). *A magyar viseletek története*. Budapest.

Németh, P. (1997). *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.

Ódor, J. G. (1999). Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXI, 151–173.

Ódor, 2017: Ódor, J. G. (2017). 12. századi besenyő férfi koponyája és arcrekonstrukciója Kajdacsról. K. Németh, A. (Ed.), *A hónap műtárgya – Időszaki*

kiállítások a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban (2008–2016). Szekszárd, 78–79.

Pálóczi Horváth, A. (1989). *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.

Pálóczi Horváth, A. (1994). *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag.

Pálóczi Horváth, A. (1996). Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. Havassy, P. (Szer.), *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, 7–36.

Pálóczi Horváth, A. (2014). *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 2. Budapest.

Pálóczi Horváth, A. (2018). Besenyő típusú Árpád-kori kengyel Csorvás, Faluhely lelőhelyről. Bíró, Gy. – Katona-Kiss, A. – Rózsa, Z. (Szerk.), *Fémek a földből* I. Orosháza, 60–70.

Petkes, Zs. (2006). 12. századi temetőrészlet Sárbogárd–Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. *Alba Regia* 35, 93–124.

Petkes, Zs. (2011). Rúdzablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. Bíró, Sz. – Tomka, P. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Győr, 231–246.

Petkes, Zs. (2012). Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. *Alba Regia* 41, 67–120.

Pletnëva, S. A. (1958). Pečenegi, torki i polovcy v ûžnorusskih stepâh. Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj èkspedicii, Tom I. *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR* 62(1), 151–226.

Pletnëva, S. A. 1973. *Drevnosti čërnyh klobukov*. Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskih istočnikov, Vyp. E1-19. Moskva.

Révész, L. (2008). *Heves megye 10–11. századi temetői*. Budapest.

Róna-Tas, A. – Berta, A. (2011): *West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian*, Vol. I–II. Turgologica 84. Wiesbaden.

Schilling, L. – Hatházi, G. (2023). Kései nomád leletegyüttes Esztergom környékéről. Vida, I. (Szerk.), *Kincset érő közösség – A Magyar Nemzeti Múzeum Közösségi Régészeti Programjának eredményei*. Budapest, 37–39.

Senga, T. (1992). A besenyők a 8. században. *Századok* 126(5–6), 503–516.

Senga, T. (1996). A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. Kovács, L. – Veszprémy, L. (Szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 35–48.

Takács, M. (1997). Középkori buzogányok a kajárpéci Helytörténeti Gyűjteményből. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1997, 215–219.

Tatár, M. M. (2004). A harci bot kronológiájához. A csomak, a csomasz és a csokmány szó etimológiája. Balogh, L. – Keller, L. (Szerk.), *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 164–175.

TESz I (1967). Benkő, L. – Kiss, L. – Papp, L. (Szerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. [A–Gy]. Budapest.

Veszprémy, L. (Ford.) (1999). Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Budapest.

Wolf, M. (2019). *A borsodi földvár – Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Szeged.

Zimonyi, I. (1998). A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica* CVI, 129–144.

Archaeological Evidence on the History of the Pechenegs in Hungary (A Brief Overview)
Extended summary

The earliest known homeland of the Pechenegs was located in the southern part of the West Siberian Plain, in the upper reaches of the Irtysh River, around the middle of the 8th century. They most probably migrated westwards as a result of the expansion of the Uyghur Khaganate and, by c. 870–893/894, had settled in the region between the Volga and the Ural rivers. Following their defeat in the war against the Oghuz in 893/894, they were forced to abandon this territory. After crossing the Volga, and following the Hungarian conquest of the Carpathian Basin (895), they occupied the Eastern European steppe as far as the Lower Danube. Their dominance in this region lasted until the middle of the 11th century. Subsequently, under pressure from the Cumans and as a consequence of the westward movement of the Oghuz, increasing numbers of Pechenegs crossed the Lower Danube and settled within the Byzantine Empire, while smaller groups sought refuge in the lands of Rus' and in the medieval Kingdom of Hungary.

Although some Pecheneg groups may have settled in Hungary during the reigns of Taksony (955–972) and Géza (972–997), larger waves of immigration

probably took place only between the middle of the 11th century and the first quarter of the twelfth century, during the reigns of András I (1046–1060) and István II (1116–1131). This wave of migration appears to have been considerably larger than the earlier arrivals that occurred while the Pechenegs were still at the height of their political power in the 10th century. The chronological limits of this process are marked by the collapse of Pecheneg power on the Eastern European steppe in the mid-11th century and by the destruction of the independent Pecheneg communities established along the Lower Danube following the Battle of Berroé (1122). The Hungarian royal administration dispersed these immigrants throughout the Carpathian Basin, where they formed numerous settlement groups. Their largest contiguous settlement area developed in the Sárvíz Valley in eastern Transdanubia, within the territory of present-day Fejér and Tolna counties.

The archaeological remains of the Eastern peoples who settled in the Carpathian Basin after the Hungarian conquest, including the Pechenegs, can be distinguished from those of the contemporary Christian Hungarian population by their pagan burial customs, horse burials, steppe-type weapons, and horse equipment. Unfortunately, only the material from three archaeological sites – Sárbogárd–Tinódpuszta, Sárbogárd–Templom-dűlő, and Kajdacs–Rókadomb – can be securely attributed to the material culture of the Pechenegs in Hungary. Other finds can only tentatively be associated with the Pechenegs on the basis of their Eastern European and Balkan parallels, as well as the Pecheneg associations of their findspots reflected in historical sources and place names. The overwhelming majority of these finds, including those from the three sites mentioned above, originate from the Sárvíz Valley in eastern Transdanubia, once the largest Pecheneg settlement area in medieval Hungary, although isolated discoveries are also known from other parts of the Carpathian Basin.

The finds from Tinódpuszta probably represent the grave goods of two burials or a small family cemetery. They comprise two late nomadic sabres, a round stirrup with its loop forged as a continuation of the side arms, and a silver-inlaid bit. At the nearby site of Sárbogárd–Templom-dűlő, situated within the same settlement territory, the remains of a cemetery belonging to a large Pecheneg community were largely destroyed by sand quarrying. Among the finds recovered from one grave were fragments of a pair of stirrups with loops forged as a continuation of the side arms, a bit, an arrowhead, fragments of a bow, quiver, sabre, and axe. Horse burials associated with the Pechenegs were also destroyed at Kajdacs, in the southern part of the Sárvíz Valley, a settlement whose name is itself of Pecheneg origin. In early 2008, a partially destroyed grave was excavated at the site, yielding an iron buckle, fire-lighting equipment, and a coin probably struck during the reign of Béla II (1131–1141). Subsequent field survey and metal-detector investigations recovered another coin of Béla II, fragments of sabres, arrowheads, a stirrup with its loop forged as a

continuation of the side arms and decorated with silver and copper inlay, additional stirrup fragments of the same type, horse-harness buckles and fittings, a bit, and horse teeth.

Several isolated graves and stray finds from the Carpathian Basin may also be tentatively attributed to the Pechenegs because of their close parallels on the Eastern European steppe and in the Balkans, as well as the Pecheneg associations of their findspots. The most diagnostic objects are stirrups with loops forged as a continuation of the side arms, together with jointless straight or curved bar bits and star-shaped maces. Most of these finds are likewise known from the Sárvíz Valley, although individual examples have also been discovered elsewhere in the Carpathian Basin.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 281–304
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.14 · CC BY-NC 4.0

TÜRKİYE'DE PEÇENEKLERE DAİR LİTERATÜR VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Mualla UYDU YÜCEL*

Giriş

Türkistan topraklarında başlayan varoluş ve zamanla çeşitli nedenlerle gerçekleşen göçler ve mücadeleler sonucunda Türkler, pek çok coğrafyada güçlü bir varlık göstermişlerdir ki bu coğrafyalardan biri de Doğu Avrupa coğrafyası olmuştur. Milattan önceki dönemlerde başlayan bu bölgedeki varoluş, İskitler, Hunlar, Sabar/Sabir/Suvarlar, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kuman/Kıpçaklarla güçlü bir şekilde devam etmiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Peçenekler de 9. yüzyıldan itibaren bu bölgeye gelerek güçlü bir siyasî yapı kurmuşlar ve coğrafyanın o dönem kaderinde önemli bir rol oynamışlardır. İşte bu önem günümüze kadar gerek dünya da gerekse Türkiye'de onlar hakkında pek çok araştırma ve çalışma yapılmasına sebep olmuştur. Çalışmamızın konusu hakkında bilgi vermeden önce kısaca Doğu Avrupa Türk tarihi olarak isimlendirilen coğrafyanın neresi olduğu ve bu alanın nasıl geliştiği hakkında bilgi vermeye çalışalım.[1]

Türkiye'de Doğu Avrupa Türk tarihi çalışmaları

Doğu Avrupa Türk tarihinin (kısaca DATT) kapsadığı coğrafya tarafımızdan Cumhuriyetimizin 100. yılına ithafen yazdığımız bir çalışmada üç bölge olarak belirlenip ele alınmıştır. Bunlar: (1) Kafkasya, (2) Karadeniz'in kuzeyi ve (3) Balkanlar'dır. Doğu Avrupa'nın coğrafî sınırlarını çizerken karşılaşılan en büyük zorluk hiç şüphe yok ki siyasî sebeplerle sınırların günün şart-

* İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye; ORCID: 0000-0002-1595-2106; muallauyduyucel@gmail.com

[1] Türkiye'deki Doğu Avrupa Türk tarihi yazımı konusunda bkz. Uydu Yücel, 2023, 465–491.

larına bağlı olarak değişkenlik göstermesidir. Genel kabul gören sınır güneyde Hazar Denizi, Kafkas Dağları, Karadeniz, Tuna, Balkan Dağları ve Dinar Alpleri, kuzeyde uzun bozkır kuşağına paralel uzanan orman bölgesi, doğuda İdil Nehri ve batıda Avusturya Alpleri'dir. Görüldüğü üzere bu coğrafyada genel olarak Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlar yer almaktadır. Geçmişten günümüze pek çok milletin göç güzergâhı üzerinde yer alan ve pek çok kültürün ortaya çıkmasına yol açan bu coğrafyanın tarih boyunca dört önemli ev sahibi olmuştur: Türk, Pers/Sâsânî, Roma ve Slav/Rus.

Türkistan coğrafyasında hem MÖ hem de MS başlayan göçlerin bir güzergâhını da Aral'dan hareketle, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyi oluşturmuştur. Bu bölgeye gelen Türk boyları bir süre burada kalmışlar, daha sonra Tuna'yı aşıp Balkanlar'a inmiş ve Balkan Türklüğü'nü oluşturmuşlardır. Bu Türk boyları kronolojik olarak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İskit, Avrupa Hun, Sabar/Sabir/Suvar, Avar, Ogur, Bulgar (Büyük Bulgar, Tuna Bulgar, İdil Bulgar), Hazar, Peçenek, Uz/Oğuz, Kuman/Kıpçaklardır. Ayrıca zaman içerisinde bu bölgelerde özellikle İslâmiyet'ten sonra güçlü bir siyasî yapı oluşturan Altın Orda Devleti, Kırım, Kazan, Kasım, Astarhan ve Sibir Hanlıkları da var olmuşlardır. Ama genelde DATT dendiğinde ilk akla gelen İslâm öncesi dönemdir. Ayrıca son dönemlerde Kimmer, Sarmat, Alan ve Macarların da bir Türk boyu olduğu düşüncesi Türkiye'de bazı bilim insanları tarafından dile getirilmekte ve araştırmalar yapılmaktadır.

Türkiye'deki tarih yazımının temelini ve yayımlanan çalışmaların fikrî yapısını bir süre Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu 1923 yılından Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne (1938) kadar Türk Tarih Tezi[2] oluştur-

[2] Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne önceleri çok etkili sonraları ise kısmen etkili olan Türk tarihini araştırma ve öğretme anlayışının temelini Türk Tarih Tezi oluşturmuş ve bu tez İslâmiyet öncesi Türk tarihi araştırmalarında da önemli bir yer tutmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin kendi tarihini ve kültürünü bilmesi gerektiği inancı ile önemli adımlar atmış ve 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Cemiyetten, daha önce özellikle Batılılar tarafından Türk tarihi ile ilgili ortaya atılan yalan ve yanlış bilgilere cevap vererek, Türk Tarih Tezi'nin mümkün olduğunca tarafsız ve bilimsel temellere dayandırılmasını istemiştir. Bu arada 1930 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları* (TTAH) isimli bir eser yazılmış; ancak bu kitap Mustafa Kemal tarafından beğenilmemiştir. Bir süre sonra buna ek olarak toplam 74 sayfalık bir kitapçık hazırlanmış ve *Türk Tarihinin Ana Hatları Medhal Kısmı* adı verilerek okullara dağıtılması sağlanmıştır ki bu kitapçıktaki *Orta Asya Türk Tarihine Methal* adlı başlıkta Türk tarihinin başlangıcına ve İslâm öncesi dönemine ait bilgiler de bulunmuştur. Bu kitapçık *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabının kısa bir özeti mahiyetinde olsa da ondan tamamen ayrı bir eserdir. İler-

muştur. Bu tezi güçlendirmek ve hayata geçirmek üzere çeşitli metinler ile telif/araştırma eserleri üretilmiştir. Bu metinlerin bir kısmı *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda veya Tarih Kurumu'nun yayın organı olan *Belleten*'de yayımlananlardan ayrı basım olup daha önce yayımlanmış metinlerdir. Bu telif eserler arasında ileride Türkiye'deki DATT'ın gelişimine katkı sunan bilim insanları ile çalışmaları da yer almıştır. Bu arada cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de Türklüğün ideolojik yapısının inşasına katkıda bulunan ve Türklerin eski çağını, yani Umumi/Genel Türk Tarihi'nin çalışma alanlarını inceleyen bilim insanlarının birçoğunu, Rusya İmparatorluğu'nun ve Sovyetler Birliği'nin yok edici uygulamaları sonucunda vatanlarını terk ederek Türkiye'ye gelen Türk asıllı Türkologlar oluşturmuştur. Bu Türkologlar arasında Bakülü Ahmet Ağaoğlu, Kırımlı Yusuf Akçura, Başkurdistanlı Ahmed Zeki Velidî Togan ve Hamit Zübeyir Koşay'ı sayabiliriz.

20. yüzyılda İslâm öncesi Türk tarihini çalışan araştırmacılar, bu dönemi bütün ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalışmış; Doğu Avrupa Türk tarihi alanında da önemli katkılar sunmuşlardır. Önce kaynaklara vakıf olmaya ve ulaşılmaya çalışılmış, daha sonra da bu kaynaklardaki bilgiler değerlendirilmiştir. Aşağıda kısaca bahsedeceğimiz üzere karşılaşılan en büyük sorunlardan biri de farklı dillerde yazılan eserlerin kullanılması olmuştur. Bir tarihçinin bilebileceği dil sayısı sınırlı olduğundan, bu durum çeşitli kurum ve kuruluşlar ile yayınevlerine havale edilmiş, onlar da bir noktaya kadar tercümeler yaparak katkı sunmuşlardır. Yeterli kaynak çevirisinin yapılmaması bu dönemi çalışan tarihçileri öncelikle iyi bir çevirmen olma durumu ile karşı karşıya bırakmıştır.

Yine 20. yüzyılın ilk yarısı, Türk tarihçilerinin yazımda öğretici yazım metodunu kullandıkları bir anlayışa sahip olmakla geçmiştir. Zira yeni bir devletin kurulması, geçmişin ihtişamını ortaya çıkaran, rol model olarak alınan, millî ve manevî değerlerin öne çıkarıldığı bir süreci ve yazımı da beraberinde getirmiştir. İkinci yarısından itibaren ise çağdaş bilimsel metot olan araştırıcı tarih yazımına geçilmiş ve bu bakış açısıyla çok değerli eserler üretilmiştir.

---

leyen süreçte *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli kitabın yeniden yazılması gündeme gelmiş, ancak hayata geçirilememiştir. Bkz. Uydu Yücel, 2023, 469.

Peçeneklere dair literatür

Çalışmamızın konusunu oluşturan Peçeneklere ait sınırlı sayıda bir çalışmanın varlığını görüyoruz. Bu çalışmaları bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda bunların (1) Araştırma eserleri, (2) Tezler ve (3) Tercüme eserler şeklinde olduğunu tespit ediyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarı ile de bu çalışmalar basım tarihlerine göre şu şekildedir.

1. Kitaplar

1.1. Peçeneklere ait telif veya araştırma eserleri

1) Orkun, H. N., *Peçenekler.* Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1933.
2) Kurat, A. N., *Peçenek Tarihi*. Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.
3) Balkan, S., *Peçenekler ve Tikveş Türkleri*. E Yayınları, İstanbul, 2017.
4) Uydu Yücel, M., *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler.* Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2020.
5) Aslan, İ. (Haz.): *Uzlar, Peçenegler ve Kuman/Kıpçaklar Üzerine Araştırmalar*. Post Yayınları, İstanbul, 2025.

1.2. İçerisinde Peçenekler hakkında dolaylı olarak bilgi bulunan eserlerden bazıları

Bu sınıflandırmada daha çok Peçeneklerle siyasî ilişkiler kuran hem diğer Türk boyları hem de başka milletlerin tarihi anlatılırken kısa bilgiler veren eserlerden bazılarına yer verilmiştir.

1) Gökyay, O. Ş., *Dede Korkut Hikâyeleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.
2) Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu.* Çev. Uzmen, M. R.. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
3) Rásony, L., *Tuna Köprüleri*. Çev. Akın, H. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984.
4) Ögel, B., *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
5) Golden, P. B., *Erken İç Asya Tarihi.* Der. Sinor, D., Çev. Arel, A. İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2002.
6) Gumilëv, L. N., *Eski Türkler*. Çev. Batur, A.. Selenge Yayınevi, İstanbul, 2004.
7) Taşağıl, A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

8) Artamonov, S. M., *Hazarlar*, *Türkler, Yahudiler, Ruslar*. Çev. Batur, A. Selenge Yayınevi, İstanbul, 2004.
9) Vásáry, I., *Eski İç Asya'nın Tarihi.* Çev. Doğan, İ. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.
10) Chavannes, É., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri.* Çev. Koç, M. Selenge Yayınevi, İstanbul, 2007.
11) Çoruhlu, Y., *Erken Devir Türk Sanatı.* Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
12) Tektaş, N., *Tanrının Askerleri -3 (Karluklar – Karahanlılar – Oğuzlar – Sabar Devleti –Avarlar – Hazarlar – Bulgarlar – Macarlar – Peçenekler – Kumanlar)*. Hayat Yayınları, İstanbul 2013.
13) Günaydın, T., *Bizans ve Balkanlar (976-1076)*. Post Yayınları, İstanbul 2020.
14) Tolan, Ö., *Siyasi ve Sosyo-ekonomik Açıdan Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türkler (IV–X. Yüzyıl)*. İksad Publishing House, Ankara 2023.

1.3. Kitap içinde bölüm

1) Orkun, H. N., *Türk Tarihinin Ana Hatları: Avarlar, Peçenekler, Kumanlar*. Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1946.
2) Kurat, A. N., "Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976.
3) Togan, A. Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981.
4) Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.
5) Güngör, E., *Tarihte Türkler*. Ötüken Neşriyat, İstanbul 1988.
6) Kurat, A. N., *IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Boyları ve Devletleri*. Murat Kitabevi, Ankara 1992.
7) Çoruhlu, Y., "Nangszentmiklos Hazinesindeki İki Sürahi Üzerinde Bulunan Yırtıcı Kuş (Kartal/Gruda) Figürlü Kompozisyonların Türk Sanatı ve İkonografisindeki Yeri", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya l993, 319–337.
8) Uydu Yücel, M., *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007; 2. Baskı: *9. Yüzyıl'dan, 13. Yüzyıl'a İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler Hazar, Bulgar, Peçenek, Uz, Berendi, Karakalpaklı, Kuman/Kıpçaklar*. Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020.
9) Uydu Yücel, M., "X–XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Yaşayan Türk Boylarının Ekonomik ve Ticari Hayatları", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler*, Cilt I. "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul 2003, 143–152.

10) Mangaltepe, İ., "Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat", Emecen, F. M. (Ed.), *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev*. Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 121–152.
11) Uydu Yücel, M., "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik (Avrupa Hunları, Avar, Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman-Kıpçak)". Gürsoy Naskalı, E. – Arçın, S. M. (Ed.), *Temizlik Kitabı.* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, 333–352.
12) Uydu Yücel, M., "Balkanlar'daki Türk Boylarının (Peçenek, Uz, Kuman) Sosyo-Kültürel Değişimlerinde Osmanlının Rolü". *Balkanlarda İslam Medeniyeti – Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş/Romania 1–5 Kasım 2006*. IRCICA Yayınları, İstanbul 2011, 714–739.
13) Uydu Yücel, M., "Peçenekler", Karatay, O. – Acar, S. (Ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. Kitapevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015, 449–527.
14) Rodoplu, F., "Türkistan'dan Balkanlara Son Türk Göçünü Gerçekleştiren Peçenek, Uz ve Kumanların Göç Yolları ve Kültürel Etkileri". Şeker, G. – Tilbe, A. – Ökmen, M. vd. (Eds.), *Turkish Migration Conference 2015 Selected Proceedings*. Transnational Press, London, 2015, 483–487.
15) Aksoy, H., "Selçuklu–Bizans–Peçenek İlişkileri Çerçevesinde Çaka Bey'in Dış Siyaseti". *I. Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu Bildirileri, 24–26 Mart 2017*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, 135–143.
16) Uydu Yücel, M., "Rus Tarihçi Vasili Gregorieviç Vasilevskiy'in Kaleminden Bizans–Peçenek Münasebetleri". Biber, T. E. (Ed.), *Bozkırın Oğlu: A. Taşağıl Armağanı.* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, 265–296.
17) Uydu Yücel, M., "Kiyev Knyazlığı Dönemi Peçenek-Rus Mücadelesinin Sembol İsmi: Kağan Küre", Hüseyniklioğlu, A. G. – Bostancı, I. I. – Değerli, A. vd. (Ed.), *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları II*. İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, 213–228.
18) Uydu Yücel, M., "Peçenek ve Uzların Malazgirt Zaferi'nin Kazanılmasındaki Rolleri ve Önemleri", Erdaş, S: – Yıldırım, S. (Ed.), *M. Derviş Kılınçkaya Armağan Kitabı*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 2022, 23-38.
19) Uydu Yücel, M., "Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi: Lebunion/Lebunium Meydan Savaşı (29 Nisan 1091)", *Türk'ün Türk'le Savaşı. Asya'dan Anadolu'ya Türkler Arasındaki İktidar Mücadelesi*. Kronik Kitap, İstanbul, 2023, 113–139.

2. Makaleler

1) Kurat, A. N., "Peçeneklere Dair Araştırmalar I. Karadeniz'in Şimalindeki Bozkırlarda Peçenekler". *Türkiyat Mecmuası* 4, 1936, 1–64.
2) Kurat, A. N., "Peçeneklere Dair Araştırmalar". *Türkiyat Mecmuası* 5, l936, 101–140.
3) Sümer, F., "Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", *AÜDTCF Dergisi* 11(2–4), 1953, 317–344.
4) Kurat, A. N., "Peçenekler", *MEB İslam Ansiklopedisi* Cilt 9. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, 535–543.
5) Kurat, A. N., "Peçenekler, Uzlar ve Malazgirt Zaferi". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Malazgirt Özel Sayısı* 47, 1971, 38–49.
6) Diyarbekirli, N., "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 4–5, 1973–1974, 395–428.
7) Baykara, T., "Batı Anadolu'da Bir Peçenek Beği: Kızıl Beğ", *Belleten* 62(235), 1998, 735–746.
8) Demir, N., "Anadolu'da Teşekkül Etmiş Destani Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, Ankara, 1999, 195–211.
9) Donuk, A., "Baranta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 5. Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, 64–65.
10) Eren, H., "Beçene Sözünün Kökenine Katkılar". *Türk Dili* 588, Aralık 2000, 555–568.
11) Demir, N., "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar". *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu,* Trabzon, 3–5 Mayıs 2001.
12) Demir, N., "Karadeniz'in Kuzeyi'nde Peçenekler". Güzel, H. C. – Çiçek, K. – Koca, S. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 709–713.
13) Uydu Yücel, M., "Balkanlar'da Peçenekler". *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2. Güzel, H. C. – Çiçek, K. – Koca, S. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* Cilt 2. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 714–726.
14) Uydu Yücel, M., "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar". *Balkanlar El Kitabı*, Cilt 1: Tarih. Karadeniz Araştırmaları Merkezi ve Vadi Yayınları, Çorum – Ankara, 2006, 185–214.
15) Sümer, F., "Peçenekler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 34. Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, 213–214.
16) Mangaltepe, İ., "Peçenek–Macar Münasebetleri ve A. P. Horvath'ın Eserinde Peçenekler". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 15, 2009, 69–90.

17) Güçlüay, S. – Çapan, F., "Peçenek–Bizans Siyasî İlişkileri". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 192, 2011, 121–138.
18) Gömeç, S., "Türk Tarihinde Peçenekler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53(1), Ocak 2013, 251–266.
19) Çoban, E., "Orta Çağ Macar Toplumunda Peçenekler ve Macar Ulusunun Oluşumuna Katkıları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 10(3), Eylül 2013, 45–59.
20) Dilbaş, G., "Macar Tarihinde Peçenekler". *History Studies* 5(2), 2013, 137–154.
21) Karatay, O., "Etelköz: Orta Macar Yurdu Hakkında Bazı Tespitler". *Belleten* 78(281), Nisan 2014, 41–91.
22) Özyurt Ulutaş, S., "Bizans'ın Türk Meselesinde Peçeneklerin Rolü (X–XI. Yüzyıllar)". Yüksel, Ş. M. (Ed.), *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür: 75. Yılında İsmail Aka Armağanı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017, 143–149.
23) Yalvar, C., "Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların Münasebetleri Üzerine". *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 2(2), 2018, 7–19.
24) Uydu Yücel, M., "Pechenegs in the Historiography of the Russian Empire", Öztürk, Y. – Kavak, N. (Ed.), *Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies: Proceeding of the 1st Congress of International Eastern European Studies (CIEES), 21–23 Eylül 2018, Kyiv, Ukrayna*, Cilt 1. Platform of International Eastern European Studies (PIEES), 2018, 217–232.
25) Uydu Yücel, M., "Peçenekler", Gökdağ, B. A. – Karatay, O. – Gömeç, S. (Ed.), *Ortak Türk Tarihi*, Cilt 2. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2019, 401–476.
26) Gezer, H., "Peçenek–Oğuz Kökenli Çıtak Türklerinin Dili Üzerine", *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE)* 5(12), 2019, 897–919.
27) Ünal, A. A., "Peçenek-Rus Siyasî İlişkileri (MS 915–978)". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3(6), 2021, 213–228.
28) Uydu Yücel, M., "Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebunion Savaşına Etkisi", *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 3(1), Aralık 2021, 97–124.
29) Uydu Yücel, M., "Rusya İmparatorluğu Dönemi Tarih Yazımında Peçenekler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 36, 2021, 97–117.
30) Korkmaz, A., "Peçenek Tarihinin Dönüm Noktası: 1091 Lebounion Savaşı ve Bu Savaşın Türk Tarihi Açısından Önemi". Nurdan, S. – Özler, M. (Haz.), *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018): Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı*, Cilt VI. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, 1–19.

31) Pala, A., “Oğuzların Peçenek Boyunun Menşei”. Nurdan, S. – Özler, M. (Haz.), *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018): Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı*, Cilt X. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, 117–128.
32) Dikmen, E., “Peçeneklerin Hristiyanlaştırılma Meselesi: Querfurtlu Aziz Bruno Örneği”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2, 2021, 61–76.
33) Dikmen, E., “Peçenek–Rus–Bizans Ticarî Faaliyetleri”, *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 5(1), 2021, 20–37.
34) Yücel, F., “Kadim Batı Turan Ekonomisi: Peçenek Hanlığı’nın Ekonomik Yapısı Üzerine İnceleme”. Koraş, H. – Saliev, M. – Kasım, M. (Ed.), *IX. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt 2. Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2022, 291–314.
35) Tombuloğlu, T., “Balkanlarda Peçenek Varlığı”. Gömeç, S. Y. – Göher, F. – Şahin, H. H. (Yay. Haz.), *Balkanların Bozkurt’u Sadık Ahmet’e Armağan*. Berikan Yayınevi, Ankara, 2022, 475–504.
36) Gençay, E., “Byzantium and The Pechenegs: The Historiography of the Problem”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6(12), 2024, 789–792.
37) Hüseynov, G., “Bizans ve Rus Topraklarında Bir Türk Boyu: Peçenekler”. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal* 8(63), 1678–1686.
38) Tolan, Ö., “Aleksander Paroń, The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe”. *Belleten* 87(309), 725–731.
39) Tolan, Ö., “Peçeneklerin Bulgarlar ile Olan Siyasî Temasları Üzerine Bazı Düşünceler”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10(65), Ağustos 2023, 292–316.
40) Aksoy, H., “Karadeniz’in Kuzeyindeki Bozkırlarda İttifak Dengeleri: Peçenek, Bizans ve Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi (941-972)”. *Journal of Universal History Studies* 7(1), 2024, 43–58.
41) Ismailzade, S., “The Involvement of the Pechenegs in the Ethnopolitical Processes of the Southern Russian Steppes”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11(4), 2024, 2593–2605.
42) Pritsak, O., “Peçenegler: Bir Toplumsal ve Ekonomik Dönüşüm Araştırması”. Çev. İlhan Arslan. Aslan, İ. (Haz.), *Uzlar, Peçenegler ve Kuman/Kıpçaklar Üzerine Araştırmalar*. Post Yayınları, İstanbul, 2025, 27–57.

3. Tercüme eserler

Bu başlık altında içerisinde Peçenekler hakkında bilgi veren ana kaynaklar ile bazı araştırma eserleri ve makalelere yer verilmiştir.

3.1. Ana kaynaklar

1) Şeşen, R. (Haz.), *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı: İbn Fazlan*. Bedir Yayınları, İstanbul, 1975.
2) Togan, Z. V. (Haz.), *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili.* 2. baskı. Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.
3) Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ü Lugât-it Türk*, Cilt I. Çev. Besim Atalay. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, l985.
4) *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı.* Çev. Demirkent, I. Türk Tarih Ku-rumu Yayınları, Ankara, 1992.
5) Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri).* Çev. Işıltan, F. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
6) Anna Komnena, *Malazgirt'in Sonrası: Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*. Çev. Umar, B. İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.
7) Şeşen, *R., İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.
8) *Urfalı Mateos. 2000. Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162).* Çev. Andreasyan, H. D; notlar: Dulaurier, É. – Yinanç, M. H. 3. baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
9) *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*. Çev. Demirkent, I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
10) Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar).* Çev. Batur, A. Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
11) Yörükan, Y. Z., *Müslüman Coğrafyacılara Göre Ortaçağda Türkler.* İstanbul 2004.
12) Zonaras, I. *Tarihlerin Özü*. Çev. Umar, B. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.
13) Attaleiates, M., *Tarih*. Çev. Umar, B. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.
14) Bryennios, N., *Tarihin Özü*. Çev. Umar, B. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.
15) Dülef, E., *İran Seyahatnamesi*. Çev. Gündoğdu, S. Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

16) Rüsteh, E., *El A'laku'n Nefise.* Çev. Eker, A. F. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.
17) İstahrî, *Ülkelerin Yolları*. Çev. Ağarı, M. Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2015.
18) Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*. Çev. ve notlar Aslan, İ. Post Yayınları, İstanbul, 2020.
19) Ergin, M. (Haz.), Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü).* Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
20) Acaloğlu, A. (Haz.), Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk.* Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.
21) Nestor, *Geçmiş Yılların Menkıbesi*. Çev. Aksungur, B. Post Yayınları, İstanbul, 2023.
22) Keşiş Lavrante, *Lavrentiyev Kroniği Geçmiş Yılların Hikâyesi İlk Rus Tarihi*, Cilt I. Çev. Büyükçolak. Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.

3.2. Makaleler

1) Németh, Gy., "Peçenek ve Kumanların Dili". Çev. Eckmann, J. *Türk Dili Belleten* 14–15, 1950, 97–106.
2) Takács, B. Z., "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar". Güzel, H. C. – Çiçek, K. – Koca, S. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 869–881.
3) Vörös, G., "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar". Güzel, H. C. – Çiçek, K. – Koca, S. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 693–708.
4) Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*. Çev. Karatay, O. KaraM Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002.
5) Gumilëv, L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkes, Tatar ve Moğollar*. Çev. Batur, A. Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
6) Rásonyi, L., *Doğu Avrupa'da Türklük*. Çev. Gedikli, Y. Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
7) Minorskiy, V. F., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. Çev. Ağarı, M. – Duman, A. Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2008.
8) Howorth, H. H., "V. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Göçebelerin Batı'ya Doğru Sürüklenişi III. Bölüm Kumanlar ve Peçenekler". Çev. Dikmen, E. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5(1), 2020, 284–301.

4. Peçenekler hakkında kaynakça veren eserler

1) Orkun, H. N., *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Sümer Basımevi, Ankara 1938.
2) Karatay, O. – Gökdağ, A., (Ed.), *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I–III. KaraM–Vadi Yayınları, Çorum, 2006.
3) Mangaltepe, İ., *Bizans Kaynaklarında Türkler.* Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2009.
4) Karatay, O. – Acar, S., *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

5. Tezler

5.1. Yüksek Lisans Tezleri

1) Kumru, N., *P.V. Golubovskiy ve Eseri. Peçenegi, Torki İ Polovtsi Do Naşestviya Tatar. (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar) (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
2) Damar, Ç., *Peçenek ve Kıpçakların Bizans Devleti ile Olan İlişkileri*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2016.
3) Ceyhan, H., *Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarla Rusların Siyasi İlişkileri (10–13. yy)*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2020.
4) Öztunç, O. D. Z., *Bizans Döneminde Anadolu'da Kuzey Türklerinin Yerleşim Alanları (Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar)*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2023.
5) Atalay, M., *Doğu Avrupa Türk Kavimlerinin (Kıpçak, İdil-Bulgar, Peçenek ve Hazarlar) Altın Orda Devleti'ne Etkileri*. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2023.

5.2. Doktora Tezleri

1) Dikmen, E., *IX–XI. Yüzyıllar Arasında Peçenek–Rus Münasebetleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2022.

6. Tarihi romanlar

1) Terzioğlu, A. H., *Peçenekler Destanı*. Efsus Yayınları, İstanbul, 2024.

Çalışmaların değerlendirilmesi

Tespit edebildiğimiz bu çalışmaları sayısal olarak bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda çok fazla olmadığını görürüz. Böyle olmasının sebebi de aşağıda ifade edeceğimiz üzere Türk tarihinin kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Çalışmalara baktığımızda genelinin siyasî tarihlerine dair yapılan çalışmaları oluşturduğunu tespit ediyoruz. Bilindiği üzere hem Slav/Ruslara hem de Doğu Roma'ya (Bizans) yaşattıkları zorlu ve çetin yıllar detaylı bir şekilde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bulundukları topraklarda öylesine güçlü bir varlık sergilemişlerdir ki bu varlığı en net şekilde de genellikle Karadeniz'in kuzeyinde iken Slav/Rus kaynaklarında, Tuna'yı geçtiklerinde Macar kaynaklarında, Balkanlara ulaştıklarında da Roma (Grek ve Latin) kaynaklarında net bir şekilde hissettirmişlerdir. Konumuz olmadığı için Peçenek tarihine girmedik ama yaptığımız çalışmalar sonucunda bu siyasî tarihten anladığımız ve gördüğümüz Peçeneklerin Slav/Rusların kurduğu Kiyev Knyazlığı'na, ama özellikle de Doğu Roma'ya çok zor zamanlar yaşattıklarıdır. Nitekim tarafımızdan yazılan eserde bu yıllar "Doğu Roma'nın bozkırla savaşı" olarak adlandırılmıştır.

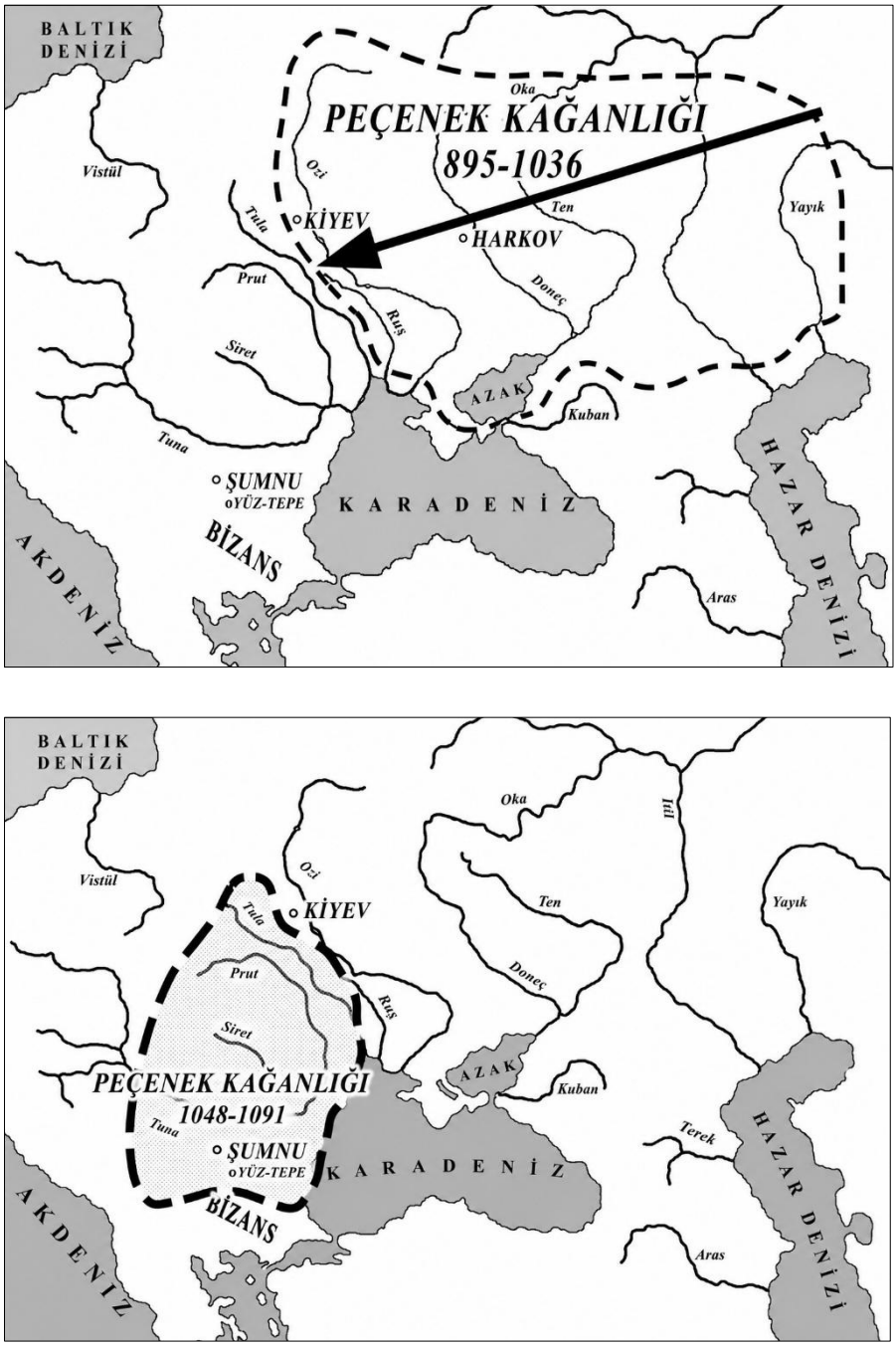
Yapılan çalışmalar arasında özellikle kitap olanları değerlendirmeye çalıştığımızda Peçeneklere dair bugüne kadar münhasıran beş kitap yazıldığını görüyoruz. Bunlar: Hüseyin Namık Orkun *Peçenekler,* Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Sami Balkan, *Peçenekler ve Tikveş Türkleri*, Muallâ Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, İlhan Aslan tarafından hazırlanan *Uzlar, Peçenegler ve Kuman/Kıpçaklar Üzerine Araştırmalar* adlı eserlerdir. Bu eserler arasında özellikle Peçenekleri her yönü ile ele alan iki çalışma A. Nimet Kurat (1937) ve tarafımızdan (2020) yazılan eserlerdir. Diğer eserlerden Orkun (1933)[3] ve Balkan'ın eserlerinde genel bilgiler verilmiş, Aslan'ın yakın zamanda çıkardığı (2025) eser ise Peçenekler hakkında yazılan ve daha önce tercüme edilen makaleler ile O. Pritsak tarafından yazı-

[3] Hüseyin Namık Orkun'un, *Peçenekler* adlı eseri 2022 yılında Altın Orda Yayınları tarafından *Oğuzlara Dair, Osmanlıların Aslına Dair, Peçenekler* adı altında Orkun'un diğer çalışmaları ile birlikte yeniden yayımlanmıştır.

lan ancak bugüne kadar Türkçeye çevrilmeyen makalesinin çevrilerek verilmesinden oluşmaktadır. Bu çalışma bir araştırma eseri olmayıp tercüme makalelerin bir arada bulunduğu bir çalışma özelliğini taşımaktadır. Burada değerlendirme konusunda ele alacağımız Kurat ve tarafımızdan yazılan eserlerdir. Zira bu her iki eser en ince detaylarına kadar Peçenek tarihini ele almaya çalışmışlardır. Bu iki eserin yayım tarihi arasında dikkati çekecek kadar bir zaman vardır ki o da 86 yıldır. Her iki araştırmacı da eserlerini kaleme alırlarken o döneme kadar olan bütün kaynakları toplayarak bir değerlendirmede bulunmuşlardır. Bu iki çalışma arasında bu kadar fazla bir sürenin geçmiş olmasının sebebi yukarıda açıkladığımız sebepler yüzünden yani Türklerin ve Türk tarihinin çok uzun ve geniş coğrafyaya yayılması ve bu topraklarda çok fazla siyasî yapılar kurmalarıdır. Bu yüzden de her bir Türk kağanlığına veya devletine ait araştırmalar yapmak zaman almaktadır. Bilindiği üzere Türkler tarihleri boyunca günümüz cumhuriyetleri de dahil olmak üzere toplam 146 kağanlık, devlet, hanlık, beylik, atabeylik kurmuşlardır. Bu kadar siyasî yapıyı çalışmak hem zaman hem de iyi bir mesai gerektirmektedir. Konumuzu oluşturan DATT ve onun ayrılmaz bir parçası olan Peçenekler de bundan üzerlerine düşeni almışlardır. Bu yüzden de Umumi Türk Tarihi yani Genel Türk Tarihi üzerine çalışan akademisyenler bu uzun ve geniş tarihi 20. ve 21. yüzyıl boyunca en ince detaylarına kadar ortaya koymak üzere büyük bir çaba harcamışlardır. Bilindiği üzere Türkiye'de Türk tarihine özellikle de İslâm Öncesi Türk tarihine dair çalışmalar cumhuriyetin kurulmasından sonra yoğun bir şekilde hız kazanarak günümüze kadar devam etmiştir.

Bu iki eser arasındaki en büyük fark Kurat'ın eserinde Peçenekler siyasî bir yapı yani kağanlık kuramamış bir Türk boyu olarak gösterilirken, bizim eserimizde Peçeneklerin kağanlık kurdukları belirtilerek bu kağanlıklar I. ve II. Peçenek Kağanlığı olarak adlandırılmıştır. Biz, İlk Kağanlığın Karadeniz'in kuzeyinde merkezinin günümüzde Ukrayna topraklarında bulunan Harkov yakınlarındaki Peçenegi köyü olduğunu ve 895–1036 yılları arasında yaşadığını (*Gör. 1.1*); İkinci Kağanlığın merkezinin günümüzde Bulgaristan'ın Şumnu şehri yakınlarındaki Yüz-Tepe olduğunu ve 1048–1091 yılları arasında hüküm sürdüğünü ileri sürdük (*Gör. 1.2*).[4]

[4] Uydu Yücel, 2020.

Görsel 1. I. ve II. Peçenek Kağanlıkları'nın coğrafi konumları (Uydu Yücel, 2020)

Kitap içerisindeki Peçeneklere dair ayrılan bölümlere baktığımızda ise bazılarının ya Kafkas ya Karadeniz'in Kuzeyi ya da Balkan tarihini ele alan eserlerin içerisinde verildiğini görüyoruz. Nitekim böyle bir çalışma ilk defa Hüseyin Namık Orkun'un 1932 yılında yazdığı *Avarlar, Peçenekler, Kumanlar* adlı çalışmadır. Çalışma *Türk Tarihi'nin Ana Hatları* eserinin müsveddesidir ve 1946 yılında ayrı bir kitap olarak basılmıştır. Eserde Peçenekler devlet kuramamış Türk boyu olarak gösterilmişlerdir. Peçeneklere özgü bir kaynak olmasa da İslâm öncesi Türk tarihi açısından önemli bir kaynak olan Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eseri de 1937 yılında basılarak Türk bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur. Orkun'dan sonra Akdes Nimet Kurat'ın, *IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Boyları ve Devletleri* (ölümünden sonra 1972'de yayınlanmıştır) adlı çalışması gelmektedir. Kurat bu çalışması ile Türkiye'de ilk defa Doğu Avrupa Türk tarihini bütüncül olarak ele almıştır. Eserde Kurat Doğu Avrupa'da hâkimiyet süren bütün Türk boyları hakkında bilgiler verirken bu tarihte önemli bir yer edinen Peçenekler hakkında da bilgi vermiştir.[5] Kurat, yine daha önce yazsa da 1976 yılında yayımlanan Türk Dünyası El Kitabı'nda *Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı makaleyi kaleme alarak alana katkı sağlamıştır. İlerleyen süreçte Zeki Velidî Togan'ın, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (1981), İbrahim Kafesoğlu'nun, *Türk Milli Kültürü* (1983), Erol Güngör'ün, *Tarihte Türkler* (1988), Mualla Uydu Yücel'in, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler* (2007) gibi yazarların eserlerinde de Peçeneklere bir bölüm ayrılmıştır.

Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasını oluşturan Doğu Avrupa Türk tarihi ve bu tarih adı ile yazılan ilk eser, editörlüğünü Osman Karatay ile Serkan Acar'ın yaptığı *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (2013) adlı çalışmadır. Bu çalışmada hem bu tarihi oluşturan Türk boyları ve kağanlıkları hakkında bilgi verilmiş hem de araştırmacılara alanla ilgili oldukça geniş bir kaynakça sunulmuştur. Bu çalışmaların yanı sıra Osman Karatay'ın yazdığı *Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları: Altın Orda Öncesi Dönem* (2004) adlı oldukça hacimli makalesinde de Peçeneklere yer verilmiştir. En son Öner Tolan'ın doktora tezi olarak hazırladığı ve daha sonra kitaplaştırdığı *Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Açıdan Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türkler (IV–X. yüzyıl)* (2023) adlı çalışmada da Peçenekler hakkında bilgi bulunmaktadır.

[5] Şakiroğlu, 2002, 430.

Bu arada DATT içerisinde yer alan Balkan tarihine dair de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında içerisinde Peçeneklere dair bilgiler veren iki çalışmayı şu şekilde sıralayabiliriz: Osman Karatay ve Bilgehan Atsız Gökdağ'ın editörlüğünü yaptığı *Balkanlar El Kitabı* (2006) ile editörlüğünü Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı'nın yaptığı *Türk Tarihinde Balkanlar* (2013) adlı çalışmalar. *Balkanlar El Kitabı'*nın 3. Cildinin yarısı Türkçe Balkan kaynakçasına ayrılarak, araştırmacılara bu alanla ilgili çok önemli bir katkı sunulmuş ve kolaylık sağlanarak önemli bir boşluk doldurulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda tam listesini verdiğimiz makalelere baktığımızda ise hem siyasî hem de kültürel hayatlarına dair çalışmaların yapıldığını ancak ağırlığın siyasî yaşama verildiğini görüyoruz. Bunun da sebebi öncelikli olarak onların siyasî yaşamlarını ortaya koymak ve tanıtmak amacından kaynaklanmaktadır.

Peçenek tarihi hakkında bilgi veren ana kaynakların hangileri olduğu konusunda iki çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki Hüseyin Namık Orkun tarafından tercüme edilen Gyula Moravcsik'in *Bizans Kaynaklarında Türkler* adlı eseridir. Bu eserde Peçenekler hakkında bilgi veren Bizans kaynakları hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Türkiye'de bu konuda yapılan özgün bireysel çalışma ise İsmail Mangaltepe tarafından yine aynı isimle yani *Bizans Kaynaklarında Türkler* adı ile 2009'da yapılmıştır. Bu her iki eser de araştırıcılara hangi ana kaynaklara başvuracaklarına dair bilimsel bir katkı sunmaktadır.

YÖK Tez'de kayıtlı olan Peçenekler hakkında yazılan yüksek lisans (9) ve doktora (1) tezlerine baktığımızda ise çok sınırlı olduğunu tespit ediyoruz. Bu tezlerde ele alınan konuların siyasî tarihlerine özellikle de diğer devletlerle olan ilişkilerine, yerleşim yerlerine, boy, şahıs, yer ve uruğ adlarına, kültürlerine dair olduklarını görüyoruz.

Peçenekler hakkında yazılan eserleri değerlendirdiğimizde büyük çoğunluğunun daha önce de ifade ettiğimiz gibi siyasî tarihleri üzerine yoğunlaştığını tespit ediyoruz. Bu siyasî tarihte dikkat çeken husus Peçeneklerin diğer Türk boyları arasında özellikle yağma ve saldırı üzerine kurulu bir varlık sergilemiş olduklarıdır. Bu da komşularını son derece rahatsız etmiş, onlar hakkında bilgi verirlerken de bu yönlerine özellikle vurgu yapmalarına sebep olmuştur. Nitekim Peçenekler hem diğer Türk boylarıyla hem de başka milletlerle ilişkilerini askerî güç, saldırı ve yağma yönleri ile belirlemişlerdir

ki özellikle hem Slav/Ruslara hem de 1048'den sonra Doğu Roma'ya karşı saldırı ve yıldırma politikası uygulayarak büyük bir başarı sağlamışlardır. Bu ilişkilerin detayları hem Slav/Rus hem de Doğu Roma kaynaklarında detaylı bir şekilde verilmiştir.

Bu arada Türkiye'de Peçenek tarihi üzerine araştırma yapanların karşılaştıkları sorunlardan bazılarına da değinmek gerekirse; bunlardan birincisi ana kaynaklara ulaşmada yaşanan zorluklardır. Bilindiği üzere sadece Peçenek tarihi değil, eski Türk tarihini araştırırken karşılaşılan sorunların başında ana kaynaklara ulaşmada yaşanan sıkıntılar gelmektedir. Gerek yurt içinde gerek yurt dışında yayımlanan ana kaynak, araştırma eserleri (ki günceller de olmalı) ve tezlerin büyük bir çoğunluğu maalesef kütüphanelerimizde tam olarak bulunmamaktadır. Ödenek olmadığı için bu tür eserlerin alınamaması son derece üzücüdür. Sevindiren taraf ise son yıllarda teknolojinin getirdiği yeniliklerden bilim dünyasının da yararlanması ve araştırmacıların dijital ortamda kullanıma açılan kaynaklar sayesinde bunlara erişimin kolay hale gelmesinden faydalanmalarıdır. Yine gerek üniversiteler gerekse araştırma merkezleri yeterli olmasa da hem kütüphaneler hem de diğer üniversitelerle (yurtiçi/dışı) ikili anlaşmalar yaparak veri tabanlarının kullanımını araştırmacıların hizmetine sunmaktadırlar.

İkinci sorun, Latin, Grek, Macar, Romen, Fars, Arap Slav, Rus vb. dillerde yazılan hem ana kaynak hem de en önemli araştırma eserlerinin bir kısmının henüz Türkçeye kazandırılmamış olmasıdır. Ülkemizde bu alana dair ana kaynakların çevirisi ya üniversitelerde yapılan lisansüstü tezlerde ya da araştırmacıların kendi bireysel çabaları ile olmaktadır. Bunlar biraz mesafe alınmasını sağlasa da yeterli değildir. Bu arada kaynak dillerin öğrenilmesinde karşılaşılan zorluklar, maalesef ana kaynağın bilinen bir batı diline çevrilen çevirisinden Türkçeye çevrilmesi gibi bir durumu da beraberinde getirmektedir. Bu çevirilere sağlıklı bir çeviri olup olmamaları noktasında tereddütle bakılması gerekmektedir, zira biliyoruz ki çeviri sırasında anlam o dile en yakın kelime ve cümlelerle verilmektedir. O yüzden çevirinin ana kaynak dilinden yapılması her zaman tercih edilmelidir. Çözüm ana kaynakların tez ya da bireysel çeviriler çerçevesinden çıkarılarak, bir kurumun başkanlığında ana kaynak dillerine vakıf bilim insanları tarafından oluşturulacak bir kurul tarafından yapılmasıdır.

Bilim dünyasını en zorlayan taraflardan biri de Peçeneklerin özellikle uruğ, boy, şahıs ve yer adlarının neler olduğu ile anlamları olmuştur. Yabancı

bilim insanları bilhassa da Macar ve Fransız bilim insanları bu adlandırma, anlam ve yer tespiti konusunda oldukça fazla çalışma yapmış olsalar da bilim dünyası tarafından kabul edilen ortak bir görüş öne çıkmamıştır.

Türk tarih yazımında Peçenekler, özellikle 1071 yılında Büyük Selçuklu ile Doğu Roma arasında yaşanan Malazgirt Savaşı sırasında sergiledikleri tutumları ile öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Bilindiği üzere Doğu Roma ordusunda görev alan Peçenek ve Uz askerleri vardı ve bunlar savaş öncesinde keşfe çıkarak düşmanın hareketlerini gözlemlemek üzere görevlendirilmişlerdi. Tahminen 500 kişi olduğu düşünülen bu Peçenek birliği düşman ordusuna yaklaştığında Selçuklu askerlerinin kendileri ile aynı dili konuştuklarını görünce şaşırmışlar ve karargâha dönerek boydaşlarına bunu söyleyip onlarla savaşmayacaklarını ve onlara katılacaklarını bildirmişlerdir. Bu durumu zamanında haber alan Doğu Roma İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068–1071) olaya müdahale etmiş ve çok az bir Peçenek grubunun Selçuklu ordusuna katılmasını sağlamıştır. Oğuz Türklüğünün Anadolu'daki en büyük damgası olan Malazgirt zaferinin kazanılmasında bu Peçenek grubunun da önemli bir katkı sunduğu yönündeki bir değerlendirme tarih yazımında kendisini göstermiştir. Bu katkının sayısal olarak çok fazla bir değeri olmamakla birlikte manevî olarak Selçuklu askerlerine moral sağladığı da bir gerçektir. Ancak en büyük katkısı Doğu Roma ordusunun savaş planlarını Sultan Alp Aslan'a vermeleri olmuştur zira bu plan çerçevesinde kendi savaş taktiğini belirleyen Sultan, savaşın zaferle sonlandırılmasını sağlamıştır.[6]

Peçenek tarihi üzerine son dönemlerde Türkiye'de ve Türk tarihçiler arasında gerek bir araştırma eseri yazarak gerek onlara ait ana kaynak ya da bir araştırma makalesinin çevirisini yaparak katkı sunan bilim insanlarımızın sayısında gözle görülür bir artış yaşanmaktadır ki çalışmalarında yoğunlukla Peçenekler hakkında bilgi veren bilim insanlarımız arasında A. Nimet Kurat ve Muallâ Uydu Yücel önde gelmektedir. Genç tarihçiler arasında da Emine Dikmen'in olduğunu görüyoruz.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile eski Türk tarihine duyulan ilgi fazlasıyla artmış, Genel Türk Tarihi alanının İslâm öncesi dönemi Türkistan/İç

[6] Uydu Yücel, 2022, 23–38.

Asya ve Doğu Avrupa Tarihi olmak üzere iki ana coğrafya üzerinden araştırılmaya başlanmıştır. Nitekim Doğu Avrupa Türk tarihinde diğer Türk boyları gibi önemli bir rol oynayan Peçeneklere dair de bilimsel eserler yazılmıştır. Bu eserler incelendiğinde Türk tarih yazımında Peçenekler için öne çıkan görüş Karadeniz ve Balkan coğrafyasında etkili bir siyasî güç oluşturdukları ancak bunu kurumsal bir yapılanmaya dönüştüremedikleri şeklindedir. Bir devlet kuramadıkları şeklindeki bu görüşü ileri sürenlere baktığımızda bu bilim insanlarının önce Rus tarihçileri sonra da Batılı tarihçiler olduklarını görüyoruz. Bilindiği üzere tarih her zaman siyasetin kullandığı en önemli araç olmuştur ki, bu araç olma anlayışından Peçenekler de etkilenmişlerdir. Bu bağlamda bu görüşün yani dağınık boylar halinde yaşayan Peçeneklerin tarih yazımında bir devlet kuramamalarının altında yatan en önemli sebep siyasî sebeplerdir zira Kiyev Knyazlığı döneminde Karadeniz'e inmek ve bu denizi bir Slav/Rus denizi haline getirmek isteyen Slav/ Rusları ilk durduranlar Peçenekler olmuştur. Her iki millet arasında yaşanan ilişkiye baktığımızda Peçeneklerin yeni yeni bu topraklarda varlık sergilemeye başlayan Slav/Ruslarla komşuluk yaptıklarını, yeri geldiğinde onlara saldırdıklarını yeri geldiğinde askerî destek sağladıklarını görürüz. Bu ilişkide, saldıran Peçenekler, savunmada kalan Slav/Ruslar olmuştur. Günümüze kadar millî bir Rus ideolojisi olarak varlığını devam ettiren Karadeniz'i bir Rus Gölü haline getirme idealini ilk olarak Peçenekler engellemişler, arkalarından gelen diğer Türk boyları da bunu devam ettirmişlerdir. İşte bu engel olma bu idealle beslenen tarihçilerin tarih yazımında onlara bir devlet kurdurmama şeklinde karşılık bulmuştur ki bu karşılığın asıl müsebbibi de yönetim erki olmuştur. Bu yazım tercihi maalesef diğer araştırıcılar tarafından da sorgulanmadan kabul edilmiştir. Bu durumu ilk defa ortaya koyan Ukraynalı tarihçi O. Pritsak olmuştur. 1972 yılında yazdığı *Peçenekler*[7] adlı eserinde, bir devlet oluşumu için ne gerekiyorsa Peçeneklerin de sahip olduk-larını kanıtları ile ortaya koymuştur. Daha sonra onu yine Ukraynalı tarihçi M. B. Kiselëva izlemiştir. Kiselëva yazdığı *8–12. yüzyıllarda Uluslararası İlişkiler Sisteminde Peçenekler* adlı çalışmasında[8] bu konuya değinerek bir devlet yapısı oluşturduklarını belirtmiştir. Tarafımızdan yazılan *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler* adlı eserde de Pritsak'ın değerlendirmeleri üzerinden yola çıkarak Peçenek-

[7] Pritsak, 1976.
[8] Kiselëva, 2012.

lerin iki kağanlık kurduklarını kaynakların verdiği bilgilerin ışığında kanıtlamaya çalıştık. Her üç araştırmacı da kaynakları de-ğerlendirerek bu yapılanmanın bir devlet teşekkülü şeklinde olduğu görüşünü dile getirmişlerdir. Ancak burada bu alanda çalışan Türk tarihçilerine de bir sitemde bulunmak isteriz. Bu eserlerde bir siyasî yapılanma içerisinde oldukları belirtilmesine, bizzat tarafımızdan yazılan eserde iki kağanlık kurduklarının ileri sürülmesine rağmen maalesef bu görüşlerin Türk tarih yazımında yer almadığını, yeni yapılan çalışmalarda hâlâ bir devlet kuramadıklarına ilişkin görüşün tekrarlandığını görüyoruz. Kanaatimiz bu durumun yaşanmasındaki en önemli sebebin araştırıcıların yeni literatürü yeterince takip edememeleridir. Bilindiği üzere bilimde en önemli kurallardan biri çalışılan ve uzmanlaşılan alanla ilgili bütün eserlerin görülmesi, bilgilerin alınıp değerlendirilmesi, kabul edilmese bile böyle bir görüşün ileri sürüldüğünün belirtilmesidir. Maalesef Peçenekler hakkında bilgi veren araştırmacıların buna dikkat etmediğini, böyle bir değerlendirmede bulunmadığını, daha önce yazılan eserlerde verilen bilgileri aynen alıp, doğru kabul edip sorgulamadıklarını ve yeni literatürü takip etmediklerini görmenin üzüntüsü ve şaşkınlığını yaşadığımızı da ifade etmek isteriz.

Peçenek tarihi üzerine çalışacaklara tavsiyemiz kültür tarihleri üzerine odaklanmalarıdır. Çünkü siyasî tarihlerine dair ilişki kurdukları devletlerin kaynaklarında yeterince bilgi olması, bu ilişkilerin detaylı bir şekilde ortaya koyulmasına sebep olmuştur. Ancak kültürleri hâlâ daha detaylı bir çalışmayı beklemektedir. Başta yukarıda da ifade ettiğimiz gibi boy, şahıs, yer adlarının anlamları olmak üzere kültürel ögelerine dair bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaca katkı sunacak bilgileri de özellikle Ukrayna, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'da yeni yapılacak kazı çalışmaları ve buluntular karşılayacaktır diye düşünüyoruz.

Kaynakça

İskefiyeli, Z. – Çelik, M. B. – Yazıcı, S. (Ed.) (2013). *Türk Tarihinde Balkanlar*, Cilt I–II. Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya.

Karatay, O. – Gökdağ, A. (Ed.) (2006). *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I–III. Çorum 2006.

Karatay, O. (2004). Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem. *KaraM* 3, Güz, 1–70.

Kiselëva, M. B. (2012). *Pečenegi v sisteme meždunarodnyh otnošenij v VIII–XII vv.* Dissertaciâ na soiskanie učënoj stepeni kandidata isto-ričeskih nauk. Voronež, 2012.

Şakiroğlu, M. (2002). Akdes Nimet Kurat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 26. İstanbul, 430–431.

Uydu Yücel, M. (2020). *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler.* İstanbul 2020.

Uydu Yücel, M. (2022). Peçenek ve Uzların Malazgirt Zaferi'nin Kazanılmasındaki Rolleri ve Önemleri. Erdaş, S. – Yıldırım, S. (Ed.), *M. Derviş Kılınçkaya Armağan Kitabı.* Ankara, 23–38.

Uydu Yücel, M. (2023). Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye'de Doğu Avrupa Türk Tarihi Çalışmaları. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 81, 465–491.

The Scholarly Literature on the Pechenegs in Türkiye: A Critical Evaluation
Extended summary

With the establishment of the Republic of Türkiye, interest in early Turkic history increased significantly, and the pre-Islamic period of Early Turkic History began to be studied within two principal geographical frameworks: Turkestan (Inner Asia) and Eastern Europe. Consequently, a considerable body of scholarly literature has been produced on the Pechenegs, who, like other Turkic peoples, played an important role in the history of Eastern European Turkic polities. A review of this literature reveals that the dominant view in Turkish historiography has been that, although the Pechenegs constituted a significant political power in the Black Sea region and the Balkans, they failed to transform this power into an institutionalized state structure. An examination of the scholars who advocated the view that the Pechenegs never established a state shows that this interpretation originated first among Russian historians and was subsequently adopted by Western scholarship.

As is well known, history has always been one of the most important instruments of politics, and the Pechenegs have likewise been affected by this political use of the past. In this context, we argue that the principal reason behind the widespread historiographical claim that the Pechenegs, who lived in dispersed tribal groups, failed to establish a state is political rather than historical. During the period of the Kievan Rus', it was the Pechenegs who first prevented the Slavs/Rus' from expanding towards the Black Sea and transforming it into a Slavic/Russian sea. An examination of relations between the two peoples demonstrates that the Pechenegs coexisted with the Slavs/Rus', who had only recently appeared in the region; at times

they launched attacks against them, while at other times they provided them with military assistance. In these interactions, the Pechenegs generally assumed the offensive, whereas the Slavs/Rus' remained on the defensive.

The aspiration to transform the Black Sea into a "Russian lake", which has survived to the present day as an element of Russian national ideology, was first obstructed by the Pechenegs, and subsequently by the other Turkic peoples who followed them. It is precisely this role as an obstacle that, in the works of historians influenced by this ideological perspective, found expression in the assertion that the Pechenegs had never established a state. The principal driving force behind this interpretation was political authority itself. Unfortunately, this historiographical tradition was later accepted uncritically by many other scholars.

The first historian to challenge this interpretation was the Ukrainian scholar Omeljan Pritsak. In his work *Pechenegs* (1972), he demonstrated, on the basis of substantial evidence, that the Pechenegs possessed all the essential characteristics required for state formation. He was later followed by another Ukrainian historian, Marina B. Kiselëva, who, in her study *The Pechenegs in the System of International Relations in the Eighth–Twelfth Centuries*, likewise argued that the Pechenegs had established a state organization.

In our own study, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, building upon Pritsak's conclusions and drawing upon the available historical sources, we sought to demonstrate that the Pechenegs established two khaganates. All three studies, based on a critical evaluation of the sources, reached the conclusion that the Pecheneg political organization should indeed be regarded as a genuine state formation.

At this point, however, we would also like to express a criticism of Turkish historiography. Although these studies explicitly argue that the Pechenegs possessed an organized political structure, and although our own work advances the thesis that they established two khaganates, these conclusions have unfortunately not been incorporated into mainstream Turkish historical scholarship. Recent publications continue to repeat the traditional view that the Pechenegs failed to establish a state. In our opinion, the principal reason for this situation is that researchers have not followed the more recent scholarly literature sufficiently closely. One of the fundamental principles of academic research is that all relevant studies in a given field should be consulted, their arguments evaluated, and their conclusions acknowledged, even where they are ultimately rejected. Regrettably, many scholars writing on the Pechenegs have neglected this principle. Rather than engaging critically with new interpretations, they have tended to reproduce the conclusions of earlier works without questioning them and without taking recent scholarship into consideration.

We therefore recommend that future research on the Pechenegs should focus primarily on their cultural history. Their political history has been relatively well documented in the written sources of the states with which they interacted, allowing

these political relationships to be reconstructed in considerable detail. Their culture, however, still awaits comprehensive investigation. As noted above, particular attention should be devoted to the meanings of tribal, personal, and place names, as well as to other aspects of Pecheneg culture. We believe that future archaeological excavations and discoveries, especially in Ukraine, Bulgaria, Romania, and Hungary, will make a substantial contribution to filling these gaps in our knowledge.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 305–344
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.15 · CC BY-NC 4.0

KARPAT HAVZASI'NDA KUMAN ELİTLERİNİN MEZAR BULUNTULARI

Csilla BALOGH*

Giriş

Orta Çağ Macar Krallığı'nın etnik unsurları arasında, Doğu Avrupa bozkırlarından gelen Kumanlar önemli ve belirleyici bir topluluk oluşturuyordu. İranî kökenli Yaslarla (As/Alan) birlikte Kumanların Karpat Havzası'na ve Macar Krallığı topraklarına yönelmelerinde Moğol istilasının yol açtığı siyasi ve askerî gelişmeler belirleyici olmuştur.

Köten Han'ın önderliğinde 1239 yılında Macaristan'a yerleşen Kumanlar, hükümdarlarının öldürülmesinin ardından 1241'de ülkeyi terk ettiler. Moğol istilasının sona ermesinden sonra ise Macar Kralı IV. Béla (1235–1270), 1246 yılında Kumanları yeniden ülkesine davet ederek kendilerine yerleşim bölgeleri tahsis etti. Kumanların bu iki yerleşim süreci arasındaki dönemde nerede bulundukları ve hangi bölgelerde konakladıkları günümüzde kesin olarak bilinmemektedir.

IV. Béla, Kumanların yerleşimi için özellikle Moğol istilası sırasında nüfusu büyük ölçüde azalmış olan Büyük Macar Ovası'nın orta ve güney kesimlerinde geniş araziler tahsis etmiştir. Kumanlara yerleşmeleri için ayrılan toprakların yanı sıra idarî ve hukukî özerklik ile vergi ve gümrük yükümlülüklerinden kısmen muafiyet gibi çeşitli ayrıcalıklar da tanındı. Bu ayrıcalıkların karşılığında Kumanlar, yaklaşık bir buçuk yüzyıl boyunca Macar kraliyet ordusunun hafif süvari birliklerinin temel askerî unsurlarından birini oluşturdular.[1]

Nispeten kendi içine kapalı ve toplu yerleşim bölgelerinde yaşayan Kuman boyları arasında birkaç kuşak içerisinde oldukça kapsamlı bir asimi-

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye; ORCID ID: 0000-0002-9161-1653; csillabal@gmail.com

[1] Kumanların Macaristan'a yerleşmeleri, yerleşim bölgelerinin oluşum süreci ve bununla bağlantılı yerleşim ve toplum tarihi meseleleri hakkında bk. Pálóczi Horváth, 1974, 244–259; 1986, 181–202; 1994, 49–112; 2014, 101–117.

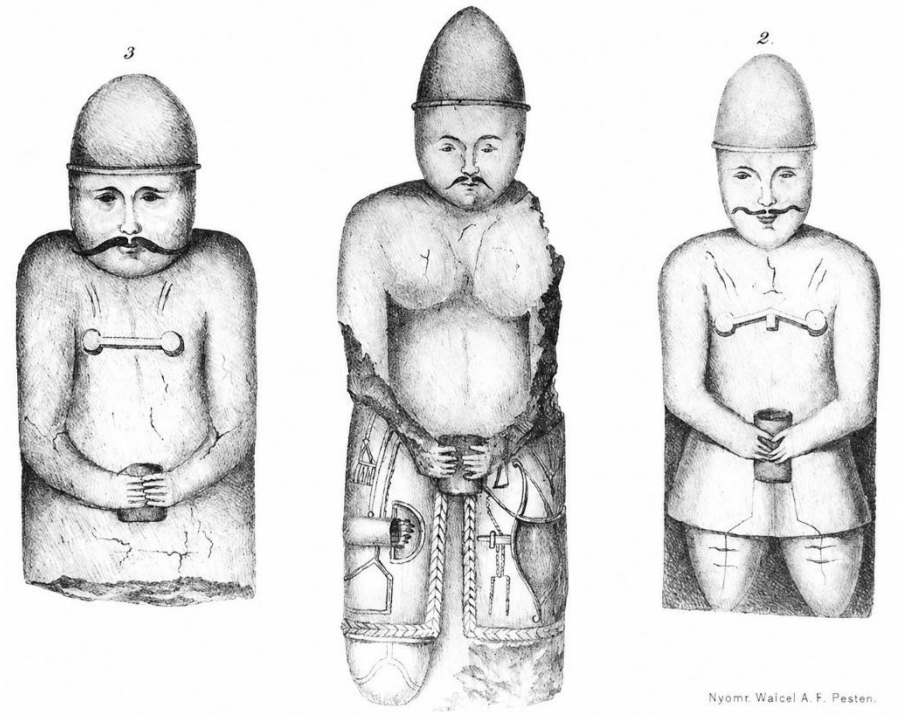
lasyon ve feodalleşme süreci yaşandı. Bu süreçte Hristiyanlığın kabulünün yanı sıra en önemli dönüşümlerden biri, yerleşik hayata geçiş, başka bir ifadeyle kalıcı yerleşimlerin kurulmasıydı. Bu gelişme aynı zamanda tarıma dayalı bir yaşam biçimine geçişin başlıca sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilir. Söz konusu dönüşümlerin sonucunda Kumanlar yalnızca bozkır kültürlerinin temel unsurlarını değil, askerî güçlerinin başlıca dayanağını oluşturan bozkır savaş tarzını da zamanla terk ettiler.

Bu değişimin sonuçları Kral Sigismund (1368–1437) döneminde belirgin hâle geldi. Sürekli bütçe açıklarıyla mücadele eden ve aynı zamanda giderek artan Osmanlı tehdidi karşısında askerî reformlar gerçekleştirmeye çalışan hükümdar açısından Kumanlar artık eski askerî önemlerini taşıyan değerli bir savaş unsuru değildi. 14. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın başlarından itibaren kraliyet, Kumanların hizmetlerinden esas olarak birer vergi mükellefi sıfatıyla yararlanmaya başladı. Böylece Kumanların askerî yükümlülükleri zamanla vergi yükümlülüğüne dönüştü. Buna paralel olarak, askerî işlevlerine uygun biçimde örgütlenmiş ve kökleri göçebe toplumsal yapıya dayanan boy teşkilatının yerini, malikâne tipi ekonomik yapılanmayı esas alan feodal bölgesel idare sistemi, yani *szék* (Latince: *sedes*) sistemi aldı.[2]

Bu idarî merkezlerden zaman içerisinde kırsal yerleşim ile kent arasında ara bir konuma sahip pazar kasabaları gelişti. Bunların ortaya çıkışı, Kuman toplumunun feodal düzene bütünüyle eklemlenmesinin önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kumanların dilsel ve dinî asimilasyonunun ise yaklaşık olarak 17. yüzyıla gelindiğinde tamamlandığı kabul edilmektedir.

Macarların doğu kökenlerine ilişkin tarihsel bilincin de etkisiyle, Macaristan'daki Kumanların arkeolojik araştırmaları 19. yüzyılın ortalarından itibaren Macar araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Macaristan'daki Peçeneklere ilişkin verileri ilk kez 19. yüzyılın ortalarında János Jerney sistematik olarak bir araya getirmiştir. Jerney, Macarların eski yurtlarını tespit etmek ve Macarların erken tarihine ilişkin iz ve belgeleri toplamak amacıyla 1844–1845 yıllarında Karadeniz ve Azak Denizi çevresini kapsayan

[2] *Szék* sistemi hakkında ayrıca bkz. Györffy, 1990, 274–304; Hatházi, 2000, 215–540; 2006.

Görsel 1. János Jerney'nin 1844–1845 yıllarındaki koleksiyonundan Çern'yovka köyünden (Azak Denizi'nin kuzey kıyısı) taş heykeller (Jerney, 1851)

uzun bir araştırma seyahatine çıkmıştır.[3] Jerney, bu yolculuk sırasında çok sayıda Kuman taş heykelini de inceleyerek bunlara ilişkin betimlemeler ve çizimler hazırlamıştır (*Gör. 1*). Söz konusu heykelleri Macarların arkeolojik mirasına ait buluntular olarak değerlendirdiği için bunlardan ikisini Macaristan'a getirmiştir. Ancak söz konusu eserleri inceleyen Macar Bilimler Akademisi komisyonu, bunların Kumanlarla ilişkilendirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır.[4] Bu değerlendirme, dönemin uluslararası bilim dünyası açısından oldukça istisnai ve öncü bir görüş niteliğindeydi.

Doğu Avrupa bozkırlarından Macar Krallığı'nın topraklarına göç eden Kumanların (ve Peçeneklerin) arkeolojik mirasını, 10–13. yüzyıllara tarihlenen arkeolojik buluntular arasında ilk kez 19. yüzyılın sonlarında Géza Nagy

[3] Jerney, 1851. Jerney'nin Güney Rusya seyahati ve taş eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fodor, 1985.
[4] Gyárfás, 1870–1885, III: XV.

tanımlamaya çalışmıştır. Nagy'ye göre bu topluluklara ait arkeolojik kalıntılar, dönemin Hristiyan Macar kültürüne ait buluntulardan başta pagan defin ritüelleri, atlı gömüler, doğu karakterli buluntular (silahlar, at binit takımları ve takılar) ile mezarın üzerine inşa edilen kurganlar aracılığıyla ayırt edilebilirdi.[5]

20. yüzyılın ortalarında István Éri, Kumanların arkeolojik mirasının araştırılmasına tarihî coğrafya verilerini de dâhil etmiştir.[6] Nitekim yazılı kaynakların sağladığı bilgiler sayesinde, kolektif ayrıcalıklara ve bölgesel özerkliğe sahip olan Kuman boylarının 13–14. yüzyıllardaki yerleşim bölgeleri oldukça kesin bir biçimde bilinmektedir. Dolayısıyla Kumanlara ait arkeolojik buluntuların öncelikle bu tarihî yerleşim bölgeleri içerisinde aranması gerekmektedir.

Éri, daha önce müze koleksiyonlarına girmiş olan 13. yüzyıla ait üç mezar buluntu grubunu Kumanlara atfetmiştir. Her üç buluntu yeri de Kiskunság'da (*Cumania Minor*), Kumanların Tuna ve Tisza Nehirleri arasındaki tarihî yerleşim bölgesinde ve daha sonra kalıcı olarak yerleşik hayata geçen Kuman nüfusunun 14–16. yüzyıllara tarihlenen yerleşimlerinin bulunduğu sahada yer almaktadır: Kiskunmajsa-Kígyóspuszta, Csólyospálos-Csólyospuszta ve Szentkirály-Felsőszentkirály. Zengin mezar buluntuları, söz konusu mezarların Kuman toplumunun üst tabakasına, yani boy ve soy aristokrasisine mensup kişilerin münferit definleri olduğunu ortaya koymuştur. Bu üç mezar buluntu grubu, o tarihten bu yana Macar arkeoloji araştırmalarında Kuman buluntularının tanımlanmasında temel referans örnekleri olarak kullanılmaktadır.

1960'lı yıllardan itibaren, Orta Çağ Macaristanı'na yerleşen bozkır kökenli halklara yönelik araştırmalar giderek yoğunlaşmış, geç dönem göçebe toplulukların arkeolojik mirası çok sayıda araştırmacının çalışma alanına girmiştir. Müze koleksiyonlarında muhafaza edilen eserlerin ve eski kayıtların yeniden değerlendirilmesi sonucunda Kumanlara ait yeni buluntu grupları tanımlanmış; ayrıca çeşitli toprak çalışmaları sırasında tesadüfen birkaç yeni mezar buluntusu da gün ışığına çıkarılmıştır.

Kuman arkeolojisi açısından önemli bir dönüm noktası ise 1998 yılında Csengele-Bogárhát'ta, bilimsel yöntemlerle gerçekleştirilen düzenli bir

[5] Nagy, 1983; 1986.
[6] Éri, 1956.

arkeolojik kazı sırasında ilk kez bir Kuman mezarının ortaya çıkarılması olmuştur.[7] Bu keşif, Macaristan'daki Kumanların arkeolojik araştırmalarına yeni bir ivme kazandırmıştır.

Macar Orta Çağ arkeolojisinde Kumanların arkeolojik mirasının araştırılması zamanla bağımsız bir uzmanlık alanı hâline gelmiştir. Kuman giyim-kuşamının, silahlarının ve at binit takımlarının rekonstrüksiyonunda arkeolojik verilerin yanı sıra, Kuman savaşçılarını tasvir eden görsel kaynaklar da önemli bir rol oynamaktadır.

Orta Çağ Macaristan sanatının karakteristik ikonografik konularından biri, Aziz László efsanesinin bir bölümünü oluşturan Kral (Aziz) I. László (1077–1095) ile Kumanlar arasındaki mücadele sahnesidir.[8] Bu konu, 13. yüzyılın sonlarından itibaren yaklaşık iki yüzyıl boyunca kiliselerdeki duvar resimlerinde ve el yazmalarındaki minyatürlerde düzenli olarak tasvir edilmiştir. Söz konusu tasvirler, ayrıntıları bakımından dikkate değer ölçüde gerçekçi olup, bazı unsurları arkeolojik verilerle doğrudan örtüşmektedir.

Macaristan'daki Kuman arkeolojik mirası temel olarak dört ana grupta ele alınabilir: (1) Kumanların bozkır kökenli maddi kültür unsurlarını içeren zengin mezarlar; (2) Kalıcı yerleşimlerin çevresinde oluşan halk tabakasına ait mezarlıklar; (3) Kumanlarla ilişkilendirilen yerleşimler ve (4) Kumanların tarihî yerleşim bölgelerinde ele geçen Orta Çağ hazine buluntuları.[9] Bu çalışma, Kumanlarla ilişkilendirilen zengin ve çeşitli arkeolojik buluntulardan, Kuman elitlerine atfedilen mezar buluntularına ilişkin kısa bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Macaristan'da Kumanların yerleşim bölgeleri

1246 yılında, Moğol istilasının ardından ikinci kez Macar Krallığı'na yerleşen Kumanlara, Kral IV. László'nun (1272–1290) 1279 tarihli fermanıyla Büyük Macar Ovası'nın orta ve güney kesimlerinde yerleşim bölgeleri tahsis edildi. Bunlar, Moğol istilası sırasında nüfusu büyük ölçüde azalmış bölgelerdi. Yedi Kuman boyuna tahsis edilen topraklar, söz konusu belgede büyük nehirlerin adlarına göre tanımlanmıştır.[10] Bu topraklar Kalocsa, Várad, Eger,

[7] Horváth, 2001.
[8] László, 1993.
[9] Bu gruplar hakkında bkz. Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016.
[10] Gyárfás, 1870–1885, II: 438–443.

Csanád ve Vác Piskoposlukları'nın sınırları içerisinde yer almaktaydı. Yazılı kaynakların sağladığı veriler sayesinde bazı Kuman boylarının adları ve yerleşim bölgeleri tespit edilebilmiştir.

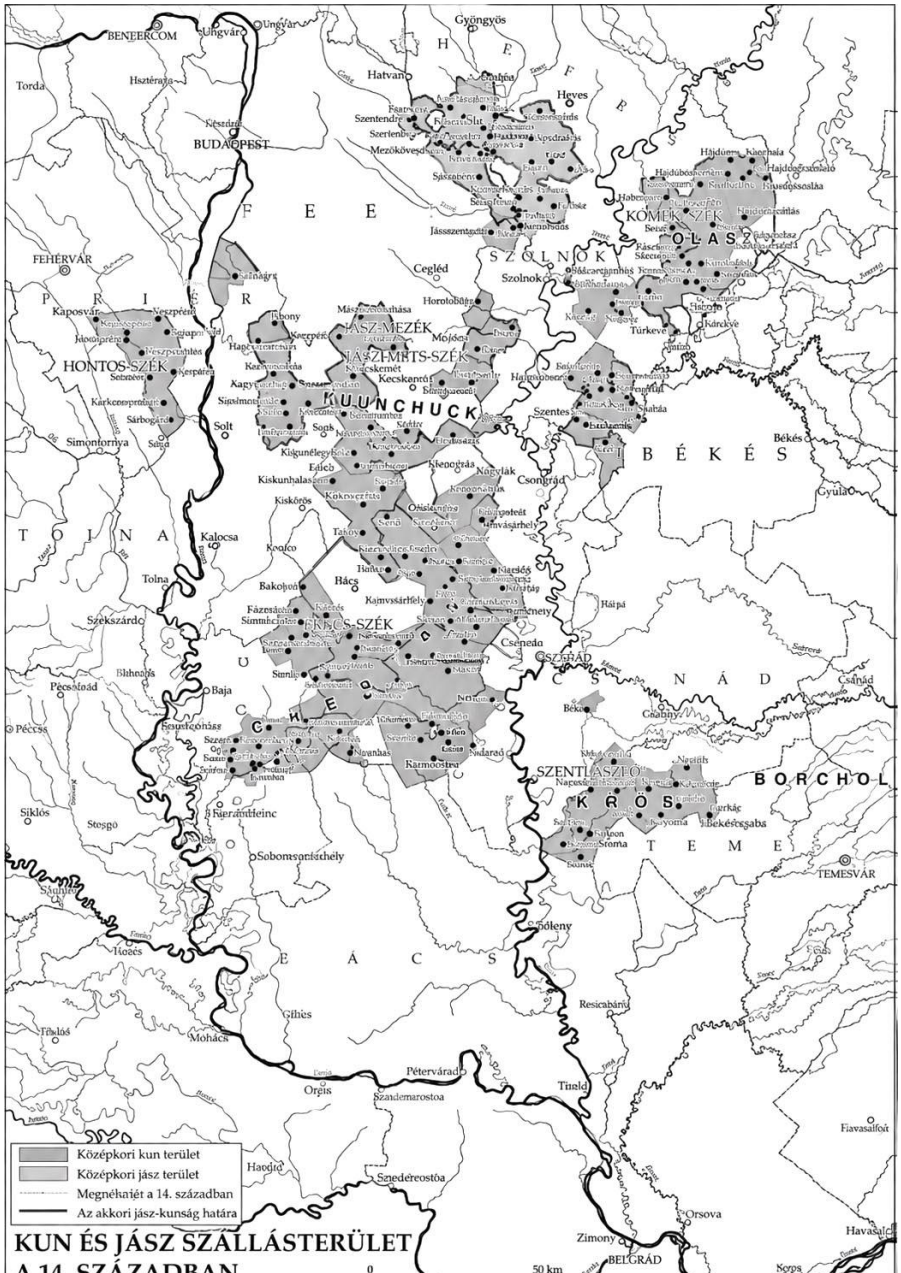
13–14. yüzyıl kaynaklarının sağladığı veriler ışığında Kuman boylarının yerleşim bölgeleri şu şekilde belirlenebilmektedir (*Gör. 2*): Tuna ile Tisza Nehirleri arasındaki kumluk bölgede *Csertán* (Çertan; 'turna balığı') ve *Iluncsuk* (İlunçuk; 'küçük yılan') boyları yerleşmiştir.[11] 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu bölge Kiskunság (*Cumania Minor*) adıyla anılmaya başlanmıştır. Tisza ile Körös Nehirleri arasındaki bölgeye ise *Olas* (Olaş; 'birleş'; 'bir ol') boyu yerleşmiş olup,[12] bu bölge daha sonra Nagykunság (*Cumania Maior*) olarak adlandırılmıştır. Maros Nehri'nin güneyinde *Kór* veya *Kól* (Koor/Kool) boyunun yerleşim bölgesi bulunmaktaydı. Maros ile Temes Nehirleri arasındaki bölgede ise 13. yüzyıl kaynaklarında *Borcsól* (Borçol) boyuna mensup Kumanlardan söz edilmektedir.[13] Körös ile Maros Nehirleri arasında ve Temes Nehri'nin güneyinde yaşayan Kuman boylarının adları bilinmemektedir. Bunun nedeni, Kumanların 1282 yılında Hód Gölü Savaşı'nda uğradıkları yenilginin ardından bu bölgeleri terk ederek bu topraklardan kaçmış olmalarıdır. Tuna Nehri'nin batısında, Fejér İli'nde ise 13. yüzyılın sonlarında ayrı bir Kuman yerleşim grubu ortaya çıkmıştır. Bu grubun nüfusunun büyük olasılıkla Tuna ve Tisza Nehirleri arasındaki Kuman yerleşim bölgesinden buraya göç ettiği düşünülmektedir.[14]

Macaristan'da kaydedilen bazı Kuman boy adları, Doğu Avrupa bozkırlarında 11–13. yüzyıllarda bilinen boy adlarıyla özdeşleştirilebilmektedir. Bu nedenle, 1279 tarihli *Kuman Yasası*'nda geçen *generatio* ve *genus* terimleriyle, göç sırasında parçalanmış boyların kalıntılarından yeniden teşkil edilen büyük toplumsal birliklerin kastedilmiş olması muhtemeldir.

Yukarıda sözü edilen beş Kuman boy adının yanı sıra, Kumanların yerleşim bölgelerindeki yer ve kişi adlarında, Kuman-Kıpçakların doğudaki yerleşim sahalarından bilinen çok sayıda boy veya soy adı da tespit edilebilmektedir: Bayandur, Barak, Kongrolu, Köncsög, Kulan, Toksaba, Teke vb.[15]

---

[11] Györffy, 1953, 249–250; 1963–1998, III: 528, 530–531.
[12] Györffy, 1953, 249, 273; 1963–1998, III: 528, 531; Mándoky, 2012, 219–226. Oğuzların Bayındır boyunun taifelerinden birinin adı da *Ulaş*'tır, bkz. Rásonyi–Baski, 2007, 816.
[13] Györffy, 1953, 248–249; 1963–1998, III: 528, 530–531.
[14] Hatházi, 2000, 140.
[15] Mándoky, 1993, 117–120, 145–148; Baski, 2007, 110–117, 248–249, 260, 265, 272, 276, 284–285.

Görsel 2. 14. yüzyılda Kumanların ve Asların yerleşim alanları (Hadházi–Pálóczi Horváth, 2016)

Bu durum, Macar Krallığı'nın topraklarına yerleşen Kuman topluluklarının oluşumunda Doğu Avrupa'daki Kuman toplumuna mensup başka boyların parçalarının da yer aldığını düşündürmektedir. Yedi Kuman boyundan adları bilinmeyen diğer ikisinin de bunlar arasında aranması mümkündür.

Günümüzdeki bilgilerimize göre, Macar topraklarında kalıcı olarak yerleşen Kumanların 14. yüzyılın başlarındaki yerleşim alanları yaklaşık 8.100 km² büyüklüğünde olup, nüfuslarının 40.000–45.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. 13–16. yüzyıllara ait yazılı kaynaklardan yaklaşık 140 Kuman yerleşimi bilinmektedir. Bununla birlikte, Kumanlara ait bütün yerleşimlerin yazılı kaynaklara yansımadığı ve dolayısıyla gerçek sayının daha yüksek olduğu düşünülmektedir.[16]

Boylara ait yerleşim bölgelerinde 15. yüzyılın başlarında, vilayet teşkilatından bağımsız özerk idarî birimler, yani *szék*ler oluşturuldu. Bu idarî birimler, idarî ve adlî görevlerin yanı sıra krala ödenmesi gereken vergilerin tahsilinden de sorumluydu. Székler, merkezlerini oluşturan daha büyük bir köyün veya pazar kasabasının adını taşıyordu: Halas-szék, Hantos-szék, Kecskemét-szék, Kara-szék (diğer adıyla Mizse-szék), Kolbaz-szék ve Szentelt-szék. Bunlar arasında özerk idarî yapısını en uzun süre koruyan, Nagykunság (*Cumania Maior*) bölgesindeki Kolbaz-szék olmuş ve bu statüsünü 17. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür.[17]

Kuman elitlerine atfedilen mezarlar

Macaristan'daki Kumanlara ait arkeolojik buluntular arasında pagan defin ritüellerine göre gerçekleştirilmiş münferit mezarlar, Kuman toplumunun seçkin tabakasının Macaristan'a yerleşmelerini izleyen ilk iki kuşağa, yani 13. yüzyıla ait arkeolojik mirasını temsil etmektedir. Mezar gelenekleri ve buluntu tiplerinin gösterdiği üzere, bu dönemde geleneksel bozkır kültürünün unsurları varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Kuman boy ve soy aristokrasisine ait bugüne kadar tespit edilmiş pagan ritüelli mezarlar grubu, günümüzde 15 buluntu topluluğundan oluşmaktadır. Bunların on ikisi erkek, üçü ise kadın mezarıdır. Bununla birlikte, müzelerin eski koleksiyonlarında bulunan, henüz ayrıntılı biçimde incelenme-

[16] Pálóczi Horváth, 2014, 106.
[17] Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 69.

miş ve değerlendirilmemiş eserler arasında başka Kuman mezarlarına ait buluntuların da bulunması muhtemeldir. Bu mezarlar, Tuna ve Tisza Nehirleri arasındaki bölgenin güneydoğu kesiminde, Kiskunság'ın (*Cumania Minor*) güneyinde yoğunlaşmaktadır.

1. *Ásotthalom-Bilisics* (Tömörkény, 1905): 1904 yılında at kemikleri, bir gem, bir çift üzengi, bir balta ve kılıç ile demir bir bıçak ve orak (?) ele geçirilmiştir. Söz konusu buluntuların, muhtemelen 13–14. yüzyıllara tarihlenen silahlı bir erkek mezarına ait mezar eşyaları olduğu düşünülmektedir.

2. *Balotaszállás-Balotapuszta* (Pálóczi Horváth, 1989; Selmeczi, 2011, 203–205; Balogh, 2024, 105): 1892 yılında diğer mezarlardan bağımsız tek başına gömülmüş bir kadına ait mezar ortaya çıkarılmıştır. Mezar buluntuları arasında saç süsleri, bir torques, kristal bir kolye ucu, giysi süsleri, bronz ve demir tokalar, demir bir bıçak, gümüş bir iğne, bilezikler, İznik İmparatoru Iōannēs III. Doukas Batatzēs'e (1222–1254) ait bir altın sikke ile filigran ve değerli taşlarla süslenmiş bir kadehin kaide parçası yer almaktadır.

3. *Csengele-Bogárhát* (Horváth, 2001): 1999 yılında, bir otoyolun inşasıyla bağlantılı olarak yürütülen arkeolojik araştırmalar sırasında, bir Orta Çağ kilisesinin yakınında pagan defin ritüeline göre gerçekleştirilmiş, diğer mezarlardan bağımsız, silahlı bir Kuman erkek mezarı ortaya çıkarılmıştır (*Gör. 5*). Bu mezar, Macaristan'da bilimsel yöntemlerle kazılarak belgelenmiş tek Kuman mezarıdır. Niş mezara gömülen erkeğin sol tarafında, kendisine zıt yönde yatırılmış bütün bir at iskeleti, at binit takımlarıyla birlikte gün ışığına çıkmıştır. Erkek bir tabut içerisinde defnedilmiştir. Mezar buluntuları arasında bronz bir miğfer (*Gör. 8*), zincir zırha ait parçalar, demir bıçak, ok uçları, kompozit yaya ait kemik aplikler, gem, bir çift üzengi ve kolan tokaları yer almaktadır.

4. *Csólyospálos-Csólyospuszta* (Pálóczi Horváth, 1969, 107–118; 1969a): 1903 yılında, bağcılık faaliyetleri sırasında bir mezar ortaya çıkarılmış ve mezardan ele geçen buluntular Macar Ulusal Müzesi'ne teslim edilmiştir. Ne yazık ki mezarın biçimi ve buluntuların mezar içerisindeki konumlarına ilişkin herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Mezar, küçük bir kum tepesinin eteğinde bulunmuş olup, söz konusu tepenin mezarın üzerini örten kurga-

nın kalıntısı olması mümkündür. Mezardan demir bir miğfer, zincir zırha ait parçalar, zırh levhaları, kemer tokası, dört kemer aplikleri ve bir kayış ucu, dört ok ucu, bir çift üzengi ile tabutun demir aksamına ait bir parça ortaya çıkmıştır (*Gör. 6–7*).

5. *Erdőtelek* (Selmeczi, 2011, 216–217): Mezar buluntuları arasında kabza ve balçağı eksik bir eğri kılıç, uzun ağızlı bir balta, kolları eşit uzunlukta olmayan ve uçları halkalı bir gem ile bir çift üzengi bulunmaktaydı. Söz konusu buluntular, 1876 yılında yerel toprak sahibi László Fáy tarafından Macar Ulusal Müzesi'ne bağışlanmıştır.

6. *Kiskunmajsa-Kígyóspuszta I.* (Tóth, 1933; Selmeczi, 2011, 217–218): 1816 yılında, bir kum tepesinin eteğinde kemer süslemeleri ele geçirilmiştir. Buluntuları keşfeden çoban, süslemelerden üçünü eriterek kendisi için bir hayvan çanı yaptırmıştır. Geriye kalan buluntular, bir toka ve dört kemer süslemesi (*Gör. 4*), daha sonra Macar Ulusal Müzesi koleksiyonuna dâhil edilmiştir.

Görsel 3. Kiskunmajsa-Kígyóspuszta I numaralı buluntu topluluğu (Hatházi, 2005)

7. *Kiskunmajsa-Kígyóspuszta II.* (Selmeczi 2011, 218–219): János Jerney, 1824 yılında Kiskunmajsa Arşivi'nde, Kígyóspuszta I numaralı altın tokaya benzer gümüş bir toka ile bir zırh parçası görmüştür. Macar Ulusal Müzesi 1850 yılında söz konusu buluntuları kendi koleksiyonuna kazandırmak üzere talep etmiş; ancak bu tarihte müzeye zırh parçasının yanı sıra yalnızca iki gümüş ve on iki bakır sikke ulaşmış, sözü edilen gümüş tokadan ise artık herhangi bir iz bulunamamıştır. Toka ve zırh parçasından hareketle, söz konusu buluntuların Kuman toplumunun seçkin tabakasına mensup bir erkeğin mezarına ait olduğu düşünülebilir.

8. *Kiskunmajsa-Kuklis-tanya* (Horváth, 2003): 1934 yılında, muhtemelen atlı bir erkek mezarına ait buluntular, Szeged Üniversitesi'nin (o dönemdeki adıyla Macar Kraliyet Ferenc József Üniversitesi) Arkeoloji Bölümü koleksiyonuna kazandırılmıştır. Buluntular arasında bir kılıç, bir çift üzengi, bir gem ve demir bir bıçak yer almaktadır (*Gör. 12*).

9. *Kunfehértó-Debeák, Szarkás* (Wicker, 1989, 23; Hatházi, 2000, 178–179; Pálóczi Horváth, 2014, 117): Yalnızca bir kayıttan, 1816 yılında Kunfehértó civarında bir mezarın tahrip edildiği ve mezarda bulunan zırhın "parçalandığı" bilinmektedir. Mezar buluntularından hareketle, bunun bir erkek mezarı olduğu düşünülmektedir.

10. *Kunfehértó-Inoka, Pincehegy* (Selmeczi, 2011, 206): 1850 yılı civarında, bir kum tepesi üzerinde atlı bir mezar bulunmuş; mezardaki buluntular ve iskelet, toprağı eşeleyen domuzlar tarafından açığa çıkarılmıştır. Buluntuların bir kısmı yöre halkı tarafından alınarak dağıtılmıştır. Mezardan geriye kalan buluntular, Kiskunhalas'ta oturan eski eser koleksiyoncusu György Révész tarafından toplanmıştır. Révész'in gözlemleri sayesinde mezarın doğu–batı doğrultusunda olduğu ve sırtüstü yatırılmış insan iskeletinin sol tarafında, mezarın güney kesiminde bir at iskeletinin bulunduğu bilinmektedir. İnsan ve atın muhtemelen aynı mezar çukuruna gömüldüğü düşünülmek-tedir. Mezar buluntuları arasında gümüş bir torques, 48 gümüş düğme, gümüş ve altın giysi süslemeleri, bir çift üzengi ile Kral IV. Béla'ya (1235–1270) ait bir gümüş sikke yer almaktadır. Sikke 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmekte olup, aynı zamanda mezarın tarihlendirilmesi için de temel oluşturmaktadır.

11. *Kunszentmárton-Jaksorérpart* (Selmeczi, 1973, 106–107; Pálóczi Horváth, 1994, 113–115; Selmeczi, 2011, 219–221; Katona-Kiss, 2022, 36–44): 1967 yılında, kil çıkarma çalışmaları sırasında bir mezar bulunmuş ve mezardan ele geçen buluntular, bulan kişiler tarafından Szolnok'taki Damjanich János Müzesi'ne teslim edilmiştir. Mezar doğu–batı doğrultusunda yönlendirilmiştir. Buluntular arasında bir çift üzengi, demir bir toka, bir gem ve iki ağızlı demir bir kılıç yer almaktadır (*Gör. 10*). Ele geçen buluntulardan hareketle, bunun muhtemelen bir atlı mezar olduğu düşünülmektedir.

12. *Nagykamarás-Bánkút*, *Rózsamajor* (Banner, 1931; Fodor, 1972; Selmeczi, 2011, 207–208; Katona-Kiss, 2022, 25–36): 1931 yılında, kum çıkarma çalışmaları sırasında bir mezar ortaya çıkarılmış ve mezar yeri arkeolog János Banner tarafından incelenmiştir. Güneydoğu–kuzeybatı doğrultusunda yönlendirilmiş mezarda bir kadın iskeleti bulun-muş; kadının sağ tarafında ise ölüye zıt yönde yatırılmış bütün bir at iskeleti tespit edilmiştir. Mezardan bir gem, bir çift üzengi, bir torques, bir ayna, bir toka, demir bir bıçak ve muhtemelen eyeri süsleyen kemik levha parçaları ele geçirilmiştir (*Gör. 15–16*).

13. *Szentkirály-Felsőszentkirály* (Pálóczi Horváth, 1972; Selmeczi, 2011, 221–222): 1929–1930 yılları civarında, bağcılık faaliyetleri sırasında bir mezar tahrip edilmiş; mezardan ele geçen bir kılıç ile birkaç altın yaldızlı gümüş kemer süslemesi Kecskemét Müzesi'ne teslim edilmiştir. 1934 yılında arkeolog Kálmán Szabó mezarın bulunduğu alanı incelemiştir. Yapılan inceleme sırasında bunlara ek olarak ok uçları, bir bıçak, zırh parçaları ve bir bileme taşı ele geçirilmiştir.

14. *Tiszaföldvár-Homok, Óvirághegy* (Selmeczi, 1973, 107–108; 2011, 208–209): 1969 yılında, kum çıkarma çalışmaları sırasında atlı bir erkek mezarı ortaya çıkarılmıştır. Arkeologlar olay yerine ulaştıklarında yalnızca dağılmış du-rumdaki buluntuları toplayabilmişlerdir. Bunlar arasında at kemikleri, at binit takımları, demir bir bıçak ve muska muhafazası taşıyan gümüş bir kolye (*Gör. 4*) bulunmaktadır. Mezarın muhtemelen diğer mezarlardan bağımsız, tek başına bulunduğu düşünülmektedir. Mezar yerinde daha sonra gerçekleştirilen doğrulama çalışmaları sonucunda, bunun batı–doğu doğrultusunda yönlendirilmiş bir çukur mezar olduğu anlaşılmıştır. Sırtüstü ve uzatıl-

mış durumda yatırılmış insan iskeletinin sağ tarafında bütün hâlde bir at iskeleti bulunmuştur.

Görsel 4. Tiszaföldvár-Homok, Óviráhegy'de bulunan kolye

15. *Tomaševac–Ludoška humka* (Brmbolić, 1996; Katona-Kiss, 2023, 159–170): Bataklık bir alanın yakınındaki yüksekçe bir kesimde bulunan kurgan üzerinde gerçekleştirilen inşaat çalışmaları sırasında bir mezar tahrip edilmiştir. Mezar kuzeybatı–güneydoğu doğrultusunda yönlendirilmiş olup, iskelet sırtüstü ve uzatılmış pozisyonda bulunmuştur. Mezardan demir bir miğfer, zincir zırh, bir kılıç ve altın yaldızlı gümüş kemer aplikleri ortaya çıkarılmıştır (*Gör. 11*).

Arkeolojik materyalin kısa bir değerlendirmesi

Kısaca ele alınan bu mezarların defin geleneklerine ilişkin veriler ne yazık ki oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, mevcut bilgiler söz konusu mezarların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kumanların gömme gelenekleriyle benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.[18] *Deşt-i Kıpçak* sahasındaki Kuman-Kıpçak mezarlarının karakteristik özelliklerinden biri kurgan

[18] Krş. Pletnëva, 1958; 1982; 1990; 2003.

altında defin geleneğidir. Bu uygulama, daha önceden mevcut olan eski bir kurgana (Bakır veya Tunç Çağı'na ait) sonradan yapılan bir defin şeklinde olabildiği gibi, mezarın üzerine yeni bir kurgan inşa edilmesi biçiminde de gerçekleştirilebilmiştir.[19] Macaristan'daki Kuman mezarları açısından bu uygulamanın varlığı şimdiye kadar kesin olarak kanıtlanamamış olmakla birlikte, elit tabakaya ait bu mezarların da benzer şekilde kurganlarla örtülmüş olması muhtemeldir. Ancak yoğun tarımsal faaliyetler sonucunda söz konusu kurganların yüzeydeki izlerinin zaman içerisinde ortadan kalkmış olduğu düşünülebilir.[20]

Mezarların çoğu doğu–batı (Kunfehértó-Inoka, Pincehegy; Kunszentmárton-Jaksorérpart) veya kuzeydoğu–güneybatı (Nagykamarás-Bánkút, Rózsamajor) doğrultusunda yönlendirilmiştir. Bununla birlikte, bunların tersi yönde, batı–doğu (Tiszaföldvár-Homok, Óvirághegy) ve kuzeybatı–güneydoğu (Tomaševac–Ludoška humka) doğrultusunda yönlendirilmiş mezarlar da bilinmektedir.

Bugüne kadar tespit edilen mezarlar arasında mezar yapısı kesin olarak bilinen tek örnek, Csengele-Bogárhát'ta kazılan mezardır. Bu bir niş mezarıdır. Gerek bu örnek gerekse doğudaki paraleller dikkate alındığında, diğer atlı mezarlarda da (Nagykamarás-Bánkút, Rózsamajor; Kunfehértó-Inoka, Pincehegy) benzer bir mezar yapısının kullanılmış olması muhtemeldir.

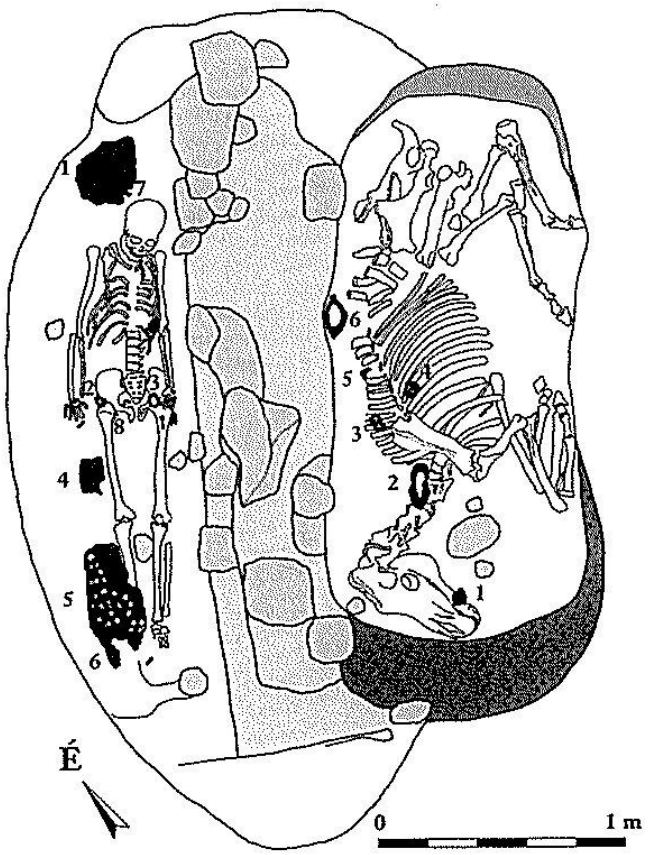
Csengele'de, köşeleri yuvarlatılmış olarak açılan mezar çukurunun batı uzun kenarında bir yan niş oluşturulmuş, ölü bu nişin içerisine yerleştirilmiş ve ardından nişin ağzı taştan örülmüş bir duvarla kapatılmıştır. Ana mezar çukuruna ise ölüye zıt yönde yatırılmış bütün halde bir at, at binit takımları ve silahlarla birlikte gömülmüştür (*Gör. 5*). Günümüze ulaşan verilere göre, Kunfehértó-Inoka mezarında ise at, ölüyle aynı doğrultuda ve ona paralel olarak yerleştirilmiştir. Atla birlikte gömü geleneği, Kuman elitlerine mensup hem erkeklerin hem de kadınların mezarlarında uygulanmıştır.

At binit takımları (gem, üzengi ve kolan tokası), Kuman elitlerine ait mezarların düzenli olarak görülen mezar eşyaları arasında yer almakta olup, bunlar arasında 12–14. yüzyıllara tarihlenen geç dönem göçebe tipleri bulunaktadır. Gemler, ağızlıkları simetrik veya asimetrik olan küçük halkalı gemlerdir.

---

[19] Selmeczi, 1992, 25.
[20] Pálóczi Horváth, 1994, 140.

Üzengiler biçim bakımından çeşitlilik göstermektedir. İki temel tipten ilki, Peçenek döneminden itibaren bilinen, geniş tabanlı yuvarlak veya oval üzengilerdir (Nagykamarás-Bánkút, Rózsamajor (*Gör. 15.8–9*); Kiskunmajsa–Kukli-tanya (*Gör. 12.5*); Kunszentmárton–Jaksorér-part; Tiszaföldvár-Homok, Óviráhegy). İkinci ana tipi ise köşeli askı gözlü, kavisli kollu ve geniş, düz tabanlı üzengiler oluşturmaktadır (*Gör. 6*). Bu tip, Csólyos'taki üzengi çifti ile Csengele'deki yönetici mezarından bulunan üzengilerden biriyle temsil edilmekle birlikte, başka buluntu topluluklarında da görülmektedir.

Görsel 5. Csengele-Bogárhát'ta, kilisenin yakınında bulunan Kuman savaşçısının niş mezarı (Horváth, 2001)

Söz konusu Csólyospálos ve Csengele'de bulunan üzengilerin kolları, üçer sıra hâlinde yerleştirilmiş gümüş perçinlerden oluşan nokta kakmalarla süslenmiş ve ardından yaldızlanmıştır (*Gör. 6*). Csengele'deki diğer üzengi ise yuvarlak tabanlıdır; kollarının alt kısımları boğumlu olup, askı gözü çevresinde gümüş kakmalı çentik bezemeler bulunmaktadır.[21] Csengele örneğine benzer tipte birbirinden farklı iki üzengiden oluşan bir çift Kiskunmajsa–Kuklis-tanya buluntu topluluğunda da tespit edilmiştir.[22]

Görsel 6. Csólyospálos mezarından üzengi çifti (Hatházi 2005)

Ahşap ve deriden yapılmış eyerlerin, at binit takımlarının diğer unsurlarıyla birlikte mezara yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Ancak Karpat Havzası'nın iklim ve toprak koşulları nedeniyle, organik malzemelerden yapılmış bu tür nesnelerden genellikle herhangi bir iz günümüze ulaşmamaktadır. Bununla birlikte, Nagykamarás-Bánkút'ta ortaya çıkan atlı mezarda olduğu gibi, elverişli koşullarda bulunan ve eyer kaşını süslemiş olan ince kemik levhalar, eyerin mezarda bir zamanlar mevcut olduğuna işaret etmektedir.

Bunların yanı sıra, bazı Orta Çağ fresklerinde, örneğin Vel'ká Lomnica Kilisesi'ndeki Aziz László efsanesi tasvirinde, Kuman savaşçısının atına ait binit takımlarının metal apliklerle süslendiği görülmektedir. Macaristan'daki Kuman mezarlarında şimdiye kadar at binit takımlarını süsleyen herhangi bir metal aplik bulunmamış olmakla birlikte, Kuman toplumunun en varlıklı ve seçkin mensuplarının süslemeli at binit takımları kullanmış olmaları muhtemeldir.

[21] Pálóczi Horváth, 1994, 142–144; Horváth, 2001, 175–183.
[22] Horváth, 2003.

Görsel 7. Csólyospálos mezarından kemer aplik seti ve silahlar (Hatházi, 2005)

Kuman ileri gelenlerine ait erkek mezarlarında, at binit takımlarının yanı sıra silahlar da karakteristik bir buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bugüne kadar üç Kuman savaşçısının mezarında miğfer ve zincir zırh tespit edilmiştir (Csólyospálos-Csólyospuszta, Csengele-Bogárhát, Tomaševac). Bu-

nunla birlikte, tahrip edilmiş ve buluntuları kısmen kaybolmuş bazı mezar buluntu gruplarında da zırh parçalarının bulunduğu bilinmektedir.

Miğferler doğu tipi özellikler göstermektedir.[23] Csólyospálos'taki miğferin alın bandı palmet motifleriyle süslenmiş olup, tepe kısmında altın yaldızlı bir küre yer almaktaydı (*Gör. 7.1*). Csengele'deki miğferin alın bandında ise kaş ve göz tasvirleri bulunmaktadır (*Gör. 8*). Miğfere ayrıca göz koruyucu bir levha ile boynu koruyan zincir zırh eklenmiştir. Bu özellikleriyle Csengele miğferi, Çingul Kurganı'ndaki (Ukrayna) hükümdar mezarında bulunan miğferle yakın benzerlik göstermektedir.[24] Kumanlar, Crăciunel'deki kilisenin 14. yüzyıla ait duvar resimlerinde de bu tip miğferlerle ve yüzü ile boynu koruyan zincir zırhlarla tasvir edilmiştir.

Görsel 8. Csengele-Bogárhát'taki Kuman elitine ait mezarda bulunan miğfer (Horváth, 2001)

[23] Kuman-Kıpçak miğfer tipleri hakkında bkz. Negin, 2012. Kuman-Kıpçak miğferleri üzerine 2025 yılında Türkçe yayımlanan iki çalışmanın ele aldığı malzeme ve ulaştığı değerlendirmeler büyük ölçüde örtüşmektedir (Çoban 2025; İkibeş 2025); her iki çalışmada da Negin'in çalışmasından önemli ölçüde aktarım yapıldığı görülmektedir.

[24] Otroŝenko–Rassamakìn, 1986, Ris. 7.2.

Zırh parçaları Csengele, Csólyospálos (*Gör. 7.2*), Kiskunmajsa-Kígyóspuszta II, Kunfehértó-Debeák, Tomaševac (*Gör. 11.2*) ve Szentkirály mezar buluntularından bilinmektedir. En büyük parçalar Csólyos buluntuları arasında bulunmaktadır. Zincir zırh, 10,5–11 mm çapında ve eşkenar dörtgen kesitli halkalardan örülmüştür. Zincir zırhtan günümüze 60 parça ulaşmış olup, bunlar zırhın özgün yüze-yinin yalnızca %15–20'sini oluşturmaktadır (*Gör. 7.2*). Yine Csólyos mezarından, çeyrek küre biçiminde iki zırh levhası da bulunmuştur (*Gör. 7.2*). Bu levhalar omuz veya diz bölgesini korumak amacıyla kullanılmış olmalıdır. [25]

Kompozit yay, bozkır savaş tarzının en önemli silahlarından biri olmasına rağmen, Karpat Havzası'ndaki Kuman mezarları arasında yalnızca Csengele-Bogárhát mezarında tespit edilmiştir.[26] Mezarda bir yayın varlığına, buluntular arasında yer alan kemik kabza aplikesi işaret etmektedir.

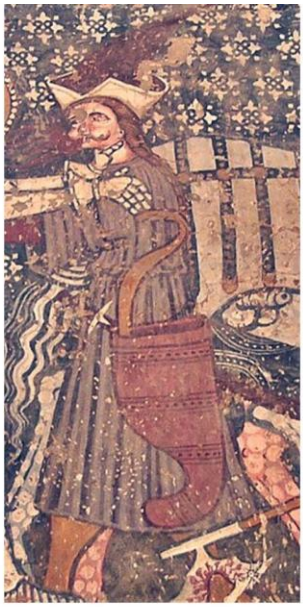
Duvar resimlerinde, Doğu Avrupa bozkırlarında 11–13. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan, yayı kullanıma hazır hâlde taşımaya yarayan yay kılıfı tasvirlerine de rastlanmaktadır (Dârjiu, Romanya, Üniteryen Kilisesi, 1419; *Gör. 9.1*). Benzer yay kılıfları, Avrasya bozkırındaki bazı Kuman erkek taş heykellerinde de görülmektedir (*Gör. 9.2*).[27]

Kuman ileri gelenlerinin mezarlarına bırakılan okların sayısı değişkenlik göstermektedir (Csólyos: 4 adet (*Gör. 7.4–7*); Felsőszentkirály: 2 adet; Csengele: 8 adet). Okların sayısındaki bu farklılığın, ölü gömme gelenekleriyle bağlantılı sembolik bir anlam taşımış olması mümkündür. Farklı tiplerdeki oklar arasında, 11–13. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan, dönemin gelişmiş zırh delici ok ucu tipi de bulunmaktadır.

Ahşap, deri veya dokuma gibi organik malzemelerden yapılmış sadaklar da toprak altında genellikle iz bırakmadan yok olmaktadır. Buna karşılık, Kumanlara özgü sadak tipi ikonografik tasvirler sayesinde oldukça iyi bilinmektedir. Kumanlar, silindirik gövdeli ve kapaklı yeni bir sadak tipini beraberlerinde getirmişlerdir. Bu tip sadakların kapağı, bir kapı gibi yana doğru açılmakta ve oklar sadak içerisine uçları yukarı bakacak şekilde yerleştirilmekteydi.[28]

---

[25] Pálóczi Horváth, 1969, 108–113; 1989, 75–77; Horváth, 2001, 153–164.
[26] Horváth, 2001, 122. kép.
[27] Pálóczi Horváth, 1989, 72–75; László, 1993, 93–100, 110–114; 117–121.
[28] László, 1940.

1

2

3

Görsel 9. 1–2. Yayı kullanıma hazır hâlde taşımaya yarayan yay kılıfı tasvirleri; 3. Veľká Lomnica'daki kilisenin freskinde yer alan sadak tasviri

Sadağın gövdesi huş veya söğüt ağacı kabuğundan yapılmakta, üzeri deri ya da dokumayla kaplanmakta, bazı örneklerde ise oyma kemik levhalarla süslenmekteydi. Bu sadak tipinin en güzel tasvirlerinden biri, yaklaşık

1317 yılına tarihlenen Vel'ká Lomnica'daki kilisesinde görülmek-edir (*Gör. 9.3*). Burada sadak, geriye doğru ok atan Kuman savaşçısının kemerinin sağ tara-fında asılı olarak tasvir edilmiştir. Sadağın yüzeyi oyma kemik levha apliklerle süslenmiş olup, kapağın kapatılmasında altı kollu Gotik bir toka kullanılmıştır.

Görsel 10. Kunszentmárton'dan Batı tipi kılıç

Bunların yanı sıra Žehra ve Kraskovo kiliselerinde Aziz László efsanesini konu alan duvar resimlerinde ise bunlardan farklı olarak, hayvan kürkünden yapılmış sadak tasvirleri görülmektedir.

Yakın dövüş silahları arasında, Szentkirály-Felsőszentkirály, Erdőtelek ve Kiskunmajsa–Kuklis-tanya mezar buluntu gruplarında eğri kılıçlar bulunurken (*Gör. 12.1*), Kunszentmárton-Jaksorérpart'ta bulunan mezarda ise Batı tipi, iki ağızlı bir kılıç tespit edilmiştir (*Gör. 10*). Bu sonuncu kılıç yuvarlak bir kabza topuzuna ve düz bir balçağa sahiptir. Kılıcın namlusunun her iki yüzünde, kabzaya yakın bölümde, kan oluğu üzerinde kırmızı bakır kakma tekniğiyle işlenmiş birer arma tasviri bulunmaktadır.

Bugüne kadar yalnızca Erdőtelek ve Csengele-Bogárhát mezarlarında Batı tipi baltalar bulunmuştur.[29]

On iki dikenli topuz ise Kumanlara özgü silah türlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bu silah tipi mezar buluntuları arasında görülmemekte, yalnızca buluntu yeri bilinmeyen buluntular olarak bilinmektedir.[30]

Erkek giyiminin dikkat çekici unsurları arasında, altın veya altın yaldızlı gümüş aplik-

[29] Pálóczi Horváth, 1994, 147.
[30] Bu topuz tipi hakkında ayrıntılı olarak bkz. Katona-Kiss, 2022, 96–134.

lerle süslenmiş kemerler yer almaktadır. Bugüne kadar bu tür kemerler dört mezarda tespit edilmiştir: Kiskunmajsa-Kígyóspuszta (*Gör. 3*), Csólyospálos-Csólyospuszta (*Gör. 7.3*), Szentkirály-Felsőszentkirály ve Tomaševac (*Gör. 11.3–10*). Süslemeleri ve üzerlerinde yer alan yazıtlar dikkate alınarak, bu kemerler araştırmacılar tarafından 13. yüzyıl şövalye kültürünün maddi mirası olarak değerlendirilmektedir.[31]

Kumanlarda apliklerle süslü kemer kullanımı, Batı etkisiyle 13. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Bu tarihten önce Kumanya'nın arkeolojik materyalinde kemerler yalnızca basit demir tokalarla temsil edilmektedir; nitekim Csengele'deki yönetici mezarının buluntuları da bunu göstermektedir.[32] Kumanlara ait taş heykellerinde de apliklerle süslü kemerlere rastlanmamaktadır; oysa bu heykeller boy ve soy aristokrasisinin giyim kuşamını ve silahlarını son derece ayrıntılı ve gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır.

Çingul kurganında gömülü olan hükümdar, aynı anda üç aplikli kemerle defnedilmiş olmakla birlikte, bu kemerler de 13. yüzyıl Batı Avrupa giyim kuşamından bilinen toka ve apliklerle süslenmiştir.[33] Kurganı yayımlayan araştırmacılar, söz konusu kemerlerin paralelleri olarak Macaristan'daki Kuman yönetici mezarlarından bilinen örneklere işaret etmişlerdir.[34]

Kuman ileri gelenlerinin mezarlarından bilinen bu süslü kemerlerin, büyük olasılıkla kraliyet tarafından veya benzer şekilde yüksek statülü kişilere gerçekleştirilen bağışlar vesilesiyle ya da diplomatik armağan olarak daha sonraki sahiplerinin eline geçmiş olduğu düşünülebilir.[35]

1816 yılında bulunan ve günümüzde Macar Ulusal Müzesi'nde muhafaza edilen Kiskunmajsa-Kígyóspuszta kemerinin altın tokası ile yuvarlak apliklerinin bezemeleri niello tekniğinde yapılmıştır (*Gör. 3*). Toka üzerinde, kullanılan silah ve askerî donanımın 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine özgü olduğu bir şövalye savaş sahnesi tasvir edilmiştir. Tasvir, Fransız saray sanatının etkilerini yansıtmaktadır.

Tokaya başlangıçta yedi aplik ait olmakla birlikte, bunlardan günümüze yalnızca dördü ulaşmıştır. Apliklerin üzerindeki yazıtlarda, şövalyelerin koruyucu azizlerine hitaben Latince yakarışlar yer almaktadır:

---

[31] Pálóczi Horváth, 1969.
[32] Krş. Horváth, 2001, 165–166, 63–64. kép; ayrıntılar için bkz. Pálóczi Horváth, 2014, 136–141.
[33] Otroŝenko–Rassamakìn, 1986, 22–23, Ris. 8; Pálóczi Horváth, 2014, 136.
[34] Otroŝenko–Rassamakìn, 1986, 31.
[35] Pálóczi Horváth, 1994, 161–169; 2014, 141–142.

"+S'Margareta∗ora pro me" ('Azize Margareta, benim için dua et);
"+S'Bartholome∗ora pro me" ('Aziz Bartholomeus, benim için dua et');
"+S'Stephane∗ora pro me" ('Aziz Stephanus, benim için dua et') ve
"+S'Iacobe∗ora pro me" ('Aziz Iacobus, benim için dua et').[36]

1934 yılında bulunan altın yaldızlı gümüş Felsőszentkirály kemerine, birbirini dönüşümlü olarak takip eden iki farklı tipte aplik yerleştirilmiştir. Bunlar arasında kabartma ve kazıma tekniğiyle işlenmiş arma tasvirli 14 aplik ile döküm tekniğinde yapılmış, "çift hilal" biçimli 15 aplik bulunmaktadır. Geometrik arma motifleri 13. yüzyıl heraldik sanatının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Apliklerle aynı kemer takımına ait toka ve kayış ucunda ise dalgalı hat oluşturan kıvrık dal bezemesi görülmektedir.[37]

Tomaševac–Ludoška humka'da bulunan silahlı bir Kuman erkeğine ait kemer, benzer geometrik bezemeli kalkan biçimli apliklerle süslenmiştir (*Gör. 11.3–10*).

Csólyospuszta'da gömülen Kuman savaşçısının mezarında altın yaldızlı gümüş apliklerle süslenmiş bir kemer bulunmuştur (*Gör. 7.3*). Bu kemerin en yakın arkeolojik paraleli, Moğol istilası sırasında saklandığı kabul edilen Moldova'daki Voineşti Hazinesi'nde bulunan kemer takımıdır.[38] İki kemer arasındaki yakın benzerlikler, bunların aynı atölyede üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Batı tipi bu değerli kemer takımları, büyük olasılıkla ilk Hristiyan misyonları sırasında Kuman ileri gelenlerinin eline geçmiş olabilir.

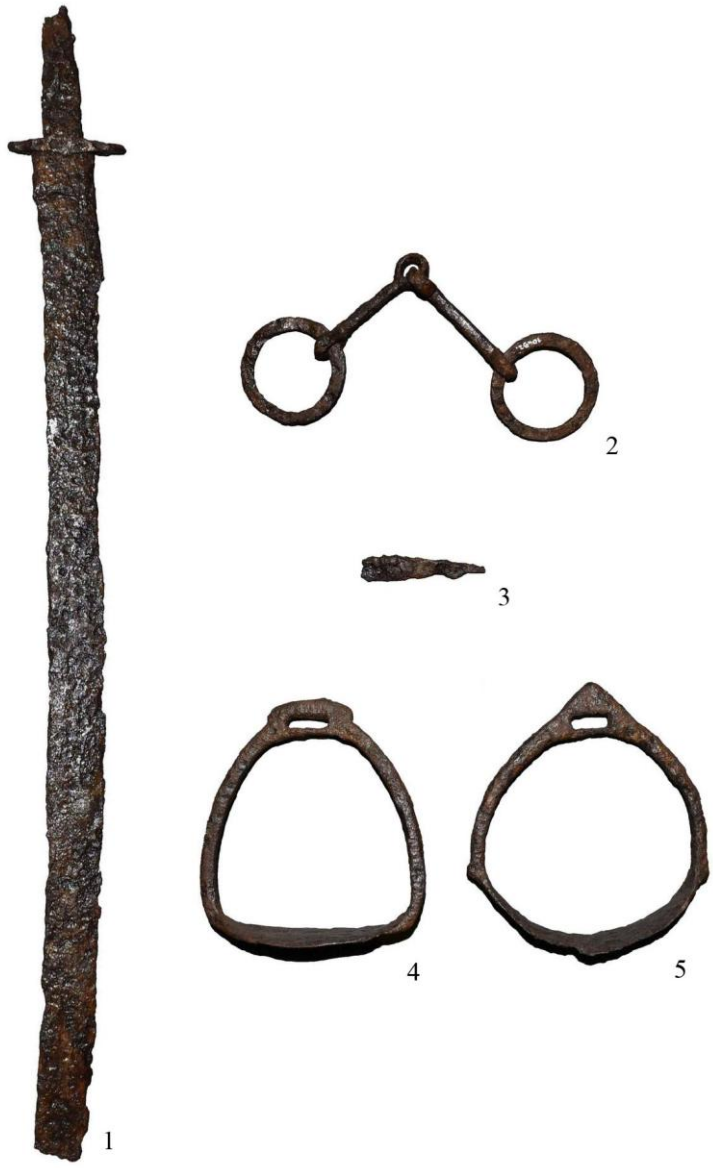
Kuman elitine mensup erkeklerin takı kullanımına, Tiszaföldvár-Homok'taki erkek mezarında bulunan, gümüş tellerden örülmüş kalın bir kolye işaret etmektedir (*Gör. 4*). Zincirin bağlantı kısmında filigran bezemeli, yuvarlak bir muska muhafazası bulunmaktadır.[39] Benzer şekilde örülmüş elektron bir kolye, Çingul Kurganı'ndaki Kuman hükümdar mezarında da bulunmuştur.[40]

---

[36] Pálóczi Horváth, 2014, 138. Buluntuların değerlendirmesi için bkz. Tóth, 1933; Hatházi, 2005, 56–58; Pálóczi Horváth, 2014, 137–138.
[37] Pálóczi Horváth, 2014, 138–140.
[38] Hazine için bkz. Teodor, 1961.
[39] Pálóczi Horváth, 1989, Pl. 39; 2014, 146.
[40] Otroŝenko–Rassamakìn, 1986, 21–22, Ris. 7.3.

Görsel 11. Tomaševac–Ludoška humka'da bulunan Kuman erkeğinin mezar buluntuları (Brmbolić, 1996; Katona-Kiss, 2023)

Görel 12. Kiskunmajsa–Kuklis-tanya'da ortaya çıkan mezar buluntuları (Horváth, 2003)

Bazı tasvirlerden hareketle (Bijacovce; Vel'ká Lom nica), Kumanlar arasında bozkır göçebe giyim geleneğiyle uyumlu, keçe ve kürkten yapılmış çeşitli başlıkların kullanıldığı düşünülebilir. İkonografik kaynaklara dayanılarak bu başlıklar genellikle yüksek veya konik biçimli olarak rekonstrükte edilmektedir. Ancak bugüne kadar bu tür başlıklara ait herhangi bir arkeolojik buluntu tespit edilmemiştir.

Kuman elitine mensup zengin kadın mezarlarında, at binit takımlarının yanı sıra başlıca giyim-kuşam unsurları ve takılar bulunmaktadır. En fazla sayıda takı ve süsleme, Nikaia İmparatoru Iōannēs III. Doukas Batatzēs'in (1222–1254) altın sikkesiyle tarihlendirilen Balotapuszta mezarından bilinmektedir (*Gör. 13*).[41] Mezara gömülen kadının kafatası çevresinde 83 adet altın yaldızlı gümüş açık halka bulunmuştur (*Gör. 13.10*). Bunlardan, 12–13. yüzyıl Kuman kadın giyiminin karakteristik unsurlarından olan ve Kuman taş heykellerinde de tasvir edilen boynuz biçimli başlık düşünülebilir (*Gör. 14.1*). Bu saç süsünün Macaristan'ın Nógrád İli'ndeki Palóc topluluk arasında günümüze kadar kullanılmaya devam etmesi (*Gör. 14.2*) ilginç bir olgudur. Kadın kulaklarında iki küçük küreyle süslenmiş gümüş küpeler, boynunda ise burmalı gövdeli, açık uçlu gümüş bir torques taşımaktaydı (*Gör. 13.4*). Benzer bir torques Nagykamarás-Bánkút'taki mezardan da bilinmektedir (*Gör. 15.2*). Mezarda bulunan, filigran bezemeli gümüş yuva içerisine yerleştirilmiş kristal kolye ucu da boyunda taşınmaktaydı (*Gör. 13.1*). Kadının bileklerinde, kenarları filigranla süslenmiş iki gümüş bilezik bulunmakta olup, bunların uçları başlangıçta değerli taşlarla süslenmişti. Ayrıca yuvarlak başlı ve kazıma bezemeli gümüş bir yüzük taşımaktaydı. Buluntular arasındaki altın yaldızlı gümüş, halkalı düğme muhtemelen kadının üst giysisini kapatmak amacıyla kullanılmıştır. Toplam 51 adet altın yaldızlı gümüş baskı aplik ise giysinin kenarlarını veya kadının başlığını süslemiş olmalıdır (*Gör. 13.2, 5*).

Kadın belinde yuvarlak gümüş bir tokayla kapanan dar bir dokuma kemer taşımaktaydı (*Gör. 13.8*). Giysilerinden günümüze ulaşan küçük parçalar arasında metal iplikli ipekten yapılmış bir şerit ile desenli ipek kumaş kalın-tıları tespit edilmiştir. Kemerinden, bronz bir halka ile kapatılan bir kese sarkmaktaydı. Mezarda bulunan burmalı gövdeli gümüş iğne (*Gör. 13.9*) de muhtemelen kemere asılarak taşınmıştı.

[41] Ayrıntılar için bkz. Hatházi, 2005, 41–52.

Görsel 13. Balotaszállás-Balotapuszta'daki kadın mezarının buluntuları (Hatházi, 2005)

1

2

Görsel 14. 1. Kuman taş heykelinde tasvir edilen boynuz biçimli saç süsü; 2. Bunun Macaristan'ın Nógrád İli'nde yaşayan Palóc halkındaki etnografik paraleli

Kadın belinde yuvarlak gümüş bir tokayla kapanan dar bir dokuma kemer taşımaktaydı (*Gör. 13.8*). Giysilerinden günümüze ulaşan küçük parçalar arasında metal iplikli ipekten yapılmış bir şerit ile desenli ipek kumaş kalıntıları tespit edilmiştir. Kemerinden, bronz bir halka ile kapatılan bir kese

sarkmaktaydı. Mezarda bulunan burmalı gövdeli gümüş iğne (*Gör. 13.9*) de muhtemelen kemere asılarak taşınmıştı.

Demir bıçağını ise kını içerisinde yine kemerine asılı olarak taşımış olması muhtemeldir. Bunların yanı sıra buluntu grubunda, filigran ve değerli taşlarla süslenmiş bir kuyumculuk eserine ait kaide ve gövde parçası da bulunmaktadır; söz konusu parça bir kadehe veya rölik muhafazasına ait olabilir.[42]

Zengin Kuman kadın mezarlarının en dikkat çekici buluntularından biri Nagykamarás-Bánkút'ta kazılan kadın mezarından bilinmektedir. Mezarda Çin üretimi döküm bronz bir ayna bulunmuş olup, aynanın arka yüzünde birbirini takip eden iki balık tasviri yer almaktadır (*Gör. 15.1; Gör. 16*). Aynanın sapı kırılmış olmasına rağmen, bu haliyle dahi değerli bir eşya olarak muhafaza edilmiş olmalıdır. Ayna 12. yüzyıla veya 13. yüzyılın başlarına tarihlendirilmekte ve Avrupa'ya Moğol istilasından önce ulaşmış olduğu kabul edilmektedir. İki balık motifi bolluk, bereket ve uzun ömürle ilişkilendirilmekte olup, aynanın nişan veya düğün hediyesi olarak verilmiş olması mümkündür.[43]

Erkek ve kadın mezarlarına ait buluntular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bunlar arasında en büyük grubu doğu kökenli ve bozkır kültürü kapsamında değerlendirilebilecek eserlerin oluşturduğu görülmektedir. Bu gruba göçebelerin kendi zanaat üretimine ait ürünler, at binit takımları, silahların büyük bölümü ve giyim-kuşam unsurlarının bir kısmı dâhildir. Gömme gelenekleriyle birlikte bu buluntular, geleneksel bozkır kültürünün devamlılığının doğrudan kanıtlarını oluşturmaktadır.

Tarihsel açıdan, maddi kültürde gözlemlenen Bizans etkisi özellikle dikkat çekicidir. Bu etki başlıca kuyumculuk eserlerinin üslubunda ve yapım tekniklerinde tespit edilebilmektedir. Buluntu grupları arasında Bizans etkisinin en belirgin biçimde görüldüğü örnek Balotapuszta mezarıdır. Bu durum şaşırtıcı değildir; zira Kumanların bu dönemde Balkanlarla olan ilişkileri iyi bilinmekte ve 13. yüzyılın ilk yarısında bölgenin kültüründen güçlü biçimde etkilendikleri anlaşılmaktadır. Macaristan'a ikinci kez yerleşen Kumanlar, bundan önceki yıllarda Bulgaristan'ın Aşağı Tuna Ovası'nda bulunmaktaydılar.

---

[42] Bu konu ve genel olarak Kuman-Kıpçakların arkeolojik mirasındaki Hristiyanlıkla ilişkili buluntular için ayrıntılı olarak bkz. Balogh, 2024.
[43] Pálóczi Horváth, 1989, 92–93.

Arkeolojik materyaldeki üçüncü büyük grubu ise Batı, yani Latin Hristiyan kültürüyle ilişkili eserler oluşturmaktadır. Macaristan'da yaşayan Kumanların maddi kültüründe zamanla Batı etkisinin kendisini göstermesi doğal bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Bu etki özellikle şövalye tipi kemerlerin, bazı giyim-kuşam unsurlarının ve silahların (kılıç, balta) kullanımında açıkça görülmektedir.[44]

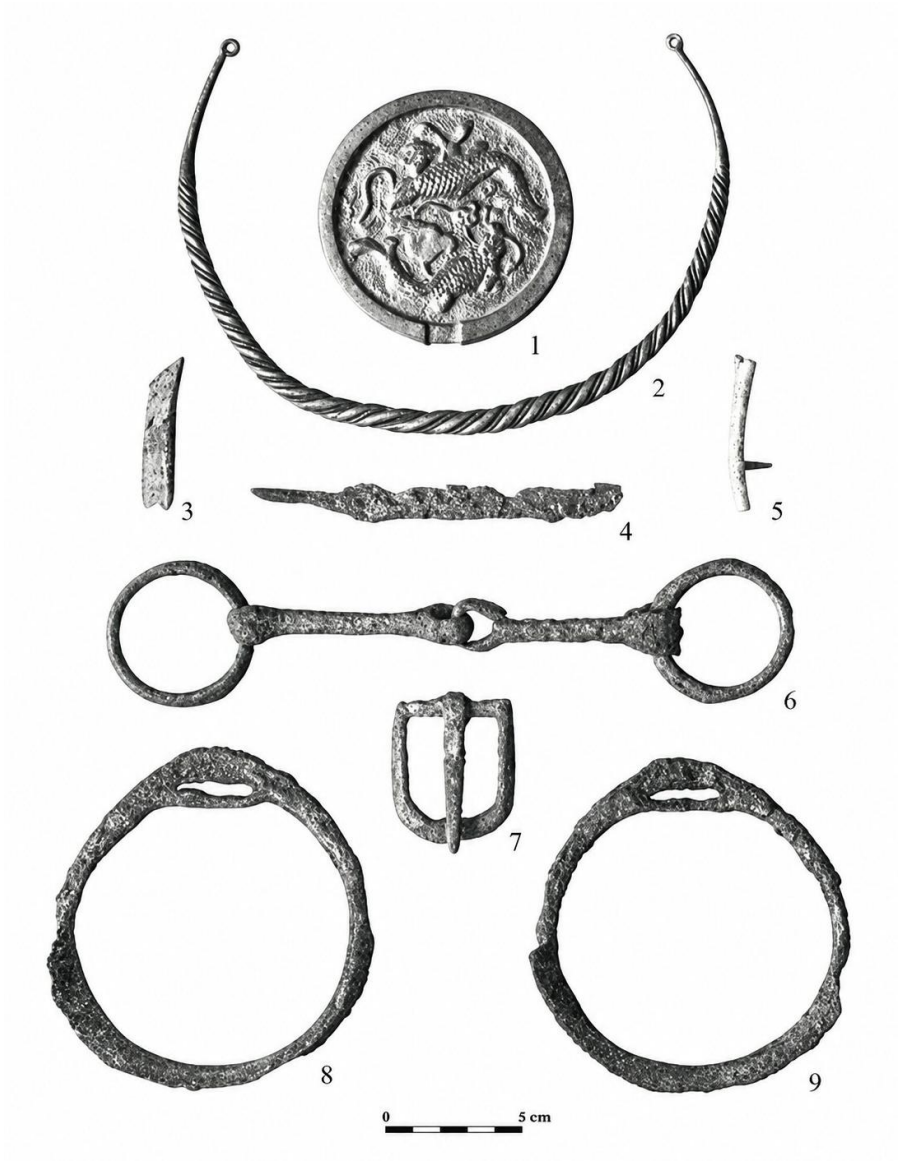
Sonuç

Karpat Havzası Kumanlarının arkeolojik mirasının belirgin bir grubunu oluşturan, pagan gömme geleneklerine göre gerçekleştirilmiş, Avrasya bozkır kültürüne özgü buluntular içeren zengin mezarlar, 13. yüzyılda Macar Krallığı'nda yeni bir yurt edinen Kumanların elit tabakasına ait arkeolojik mirası temsil etmektedir. 13. yüzyılın sonlarında Kuman toplumunun yapısında önemli bir değişim meydana gelmiş ve bu süreçte ileri gelenler giderek Macar toplumunun yapısına dâhil olmak zorunda kalmıştır. Buna paralel olarak kültürel asimilasyonları da hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Göçebe karakterli pagan gömme geleneğinin ortadan kalkması, bu dönüşümün arkeolojik göstergelerinden biridir.

Eski boy ve soy aristokrasisine mensup bazı nüfuzlu aileler ise konumlarını bir süre daha korumayı başarmıştır. Anjou dönemindeki (1308–1395) savaşlara katılmaları, bu ailelere statülerini sürdürme ve aynı zamanda servetlerini artırma konusunda belirli imkânlar sağlamıştır. 14. yüzyıl boyunca bu ailelerin mensuplarını hâlâ çeşitli Kuman boylarının başında görmek mümkündür. Bunlardan bazıları ülke soyluları arasına katılmış, bir kısmı ise boylara ait yerleşim bölgelerinden, yeni kraliyet bağışlarından veya satın alma yoluyla edindikleri topraklardan yararlanarak özel soylu mülkleri oluşturmaya çalışmıştır.[45]

Feodal bir yönetici konumuna yükselen Kuman ileri gelenleri arasında 14. yüzyılın ortalarında Kiskunság'daki en önde gelen şahsiyet, *Csertán* (Çertan) boyunun kaptanı *Köncsög* (Könçög) *ispán* idi.

[44] Bu konu ile ilgili ayrıntılar için bkz. Pálóczi Horváth, 2014, 86–87.
[45] A kunok feudalizálódásáról és annak régészeti vonatkozásairól lásd Pálóczi Horváth, 1985.

Görsel 15. Nagykamarás-Bánkút, Rózsamajor'da bulunan kadın mezarına ait buluntular (Szeged Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Koleksiyonu, F4226)

Görsel 16. Nagykamarás-Bánkút, Rózsamajor'da bulunan kadın mezarına ait ayna (Pálóczi Horváth, 2014)

Ailesinin merkezi başlangıçta Kecskemét yakınlarındaki Köncsög-szállás'ta bulunmaktaydı; daha sonra merkezini Halas kasabasına taşıdı ve 1366 yılında burada ikamet ettiği bilinmektedir.[46]

Köncsög'ün sahip olduğu yüksek statü ve toplumsal konum, boyunun totemik simgesi olan turna balığını kendi şövalye armasının figürü olarak seçmiş olmasıyla da açıkça ifade edilmektedir. Bu arma, Kelebia Hazinesi'-nde günümüze ulaşan altın yaldızlı gümüş bir levha üzerindeki tasvirden bilinmektedir.[47]

[46] Györffy, 1963–1998, III: 530; Hatházi, 2000, 185.
[47] V. Székely, 1999.

15. yüzyılın başlarında Halas şehri, *Csertán* (Çertan) boyuna mensup Kumanların özerk idari teşkilatı olan Halas-szék'in merkezi hâline gelmiş olmakla birlikte, *Köncsög*'ün soyundan gelenler ailenin toprak hâkimiyetini korumayı başaramamış; Kral Sigismund, Halas'ı da onların elinden geri almıştır.

Feodal Macar toplumuna entegre olmuş Kuman ileri gelenleri ve daha varlıklı ailelerin mirası olarak değerlendirilebilecek Orta Çağ Hazineleri'nde (Kiskunhalas-Fehértó,[48] Kiskunhalas-Alsóbodoglár[49] ve Kelebia[50] buluntu grupları)[51] yer alan eserler, sahiplerinin servetinin artık atalarınınki kadar büyük olmadığını göstermektedir. Bu hazinelerde bulunan Batı modasını yansıtan takılar ve giyim kuşam unsurları ise Kumanların Orta Çağ Macar kültürüne olan kültürel asimilasyonlarının açık göstergeleridir.

Kaynakça

Balogh, Cs. (2024). Kuman-Kıpçakların Arkeolojik Mirasında Hıristiyanlığın İzleri. Güzel, H. – Hayırsever, H. (Ed.), *Türk-Macar İlişkileri*. Ankara, 99–120.

Banner, J. (1931). A bánkúti lovassír (Das Reitergrab von Bánkút). *Dolgozatok* 7, 187–204, XX–XXIV. tábla.

Baski, I. (2007). *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok (1981–2006)*. Karcag

Brmbolić, M. (1996). The Khuman Belt from the Area of Tomaševac. *Starinar* 47, 273–277.

Çoban, R. E. (2025). Codex Cumanicus'taki 'Tovulga' Sözcüğünün Maddî Kültür Tarihi Bağlamında Değerlendirilmesi. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7(14), 401–414.

Éri, I. (1956). Adatok a kígyóspusztai csat értékeléséhez. *Folia Archaeologica* 8, 137–151.

Fodor, I. (1972). Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Folia Archaeologica* 23, 223–242.

[48] Hatházi, 2005, 70–92.
[49] Hatházi, 2005, 159–161.
[50] V. Székely, 1999, 49–58; Hatházi, 2005, 104–141.
[51] Bkz. Hatházi, 2005, 70–92; 2009.

Fodor, I. (1985). Jerney János a dél-oroszországi kun sírszobrokról. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1984.* Szeged, 32–41.

Gyárfás, I. (1870–1885). *A jász-kúnok története*, I–IV. kötet. Kecskemét–Szolnok–Budapest.

Györffy, Gy. (1953). A kunok feudalizálódása. Székely, Gy. (Szerk.), *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Budapest, 248–275.

Györffy, Gy. (1963–1998). *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae (A–P),* I–IV. kötet. Budapest.

Györffy, Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest.

Hatházi, G. (2000). Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. Ö. Kovács, J. – Szakál, A. (Szerk.), *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig.* Kiskunhalas, 169–302.

Hatházi, G. (2004). *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon.* Opuscula Hungarica V. Budapest.

Hatházi, G. (2005). *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori leletek Kiskunhalas környékén.* Kiskunhalas.

Hatházi, G. (2006). A kun és jász székközpontok kérdéséhez. *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. Születésnapjára.* Studia Caroliensia 7(3–4), 111–146.

Hatházi G. (2009). A déli Kiskunság 14–15. századi kincsleletei és azok lehetséges kun vonatkozásai (14th–15th century hoard finds from the southern part of Cumania Minor). Rosta, Sz. (Szerk.), *Kun-kép – A magyarországi kunok hagyatéka*. Kiskunfélegyháza, 67–111.

Hatházi, G. – Pálóczi Horváth, A. (2016). Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon. Kovács, Sz. – Zimonyi, I. (Szerk.), *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban.* Altajisztikai Tankönyvtár 6. Szeged, 35–128.

Horváth, F. (2001). *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest

Horváth, F. (2003). Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból. Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9, 369–386.

İkibeş, S. (2025): Kuman/Kıpçak Miğferleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 43, 165–184.

Jerney, J. (1851). *Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845*, I–II. kötet. Pest.

Katona-Kiss, A. (2022). *A kései nomád műveltség nyomai a Maros-Körös közén. Adatok a térség kun időszakának történetéhez*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 50. Budapest.

Katona-Kiss, A. (2023). A Temes vidéki kunok. Régészeti és helynévi adatok a Borcsol nemzetség történetéhez. *Cumania* 30, 157–214.

László, Gy. (1940). Adatok a kunok tegezéről. *Néprajzi Értesítő* 32, 51–59.

László, Gy. (1993). A *Szent László-legenda középkori falképei*. Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4. Budapest.

Mándoky Kongur, I. (1993). *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Keleti Örökségünk 1. Karcag.

Mándoky Kongur, I. (2012). *Kunok és magyarok.* Budapest.

Nagy, G. (1983). A régi kunok temetkezése. *Archaeológiai Értestő* 13, 105–117.

Nagy, G. (1986). Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *Archaeológiai Értestő* 16, 344–365.

Negin, A. E. (2012). Ob odnom tipe šlemov iz kočevničeskih pogrebenij s territorii Zapadnogo Dešt-i-Kypčaka. *Vestnik Nižegorodskogo uni-versiteta im. N. I. Lobačevskogo*, 3(6), 62–70.

Otroŝenko, V. V. – Rassamakìn, Û.Â. (1986). *Polovec'kij kompleks Čingul'-s'kogo kurganu.* Arheologìâ 53.

Pálóczi Horváth, A. (1969). A csólyosi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* 20, 107–134.

Pálóczi Horváth, A. (1969a). A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/, 115–121.

Pálóczi Horváth, A. (1972). A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1, 177–204.

Pálóczi Horváth, A. (1974). A kunok megtelepedése Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő* 101, 71–80.

Pálóczi Horváth, A. (1985). A kunok feudalizálódása és a régészet. Fodor, I. – Selmeczi, L. (Szerk.), *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Budapest, 93–104.

Pálóczi Horváth, A. (1986). Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei). Novák, L. – Selmeczi, L. (Szerk.), *Falvak, mezővárosok az Alföldön (Villages, country towns in the Great Hungarian Plain)*. Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati IV. Nagykőrös, 215–236.

Pálóczi Horváth, A. (1989). A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11, 95–148.

Pálóczi Horváth, A. (1994). *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Keleti örökségünk 2. Karcag.

Pálóczi Horváth, A. (2014). *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 2. Budapest.

Pletnëva, S. A. (1958). Pečenegi, torki i polovcy v ûžnorusskih stepâh. *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 62. Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj èkspedicii*, Tom. I. Moskva–Leningrad, 151–226.

Pletnëva, S. A. (1982). *Kočevniki Srednevekov'â. Poiski istoričeskih zakonomernostej*. Moskva.

Pletnëva, S. A. (1990). *Polovcy.* Seriâ «Stranicy istorii našej Rodiny». Moskva.

Pletnëva, S. A. (2003). *Kočevniki ûžnorusskih stepej v èpohu srednevekov'â (IV–XIII veka)*. Voronež.

Rásonyi, L. – Baski, I. (2007). *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*, Part I–II. Indiana University Uralic and Altaic Series 172. Bloomington.

Selmeczi, L. (1973). Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1973, 105–115.

Selmeczi, L. (1992). *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Folklór és etnográfia 64. Debrecen.

Selmeczi, L. (2011). *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag.

Teodor, D. Gh. (1961). Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voineşti‑Iaşi. *Arheologia Moldovei* 1, 245–269.

Tóth, Z. (1933). A kígyóspusztai csat jelentősége. *Turul* 47, 11–18.

Tömörkény, I. (1905). Bilisicsi és egyéb újabb leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 25, 251–257.

V. Székely, Gy. (1999). A kelebiai ezüstkincs sisakdíszes lemeze és heraldikai vonatkozásai. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998*, 49–58.

Wicker, E. (1989). *Halasi Múzeum 1 (1824-1878).* Halasi Téka 9. Kiskunhalas.

Online Sources of the Images

Görsel 9.1. https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society /cano nisation _ladislas_transylvania_medieval_frescos/

Görsel 9.2. https://megalithica.ru/kamennoe-izvayanie-v-kunczevo.html

Görsel 9.3 https://www.szentlaszlo.com/gallery.en.kokaslomnic.php

Görsel 14.2. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/k-72CDA/kontykarika-72FDC/

Grave Goods of the Cuman Elite in the Carpathian Basin
Extended summary

The archaeological legacy of the Cumans in Hungary was first identified in the late 19th century among archaeological assemblages dating from the 10th to the 13th centuries. These finds were distinguished from contemporary Christian Hungarian material primarily on the basis of pagan funerary practices, horse burials, artefacts of eastern character – including weapons, horse equipment, and jewellery – and the construction of a burial mound (kurgan) over the grave. Since written sources provide information on the territories occupied by Cuman clans in the 13th and 14th centuries, where the Cumans enjoyed collective privileges and territorial autonomy, archaeological research from the mid-20th century onwards increasingly focused on identifying Cuman remains within these historically documented areas of settlement. In the region now known as the Kiskunság, three burials attributed to 13th-century Cumans have been identified: Kiskunmajsa-Kígyóspuszta, Csólyospálos-Csólyospuszta, and Szentkirály-Felsőszentkirály. These are isolated burials of members of the upper stratum of Cuman society, namely the tribal and clan elite.

From the 1960s onwards, research into the Cumans gained considerable momentum. Archaeological investigations of Cuman settlements and the churchyard cemeteries used by the common population were initiated, while several new isola-

ted burials also came to light. Among these was the grave of a Cuman leader excavated at Csengele-Bogárhát, the first Cuman burial assemblage to be uncovered in the course of a systematic archaeological excavation.

The isolated burials attributed to members of the Cuman elite can be associated with the first two generations following their settlement in the Kingdom of Hungary. During this period, as evidenced by both funerary practices and the types of artefacts deposited in the graves, elements of traditional steppe culture continued to survive.

Within Hungarian medieval archaeology, the study of Cuman material culture has developed into a distinct field of research. Alongside archaeological evidence, visual representations of Cuman warriors constitute an important source for reconstructing Cuman dress, weaponry, and horse equipment. Of particular significance are depictions of an episode from the Legend of Saint Ladislaus – the combat between King (Saint) Ladislaus I (1077–1095) and a Cuman warrior – which became one of the most distinctive iconographic themes of medieval art in Hungary. From the late thirteenth century onwards, this subject remained popular for approximately two centuries, appearing frequently in church murals and manuscript illuminations.

The Cumans, who entered the Kingdom of Hungary in 1239 under the leadership of Khan Kuthen, left the country in 1241 following the murder of their ruler. After the Mongol invasion, King Béla IV (1235–1270) invited them to return, and by 1246 Cuman forces were already participating in various military campaigns undertaken by the king. Following this second settlement, territories were assigned to the seven Cuman clans in the central and southern parts of the Great Hungarian Plain, in regions that had suffered severe depopulation during the Mongol invasion. In a charter issued in 1279, King Ladislaus IV designated these Cuman settlement areas according to the major rivers. On the basis of 13th- and 14th-century written sources, the territories occupied by the individual clans can be identified with some degree of precision.

By the beginning of the 15th century, autonomous territorial units known as *seats* (*székek*) had developed within the former clan territories, operating independently of the county administrative system. These units exercised both administrative and judicial functions and were also responsible for collecting taxes payable to the Crown. The seats were named after their administrative centres, usually a larger village or market town, as in the cases of Halas-szék, Hantos-szék, and Kara-szék. Of these autonomous Cuman territorial organisations, Kolbaz-szék in the Nagykunság (*Cumania Maior*) retained its autonomous functions for the longest period, surviving until the end of the 17th century.

The archaeological legacy of the Cumans in Hungary can essentially be divided into four main categories: (1) richly furnished burials containing material of steppe origin; (2) cemeteries of the common population established around perma-

nent settlements; (3) settlements associated with the Cumans; and (4) medieval hoards discovered within the Cuman settlement areas. From among the extensive and diverse body of archaeological evidence associated with the Cumans, the present study aims to provide a brief overview of the burials and hoards attributable to the Cuman elite.

At present, fifteen burial assemblages can be assigned to the group of pagan burials attributed to the Cuman tribal and clan aristocracy, comprising twelve male and three female burials. These are concentrated in the southern part of the Kiskunság (*Cumania Minor*) region. Dating to the 13th century, these burials represent members of the first and second generations of the Cuman elite after their settlement in the Kingdom of Hungary and still reflect pagan funerary traditions.

A survey of the finds from both male and female burials reveals that objects of eastern origin, associated with the material culture of the Eurasian steppe, constitute the largest proportion of the assemblages. This category includes products of the nomads' own craftsmanship, horse equipment, most of the weapons, and certain items of dress. Together with the funerary practices, these objects provide direct evidence for the persistence of traditional steppe cultural traditions.

From a historical perspective, the Byzantine influence discernible in Cuman material culture is particularly noteworthy. This is reflected primarily in the style and manufacturing techniques of metalwork. Among the known burial assemblages, Byzantine influence is most pronounced in the grave from Balotapuszta. This is hardly surprising, given the well-documented contacts between the Cumans and the Balkans during this period. In the first half of the 13th century, Cuman material culture was strongly influenced by the cultural milieu of the region. Indeed, prior to their second settlement in Hungary, the Cumans had spent the preceding years in the Lower Danubian Plain of Bulgaria.

By the end of the 13th century, Cuman society underwent significant transformations, as its elite increasingly found themselves compelled to integrate into Hungarian society. This process was accompanied by rapid cultural assimilation, as reflected in the disappearance of nomadic-style pagan burial practices. Nevertheless, some prominent families descended from the former tribal and clan aristocracy managed to retain their social standing for a time. Their participation in the military campaigns of the Angevin period provided further opportunities to preserve their position and contributed to the accumulation of wealth.

Throughout the 14th century, members of these families continued to appear at the head of individual Cuman clans. Several succeeded in attaining the status of nobles of the realm and sought to establish private noble estates, partly from lands within the traditional clan settlement territories and partly through new royal grants or purchases.

The medieval hoards from Kiskunhalas-Fehértó, Kiskunhalas-Alsóbodoglár, and Kelebia, which may be interpreted as the possessions of Cuman elites and wealthier families who had become integrated into Hungarian feudal society, indicate that their material wealth was by then considerably more modest than that of their predecessors. The Western-style jewellery and dress accessories contained in these hoards likewise attest to their assimilation into medieval Hungarian culture. Taken together, this evidence suggests that the cultural assimilation of the Cuman elite proceeded relatively rapidly and was already well advanced by the late 15th century.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 345–354
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.16 · CC BY-NC 4.0

ARTSÜREM

THE CONNECTION BETWEEN THE ETHNIC HISTORIES OF KIPCHAK-TURKIC (KUMAN) SPEAKING PEOPLES AND HUNGARIANS

Dávid SOMFAI KARA*

Many problems of the early ethnic history of Hungarians cannot be clarified due to the lack of written sources. To this day, we do not know the cultural and historical processes through which the so-called "Ugric" layer of the Hungarian language became combined with East-Iranian (Sarmatian, Alan) and Old Bulgar (Onogur) substrata. But the ethnic history of the Kipchak speaking peoples of Eastern Europe – which is fundamentally different from the history of the Kipchak tribes and their language – can provide answers to some questions.

The nomadic Kipchak (Kuman) ethnic group is first mentioned in Eastern Europe in the 11th century, while its contacts with the Hungarians can be documented only from the 13th century. In my article I am not discussing the ethnic history of the nomadic Kipchak (Kuman) tribes. I am arguing that the various tribes (e.g. Onogur, Bulgar, Khazar, Alan) that participated in the formation of the Magyar tribes in Eastern Europe (Atelkouzou/Etelköz) in the 9th century were later assimilated into the modern Kipchak-speaking groups of the re-gion (e.g. Nogai, Kumuk, Tawlu, Bashkir, Volga Tatar).

The ethnic history of ancient Hungarians (Magyars) can be clarified through ethnological (ethnography and folklore) and ethnomusicological[1] research conducted among the modern Kipchak-Turkic speaking peoples of Eastern Europe.

The history of the conquering Hungarians (Magyars) in the 9th century and their ethnic history have been the subject of serious scholarly debate for

* Eötvös Lorand University, Research Centre for the Humanities, Institute of Ethnology, Budapest, Hungary; ORCID ID: 0009-0007-5128-1999; somfaikara@gmail.com

[1] Agócs, 2016.

centuries due to the lack of written sources. Their Scythian and Hunnic ancestry were first questioned by linguistics, when they linked the Hungarian language to Uralic languages, including the Khanty and Mansi.

We now know that the ethnic formation and history of peoples is a much more complicated process and cannot be modeled by the assumed history of the language currently spoken by them.

There are two certain points in the early history of the Hungarians: 1) Khazar Empire and the Hungarian–Kabar alliance (950): according to Emperor Constantine.[2] 2) Pagan Hungarians of Eastern Europe (Alania, Bashkiria): reports of Friars Otto and Julian from 1231–1237.[3] Based on these, we can place the formation of the Magyars (Hungarian tribes) in the area of the steppe between the Caucasus and the Ural Mountains (Etelköz).

This area was inhabited by Turanian (Eastern Iranian) and Ugric peoples until the appearance of the Huns (around 370) and Western Turks (around 627) from Inner Asia.[4] The fur trade route east of the Urals came under the influence of the Turkic Empire in the 6th century. As a result, several of the nomadic groups inhabiting this region, including the Avars, Bulgars, Sabirs, and Magyars, migrated to the Eastern European steppes.

In 657, during a campaign in Central Asia, the Chinese Tang Empire (618–907) occupied the central areas of the On Ok State.[5] At that time, two competing states, the Bulgars (632–668) and the Khazars (650–969) were established in the Eastern European region.[6]

First, the steppes of Eastern Europe were ruled by the Great Bulgar Empire (632–668). After its central territory was conquered by the Khazar Empire, the Bulgars were pushed to the periphery (Volga–Kama, Dagestan and Danube). Two new states were created by them: Volga Bulgaria (680–1236) and Danube Bulgaria.[7] The Khazar and Onogur are not ethnic names, but the names of the ruling Turkic clans. The Khazars considered themselves

[2] See Moravcsik, 2003.
[3] Györffy, 1986, 61–82.
[4] Golden, 1992, 135–141.
[5] Its capital was the Sogdian town of Suyab. Today's Tokmok area (Chui Plain, Kyrgyzstan).
[6] Golden, 1992, 112–113, 236–244.
[7] Golden, 1992, 247–258.

the successors of the Onogur state of the Western Turks. Around 830, the Hungarians and Kabars rebelled[8] and established an independent state.[9]

With the end of the Avar Khaganate in the Carpathian Basin (567–822), the fight for the territory began between the Hungarian State and the German-Roman Empire, whose only eastern vassal was the Principality of Moravia (833–907). Contemporary sources identified the Hungarians with the Onogur[10] and Turk[11] political names. However, Constatinos Porhyrogenetus, notes that the Seven Hungarian tribes spoke a different language from the Kabars!

Alania[12] in the Caucasus played an important role in the Bulgar and Khazar Empires. The Khazars made an alliance with Alania against the Arab Empire in 722.[13] But with the separation of the Hungarians, the Alans also became independent. They made an alliance with Byzantium and adopted Christianity.[14] There was also a Burtas tribe along the Volga, which might also have been of Alan-As origin.[15]

The Magyars who remained in the Khazar Empire could move in two directions, similarly to the Bulgars. With the appearance of the Turkic-speaking nomads, the Pechenek, Oguz and Kumans in the 9th century, they were pushed to the periphery of the Eastern European steppe, i.e. to the territory of Alania and Bashkiria.

The Kumans (1030–1223) pushed the Pechenek and Oguz all the way to the Carpathians.[16] They made an alliance with the Alans in the south and Bashkirs in the north, but they also traded with Volga Bulgaria and Dagestan. The Kumans in alliance with the Kipchak tribe inhabited the entire fur trade route, and the linguistic shift of the region began (Kuman-Kipchak replacing Ugric and Oguric).

---

[8] Golden, 1992, 239.

[9] In contrast to the previously accepted date of 895/896, current scholarship interprets the Hungarian conquest of the Carpathian Basin as the outcome of a longer process that began in the 860s–870s.

[10] See Georgius Monachus (837); Grat-Vielliard-Clémencet 1964; *St. Bertin Annales* (862*); Salzburg Annales* (881).

[11] *Tourki* in Greek, see Porhyrogenetus (950).

[12] Alan = Aryan = Iron in Ossetian or As = Jász in Hungarian.

[13] Alemany, 2000.

[14] Rayfield, 2012, 63–64. Converted by Nicholas Mystikos (852–925) patriarch of Constantinople.

[15] Afanas′ev, 1985.

[16] Györffy, 1990; Vásáry, 2005.

However, between 1218 and 1220, Chinggis Khan's Mongol Empire crushed the Kipchak and Khorezm–Turkmen alliance. In 1222, the armies of Jebe and Sübeedei appeared at the Alan Pass[17] and the Kumans rushed to the aid of the Alans in vain. The Mongols defeated the armies of Köten and in 1223 another blow was inflicted on them in the Don (Ten) region.[18] This defeat and the surrender of the Kipchaks led to the alliance of the Kumans and Alans (As) with the Kingdom of Hungary. The Kingdom of Hungary established a Kuman bishopric south of Jászvásár (Iaşi) in the territory of Cumania (1226) and their prince Bars also converted to Christianity (Ferenţ 1981). Béla IV assumed the title of King of Cumania (*Rex Cumaniae*).[19] This caused the wrath of the Mongols, who considered the Kumans their subjects.

The habitat of the Kumans spread between the Carpathians, the Caucasus and the Urals. The Kumans knew about the Hungarian (Magyar) tribes in the east, who lived in Alania and Bashkiria (e.g. *gyarmat*, *megyer*). North of the territory of Alania, there was a well-known merchant town called Mazhar along the Kuma River.[20] That is why Friar Otto left for Alania (1231) and brought news about the Hungarians there.[21] He was followed by Friar Julianus, who after reaching Circassia (former Zikia) made his way not to Alania (Asi) but to the land of the Burtas, who were probably related to the Alans. From there he traveled to Volga Bulgaria (1235), where he found the Magyars of Bashkiria (*Magna Hungaria*). Many scholars questioned these historical data. But in the Secret History of the Mongols (1240), the peoples along the Volga and Ural rivers[22] are also listed,[23] peoples who are indigenous to the region today: Bashkir, Magyar, Bulgar, Kipchak-Kangli, As (Alan), Circassian.

During Batu Khan's campaign (1236–1237), he took possession of the *ulus* (appanage) of his father, Jochi, who had died earlier (1227). During Julian's second journey in 1237, he was forced to turn back at the frontier of Volga Bulgaria, but he brought with him a threatening letter from Batu Khan (r. 1227–1255). The Kumans were unable to resist Batu's campaign, and the

[17] Its modern name is Darial, form Persian *Dari Alan* "Gate of Alan".
[18] Ligeti, 1962, 183–184. By the Kalka River near the Sea of Azov.
[19] See Gyárfás, 1873, 257–258.
[20] Bendefy, 1941.
[21] Györffy, 1986, 28–30.
[22] The Mongols used the Mongolic versions of the Turkic names: Ižil = Edil and Jayag = Jayık.
[23] Ligeti, 1962, 126.

Hungarian–Kuman personal union collapsed in 1239. A large number of Kumans and Alans, subjects of Köten, fled to Hungary.

The remaining Kumans and As in the east were brought under the rule of Nogai Khan (1262–1300). The official language of the Jochi Ulus became Kuman (also called Tatar), and the Mongol nobility also linguistically "assimilated" over the course of a hundred years. By the 14th century, the names Tatar and Kuman became identical. When a new Christian conversion began among the Kumans during the time of Özbek Khan (1313–1341), a bishopric was established in Sarai (the Khan's seat on the Edil/Volga, i.e. the Horde) where the *Codex Cumanicus* was written around 1330.[24] Bishop Thomas of Samarkand (Chagatai Ulus or *Mawara-al-nahr*) took the Pope's letter to the Christian inhabitants of Alania (including Magyars) in 1329.[25] After Khan Özbek's conversion to Islam, the connection with the Eastern Magyars of Alania, and Bashkiria was permanently lost.

The Kipchak Turkic *lingua franca* (Kuman or Tatar language) also spread in the commercial centers and peripheries of the Jochi Ulus (Golden Horde): Alania, Dagestan, Bashkiria, Volga Bulgaria, Western Siberia. The Nogai people were formed by the Kumans,[26] and the Bulgars became mostly Büsürmen (Muslim Kazan Tatars) and Chuvash.[27] The Bashkir and Siberian Tatar people also changed their languages. Kazaks still refer to them as *estek*, i.e. Russian *ostiak*.[28] The Eastern Hungarians also assimilated to the local tribes.

A similar process took place in Alania, where one half of the Alans became Kuman-speaking Tawlu, i.e. Karachay-Balkar,[29] while the Ossetians (Iron-Digoron) preserved their ancient Sarmatian (Eastern Iranian) language. Probably the Bulgar or Onogur groups living on the coast of Dagestan (Kumuk) mixed[30] with the local Dagestan peoples (Lakku, Avar, Darga, Lezgi) and also became completely Tatar-speaking (Kuman-Kipchak).

---

[24] Kuun, 1981.
[25] Bendefy, 1941, 59–63.
[26] This can be supported by the Nogai oral tradition, for example by the epic of Köten bätir and the Kuman songs (*Kumanlar Jırı*), collected by the author among the Kara Nogais of Dagestan in 2014.
[27] Golden, 1992, 396–397.
[28] Golden, 1992, 398–399.
[29] Golden, 1992, 391.
[30] Golden, 1992, 390.

The Bashkir, Bulgar, Onogur, Kabar and As ethnic groups that participated in the ethnogenesis of Hungarians all became Kipchak-speaking, just like the Eastern Hungarian groups that merged into them. In Eastern Europe where the Bulgar and Khazar states, and then the Kuman-Kipchak tribal union previously existed, new nomadic state formations were created with the disintegration of the Jochi Ulus. There were economic reasons for the disintegration of the Jochi Ulus, but two destructive campaigns (1391–1395) by the Barlas Temür[31] contributed greatly.[32] In the battle along the Terk River (North Dagestan) in 1396, Temür crushed the army of Khan Toktamish (1380–1395), and the nearby town of Mazhar also fell victim to the battle.[33] The trading centers (Crimea, Kazan, Khajitarkan, Siberia) were separated from Jochi Ulus.[34]

The Nogai (1440–1634), Özbek (1446–1506) and Kazak nomadic hordes (1456–1718) appeared in the steppes. The nomadic population of the Nogai Horde consisted of the so-called Nogai-Tatar clans (Kipchak, Kangli, As, Kongrat, Naiman, Mažar)[35] although originating mainly from the Kumans. The Nogai then freely nomadized in the grasslands between the Urals and the Caucasus.

After the establishment of the Russian Empire (1547), the Russians occupied the trading centers: Kazan (1552) and Astrakhan (1556) along the Volga,[36] Tobolsk (1582) in Siberia.[37] The capture of the Fur Trade and the Russian colonization of Siberia (1600–1660)[38] began.[39] In 1630 the Russians invited the Kalmaks[40] to the Volga, and a new nomadic state was founded in the region.[41]

---

[31] Barlas Temür was the Emir of Samarkand (1370–1405) we know him by his Persian nicknam Timur-lang "Timur the Lame" or Tamerlan.
[32] Golden, 1992, 301.
[33] Bendefy, 1941, 93.
[34] Golden, 1992, 318–329.
[35] The Mazhar (Mažar) is a very small clan among the Nogais of Kızlar (Kizliar) Raion (Dagestan) and they live together with other major clans (data collected by the Author, Dagestan, 2018).
[36] Golden, 1992, 318–322.
[37] Forsythe, 1992, 28–38.
[38] These were the Yenisei Kirgiz, Buryat-Mongol, Sakha/Yakut and Daur territories.
[39] Forsythe, 1992, 28–47.
[40] These Kalmaks were the Torgaut and Dörbet clans of Oirat-Mongols.
[41] See Golden, 1992, 327. Nogais split in 1557 and the Small Nogai Horde made alliance with the Crimean Khanate. The Great Nogai Horde came under Russian influence. After the Kalmak attack (1634) some Nogais migrated to Circassian Kabarda (around Besh-tau), others

The Nogais were pushed to the periphery, just as earlier the Bulgars, Onogurs and Hungarians due to the migration of the Turkic peoples (Pechenek–Oguz, Kuman-Kipchak). It is easy to notice this migration pattern of the region.

Some of the Nogais went to the North Caucasus: Koban, Terk and Kuma Rivers (around the town of Mazhar). Another part settled in the territory of the Crimean Khanate (1441–1783) as far as Moldavia and the Lower Danube.[42] A third part was pushed to the north among the Bashkirs and Siberian Tatars. In other words, they followed the former migration patterns of Bulgars and Hungarians.

References

Afanas′ev G. E. (1985). *Burtasy i lesostepnoj variant saltovo-maâckoj kul'tury.* Sovetskaâ ètnografiâ 3.

Agócs, G. (2016). Bijnöger Hősének. *Magyar Művészet* IV(2), 128–135.

Alemany, A. (2000). *Sources on the Alans: a critical compilation*. Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies 5. Leiden.

Bendefy, L. (1941). *Kummagyaria. A kaukázusi magyarság története*. Budapest.

Ferenţ, I. (1981). *The Kumans and their Bishopric*. Trans. Domokos, P. P. Budapest.

Forsythe, J. (1992). *History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990*. Cambridge.

Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Turcologica 9. *Wiesbaden.*

Gyárfás, I. (1873). *A jász-kunok története,* II. kötet. Kecskemét.

Györffy, Gy. (1986). *Juliánusz barát és a napkelet felfedezése.* Budapest.

Györffy, Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest.

went to the Terk River (today North Dagestan). Other Nogai groups (Jeti-san, Jeti-üshkül, Jem-boi-luk) migrate to the Crimean Khanate.

[42] The Bužak and Ožak (Dobrudja) two sides of the Danube River.

Kuun, G. (Ed.) (1981). *Codex Cumanicus. with a Prolegomena to the Codex Cumanicus by Lajos Ligeti*. Oriental Reprints, Ser. B 1. Budapest.

Ligeti, L. (Trans.) (1962). *A mongolok titkos története*. Budapest.

Moravcsik, Gy. (Trans.) (2003). *De administrando imperio*. Szeged.

Vásáry, I. (2005). *Cumans and Tatars*. Cambridge.

Kıpçak Türkçesi (Kumanca) Konuşan Halkların Etnik Tarihi ile Macarların Etnik Tarihi Arasındaki İlişki
Genişletilmiş özet

Macarların erken etnik tarihi, yazılı kaynakların son derece sınırlı olması nedeniyle günümüzde hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır. Macarca üzerindeki Doğu İranî (Sarmat, Alan) ve Eski Bulgar (Onogur) katmanlarının hangi tarihsel ve kültürel süreçler sonucunda oluştuğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu çalışmada, Doğu Avrupa'da yaşayan Kıpçak Türkçesi (Kumanca) konuşan toplulukların etnik tarihinin, Macarların erken dönem etnogenezine ilişkin bazı temel sorunların açıklanmasına katkı sağlayabileceği ileri sürülmektedir. Burada ele alınan konu, göçebe Kıpçak (Kuman) boylarının kendi etnik tarihi değil; 9. yüzyılda Doğu Avrupa'da Macar boylarının oluşumuna katılan Onogur, Bulgar, Hazar ve Alan gibi toplulukların daha sonraki dönemlerde Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar (Tawlu), Başkurt ve Kazan Tatarları gibi Kıpçak Türkçesi konuşan halklar içinde asimile olmalarıdır.

Yazar, Macarların erken tarihinin yalnızca dil tarihi temelinde açıklanamayacağını, halkların etnik tarihinin konuştukları dillerin tarihiyle birebir örtüşmediğini vurgulamaktadır. Bu nedenle günümüzde Doğu Avrupa'da yaşayan Kıpçak Türkçesi konuşan topluluklar arasında yürütülen etnografik, folklorik ve etnomüzikolojik araştırmaların, eski Macarların etnik geçmişini aydınlatmada önemli veriler sağlayabileceğini savunmaktadır.

Çalışmada Macarların erken tarihine ilişkin iki güvenilir tarihsel dayanak noktası esas alınmaktadır. Bunlardan ilki, İmparator VII. Konstantinos'un aktardığı Hazar Devleti ile Macar-Kabar ittifakına ilişkin bilgiler; ikincisi ise 1231–1237 yıllarında keşiş Otto ve Julianus'un Alania ve Başkurdistan'da yaşayan doğulu Macarlar hakkında verdikleri haberlerdir. Bu veriler doğrultusunda Macar boylarının oluşum sahası, Kafkaslar ile Ural Dağları arasındaki bozkır kuşağı (Etelköz) olarak değerlendirilmektedir.

Yazar, Hunlar ve daha sonra Batı Türklerinin İç Asya'dan bölgeye gelişinin ardından Doğu Avrupa bozkırlarında önemli siyasal ve etnik dönüşümlerin yaşandığını belirtmektedir. 6. yüzyılda Türk Kağanlığı'nın Ural'ın doğusundaki kürk tica-

ret yollarını denetim altına almasıyla birlikte Avarlar, Bulgarlar, Sabirler ve Macarlar gibi çeşitli göçebe toplulukların batıya yöneldiği ifade edilmektedir. Ardından Büyük Bulgar Devleti'nin kurulması, Hazar Devleti'nin yükselişi ve Bulgarların İdil ile Tuna havzalarına çekilmeleri, bölgedeki siyasal yapıyı belirleyen temel gelişmeler olarak değerlendirilmektedir.

Makalede *Hazar* ve *Onogur* adlarının etnik değil, yönetici Türk hanedanlıklarını ifade eden siyasî adlar olduğu ileri sürülmektedir. Yazara göre Hazarlar kendilerini Batı Türk Onogur Devleti'nin devamı olarak görmekteydi. Yaklaşık 830 yılında Macarlar ile Kabarların Hazarlara karşı ayaklanarak kendilerine özgü bağımsız bir siyasi yapı oluşturmaları, Macar tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Aynı dönemde çağdaş kaynakların Macarları Onogur ve Türk siyasî adlarıyla tanımladığı, buna karşılık Constantinos Porphyrogennetos'un Macar boylarının Kabarlardan farklı bir dil konuştuklarını açıkça belirttiği hatırlatılmaktadır.

Çalışmada Alania'nın Bulgar ve Hazar devletleri içindeki rolü ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Alanların başlangıçta Hazarlarla ittifak hâlinde oldukları, Macarların ayrılmasından sonra ise bağımsızlaşarak Bizans ile yakın ilişkiler kurdukları ve Hristiyanlığı benimsedikleri belirtilmektedir. Ayrıca Volga boyundaki Burtasların da Alan (=As) kökenli olabilecekleri görüşüne değinilmektedir.

Yazar, Hazar hâkimiyetinde kalan Macar topluluklarının, Bulgarlarda görüldüğü gibi farklı yönlere dağıldığını ileri sürmektedir. 9–11. yüzyıllarda Peçenek, Oğuz ve Kuman göçleri sonucunda bu toplulukların Alania ve Başkurdistan gibi çevre bölgelere çekildikleri; Kumanların ise Peçenek ve Oğuzları batıya doğru sürerek Karpatlar'a kadar ulaştıkları ifade edilmektedir. Kuman-Kıpçak hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte bölgede Kıpçak Türkçesinin ortak iletişim dili hâline geldiği, bunun sonucunda Ural dil ailesine mensup Ugor ve Türk dil ailesine mensup Ogur dillerinin (*r*-Türkçesinin) yerini giderek Kuman-Kıpçak Türkçesinin aldığı savunulmaktadır.

1220'li yıllarda Moğol fetihleriyle birlikte Kuman-Alan ittifakının ağır yenilgiler aldığı, bunun sonucunda Kumanların önemli bir bölümünün Macar Krallığı'na sığındığı belirtilmektedir. Macar Krallığı'nın Kuman Piskoposluğu'nu kurduğu, IV. Béla'nın *Rex Cumaniae* unvanını benimsediği ve bu gelişmelerin Moğolların tepkisini çektiği ifade edilmektedir. Buna karşılık doğuda kalan Kumanlar ile Alanların daha sonra Cuci Ulusu'nun egemenliği altına girdikleri ve zamanla Nogay Hanlığı bünyesinde yeniden örgütlendikleri anlatılmaktadır.

Makalede özellikle Moğol döneminden sonra yaşanan dil değişimleri üzerinde durulmaktadır. Cuci Ulusu'nun resmî dili hâline gelen Kuman (Tatar) Türkçesinin zamanla Moğol aristokrasisi tarafından da benimsendiği; Bulgarlar, Başkurtlar, Kumuklar, Karaçay-Balkarlar ve diğer birçok topluluğun Kıpçak Türkçesine geçtiği belirtilmektedir. Yazara göre Macar boylarının oluşumuna katılan Bulgar,

Onogur, Kabar ve Alan (As) unsurları da bu süreçte Kıpçak Türkçesi konuşan topluluklar içinde erimiş, doğulu Macarlar da aynı tarihsel süreç sonunda bu halklara asimile olmuştur.

Altın Orda Devleti'nin dağılması, Timur'un seferleri ve ardından Nogay, Özbek ve Kazak bozkır devletlerinin ortaya çıkışı da bu uzun tarihsel dönüşümün devamı olarak değerlendirilmektedir. Nogayların Ural ile Kafkaslar arasındaki bozkırlarda yeniden teşkilatlanmaları ve daha önce Bulgarlar ile Macarların izlediği göç yollarını takip etmeleri, yazar tarafından bölgedeki göç hareketlerinin sürekliliğini gösteren önemli bir örnek olarak sunulmaktadır.

Sonuç olarak çalışma, eski Macarların etnogenezine de katılan birçok topluluğun zamanla Kıpçak Türkçesi konuşan halklar içinde asimile olduğunu ileri sürmekte; bu nedenle günümüzde Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Başkurt ve diğer Kıpçak Türkçesi konuşan topluluklar arasında yürütülecek etnografik, folklorik ve etnomüzikolojik araştırmaların, Macarların erken etnik tarihinin yeniden yapılandırılmasına önemli katkılar sağlayacağını savunmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda yazar, Doğu Avrupa bozkırlarının tarihini yalnızca dil tarihi veya siyasî tarih çerçevesinde değil, etnik süreklilik ve kültürel miras açısından da değerlendirmeyi önermektedir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 355–368
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.17 · CC BY-NC 4.0

TURKIC PEOPLES IN THE MEDIEVAL LAYER OF HUNGARIAN LEGENDARY TRADITION

Zoltán MAGYAR*

This paper discusses Turkic-speaking peoples and ethnic groups that became integrated into the Hungarian population over the course of history. These groups are mentioned in medieval Hungarian written sources, and their memory has also been preserved in Hungarian folklore, particularly in folk legends. A detailed examination of these traditions could form the subject of separate studies devoted to each of these peoples, including the Pechenegs, Uzes (Oghuz), Cumans, and Tatars.

First, it should be noted that the Székelys, considered by many scholars to be of Turkic origin, are discussed only indirectly in this paper, since Székely ethnogenesis, as reflected in Hungarian folklore, can primarily be interpreted in connection with the Attila legend cycle[1] and the Csaba legend cycle.[2]

A substantial body of material on this subject can be found in the first two volumes of my book series, *Catalogue of Hungarian Historical Legends*, published in 2018, as well as in my forthcoming book, *Attila: The King of the Huns in Hungarian Folklore*, which is expected to appear in Turkish in the near future. It should also be noted at the outset that the chronological scope of the present overview extends only to the mid-14th century. Consequently, it does not cover the exceptionally rich cycle of legends associated with the Ottoman Turks in Hungarian folklore. The 15th to 18th centuries therefore fall outside the scope of this study, including the folklore of the wars against the Ottoman Turks – of which hundreds of folk legends could be cited – the historical memory of the approximately 150 years of Ottoman

* ELTE Research Centre, Institute of Ethnology, Budapest, Hungary; ORCID ID: 0000-0002-2680-5558; magyar.zoltan@htk.elte.hu

[1] Magyar, 2018a, II: 13–37; Hoppál–Magyar–Szabados, 2023.
[2] Magyar, 2023.

Figure 1. Chronicon Pictum: The Hungarian Conquest of the Carpathian Basin

rule in the Carpathian Basin, and other folkloric traditions associated with the Crimean Tatar incursions into Transylvania, which took place in the context of various Ottoman punitive campaigns between the 16th and 18th centuries.

The earliest mention of Hungarian–Turkic relations can be found in the *Chronicon Pictum* (*Képes Krónika*), compiled in the 14th century (*Fig. 1*), although its earliest textual layer can be traced back to an earlier chronicle composed in the 11th or 12th century.

Here, the chronicler makes the first mention of the so-called White Cumans and the Pechenegs. The chronicle relates the following:

> "[The Hungarians] *passed through the land of the Pechenegs and the White Cumans, through Suzdal, and the city called Kiev, and then crossed the high moun-tains* [i.e. the Carpathians]. *In one region they saw countless eagles and could not remain there because of them. The eagles covered the trees like flies and devoured both their cattle and*

their horses, for God wished them to descend into Hungary as quickly as possible."[3]

Some historians studying this period have associated this legendary account with the Pecheneg attack that provided the final impetus for the Hungarian tribal confederation to enter the Carpathian Basin and establish a new homeland there. According to this interpretation, the attack by the eagles described in the chronicle symbolically represents an attack by the Pechenegs, preserving the memory of actual historical events through the symbolic language of mythology and folklore.[4]

At the end of the 12th century, the notary of King Béla III recorded an account of the Hungarian Conquest in his *Gesta Hungarorum*. Chapter 8 of the *Gesta Hungarorum* contains a detailed description of a battle that, according to Anonymus' knowledge – or perhaps imagination – took place between the Kievan Rus' and their Cuman allies on the one side, and the Hungarians advancing westward on the other. The account contains vivid poetic imagery that also occurs elsewhere in the Hungarian chronicle tradition. For example, the victorious Hungarians are said to have pursued the Cumans as far as the city of Kiev, where they "chopped the bald heads of the Cumans like raw pumpkins."[5]

According to Anonymus' account, following the Hungarian victory, peace was concluded, and the seven Cuman leaders who had previously fought against the Hungarians "*were ready to come to Pannonia with their wives and children, and in great numbers (...) and their descendants live in various parts of Hungary to this day* [i.e. the end of the 12th century]."[6]

Archaeogenetic studies of human remains from the Great Hungarian Plain cast new light on these concluding remarks by the king's notary, suggesting that a substantial population of Turkic origin may have been present in the Great Hungarian Plain – the westernmost forest-steppe region of Eurasia – prior to the Mongol invasion of 1241.[7]

Apart from the Cumans, written sources concerning the 10th and 11th centuries refer primarily to the Pechenegs among the Turkic-speaking peo-

[3] Szentpétery, 1937, 286.
[4] Szabados, 2021, 19–35.
[5] Anonymus, 2003, 27.
[6] Anonymus, 2003, 27–28.
[7] Török et al., 2023, 36–37.

ples who came into direct contact with the Hungarians. In connection with King (Saint) Stephen I (1000–1038), the founder of the Christian Kingdom of Hungary, Anonymus relates the following towards the end of his *Gesta*:

> "*At the same time, from the land of the Pechenegs came a valiant man from a noble family. His name was Tanuzaba: Örkénd's father, from whom the Tomaj family originates. Prince Taksony gave him residential land in the parts of Kemej as far as the Tisza river, where the Abád-port is found. This Tanuzaba lived until the time of Taksony's grandson, King Saint Stephen. And when King Saint Stephen preached the words of life and baptized the Hungarians, Tanuzaba, who was vain in the pagan faith, refused to become a Christian; so he was buried alive with his wife in the Abád-port, so that neither he nor his wife would live with Christ forever in baptism.*"[8]

By the time of Anonymus, this story already reflected an oral tradition nearly two centuries old, and today it is difficult to determine whether it preserved the memory of an actual historical event or "merely" one of the earliest folkloric reflections of St Stephen's forcible Christianization. According to a legend from Székely Land, King Saint Stephen had prisons built next to churches, where those who refused to attend Mass were confined.[9]

According to other traditions, he punished those who violated ecclesiastical law in a far more drastic manner. The motif of pagans being buried alive is also attested as a narrative type in other sources. In the region of Abádszalók, on the Great Hungarian Plain, a local place name and oral tradition preserved the memory of Tanuzaba's death until the mid-19th century, perhaps as a result of the influence of learned tradition. Tanuzoba's name has been interpreted as meaning "pig father" in Turkic.

Clearly independent of Anonymus' work is a legend from the Szeged region, collected by Lajos Kálmány, a Catholic priest and folklorist active in the late 19th century. According to this version of the legend, which closely parallels the story of Tanuzoba, King Saint Stephen had twenty valiant Cumans buried alive because they refused to accept the Christian faith.[10]

---

[8] Anonymus, Chapter 57; Anonymus, 2003, 76.
[9] Magyar, 2018a, II: 82.
[10] Kálmány, 1914, I: 134–135.

Nevertheless, another, considerably more positive image of King Saint Stephen emerges in relation to Turkic peoples, portraying him as a ruler who was receptive and accommodating towards foreigners. In the *Admonitions* (*Intelmek*), composed for his son, Duke Emeric, around 1020, he states that "*a country with one language and one custom is weak and fallible*" and consequently instructs his son: "*For this reason, I command you, my son, to treat newcomers with goodwill, to protect and cherish them, so that they would rather remain with you than live elsewhere.*"[11]

This principle also applied to Eastern nomadic peoples during the reign of King Saint Stephen. The *Vita* of Saint Stephen contains the story of sixty Pechenegs, recorded by a learned cleric in the early 1080s. The author of the *Vita* clearly drew upon contemporary oral tradition. According to the account, sixty Pechenegs came to Hungary to visit King Saint Stephen, but some of the king's retainers robbed them and killed several members of the group. Upon learning of the incident, King Saint Stephen had the perpetrators sought out and punished: according to the text of the *Vita*, they were hanged in pairs along the roads in the four corners of the kingdom.[12]

A substantial section of the *Chronica Pictum* (*Képes Krónika*) preserves a source tradition dating back to the 11th century. This disproportionately lengthy section recounts the conflict between King Solomon (1053–1087) and the princes, followed by the reign of King (Saint) Ladislaus I (1077–1095). The exceptional length and detail of this account, compared with other parts of the chronicle, may be explained by its reliance on a contemporary epic narrative composed during the reign of Saint Ladislaus or shortly thereafter, the lost *Gesta Ladislai Regis*. This poetic work appears to have incorporated numerous elements derived from oral folk poetry, which were subsequently transmitted into the chronicle tradition.

This narrative tradition incorporated Christianized versions of motifs originating in the pre-Christian period, as well as elements of heroic epic poetry known from the pre-Conquest period and from the broader Eurasian cultural sphere, including parallels in the oral poetic traditions of Turkic peoples.[13] Saint Ladislaus was regarded as a warrior king by his contemporaries and even more prominently, as a knightly king during the height of his cult

[11] Érszegi, 2001, 52–53.
[12] Érszegi, 2001, 15–16.
[13] Demény, 2022, 263–400.

in the 14th and 15th centuries. This image had a historical basis: both as duke and as king, Ladislas fought several battles and led numerous military campaigns, including campaigns against eastern peoples who invaded or threatened the Kingdom of Hungary.

The chronicle tradition consistently portrays the Cumans as enemies; historical research, however, presents a more nuanced picture. Several of the nomadic peoples inhabiting the regions beyond the Carpathians, particularly Moldavia and Wallachia, launched plundering raids into the eastern and southern territories of the Kingdom of Hungary.[14] Some of these incursions ended in heavy defeats at the hands of the Hungarian army led by King Ladislaus: the Uzes were defeated in 1068 and 1085,[15] while in 1091 the Cumans suffered defeat on two occasions.

These military victories left a profound mark on Hungarian folklore. King Saint Ladislas became one of the most prominent and enduring heroes of Hungarian legend tradition.[16] With the exception of King Matthias Corvinus (1458–1490), the Renaissance ruler celebrated in Hungarian folklore as "Matthias the Just",[17] Saint Ladislaus is perhaps the most prominent Hungarian king in folk memory. A significant body of legends portrays him as a warrior king who protects his people and his soldiers from their enemies.

In 19th-century folklore texts, references to these former enemies – the Pechenegs, Uzes, and Cumans – are relatively sporadic, although their memory has been preserved in a particularly large number of place names, especially in Székely Land (*Fig. 2*).

Following the logic of folklore, the image of the enemy was gradually transferred to other eastern peoples with a similar cultural background with whom the Hungarians came into conflict. Thus, Tatars and occasionally even Ottoman Turks appear in legends associated with King Saint Ladislaus (*Fig. 3*). As István Székely of Benczéd records in his chronicle, published in 1559, apparently drawing on Székely oral tradition, the villagers identified Saint Ladislaus's opponent as a Tatar named Tepec.[18]

[14] Benda–Solymosi, 1981, 94.
[15] Katona-Kiss, 2007, 549–576.
[16] Magyar, 1998.
[17] Magyar, 2017.
[18] Benczédi Székely, 1559, 167–168.

Figure 2. The wrestling scene in the legend cycle of Saint Ladislaus, wall painting from Székelyderzs (Dârjiu, Romania)

Figure 3. The wrestling scene in the legend cycle of Saint Ladislaus, wall painting from Sepsikilyén (Chilieni, Romania) (Jékely, 2014)

The Saint Ladislaus legend cycle, however, which was painted on the walls of medieval churches throughout the country[19] and also depicted in codices and even on stove tiles,[20] almost invariably identifies the Cumans as the enemies and opponents of King Saint Ladislaus. As studies of 14th–15th-century weaponry and dress have demonstrated, the clothing (e.g. the pointed Cuman hat) and weapons (particularly various types of swords and bows) of the eastern warriors depicted in these scenes are largely consistent with contemporary historical reality.[21] This is particularly evident in the eastern borderlands inhabited by the Székelys, who lived in close geographical proximity to Cuman populations (cf. the scenes of the Székelyderzs cycle, painted in 1419). It should also be noted that the majority of the wall-painting cycles known today are located in Székely Land.

This distinctive feature of Hungarian iconography – the wall-painting cycle that may be regarded as a uniquely Hungarian phenomenon within European art history – depicts the chronicle episode in which King Saint Ladislaus defeats and kills a Cuman warrior who has abducted a Hungarian girl, thereby rescuing her. This epic motif can ultimately be traced back to a type of heroic song of Eastern origin.[22] Like the corresponding motifs represented in the Saint Ladislaus wall-painting cycle, this narrative tradition includes the invulnerability of the heroes, the mythical combat (wrestling) between invulnerable opponents, the demonic attributes of the enemy and his magical killing, and, finally, the hero's sleep following the combat. The same sequence of motifs is also attested in the heroic epic traditions of the Abakan Tatars, Sur Tatars, and Kara-Kyrgyz.

In the first half of the 14th century, Moldavia was still under the authority of the Tatars of the Golden Horde.[23] From the Hungarian perspective, the consolidation of control over this region took place during the reign of King Louis I (1342–1382), particularly in 1345 (and 1346), when an army led by András Lackfi and composed largely of Székely troops won a decisive victory over the Tatars in Moldavia. In his account of the victorious campaign, the anonymous Minorite chronicler recorded one of the earliest con-

[19] László, 1993.
[20] Magyar, 2010.
[21] Sashalmi-Fekete, 2017.
[22] Magyar, 1996, 269–315.
[23] Katkó, 2021, 19–29.

cise legends in the Hungarian folkloric tradition. The narrative is associated with the cult of King Saint Ladislaus, which reached the height of its popularity in Hungary during this period.

According to this legend, the Székelys owed their victory to King Saint Ladislaus, who, at a critical moment in the battle, rose from his grave and appeared on the battlefield on horseback, fully armed and with a battle-axe in his hand. He slew many of the enemy and forced the rest to flee. The legend recorded by the Franciscan author even relates that an elderly Tatar prisoner of war testified under oath to the authenticity of the miraculous events.

Figure 4. Depiction of the Saint Ladislaus legend on a stove tile (Benkő–Ughy, 1984)

Other Tatar captives gave similar accounts, adding that during the battle a crowned female figure – the Virgin Mary – surrounded by heavenly light appeared above King Saint Ladislaus. According to the chronicler, this miraculous apparition clearly demonstrated that "*the Székelys' fight for the faith of Jesus Christ was aided by the Blessed Virgin Mary and King Saint Ladislaus against the pagans who boasted of their strength and numbers*".[24]

This legend was given literary form by the renowned Hungarian poet János Arany in the mid-19th century in his poem *Szent László* (*Saint Ladislaus*), which became an emblematic work of Hungarian cultural history.[25] The association between the victorious Moldavian campaign and King Saint Ladislaus, however, also became deeply rooted in oral tradition, forming part of the historical memory of the easternmost Hungarian-speaking ethnic groups, particularly the Székelys and the Csángós.

[24] Kristó, 2000, 50–51.
[25] Magyar, 2018b.

According to this folkloric tradition, which can be traced continuously from the 14th century and was still preserved among the Csángó Hungarians of Moldavia in the 20th and 21st centuries, it was King Saint Ladislaus who expelled the Tatars from Moldavia, extended the borders of the kingdom as far as the so-called Száraz–Szeret (or, according to other traditions, as far as the Dniester), and incorporated these territories into the Kingdom of Hungary.[26]

As the examples discussed above demonstrate, numerous traces of Hungarian–Turkic relations can be identified even in the earliest documented centuries of Hungarian history. Some of these survive primarily in folklore, as oral traditions that may, to a certain extent, be interpreted as preserving the memory of historical events.

References

Sources

Anonymus (2003). *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* (Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A jegyzeteket kiegészítette és a térképet készítette Györffy György. A bevezető tanulmányt írta és a szöveget gondozta Thoroczkay Gábor.) Budapest.

Szentpétery, E. (1937). *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I. Budapestini.

Benkő, E. – Ughy, I. (1984). *Székelykeresztúri kályhacsempék.* Bukarest.

Benczédi Székely, I. (1559). *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol.* Cracco. (Szöveg-kiadása: Szerk. Gerézdi, R. Bibliotheca Hungarica Antiqua III. Budapest, 1960).

Benda, K. – Solymosi, L. (Szerk.) (1981). *Magyarország történeti kronológiája,* I. kötet. *A kezdetektől 1526-ig.* Budapest.

Demény, I. P. (2022). *Hősi epika.* Budapest.

Érszegi, G. (Szerk.) (2001). *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból*, I. kötet. Budapest.

[26] Magyar, 2022, I: 116–125.

Hoppál, M. – Magyar, Z. – Szabados, Gy. (2023). *Attila. A hunok királya a magyar folklórban.* Budapest.

Jékely, Zs. (2014). Transylvanian fresco cycles of Saint Ladislas in a new light. *Hungarian Review* 5(2), 97–109.

Kálmány, L. (1914). *Hagyományok*, I–II. kötet. Vácz.

Katkó, G. (2021). *Tatárok a lengyel–oszmán határvidéken.* Budapest.

Katona-Kiss, A. (2007). Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 70(2), 549–576.

Kristó, Gy. (Szerk.) (2000). *Küküllei János: Lajos király krónikája. Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról.* Budapest.

Magyar, Z. (1996). *"Keresztény lovagoknak oszlopa" – Szent László a magyar kultúrtörténetben.* Budapest.

Magyar, Z. (1998). *Szent László a magyar néphagyományban.* Budapest.

Magyar, Z. (2010). Szent László-alakos kályhacsempék. Berta, P. (Szerk.), *Ethno-Lore* 27. Budapest, 123–141.

Magyar, Z. (2017). *Mátyás király narratív hagyományköre. Típus- és motívumindex.* Budapest.

Magyar, Z. (2018). *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI.* Budapest.

Magyar, Z. (2018a). Arany Szent Lászlójának néprajzi és művelődéstörténeti háttere. Ispán, Á. – Landgraf, I. – Magyar, Z. (Szerk.): *Ethno-Lore* 35. Budapest, 227–250.

Magyar, Z. (2022). *Moldvai csángó mondakatalógus. Típus- és motívumindex I–II.* Budapest.

Magyar, Z. (2023). Csaba királyfi, a visszatérő hős. Hoppál, M. – Magyar, Z. – Szabados, Gy., *Attila. A hunok királya a magyar folklórban.* Budapest, 306–333.

Sashalmi-Fekete, T. (2017). Keleti típusú viseletek a XIV–XVI. században. *Lustra* I(1), 42–48.

Szabados, Gy. (2021). *Emlékezetes régiek – régiekről emlékezők. Történelmi és historiográfiai tanulmányok az Árpád-korról.* Székesfehérvár.

Török, T. et al. (2023). A Kárpát-medence 10–11. századi népességének genetikai összetétele és származása teljes genom adatok alapján. Rajna, A. (Szerk.), *Árpád népe. A magyar honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei.* Szentendre, 36–37.

Online Sources of the Images

Figure 1 https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Chronicon_Pictum_P021_A_ magyarok_bej%C3%B6vetele.JPG

Figure 2 https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Derzs101.jpg

Macar Efsane Geleneğinin Orta Çağ Kökenli Tabakasında Türk Halkları
Genişletilmiş özet

Bu çalışma, Türk dil ailesine mensup olup tarihsel süreç içerisinde Macar toplumuna dâhil olarak Macarlaşan halkları ve etnik grupları ele almaktadır. Söz konusu topluluklardan Orta Çağ Macar yazılı kaynaklarında bahsedilmekte; bunlara ilişkin hatıralar Macar folklor geleneğine de yansıyarak yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmektedir. Doğu kökenli, Türk dilli ve Türk kültürüne mensup olan, o dönemde henüz konar-göçer yaşam tarzını sürdüren bu halklar arasında Peçenekler, Uzlar, Kuman-Kıpçaklar ve Kırım Tatarları sayılabilir.

Türk–Macar mücadeleleri ve Türklerin Karpat Havzası'ndaki yüz elli yıllık hâkimiyeti, başka bir ifadeyle Osmanlı dönemiyle ilgili efsane geleneği Macar folklorunun önemli bir bölümünü oluşturmasına rağmen, bu konu söz konusu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bunun nedeni, bu anlatıların daha geç bir döneme, Geç Orta Çağ ve Erken Yeni Çağ'a ait bir gelenek katmanını temsil etmesidir.

Macar–Türk ilişkilerinin Orta Çağ'a ait katmanı, 11–14. yüzyıllar arasında kaleme alınan kroniklerde ve daha sınırlı ölçüde bazı ikonografik tasvirlerde korunmuştur. Bu kaynaklarda, dönemin Macarları ile çeşitli Türk halkları arasındaki temasları ve çatışmaları konu alan efsanelere, ayrıca sözlü geleneğe dayanan motif ve anlatılara rastlanmaktadır.

Bu tür mitik geleneklerin en eskilerinden biri, Macarların Karpat Havzası'na gelişini, sembolik olarak "kartallar" şeklinde tasvir edilen Peçeneklerin saldırısıyla açıklamaktadır. En eski yazılı kaynakların başka bölümlerinde de ağırlıklı olarak Peçeneklerden söz edilmektedir. Tisza Nehri çevresine ait bir efsaneye göre, ilk Macar kralı Aziz István, Hristiyanlığı kabul etmeyi reddeden bir Peçenek önderini diri diri

gömdürmüştür. Buna karşılık kral, kendisini ziyaret etmek üzere gelen Peçenekleri soyan saray mensuplarını da ibret verici biçimde cezalandırmıştır.

I. (Aziz) István'ın yanı sıra, çeşitli Doğu halklarıyla, özellikle Kumanlar ve Kırım Tatarlarıyla ilgili anlatılar daha çok 1077–1095 yılları arasında hüküm süren Macar kralı I. (Aziz) László etrafında şekillenmiştir. Bu anlatılarda söz konusu halklarla yapılan savaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim I. László'nun hükümdarlığı döneminde Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak grupları Macar Krallığı topraklarına ganimet elde etmek amacıyla birkaç kez akın düzenlemiştir. Bu efsanelerde Aziz László, halkını düşman saldırılarından koruyan muzaffer bir savaşçı olarak tasvir edilir; pagan ordusunun önderini teke tek mücadelede yenilgiye uğratır ve esirleri kurtarır.

Aziz László'nun en ünlü kahramanlıklarından biri, Macar kültürüne 10. yüzyıla ait bir kahramanlık destanının uyarlanması yoluyla girmiş olan ve benzerlerine Orta Asya Türk halk destanlarında da rastlanan bir anlatıda karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Aziz László, savaş sırasında bir Kuman savaşçısını takibe alır, onu teke tek mücadelede yenerek kaçırdığı Macar kızını kurtarır. Bu anlatı, 14–15. yüzyıllarda ülke genelindeki Orta Çağ Katolik kiliselerinin duvarlarında fresk dizileri hâlinde tasvir edilmiştir. Söz konusu fresk dizisi, Avrupa sanat tarihi bağlamında da Macar sanatına özgü, karakteristik bir ikonografik olgu olarak değerlendirilmektedir.

Aziz László ile bağlantılı bir diğer kronik geleneği ise 14. yüzyılın ortalarında adı bilinmeyen bir Minorit keşiş tarafından kayda geçirilmiştir. Büyük olasılıkla dönemin Sekel (Székely) efsane geleneğini yansıtan bu anlatıya göre Macar kralı, hâkimiyetleri Moldova'ya kadar uzanan Kırım Tatarlarına karşı bir sefer düzenler. Sekel ordusu savaşta yenilmek üzereyken, o sırada yaklaşık 250 yıldır ölü olan kutsal kral birdenbire savaş meydanında, silahları ve savaş teçhizatıyla belirir; tek başına düşmanı yenilgiye uğratarak kaçmaya zorlar.

Ölümsüz, ölümünden sonra dahi geri dönerek halkının yardımına koşan kahraman toposunun tipik bir örneğini oluşturan Aziz László'nun bu mucizevi görünüşüne, aynı efsane geleneğine göre, esir düşen yaşlı bir Tatar askeri de tanıklık etmiştir.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 369–392
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.18 · CC BY-NC 4.0

ARTSÜREM

21. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE ÇUVAŞÇA ARAŞTIRMALARI

Emine YILMAZ*

Giriş

Çuvaşlar bugün esas olarak Rusya Federasyonu içerisinde, Volga dizi denilen bölgede yerleşmiş olan Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bunun dışındaki önemli Çuvaş nüfusu için, Tataristan, Başkurdistan ve Sibirya'dan söz edilebilir. 2020 nüfus sayımına göre Çuvaşistan'daki Çuvaş nüfusu 684.930, Rusya Federasyonu içindeki Çuvaş nüfusunun toplam sayısı 1.067.139'dur. Çuvaşça konuşuru sayısı ise 2010 sayımında 1.042.989 olarak belirtilmişse de kesin bir güncel rakam bulunmamaktadır.

En eskicil Türk dili olan Çuvaşça, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda önce Altay dilleri kuramı çerçevesinde, ağırlıklı olarak tarihsel ve karşılaştırmalı sesbilgisi yöntemiyle (*comparative method*) incelenmeye başlanmış, Altay dilleri kuramı çerçevesinde kilit bir dil olarak her zaman araştırmacıların odak noktalarından biri olmuştur. Araştırma yöntemlerinin gelişmesiyle Çuvaşça, daha büyük dil aileleri, dil ilişkileri, tipoloji, karşılaştırmalı sözdizimi, vb. kategorilerde ele alınmaya başlamıştır.

Bu yazıda Çuvaşça önce Altay dilleri kuramı bağlamında ele alınacak, daha sonra Çuvaşça verilerin de yer aldığı güncel veritabanları tanıtılacak ve son olarak farklı ekollerin yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde Çuvaşça araştırmalarına sağladığı temel katkılardan söz edilecektir.

Altay dilleri kuramı: Güncel durum

Altay dilleri kuramı yirminci yüzyıl boyunca Gustaf John Ramstedt, Pentti Aalto, Nicholas Poppe, Władysław Kotwicz, Samuel E. Martin, Roy A. Mil-

* Hacettepe Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye; ORCID ID: 0000-0002-3399-3059; eminey@hacettepe.edu.tr

ler, John C. Street, Karl Heinrich Menges, Talat Tekin vb. araştırmacıların daha çok sesbilgisi ve söz varlığı, çok daha az olarak biçimbilgisi düzeyinde ortaya koydukları delillerle kanıtlanmaya çalışılmış, Sir Gerard Clauson, Gyula Németh, Gerhard Doerfer, András Róna-Tas, Aleksandr Mihajlovič Sçerbak vb. kuram karşıtları ise delillerin yeterli ve ikna edici olmadığı yönünde antitezler geliştirerek kurama karşı çıkmışlardır. Yirminci yüzyılın ortalarından sonra tartışmalar, yeni yöntemler geliştirilemediği ve yeni veriler ortaya çıkarılamadığı için daha alçak bir tonda devam etmiştir.

Altay dilleri terimi günümüzde Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerini, daha az oranda Korece ve Japoncayı içine alacak şekilde kullanılmaktadır.

İki binli yılların başından itibaren tartışmaların yeniden alevlendiği görülür. Altay dilleri araştırmalarında görülen bu yeni hareketlilikte, yüzyılın hemen başındaki iki yayının itici güç olarak rol oynadığı söylenebilir. Bunlardan ilki Lars Johanson'un *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (2007) adlı, Almanca orijinali 1992'de yayınlanmış olan kitabıdır (*Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*). Johanson bu yayınında, genetik akrabalığın belirlenmesi için fiil morfolojisinin kullanılabileceğini düşünmüş ve nedenlerini, "*Türkçe fiil morfolojisinin, özellikle kılınış ve çatı morfemleri gibi birincil köke yakın biçimbirimlerin, Karayca ve Çuvaşça gibi ileri derecede yabancılaşmış Türk dillerinde dahi sağlam kaldığı, Türkçenin karmaşık fiil sisteminin, genetik sürekliliğin göstergelerinden biri sayılabileceği*",[1] biçiminde açıklamıştır. Tipoloji çalışmalarının da ilerlemesiyle, karşılaştırmalı Altay dilbiliminde odak sesbilgisinden biçimbilgisine doğru kaymıştır.

Araştırmaları yönlendiren diğer önemli yayın Rus ekolünden Sergei A. Starostin, Anna V. Dybo ve Oleg A. Mudrak'ın 2003'te yayınlamış oldukları *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*'tir (= EDAL). Bu çalışmaya aşağıda ayrıntılı olarak değinilecektir.

İki binli yıllar Altay dilleri kuramına pek çok açıdan olduğu kadar adlandırma açısından da bir yenilik getirmiştir. Kuramın kurucuları Ramstedt ve Poppe'den aşağı yukarı yüz yıl sonra yeni bir terim önerildi: Transeurasia/ Transavrasya. Terim ilk kez Johanson ve Martine Irma Robbeets editörlüğünde, 2010 yılında yayımlanmış olan *Transeurasian verbal morphology in*

[1] Johanson, 2007, 133.

a comparative perspective: genealogy, contact, chance adlı kitapta kullanıldı. Bu kitap 2008 yılında, Johannes Gutenberg Üniversitesi'nde düzenlenmiş olan *Verbal morphology and historical comparison of the Transeurasian languages* adlı çalıştayın ürünüdür. Transeurasia ile, Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri kastedilir. Bu tercihin nedeni, ilk ortaya atılışından bu yana yaklaşık üç yüzyıl geçmesine rağmen bu kuramın henüz olumlu ya da olumsuz, kesin bir sonuca ulaşamamış olmasıdır. Yeni terim ise nötrdür ve genetik akrabalığa işaret etmez. Sadece "bir şekilde" ilişkili olmayı ifade eder.

Robbeets'in 2005'teki *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* adlı araştırmasıyla Japoncanın kuram içindeki yeri kısmen sağlamlaşmıştır.

Karşılaştırmalı çalışmalarda, dil yakınlık/uzaklıklarının belirlenmesinde biçimsel özelliklerin daha sağlam göstergeler olduğu ortaya çıktıktan sonra, Altay dilleri kuramı alanında önemli çalışmalar ortaya konulmuştur. 2000 sonrasında, genetik akrabalığın kanıtlanmasında fiil morfolojisinin rolü üzerinde en çok çalışan araştırmacılardan biri Robbeets'tir. 2015'te yayımlanan *Diachrony of Verb Morphology* adlı kitabını hazırlarken aldığı desteklerle, fiil morfolojisi üzerine dört ayrı toplantı düzenlemiş ve tümünün bildiri kitapları yayımlanmıştır.[2] Robbeets 2017 de önemli bir derlemedir. *Transeurasian Linguistics: Critical Concepts in Linguistics* adlı bu dört ciltlik derleme özellikle bölgesel ve soyağacın korelasyonlarını ele alarak bu diller arasındaki tarihsel ilişkiye dair en önemli akademik yazıları bir araya getirmektedir.

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde Altay dilleri araştırmaları daha önce olmadığı kadar hızla gelişmiş ve beş Altay dil ailesi çok iyi belgelenmiştir. Türk dil ailesi için Johanson 2021 ve Johanson–Csató 2021; Moğol dil ailesi için Janhunen 2003, Moğolca çalışmalarının güncel durumu için Róna-Tas 2011; Tunguz dil ailesi için Malchukov–Whaley 2012; Vovin – Alonso – Janhunen 2024; Kore ve Japon dil ailesi için Robbeets 2005; Korece ve Japonca için Tranter 2012; Japon dil ailesi için Vovin 2020 ve Transavrasya dillerinin geneli için Robbeets–Savelyev 2020 özellikle önemlidir.

Václav Blažek 2019 ise (*Altaic Languages. History of research, survey, classification and a sketch of comparative grammar*) Altayist bakış açı-

[2] Bkz. Johanson–Robbeets, 2010; 2012; Robbeets–Cuyckens, 2013; Robbeets–Bisang, 2014.

sıyla yazılmış bir başvuru kitabıdır ve Macar ekolünden László Károly tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir.[3] Károly, kitapta yer alan rekonstrüksiyonların kapsadığı zaman derinliğinin genellikle 5.000 ila 6.000 yıl arasında olmasından yola çıkarak yazılı kaynaklardan en az 4.000 yıl öncesine giden bu derinliği mevcut dilsel yeniden yapılandırma yöntemlerinin sınırları göz önüne alındığında oldukça iddialı bir girişim olduğunu ve yazarların EDAL'da öne sürülen dayanaksız etimolojileri desteklemeye devam etmelerinin çok talihsiz olduğunu belirtmiştir.[4] Károly'a göre *Altaic Languages* adlı kitap, gerçekten de bir el kitabı niteliğindedir; çünkü belirli bir alanla ilgili bilgileri özetlemeyi amaçlar. Ancak bu, taraflı bir el kitabıdır; Altay hipotezinin savunucuları tarafından yazılmış ve Altay dillerine dair bilgi ve birikimi olmayan genel dilbilimcilere ve saf başlangıç düzeyindeki öğrencilere telkin edici bir biçimde sunulmuştur. Yazarlar neredeyse tüm iddialarını, kanıtlanmış, tartışmasız gerçekler gibi sunmaktadır. Bunu yaparken kitap, eleştiri, şüphecilik ya da alternatif bilimsel görüşlere hiç yer bırakmaz.[5]

İki binli yılların başında kuram çerçevesinde tartışılmaya başlanan bir üye de Moğol dil ailesine ait olan Kitan dilidir. Andrew Shimunek tarafından 2007'de Indiana Üniversitesinde bu konuda bir master tezi hazırlanmış, 2009'da ise, Daniel Kane'in Kitanca ile ilgili bütün araştırma sonuçlarını bir araya getiren çalışması yayımlanmıştır.

Kitanların Çin'in kuzeyinde kurduğu Liao Hanedanı iki yüzyıldan fazla sürmüştü (916–1125). Bu dilin, Moğolca ile çok uzaktan akraba olduğu tahmin edilmektedir. Son yıllarda, Liao imparatorlarının ve ileri gelenlerinin mezarlarından çıkan yazıtlar sayesinde, Kitancanın söz varlığı, biçimbilgisi ve sözdizimi hakkındaki bilgilerde önemli bir artış olmuştur.[6]

Altay dilleri kuramına yönelik temel eleştirilerden biri de genetik ortaklık olarak verilen kimi özelliklerin aslında bölgesel tipolojiyle açıklanabilir olduğuydu. İki binli yıllarda Altay dilleri kuramının en üretken karşıtlarından olan Janhunen, Altay tipolojisinin hem kaybolabilir hem edinilebilir doğasından yola çıkarak gerçek Altay dillerinin veya bazılarının bu tipolojiyi ikincil olarak edinmiş olup olmadığını, yani Altay kompleksine bağlılıkla-

[3] Károly, 2023.
[4] Károly, 2023, 71–72.
[5] Károly, 2023, 74.
[6] Kitancayla ilgili daha yeni çalışmalar için bkz. Erdal, 2013; Yingzhe–Róna-Tas, 2020; Róna-Tas, 2023.

rının aslında tarih öncesi bir Altaylaşma sürecinin sonucu olup olmadığını sorgular.[7] Ona göre beş Altay dil ailesinin anavatanlarının coğrafi yakınlığı, Altay dillerinin Altay tipolojisi kavramı altında genelleştirilebilecek belirgin bir yapısal benzerliğe sahip olmasını açıklar. Çincenin tarihsel olarak bir Altaylaşma sürecinden geçtiği ancak bugün bu sürecin öncesinde bir Çinceleşme döneminin bulunduğundan yola çıkan Janhunen, bundan tipolojilerin dil ilişkisiyle edinilebileceği sonucunu çıkarır.[8] Janhunen'in bir diğer eleştirisi tüm Altay anadilleri tarafından paylaşılan yapısal özelliklerin sayısının şaşırtıcı derecede az olması ve bu özelliklerin çoğunun oldukça önemsiz ve evrensel olarak yaygın olmasıdır.[9] Tarihsel-karşılaştırmalı dilbilimin en eski ve temel dayanaklarından olan düzenli ses denkliklerinin de kesin bir ölçüt olamayacağını belirten Janhunen, kopyalanan sözcüklerin de tamamen düzenli ses yasaları göstermesinin nadir olmadığını vurgular. Buna iyi bir örnek Korece (Çince-Korece) ve Japonca (Çince-Japonca) söz varlığındaki Sinitik bileşenlerdir. Çekirdek Altay dilleri tarafından paylaşılan sözcüksel yapının kopyalamanın bir sonucu olduğu gerçeği, üç ayrı argümantasyon dizisiyle doğrulanmıştır. İlk olarak, çekirdek Altay dillerindeki temel söz varlığı kopyalardan oluşur. Birkaç zamir kökü, özellikle birinci tekil kişi **mi / *bi* ve ikinci tekil kişi **ti / *si* bir istisna oluşturur. Ancak bunlar, Avrasya genelinde geniş bir dağılıma sahiptir ve dil evriminin genetik olmayan faktörlerinden ve büyük olasılıkla dil ilişkisinden etkilenir. İkinci olarak, çekirdek Altay dilleri tarafından paylaşılan sözcüksel yapılar Türkçe ve Moğolca veya Moğolca ve Tunguzca arasında paylaşılır ama Türkçe ve Tunguzca tarafından paylaşılmaz. Bu, kopyalamanın temel olarak Türkçeden Moğolcaya ve Tunguzcaya yöneldiğini gösterir. Üçüncüsü, geleneksel olarak Ana Altayca olarak sınıflandırılan ve Türkçeden Moğolcaya kopyalanmış olan en eski katmanının aslında, İlk-Ana Moğolca ile birlikte var olan tarih öncesi bir dil (MÖ 1. bin yılın sonlarına ait) olan İlk-Ana Bulgarcadan türediğini gösteren, belirgin bir izoglos, yani sözde rotasizm-lamdasizm vardır.[10] Janhunen, Robbeets'in, Japoncadan Türkçeye uzanan bir dizi biçimsel paralellik varsayarak makro-Altaycayı kurtarmaya yönelik girişiminin,[11] bu para-

[7] Janhunen, 2023, 142.
[8] Janhunen, 2023, 141.
[9] Janhunen, 2023, 143.
[10] Janhunen, 2023, 147.
[11] Robbeets, 2015.

lelliklerin Uralca için de geçerli olması ve aslında yanlış temsil edilen bir istatistiksel yanılsamadan kaynaklanması nedeniyle sağlam olmadığını da belirtmiştir. Janhunen, sonuç olarak Altay kompleksinin uzun bir ilişki geçmişine sahip ayrı dil ailelerinin alansal-tipolojik bir birleşimi olduğu sonucuna varmıştır.[12]

Veritabanları

The Global Lexicostatistical Database (= GLD)

Moskova ekolünün "*The Global Lexicostatistical Database*", uluslararası "*Tower of Babel/Evolution of Human Language*" adlı projenin bir yan ürünüdür. Ana hedefi, dünya dillerine ait "temel sözvarlığı"nın en eksiksiz ve detaylı açıklamalı koleksiyonunu bir araya getirmek ve hem uzmanlar hem de genel kamuoyunun kullanımına sunmaktır.
https://starling.rinet.ru/new100/main.htm

Chronology of Türkic Languages and Linguistic Contacts of Early Türks

Yine Moskova ekolünden Anna Dybo'nun 2007'den itibaren geliştirdiği veritabanında Türk dillerinin sınıflandırılması, alfabe, yazı, genetik, dil ilişkileri, coğrafya, arkeoloji vb. pek çok konu farklı yaklaşımlarla ele alınmaktadır.
http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/Dybo_2007LingivistContactsOfEarlyTurksRu.htm

Leipzig-Jakarta (Leipzig-Cakarta) Listesi

Dilbilimciler tarafından, kopyalanmaya dirençli sözcükleri karşılaştırarak dillerin genetik ilişkisini test etmek için kullanılan yüz sözcüklük Leipzig-Jakarta listesi 2009'da kullanıma sunulmuştur. Sözcük listesi, adını listenin tasarlandığı ve oluşturulduğu yerler olan Almanya'nın Leipzig ve Endonezya'nın Jakarta şehirlerinden almaktadır. Leipzig-Jakarta listesinin hazırlayıcıları olan Martin Haspelmath ve Uri Tadmor'a göre 1950'lerden başlayarak

[12] Janhunen, 2023, 148.

glottokronoloji ve leksikoistatistik konularında çalışmalar yapan ve İngilizce için temel söz varlığı listesi hazırlamış olan M. Swadesh'in listesi esas olarak sezgiye dayanıyordu.[13] Max Planck Dijital Kütüphanesi tarafından yayınlanan *World Loanword Database* (WOLD) ile *Loanword Typology Project* bu sorunu düzeltmek için kurulmuştur.

Leipzig-Jakarta listesindeki sözcüklerin dörtte biri organ adlarıdır: *ağız, göz, bacak/ayak, göbek, karaciğer, diz* vb. Listede altı hayvan adı bulunur: *balık, kuş, köpek, bit, karınca* ve *sinek*. Bunlar insanların bulunabileceği her yerde bulunan hayvanlardır. *Ev, isim, ip* ve *bağlamak* öğeleri insan kültürünün ürünleridir, ancak muhtemelen günümüzün tüm insan toplumlarında bulunmaktadır. Haspelmath ve Tadmor "ipin en temel insan aracı, bağlamanın ise en temel teknoloji olduğu" sonucuna varmışlardır.[14]
https://doi.org/10.1515/9783110218442; https://concepticon.clld.org/contributions/Tadmor-2009-100

The Turku Chuvash Corpus (Version 1.0)

Finlandiya'da bulunan *Turku University, Research Unit for Volgaic Languages* tarafından hazırlanmış bir Çuvaşça korpustur. 1.24 milyon sözcük içeren bu korpus, Eduard Fomin ve Jorma Luutonen tarafından 2003–2009 yılları arasında toplanan ve Çuvaş edebi dilini temsil eden metinlerden elde edilmiştir.
https://www.utu.fi/en/university/faculty-of-humanities/school-of-languages-and-ranslation-studies/research/utu-digilang/turku-chu-vash-corpus-tuchc

Corpus of the Chuvash Language

Çuvaş dil korpusu, Çuvaş dil laboratuvarı gönüllülerinin inisiyatifiyle oluşturulup geliştirilen ve onların fonlarıyla desteklenen bir projedir. Amacı Çuvaşçayı bilgisayar ortamına taşımaktır. Herhangi bir kurum veya kuruluşa ait değildir ve hükümetten para almaz. Korpus Nikolay (Aśtahar) Plotnikov, Aleksandr Antonov, Erbina Portnova, Marina Yakovleva, Svetlana Trofimova başta olmak üzere geniş bir ekip tarafından hazırlanmaktadır.

---

[13] Tadmor, 2009.
[14] Tadmor, 2009, 69–71. Altay ve Türk dil ailesine uygulanması hakkında bkz. Novgorodov–Lemskaya–Gainutdinova–Ishkildina, 2015; Erdal, 2019.

2016 yılında hayata geçirilmeye başlanan iki dilli Çuvaşça korpusun iki temel amacı vardır. İlki Çuvaşça dil korpusu oluşturmak, ikincisi Çuvaşça-Rusça paralel metinler hazırlamaktır. 10.390 metin, 1.859.348 cümle ve 18.134.548 kelimeden oluşan korpusta kullanılan metinler çok farklı tematik alanları içerir. Metin yazarları ve kaynakları belirtilmiştir. Kullanımı henüz ücretsiz olan korpusta belirli bir kelime, kullanımı ve kullanım sıklığı bulunabilmektedir.
https://corpus.chv.su/

Türkiye Türkolojisinden katkılar

Sempozyumlar

Hacettepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, 2012 yılındaki kuruluşundan itibaren konuşur sayısı az olan Türk dillerine özel bir ilgi göstermiştir. Her yıl düzenlenmekte olan uluslararası sempozyumların çoğunun odağında az konuşurlu Türk dilleri bulunmaktadır. Bu dillere ait veriler doğrudan alan araştırmaları yoluyla edinilmekte ve uygun yöntemlerle incelenmektedir. Söz konusu sempozyumların bildirileri kitap olarak da yayımlanmaktadır.

Bu sempozyumlardan biri de *Çuvaşçanın Belgelenmesi ve 100. Ölüm Yıldönümünde Konstantin V. İvanov* adlı sempozyumdur. K. V. İvanov, yirminci yüzyılın başında yaşamış bir şairdir ve modern Çuvaş edebiyatının kurucusu sayılır. Sempozyumdaki bildiriler büyük ölçüde Konstantin V. İvanov'un *Narspi* şiiriyle ilgili ya da ilişkilidir. 2097 dizelik bu öykü-şiir hem şairin en ünlü şiiridir hem de çağdaş Çuvaş edebiyatının miladı sayılır. Bildiriler kitap olarak da yayımlanmıştır.[15]

Diğer bir sempozyum da bütün ömrünü Çuvaş halkının aydınlanmasına adamış bir Çuvaş eğitimcisi olan İvan Yakovlev'in (1848–1930) yüz yetmişinci doğum yıldönümü anısına hazırlanmış olup Çuvaş dili, edebiyatı ve halkbilimi alanlarında sunulmuş bildirilerden oluşmaktadır. Bu sempozyumun bildirileri de kitap olarak yayımlanmıştır.[16]

[15] Yılmaz–Bayram–Ersoy, 2019.
[16] Yılmaz–Bayram–Sarı, 2019.

Doktora Tezleri

İki binden itibaren Türkiye'de Çuvaşçayla ilgili tamamlanmış on üç doktora tezinin dokuzu Çuvaşça dilbilgisiyle, ikisi halkbilimiyle, biri Altay dilleri kuramıyla, biri de inanç sistemiyle ilgilidir. 2024'te tamamlanmış bir tez de H. Paasonen sözlüğünün yeni bir yayınına dönük sözlüksel ve etimolojik bir incelemedir. Tezler kronolojik olarak verilmiştir.

Arık, D. (2002). *Çuvaşların Dinî İnanışları Üzerine Bir Araştırma.* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayram, B. (2008). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları.* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ersoy, F. (2008). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça.* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Durmuş, O. (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi.* Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yener, M. L. (2010). *Çağdaş Çuvaş Türkçesinin Dil Özellikleri (Suvar Gazetesinden Hareketle).* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güzel, S. (2012). *İlpek Mikulayi'nin Tĭvatĭ Kun Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmazkaya, E. (2016). *Türk Dilbiliminde Çuvaşçanın Yeri.* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaoğlan, B. E. (2018). *Çuvaş Türkçesinde İki Ögeli Ad Öbeklerinin İç Yapısı.* Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavuz, C. (2019). *Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri Üzerinde Bir İnceleme.* Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Buğra, O. U. (2019). *Standart Türkçe ve Standart Çuvaşçada Ad Yan Cümleleri.* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kıran, A. (2019). *Çuvaş Türkçesinde İsim ve İsim Çekimi (Çuvaş Türkçesi Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı)*. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Arıkan, İ. (2023). *Çuvaş Türkçesinin Tarihinde Biçim-Dizim Değişmeleri.* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çakmak, V. (2024). *Heikki Paasonen'in Csuvas Szójegyzék Adlı Sözlüğü Üzerine Sözlük Bilimsel ve Köken Bilimsel Bir İnceleme.* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Monografiler

Son yirmi beş yılda, Türkiye'de Çuvaş edebiyatı, dilbilgisi, dil ilişkileri ve sözvarlığı alanında on dört bağımsız çalışma yayınlanmıştır. Bunların üçü zaten daha önce doktora tezi olarak hazırlanmış çalışmalardır. Aşağıda kronolojik olarak verilmişlerdir.

Yılmaz, M. – Yuhma, M. (2003). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi. Çuvaş Edebiyatı*, Cilt 26. Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Yılmaz, E. (2003). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji.* Grafiker Yayınları, Ankara.

Yılmaz, E. (2006). *Narspi (Kiril harfli metin, Yazıçevrimi, Türkçeye Çevrimi. Sözlük-Dizin).* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ersoy, F. (2009b). *Çuvaş Alp Hikâyeleri.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayram, B. (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar).* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Bayram, B. (2012). *Şuyın Hivetiri'nin Ulıp Destanı (Çuvaş Kalevelası Üzerine Bir İnceleme).* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Durmuş, O. (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Paradigma Akademi Yayınları, Edirne.

Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayram, B. (2019a). *Çuvaş Kızı Salambi (Aleksander Artemyev'den).* Bengü Yayınları, Ankara.

Güzel, S. (2019). *Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri*. Paradigma Akademi, Ankara.

Uluyüz, B. O. (2021). *Standart Türkçe ve Standart Çuvaşçada Ad Yan Cümleleri.* Nobel, Ankara.

Ersoy, F. (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yılmaz, E. (2025). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi.* Güncellenmiş, genişletilmiş yeni baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Projeler

Rusya'nın Etnik Kimlikler Oluşturma ve Misyonerlik Faaliyetlerinde Folklor ve Folklor Araştırmaları: Çuvaşlar Örneği

Bülent Bayram (Kırklareli Üniversitesi) yürütücülüğünde 2013–2016 yılları arasında "TÜBİTAK 1001" projesi olarak hayata geçirilmiştir. Projede Çağdaş Çuvaş etnik kimliğinin, yazı dilinin, modern edebiyatının oluşumu, Hristiyanlığın Çuvaşlar arasında yaygınlaşması, bu süreçler sonunda bölgenin diğer etnik gruplardan kesin çizgilerle ayrılmaları, folklor araştırmalarının, bu araştırmalarda elde edilen malzemelerin ve fakelore (sahte folklor) eserlerinin ilişkisi irdelenmiştir.

Çuvaş, Tatar, Başkurt ve Güney Sibirya Bölgelerinde Konuşulan Çuvaşçanın Genel Amaçlı Derlemi

Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Tarih: 15 Kasım 2014–14 Kasım 2015. Proje Emine Yılmaz (Hacettepe Üniversitesi) yürütücülüğünde ve N. İ. Yegorov (Hümaniter Enstitüsü/Çeboksarı) danışmanlığında gerçekleşmiştir. Projenin temel amacı, en eskicil Türk dili olan Çuvaşçanın, tümüyle yok olmadan önce, bütün ağızlarından derleme yaparak yüzyıllar boyunca oluşan fakat değişik nedenlerle kaybolmaya başlamış dilsel ve kültürel mirası belgelemek ve ileride yapılacak bilimsel çalışmalar için veri sağlamaktır. Bu amaçla Türkiye'de, o dönemde Çuvaşça çalışmakta olan tüm Türk ve Çuvaş akademisyenler (dokuz kişi) ve Çuvaşistan'daki alan uzmanları (altı kişi) bu projeye dahil edilmiş, bir yıllık sürede toplam on iki seyahatle Çuvaşça, konuşulduğu tüm bölgelerden (Çuvaşistan, Tataristan, Başkurdistan, Moskova, Hakasya ve St. Petersburg) derlenmiştir. On iki derleme etkinliği ile Çuvaşların yoğun olarak yaşadığı yerleşim bölgelerinden, çok sayıda ses kaydı yapılmış, video ve fotoğraf çekimi gerçekleştirilmiştir. Böylece Çuvaşçanın daha kapsamlı betimlenmesi için gerekli veriler elde edilmiştir.

Proje ile, sadece dilsel veriler elde edilmekle kalmamış, derleme yapılan bölgelerdeki Çuvaşlar ve diğer Türk dilli topluluklarla iletişim yolu açılmış, üniversiteler arasında eğitim anlaşmaları yapılmıştır. Projenin önemli çıktılarından biri de Türkiye'de ve Çuvaşistan'da, Çuvaşça alanında çalışan bütün akademisyenleri bir araya getirmek olmuştur. Ekibin özellikle genç olan araştırmacıları hem proje deneyimi kazanmış hem dil belgelenmesi ala-

nında deneyim kazanmış hem de Çuvaşça, Tatarca, Rusça pratiklerini geliştirmişlerdir.

Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan çok önemli bir Türk dilini, konuşulduğu bütün bölgelerde çok amaçlı derlemeyi hedefleyen projemiz aynı zamanda bu derleme faaliyetlerinin ne kadar acil olarak gerçekleşmesi gerektiğini de göstermiştir. Çünkü projemizin bitişine yakın bir tarihte, Türkiye'de bir Rus uçağının düşmesi nedeniyle, Rusya Federasyonu ve Türkiye arasında ortaya çıkan siyasi kriz artık Rusya Federasyonu içinde bu tip çalışmalar yapmayı imkansız hâle getirmiştir. Projeyle ilgili ayrıntılar için Yılmaz 2021a'ye bakılabilir.

Finlandiya'dan katkılar

Luutonen, J. (2011). *Chuvash Syntactic Nominalizers. Turcologica 88*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Çağdaş Çuvaşça dilbilgisi kitaplarında *vıdelitel'nıy affiks, distinctive affiks, distinguishing affiks* adları altında incelenen *-i, -hi* ve *-sker* eklerini ele alan bu çalışma, 2010 yılında, Helsinki Üniversitesi'nin Altayistik Bölümünde, Juha Janhunen'in danışmanlığında ve Fince yazılan yüksek lisans tezinin kitaplaştırılmış biçimidir.

Çalışmadaki istatistiksel veriler, 1.24 milyon sözcük içeren *The Turku Chuvash Corpus* (TChC) kullanılarak elde edilmiştir. Luutonen ayrıca, çalışmasında Çuvaşça, Türkçe, Tatarca, Udmurtça ve Erza Mordvincesini ana dili olarak kullanan konuşurlardan da yararlanmıştır.[17]

Güney Kore'den katkılar

Choi, H.-W. (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim* Bilgisi. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

1980'lerden sonra, özellikle Hacettepe Üniversitesinde yetişen Koreli Türkologlar Altayistik ve Genel Türkoloji alanlarına önemli katkılarda bulunmaya başlamışlardır. Bunlardan biri de yüksek lisans ve doktora tez çalışma-

[17] Ayrıca bkz. *Veritabanları: The Turku Chuvash Corpus (Version 1).*

larını Altay dillerinin karşılaştırmalı sesbilgisi ve biçimbilgisi konularında hazırlamış olan Han-Woo Choi'dir. Altayistik alanının önemli isimlerinden olan Prof. Dr. Talat Tekin danışmanlığında hazırlanmış olan bu tezler, Emine Yılmaz ve Süer Eker tarafından kitaplaştırılmış ve Türk Dil Kurumu tarafından 2010'da yayımlanmıştır. Choi, 2010 yılında kitaplaştırılmış olan bu çalışmasıyla gerçek anlamıyla bütüncül olmaya çabalamış, Koreceyi ana dili olarak konuşmanın avantajlarını kullanmıştır. Bu çalışmada Choi'nin vermiş olduğu kimi Korece veriler, kendisinden önceki yayınlarda yer almaz. Choi, çalışmasında Altay dilleri kuramına yeni veriler sağlarken bunların Çuvaşça denkliklerini vermeye çalışmıştır.

Macar Türkolojisinden katkılar

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic, Turkic loanwords in Hungarian*, Vol. I–II. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Macar Türkolojisinin uluslararası alanda en iyi bilinen araştırma konusu Macarcadaki Eski Türkçe kopya sözcüklerdir. Konuyla ilgili olarak, Macar Türkolog Zoltán Gombocz'un 1912 yılında yayımlanmış olan ilk sentezinden sonra Macar Türkolojisinde kopya sözcüklerle ilgili çok sayıda makale yayımlanmış, araştırma yöntemleri geliştirilmiş ve veri sayısı artmıştır.

Bu durum yeni bir sentezi de gerekli kılmış ve 2011'de Róna-Tas ve Berta'nın editörlüğünde *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* adıyla, 1494 sayfalık ve iki cilt halinde çok kapsamlı bir eser yayımlanmıştır. Bu dev çalışma, sadece bir etimolojik sözlük değil, aynı zamanda Eski Batı Türkçesinin ilk dilbilgisi kitabıdır. Róna-Tas, ikinci cildin elli dört sayfalık bölümünde, *Eski Batı Türkçesinin Fonolojisi* başlığı altında, Eski Batı Türkçesinin ses sisteminin rekonstrüksiyonunu yapmıştır.

Bunun için de Eski Doğu Türkçesi, Volga Bulgarcası, Çuvaşçanın tarihi ve Eski Batı Türkçesinden (*r/l* tipi, Bulgar Türkçesinden) Macarcaya geçen sözcükler gibi kaynakları kullanmıştır. Diğer verilerin ne kadar az olduğu dikkate alınırsa, Macarcada korunmuş olan Eski Türkçe (Bulgar Türkçesi) kopya sözcüklerin, Eski Batı Türkçesinin rekonstrüksiyonu için ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Kopya sözcüklerin büyük bir bölümü Çuvaş tipi bir dilden alındıkları için, Moğolca ve Türkçe arasındaki ilişkinin durumunu belirlemek için de kullanılabilirler.

Yazarlara göre Eski Batı Türkçesindeki *r* ve *l* sesleri ikincildir ve sırasıyla Ana Türkçe *z* ve *ş* seslerinden gelişmişlerdir. Daha doğrusu Ana Türkçe *ş* sesi Eski Batı Türkçesinde *lç* öbeğine değişmiş, Macarca da bu ses öbeğini bazen *l* bazen de *ç* olarak korumuştur. Bu açıdan *West Old Turkic* Altay dilleri varsayımını desteklemez.

Dmitrieva, Û. – Adâgaši, K. (2001). *Hungaro-Tschuwaschica: Annotirovannyj bibliografičeskij ukazatel' issledovanij vengerskih uče-nyh XIX–XX vv.* Čeboksary.

Çalışmada, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda, Altayistik ve Çuvaşçayla ilgili çalışmalar yapan otuz dokuz Macar bilim insanına ait toplam üç yüz kırk üç makale ve kitap tanıtılmaktadır. Bu bibliyografik çalışmanın, özellikle A. Róna-Tas'ın Altayistik ve Çuvaşçayla ilgili yayınlarının tanıtıldığı altmış iki sayfalık bölümü, Macar Altayistlerin alana katkılarının ölçüsünü göstermek açısından son derece önemlidir.

Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism.* Turcologica 117. Harrassowitz Verlag, Wiesba-den.

Çuvaşçanın tarihsel sesbilgisi araştırmaları içinde, dil ilişkilerinin en yoğun olarak ele alındığı yayın olan *Chuvash Historical Phonetics*'te Agyagási, tarihsel dil araştırmasının iki temel amacı olduğunu vurgulamıştır. İlki, herhangi bir dil sisteminin herhangi bir alt sistemini etkileyen ve daha önceki bir sistemden kaynaklanan süreçlerinin kronolojik bir sırasını belirlemek, açıklamak ve kurmak; ikincisi ise tarih biliminin yardımcı bir disiplini olarak hareket etmek ve dil ile etnik topluluk arasındaki ilişkileri kullanarak, tarihsel kaynaklarda bulunan dilsel verilerin yorumlanması yoluyla tarihsel sonuçlar için argümanlar sağlamaktır. Agyagási'nin çalışması, bu amaçların her ikisini de karşılayacak şekilde tasarlanmıştır.

Agyagási, çalışmanın özet bölümünde iki temel sonuca ulaştığını belirtir: 1) bölgesel (coğrafi) koşullar ve dili konuşanların hareketliliği Çuvaşçanın ortaya çıkışında belirleyici bir rol oynamıştır; 2) bu dilin tarihinin yeniden yapılandırılabilecek üç önemli alanı vardır: beşinci ve onuncu yüzyıllar arasında Doğu Avrupa bozkırları; onuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Volga'nın batı yakası ve Kama Nehirleri; Moğol istilasından sonra Volga'nın sağ kıyısındaki Sviyaga ve Sura Nehirleri ile sınırlanan bölge.

Agyagási'ye göre bu üç alanın tümünde, çeşitli varyantları konuşan toplulukların tarihindeki dönüm noktalarının yarattığı hareketlerin sonuçları olarak dilde niteliksel değişmeler ortaya çıkmıştır. Lars Johanson'un kod kopyalama yönteminin uygulandığı çalışmada, Róna-Tas ve Berta tarafından 2011'de yayımlanmış olan *West Old Turkic* de temel dayanaklardan biri olmuştur.[18]

Agyagási, K. – Eberhard, W. (2023). *Tschuwaschisches Dialektwörterbuch* **(**August Ahlqvist). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Çuvaş ağızlarına ait bu sözlük Finlandiyalı Fin-Ugorist August Ahlqvist'in el yazması materyalinden derlenmiştir. Bunları 1856/57'de Çuvaşlar arasında Orta Volga'ya yaptığı gezide toplamıştır. Bu dil üzerine yaptığı çalışmanın amacı, bir yandan Çuvaşça ile Türkçe arasındaki ilişkiyi kanıtlamak, diğer yandan bu dilin komşu Finno-Ugor dilleri üzerindeki etkilerini araştırmaktı.

Bu amaç artık geçerli olmasa bile materyalin kendisi (yaklaşık 4100 lemma) Çuvaşçanın tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü büyük bir kısmı, 1945'ten sonra yazı dilinin (Anatri ağzı) etkisiyle tamamen yerinden edilen Viryal ağzından gelmektedir. Çalışmanın önemi, günümüz Çuvaş dili alanında artık mevcut olmayan ancak etimolojik araştırmalar için büyük ilgi gören Viryal ağzının fonetik, fonolojik ve söz yapımı olaylarını kaydetmesidir.

Rus Türkolojisinden Katkılar

Starostin, S. – Dybo, A. – Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Brill, Leiden–Boston. (Elektronik format: *The Tower of Babel (An Etymological Database Project*)

Araştırmaları yönlendiren önemli bir yayın Rus ekolünden Starostin, Dybo ve Mudrak'ın 2003'te yayınlamış oldukları *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*'dir (= EDAL). Bu yayın aslında "tartışmalara son noktayı koyma" iddiasında olan ancak yeni tartışmaları alevlendiren bir çalışmadır. Ama yine de geniş kapsamlı, eşzamanlı ve tarihsel verileri de dikkate alan

[18] Kitapla ilgili değerlendirmeler için bkz. Erdal, 2021; Piispanen, 2019; Yılmaz, 2021; Zimonyi, 2020; Däbritz, 2019.

ilk çalışmalar içinde en önemlisi EDAL'dır ve içerdiği 2.800 etimoloji ile alandaki en geniş hacimli sözlüktür.

EDAL yazarlarına göre, Clauson'un aksine, temel söz varlığını oluşturan sözcükler Altay dilleri akrabalığını kanıtlamaktadır ve Altay dil ailesi Hint-Avrupa ve Ural dil ailesinden daha eskidir. Bu sözlüğün beşinci bölümü[19] glottokronoloji ve leksikoistatistiğe ayrılmıştır. Daha önce, Starostin'de verilmiş olan[20] ve Swadesh'e dayanan yüz temel sözcüklük listenin biraz değiştirilerek kullanıldığı bu bölümde Altay dilleri arasındaki ortak söz varlığının ortalama %20 olduğu sonucuna varılmıştır.

Levitskaâ, L. S. (2014). *Istoričeskaâ fonetika čuvašskogo âzyka: monografiâ.* Nauč. red., avt. predisl. i primeč. Âkovlev, P. Â. Čeboksary.

Rus ekolünden L. S. Levitskaya'nın Çuvaşçanın tarihsel sesbilgisi monografisi özellikle önemlidir ve 1966'da doktora tezi olarak hazırlanmış olmasına rağmen ancak 2014'te yayımlanabilmiştir. Levitskaya Çuvaşçadaki ses değişimlerini Türk dil ailesinin tüm varyantlarındaki ses değişmeleri bağlamında incelemektedir. Ayrıca Çuvaşçadaki ünsüz çeşitliliğinin azalmasını açıklamak için komşu Kıpçak grubu dillere de başvurmuştur. Kitapta, konuyla ilgili daha önceki çalışmalar da eleştirel gözle değerlendirilmiştir.

Mudrak, O. A. (2002). Bulgarskaâ gruppa. Fonetika. Tenišev, È. R. (Otv. red.), *Sravnitel'no-istoričeskaâ grammatika tûrkskih âzy-kov. Regional'nye rekonstrukcii*. Moskva, 677–706.

Oleg A. Mudrak, kuramsal bir rekonstrüksiyon yöntemine ve aile ağacı modeline dayanarak Çuvaşçanın ana dilden ayrıldıktan sonra gösterdiği kendine özgü değişmeleri doğrusal bir çizgi üzerinde göstermiştir. Çuvaşçanın atası olan dilin milat sıralarında, Güney Sibirya bölgesinde ana dilden ayrıldığı kabulüne dayanarak Güney Sibirya bölgesi varyantlarının ses değişmelerini de dikkate almıştır.

Savelyev, A. (2020). Chuvash and the Bulgharic Languages. Robbeets, M. – Savelyev, A. (Eds.), *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages.* Oxford University Press, Oxford, 446–464.

[19] Starostin–Dybo– Mudrak, 2003, 230–236.
[20] Starostin, 1991, 25–63, 85–104.

Eski Çuvaşçanın tarihsel bağlantıları, yine Rus ekolünden Savelyev 2020'de genetik ve dil ilişkileri bağlamında değerlendirilmiştir.

Dolgova, A. P. – Kuznetsov, A. V. (2020). The development of the Chuvash linguistics at the beginning of the XXIst century: achievements, problems and pressing tasks. *Rossijskaâ tûrkologiâ* 1–2, 88–95.

Rus ekolünün özellikle 2000 sonrası katkıları için ayrıca Anna P. Dolgova, Aleksey V. Kuznetsov tarafından yapılmış olan toplu değerlendirmeye bakılabilir.

Kaynakça

Blažek, V. – Schwarz, M. – Srba, O. (2019). *Altaic Languages: History of Research, Survey, Classification and a Sketch of Comparative Grammar.* Brno.

Däbritz, Ch. L. (2019). Review of: Klára Agyagási: Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistic study. With an appendix on the role of Proto-Mari in the history of Chuvash vocalism. Turcologica 117. Wiesbaden: Harrassowitz. 333 S. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen.*43, 142–147.

Erdal, M. (2013). Kıtañ-Türk Dil İlişkileri. Bülent, G. (Ed.), *Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı.* Ankara, 193–197.

Erdal, M. (2019), The Turkic-Mongolic Lexical Relationship in View of the Leipzig-Jakarta List. *International Journal of Eurasian Linguistics* 1, 78–97.

Erdal, M. (2021). Review of Klára Agyagási, 2019. Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study. With an appendix on the role of Proto-Mari in the history of Chuvash vocalism. (Turcologica 117.) Wiesbaden: Harrassowitz. *Turkic Languages* 25(1), 130–141.

Gombocz, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki.

Janhunen, J. (Ed.) (2003). *The Mongolic Languages*. Routledge Language Family Series. London–New York.

Janhunen, J. (2023). The Unity and Diversity of Altaic. *Annual Review of Linguistics* 2023(9), 135–54.

Johanson, L. (1992), *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang

Goethe-Universität Frankfurt Am Main. Stuttgart. [= *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. 2007. Çev. Demir, N. Ankara: TDK].

Johanson, L. (2007). *Türk Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler.* Çev. Demir, N. Ankara.

Johanson, L. (2021). Turkic. *Cambridge Language Surveys*. Cambridge.

Johanson, L. – Robbeets, M. I. (2010). *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance.* Turcologica 78. Wiesbaden.

Johanson, L. – Robbeets, M. I. (2012), *Copies Versus Cognates in Bound Morphology.* Leiden–Boston.

Johanson, L. – Csató, É. Á. (Eds.) (2021). *The Turkic Languages*. Routledge Language Family Series 2. London–New York.

Kane, D. (2009). *The Kitan Language and Script.* Leiden–Boston.

Károly, L. (2023). Václav Blažek, in collaboration with Michal Schwarz and Ondřej Srba: Altaic Languages. History of research, survey, classification and a sketch of comparative grammar. *Orientalia Suecana* 72, 69–75.

Malchukov, A. L. – Whaley, L. J. (2012). *Recent Advances in Tungusic Linguistics*. Wiesbaden.

Novgorodov, I. – Lemskaya, V. – Gainutdinova, A. – Ishkildina, L. (2015). The Chulym Turkic Language is of the Kipchak Turkic Language Origin According to the Leipzig-Jakarta List. *Türkbilig* 29, 1–18.

Piispanen, P. (2019). Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism.* Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2019. XII + 334 pp. *Journal of Old Turkic Studies* 3(2), 624–633.

Robbeets, M. I. (2005). *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Turcologica 64. Wiesbaden.

Robbeets, M. I. (2015). *Diachrony of Verb Morphology: Japanese and the Transeurasian languages.* Berlin.

Robbeets, M. I. (Ed.) (2017). *Transeurasian Linguistics: Critical Concepts in Linguistics*, Vol. I–IV. London-New York.

Robbeets, M. I. – Bisang, W. (2014). *Paradigm Change*. *In the Transeurasian languages and beyond.* Amsterdam.

Robbeets, M. – Cuyckens, H. (Eds.) (2013). *Shared Grammaticalization: With Special Focus on the Transeurasian Languages.* Studies in Language Companion Series 132. Amsterdam.

Robbeets, M. I. – Walter, B. (2014). *Paradigm Change: In the Transeurasian Languages and Beyond.* Studies in Language Companion Series 161. Amsterdam–Philadelphia.

Robbeets, M. I. – Savelyev, A. (Eds.) (2020). *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages. Oxford Guides to the World's Languages*. Oxford.

Róna-Tas, A. (2011). Recent trends in Mongolic studies. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64(2), 221–238.

Róna-Tas, A. (2023). A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 61, 795–812.

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian,* Vol. 1–2. Turcologica 84. Wiesbaden.

Shimunek, A. E. (2007). *Towards a Reconstruction of the Kitan Language, with Notes on Northern Late Middle Chinese Phonology.* M.A. thesis, Indiana University, Department of Linguistics and Department of Central Eurasian Studies. Bloomington.

Starostin, S. A. (1991). *Altajskaâ problema i proishoždenie âponskogo âzyka.* Moskva.
http://starling.rinet.ru/exts/Starostin_AP.pdf

Starostin, S. – Dybo, A. – Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages.* Leiden–Boston. (Elektronik format: *The Tower of Babel (An Etymological Database Project)*.

Tadmor, U. (2009). Loanwords in the world's languages: Findings and results. Haspelmath, M. – Tadmor, U. (Eds.), *Loanwords in the world's languages: A comparative handbook*. Berlin–New York, 55–75.

Tranter, N. (Ed.) (2012). *The Languages of Japan and Korea*. Routledge Language Family Series. London–New York.

Vovin, A. (2020). *A Descriptive and Comparative Grammar of Western Old Japanese*, Vol. 1–2. Handbuch der Orientalistik 16. Leiden.

Vovin, A. – Alonso, de la F. J. A. – Janhunen, J. (Eds). (2024). *The Tungusic Languages*. Routledge Language Family Series. London–New York.

Yingzhe, W. – Róna-Tas, A. (2020). Khitan Studies I: The Glyphs of the Khitan Small Script. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 73, 67–83.

Yılmaz, E. (2010). Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri I. Sesbilgisi. *Turkish Studies. Türkçede Dilbilim Çalışmaları Özel sayısı* 5(4), 728–741.

Yılmaz, E. (2013). Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri II. Biçimbilgisi. Bülent, G. (Ed.), *Bengü Beläk: Ahmet B. Ercilasun Armağanı.* Ankara, 483–496.

Yılmaz, E. (2013a). Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri III. Sesbilgisi. *Leyla Karahan Armağanı.* Ankara, 925–932.

Yılmaz, E. (2017). Altay Dillerinin Genetik Akrabalığı Konusuna Glottokronoloji ve Leksikoistatistik Açısından Bakış. *Türkiye'de Kore Araştırmaları* 1. Ankara, 165–175.

Yılmaz, E. (2019). Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri IV. Biçimbilgisi. Yılmaz, E. – Bayram, B. – Sarı, İ. (Ed.), *Çuvaş Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları. İvan Ya. Yakovlev'in 170. Doğum Yıldönümü Anısına.* Ankara, 205–217.

Yılmaz, E. (2021). *Klára Agyagási (2019), Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism. Turcologica 117.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 333 sayfa. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* 3(1), 89–95.

Yılmaz, E. (2021a). Chuvash and Linguistic Documentation. Zimonyi, I. (Ed.), *Altaic and Chagatay Lectures. Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy.* Szeged.

Yılmaz, E. – Bayram, B. – Sarı, İ. (Ed.) (2019). *Çuvaş Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları. İvan Ya. Yakovlev'in 170. Doğum Yıldönümü Anısına.* Ankara.

Yılmazkaya, E. (2019). St. Petersburg'da Bir Azınlık Dili Olarak Çuvaşçanın Belgelenmesi. Yılmaz, E. – Bayram, B. – Sarı, İ. (Ed.), *Çuvaş Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları. İvan Ya. Yakovlev'in 170. Doğum Yıldönümü Anısına.* Ankara, 261–268.

Zimonyi, I. (2020). Klára Agyagási (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistics study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism. Turcologica 117.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 333 p. *Acta Linguistica Academica* 67(4), 480–487.

Chuvash Studies in the First Quarter of the Twenty-First Century
Extended summary

As the most archaic Turkic language, Chuvash plays a key role in Turkology and Altaic linguistics. Several phonetic, morphological, and syntactic issues concerning the Turkic language family, as well as the Altaic hypothesis, can only be adequately addressed on the basis of Chuvash data.

The Chuvash people primarily live in the Chuvash Republic of the Russian Federation, located in the Volga Bend. According to the 2020 Russian census, the Chuvash population numbered 1,067,139. This figure, however, does not represent the number of Chuvash speakers. Although the 2010 census recorded 1,042,989 speakers of Chuvash, no reliable up-to-date statistics are currently available.

During the nineteenth and twentieth centuries, Chuvash was primarily studied within the framework of the Altaic hypothesis, mainly by means of the historical-comparative method and with particular emphasis on phonology. Within this framework, Chuvash has consistently occupied a central position in discussions of Altaic as one of the key languages for comparative research. As research methodologies have developed, however, Chuvash has increasingly been investigated from the perspectives of long-range language relationships, language contact, linguistic typology, comparative syntax, and related approaches.

Because Chuvash has traditionally occupied a central place in discussions of the Altaic hypothesis, the present article begins by reviewing recent developments in Altaic linguistics, with particular emphasis on methodological issues and the continuing contribution of the Russian school since the early 2000s.

Throughout the twentieth century, proponents of the Altaic hypothesis sought to demonstrate the genetic relationship of the Altaic languages on the basis of evidence presented by scholars such as Ramstedt, Aalto, Poppe, Kotwicz, Martin, Miller, Street, Menges, and Tekin. Their arguments relied primarily on phonological and lexical evidence, while morphology played a much less prominent role. By contrast, opponents of the hypothesis, including Clauson, Németh, Doerfer, Róna-Tas, Scherbak, and others, argued that the available evidence was neither sufficient nor convincing to establish a genetic relationship. From the second half of the twentieth century onwards, the debate gradually subsided, largely because neither new methodological approaches nor substantial new evidence became available.

After a long period of relative silence, discussions on the Altaic hypothesis have been revived since the early 2000s. Several important publications have contributed to this renewed interest in Altaic linguistics. Among the most influential are the works of Janhunen, Johanson, Robbeets, Blažek, and Vovin, each representing different methodological approaches to the question of Altaic genetic relationship.

One of these influential publications is Johanson's *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten* (1992; English translation: *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, 2002; Turkish translation: *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, 2007). In this work, Johanson argued that verb morphology could provide important evidence for assessing genetic relatedness and explained his view as follows: "*In the verbal flection, suffixes closest to the primary stem, markers of actionality and diathesis, seem relatively little susceptible to copying. It would be a strong clue to a common origin if this 'intimate' part of verbal morphology exhibited systematic correspondences of materially and semantically similar morphemes within congruent combinational patterns*".

With the growing importance of typological research, comparative Altaic linguistics has increasingly shifted its focus from phonology to morphology.

The article also reviews several electronic resources that have become increasingly important with recent technological advances because they contain valuable Chuvash data. Some are general linguistic resources, whereas others are corpora specifically devoted to Chuvash. The resources examined include *The Global Lexicostatistical Database* (GLD), *Chronology of Turkic Languages and Linguistic Contacts of Early Turks*, the *Leipzig-Jakarta List*, the *Turku Chuvash Corpus* (Version 1.0), and the *Corpus of the Chuvash Language*.

The final section surveys the principal contributions of Turkish, Finnish, South Korean, Hungarian, and Russian Turkology to Chuvash studies over the past twenty-five years.

Since its establishment in 2012, the Department of Modern Turkic Dialects and Literatures at Hacettepe University has shown a particular interest in Turkic languages with relatively small numbers of speakers. Most of the international symposia organized annually by the department have focused on these lesser-studied Turkic languages. Data on these languages are collected through fieldwork and analysed using appropriate linguistic methods. The proceedings of these symposia have also been published as edited volumes.

In this context, the article introduces two international symposia: "*Documentation of Chuvash and the 100th Anniversary of the Death of Konstantin V. Ivanov*" and "*Studies in Chuvash Language, Literature and Folklore: In Memory of the 170th Anniversary of the Birth of Ivan Ya. Yakovlev*". It also reviews the doctoral dissertations on Chuvash completed in Turkey since 2000.

Over the past twenty-five years, fourteen independent scholarly monographs on Chuvash literature, grammar, language contacts, and vocabulary have been published in Turkey. Three of these were originally completed as doctoral dissertations. The article presents these publications in chronological order.

The final section on the contributions of Turkish Turkology also introduces two completed research projects on Chuvash. The first is the TÜBİTAK (Scientific

and Technological Research Council of Türkiye) Project No. 1001, entitled "*Folklore and Folklore Research in the Formation of Ethnic Identity and the Missionary Activities of Russia: The Case of the Chuvash*", carried out between 2013 and 2016 under the direction of Bülent Bayram (Kırklareli University). The project examines the formation of modern Chuvash ethnic identity, the development of the Chuvash written language and modern literature, the spread of Christianity among the Chuvash, the increasing differentiation of the Chuvash from neighbouring ethnic groups as a result of these processes, and the relationship between folklore research, the materials collected during such research, and fakelore.

The second project, entitled "*General-Purpose Documentation of Chuvash Spoken in Chuvashia, Tatarstan, Bashkortostan, and Southern Siberia*", was carried out by Emine Yılmaz with the support of the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB). Conducted between 15 November 2014 and 14 November 2015, the project aimed to document the linguistic and cultural heritage preserved in all dialects of Chuvash, traditionally regarded as the most archaic Turkic language, before it disappears completely. By compiling comprehensive data from all Chuvash dialects, the project seeks both to preserve this endangered linguistic and cultural heritage and to provide a valuable resource for future research.

The survey shows that, among the major traditions of Turkish Turkology, the Hungarian and Russian schools have made the most significant contributions to Chuvash studies. Particularly noteworthy are the Hungarian publications *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian*, and *Chuvash Historical Phonetics: An Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Equally important is the *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, produced by the Russian school. Together, these publications have become major reference works in Altaic linguistics and Chuvash studies since the early 2000s.

Orta Çağ'da Türk–Macar İlişkileri Üzerine Disiplinlerarası Araştırmalar
Csilla Balogh & Hakan Aydemir (eds.) · Artsürem, 2026 · pp. 393–402
DOI: https://doi.org/10.7816/28ahnn38.19 · CC BY-NC 4.0

FİLOLOJİ TARİHİ NASIL AYDINLATIR?

Éva CSÁKI*

Giriş

Dil, her halkın en değerli ortak mirası ve kültürün en belirgin unsurlarından biridir. Dilin söz varlığında, toplumun dünyayı algılayış biçimini yansıtan, en küçük varlıklardan en büyüklerine kadar her türlü nesnenin, niteliğin ve faaliyetin adı yer alır. Teknolojik gelişmeler sonucunda yeni bir araç ortaya çıktığında, ona da bir ad vermek gerekir.

Dil tarihi, halkların tarihinden bağımsız değildir. Tarihsel süreçte ortaya çıkan yeni olguların adlandırılması gerekir ve bu adlandırmalar dilde iz bırakır. Günümüzden geçmişe doğru adım adım ilerlediğimizde, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı karanlık dönemlerin aydınlatılmasında dil tarihinin verilerinden yararlanabiliriz.

Eski Macar onomastiğine bir bakış

Nehir, ırmak, göl ve diğer su adları, dillerin söz varlığındaki en kalıcı unsurlar arasında yer alır. Nitekim ilk yazılı metinlerimizde de yer adlarıyla karşılaşırız. Yer adları, yapısal bakımdan çeşitli gruplar altında incelenebilir:

A) Birleşik yer adları: Türkçedeki *Aşağı Ayrancı*, *Yukarı Ayrancı* örneklerinde olduğu gibi, Macarcadaki *Algyő*, *Felgyő* vb. yer adları da benzer bir adlandırma mantığıyla oluşturulmuştur.

B) *Mezopotamya*, *Maveraünnehir* gibi adlarla karşılaştırılabilecek Macarca *Etelköz*, *Csilizköz*; ayrıca *Fehérvár*, *Visegrád*, *Kiskunhalas* gibi birleşik yer adları.

* Pázmány Péter Katolik Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü, Budapeşte, Macaristan; ORCID ID: 0000-0002-1082-3372; cskvjdt@gmail.com

C) İyelik bildiren unsurlarla oluşturulan yer adları: Macarcadaki *Mátraháza*, *Kiskunfélegyháza*, *Bethlenfalva*, *Kadicsfalva*, *Zetelaka*, *Vargyaspataka* vb.

D) Macarcadaki *Barcaság*, *Mezőség*, *Ormánság*, *Kunság* vb. yer adlarında görülen *+sÁg* yapım ekiyle oluşturulan adlar. Kanaatimce bu ek, Türkçede aynı işlevde kullanılan *+lXk* ekinin çeviri yoluyla karşılanması sonucunda birçok yer adının oluşturulmasında kullanılmıştır.

E) Kişi adlarından oluşturulan ve dünya çapında tanınan yer adları: *St. Petersburg*, *Alexandria*, *Konstantinopolis* vb.

Eski Türkçeden oldukça erken bir dönemde Macarcaya *egy+* olarak alıntılandığı kabul edilen Eski Türkçe *äd* 'good' in every sense of the word; (of people) 'morally good'; (of things) 'qualitatively good, serviceable'; (of fortune, etc.) 'good'[1] anlamındaki *edgü* sözcüğü, Eski Macarcada *egy(+ház)* 'kilise' biçiminde görülmektedir.[2]

Macarcadaki birleşik sözcüğün ilk unsuru, 13. yüzyılda yazılı kaynaklarda *ig+fon* 'kutsal orman' yer adında da belgelenmiştir. Bu unsur, aralarında kilise bulunan çok sayıda eski yerleşim adında da görülmektedir. Dil tarihimizin daha sonraki bir döneminde ise Slavcadan alıntılanan ve aynı anlamı taşıyan *szent* 'aziz, kutsal' sözcüğüyle oluşturulmuş adlarla karşılaşılır. *Szent+egy+ház+a* bugün de bir Macar köyünün adıdır. Önünde veya ortasında *egy* unsuru bulunan çok sayıda erken dönem yer adının ortak özelliği, merkezlerinde bir kilisenin bulunmasıdır.

Bu yer adları Türkçe yer adlarıyla da benzerlik göstermektedir. Daha önceki bir çalışmamda bu konu üzerinde durmuştum. Türkçeden alıntılanan yer adları arasında *Tokaj*, *Körtvélyes*, *Almás* vb. örnekler bulunmaktadır.

Karaçay-Malkar Türklerinin *Nart* destanının Qaraşhaway adlı 83. Bölümünde *Tonguz Orun* biçiminde bir yer adına rastladım. *Tonguzorun* adı günümüzde de Karaçay-Malkar bölgesindeki dağ adları arasında kullanılmaktadır.[3]

En eski yazılı kaynaklarımızdan biri olan *Tihanyi apátság alapítólevele* (Tihany Manastırı'nın Kuruluş Belgesi, 1055), Latince kaleme alınmış resmî bir belgedir ve içinde yalnızca birkaç (9 adet) Macarca yer adı bulun-

[1] Clauson, 1972, 51.
[2] Róna-Tas–Berta, 2011, 307.
[3] Tavkul, 2020, 435.

maktadır. Bunlardan ilki, *locus ... gıſnav* (okunuşu: *cisnau*) 'domuz yeri' ifadesidir. Daha sonra belgede *kert hel* ve *petra zenaia hel rea* gibi başka Macarca yer adları da geçmektedir.

Tonuzaba ise bir diğer tarihî yazılı kaynağımız olan *Gesta Hungarorum*'da geçen bir kişi adıdır. Birleşik sözcüğün ilk unsuru 'domuz', ikinci unsuru ise 'baba' anlamındadır.[4] Bu ad hakkında Anonymus şu bilgileri vermektedir:

> "*O sırada Peçeneklerin ülkesinden, hükümdar soyundan gelen bir savaşçı geldi. Adı Tonuzaba idi. Örkénd'in babasıydı; Tomaj soyu ondan gelmektedir. Hükümdar Taksony ona Kemej bölgesinde, Tisza'ya kadar uzanan, Abád geçidinin bulunduğu yerde yerleşmesi için toprak verdi. Bu Tonuzaba, Hükümdar Taksony'un torunu Aziz István'ın* [İlk Macar kralımız, ÉCs] *zamanına kadar yaşadı. Aziz István, Hristiyanlık öğretisini tebliğ edip bütün Macarları vaftiz ettiğinde, inancında direnen Tonuzoba vaftiz yoluyla yeniden doğmayı reddetti; kendisi ve karısı vaftiz yoluyla İsa'yla birlikte sonsuza dek yaşamasınlar diye karısıyla birlikte Abád geçidinde diri diri gömüldü. Oğlu Örkénd ise Hristiyan olmuş ve İsa'yla birlikte sonsuza dek yaşamaktadır.*"

Türkçede *aba* 'baba'[5] anlamının yanı sıra bir saygı ifadesi olarak da kullanılmaktadır ve çeşitli Macar kişi adlarında görülmektedir. Bunlar arasında Macar krallarından Aba Sámuel'in adı da bulunmaktadır.

1. Türkçeden alıntılandığı düşünülen tek unsurlu özel adlar: Kişi adlarından sıklıkla yer adları oluşturulmuştur. Topraklar da sahiplerinin adlarını almıştır.

Ajton < Tü. *Altun*, *Baks*, *Kean* < Tü. *qayan*, *Karcag*,[6] *Karcsa*, Kıpçak Türkleri arasında tanınmış bir Karaçay prensi olan Karça Bey'in adından Macarcada çok sayıda yer adı türetilmiştir;

Muhi, *Damak*, *Erk*, *Bercel*, *Gyula*, *Somogy*, *Szatmár* < BulgTü. *Satmar* < Tü. *sat-* + *-mar*;

---

[4] Anonymus, 1975, 167.
[5] *Aba* için bkz. Sevortân, 1974, 158–159.
[6] Manasz, 2016, 277.

-mAz[7] ekiyle yapılmış benzer isimler de var: *Balmaz* (Krç. *bol-* 'ol-')[8], *Szatymaz* (Krç. *sat-*),[9] *Tepremez* (Krç. *tebre-* 'başla-, harekete geçmek');[10]

Szörény < BulgTü. *Sever* 'murmeltier' + *-n;*

Tázlár,[11] *Bodoglár*, *Terem*, *Tokaj*, *Tolmács*, *Üllés*, *Visnye*.

2. +lIk > +lo yapım ekiyle veya onun ya da başka bir ekin çevirisiyle (*+sÁg*) ortaya çıkan Türkçeden alıntılarımız:

Arló, *Doroszló*; *Déllő*, *Küküllő*; *Bakonyság*, *Barcaság*, *Ormánság*; *Körtvélyes*, *Alsókörtvélyes*; *Tetétlen.*

3. Birleşik kelimelerden:

Andócs, *Tunguzoba*, *Kiscsécs*, *Fehérvár* 'Ak+hisar/+kale' büyük bir ihtimalle bir *calque*; *Šar kel, Ak këll* gibi yer adlarının çevirisi; *Feketevár* 'Karahisar';

Hegykő, *Hegyhát*: Krç. *Tav Artı* 'Gürcistan';

Mac. *Hegymeg*: Krç.-Malk. *Tav Artı* 'Gürcistan';

Hegymegettipuszta, *Hegymegipuszta;*

Csalló+köz, *Etel+köz;*

Karassó ~ Krassó 'Feketevíz' < *Kara şuy*; 9. asır Macaristan'daki Bulgar Türkçesinden;

Kútvölgy, *Tarján*, *Mező+tárkány*, *Hidegkút*, *Szigetvár*, *Zalabaksa*, *Zalabesenyő*.

[7] Lajos Ligeti'den (Ligeti, 1986, 93) başka birçok Macar Türkoloğu kelimenin Türk asıllı olduğunu söylemişti. Ayrıca Macarca *szatócs* [sato:ç] 'grocer, grand handler' olarak aynı kökten bir alıntıdır (Róna-Tas–Berta, 2011, 780).
[8] Tavkul, 2000, 125.
[9] Tavkul, 2000, 333.
[10] Tavkul, 2000, 388; Ligeti, 1986, 93.
[11] Manasz, 2016, 277.

Lehçelerin tanıklığı

Yabancı halkların etkisinde kalmış bir boyun lehçesi, anadilin merkezindeki değişmelerden mahrum kalır. Anadille irtibatını kaybettiği için adeta bir ada da kalmış gibidir; bu sayede içinde başka etkileşimlerin izlerini tespit etmek mümkün olur. Standart dilde artık bulunmayan, daha eski dönemlerden kalmış ağız özelliklerini koruyabilir. Yabancı bir ortamda, standart dili konuşanlardan tamamen ayrı kalan topluluklara bakacak olursak; örneğin Çinlilerin çevrelediği Ordos bölgesindeki Moğolları ya da Rumenlerin egemenliğindeki Moldova'da yaşayan Çango Macarlarını düşünebiliriz.

Dilin her tabakasında arkaik unsurlar bulunmaktadır. Bunlar arasında bizi en çok Türk etkisi ilgilendirmektedir. Bulgar, Kıpçak, Oğuz, Oğur vb. eski ve yeni Türk katmanlarının yanı sıra Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen etkiler de kültürümüzün bir parçası hâline gelmiştir.

Sözlü edebiyattan nasıl yararlanmamız mümkündür?

Sözlü edebiyat ürünleri oldukça geç bir dönemde derlenmeye başlanmıştır. Yine de bunlar araştırmalarımız açısından yararlıdır. Atasözlerinin yapısına bakacak olursak, *Kuş kanadın, er atın* gibi eksiltili cümlelerden hareket edebiliriz. Macarcadaki benzeri ise *Őz erdőbe, ember házba* atasözüdür.

Sözlü edebiyat alanında özellikle türkü metinleri üzerinde durmak gerekir. Gerek anlatım biçimi gerekse karakteri bakımından bunlar birbirine oldukça yakındır. Efsane, destan ve balad gibi sözlü edebiyat ürünlerinde araştırmalarımız açısından yararlı olabilecek birçok unsur bulunmaktadır.

Eski bir öğrencim bu konuyu nitelik bakımından incelemişti. Az önce sözünü ettiğimiz edebî metinlerde, hangi adların hangi niteliklerle birlikte kullanıldığına bakmıştı. Örneğin doğada bulunan temel unsurların (toprak, hava, su, çiçek, güneş vb.) en çok hangi sıfatlarla nitelendirildiğini araştırmıştı. Aynı şekilde akrabalık adları (ana, baba, kardeş, abla, gelin vb.) için hangi niteleyici sıfatların kullanıldığı da incelenmişti. Sonuçta, en çok Karaçaylıların kullandığı sıfatları kullandığımız görülmektedir.

1. Benim kendi gözlemlerim ise özellikle ancak belirli bağlamlarda özel anlam kazanan ifadelerle ilgilidir: *kızanam, ese al-, ocak.*

2. Evlilikle ilgili terimler arasında: *satılık kız, bana gel-, evlilik.*

3. Masallarda başlıca kahramanlar arasında ise: *Demiryoğuran, Taşufalayan, Perikızı* vb.; üç, dört, hatta on iki başlı ejderhalar.

Bundan daha önemlisi, aynı hikâye anlatımının, yani özetle paralel bir anlatının bulunmasıdır. Kafkaslardaki Karaçay Nart destanında, bir ailedeki on dokuz erkek çocuk yalnızca aynı ocaktan gelen on dokuz kızla evleneceklerine dair ant içmiştir. Bir Macar masalında ise sayıları daha az olan erkek kardeşler de yalnızca aynı ana babanın kızlarıyla evleneceklerini söylerler.

Bir Gagauz türküsü buldum, Manoli üzerine:

Manoli, Manoli
Mester Manoli,
Dokuz kardaş,
Manastır yıvela.
Onnar yıvela –
Manastır göçii.
Yukardan göktän
Bu kuşçaaz ötii
Uçup da gidii.
Manolinin aklısına gelii,
O kuşçaazın ötmesi.
Angınızın karısı
Taa sabiylän gelecek,
Vo bu manastıra
Kurban kalıcek.
Manolinin dostları –
Kardaşları evä gidii.
İ, evä giderlär,
Karılarına söleelä.
İ, sat Manoli gitmemiş,
Tudorkaya sölesin.
Sabaa volıy,
Tudorka kalker.
Tudorka kalke,
Yola yollane.
Manoli görei,
Tudorkayı yolda.
Aalarmış,
Allaha yalvarmış:
Ver, Allahım, bır iinelik,
Tudorkam geri dönsün,
Tudorkam geri dönsün,

Duvarcı Kelemen, bizim efsanelerimizden biridir. O da verdiği yanlış kararın bedeli olarak bir kurban sunmak ister. Çünkü gündüz yaptıkları duvarlar geceleyin sürekli yıkılmaktadır; bütün emekleri boşa gitmektedir. Karısının atlı arabayla yaklaştığını görünce, Duvarcı Kelemen, belki geri döner ümidiyle yağmur duası okumaya başlar. Ancak duası kabul olmaz.

Yağmur duasına da dikkat çekmek isterim. Orta Asya'dan Macaristan'a kadar bilinen büyüsel bir uygulamadır. Yağmur yağdırabileceğine inanılan bu uygulama, halk inançlarının önemli bir unsurudur. Bu nedenle halk inançlarının, folklorun ve geleneklerin önemini göz ardı edemeyiz.

Buna benzer birçok özet seçtik. Türk dünyasından 77, Macar masallarından da yine 77 masal seçtik; bunları çevirdik ve yayımladık. Çünkü birbirimizi tanımadan nasıl temas kurabiliriz?

Sonuç

Karşılaştırmalı araştırmalar yaparken her zaman kültürü bir bütün olarak ele almamız gerekir. Çok ince ayrıntılara bile dikkat etmeliyiz. Çünkü yüzyıllar boyunca uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşamış iki göçebe halkın, yani Macarlar ile Türklerin çok eskiye dayanan birlikteliğine ışık tutmak istiyoruz.

Kaynaklar buz kadar hassastır. Dikkatli davranmazsak, farkında olmadan bile konuyu tehlikeye atabiliriz.

Kısaltmalar

BulgTü.	Bulgar Türkçesi
Krç.	Karaçay Türkçesi
Krç.-Malk.	Karaçay-Malkar Türkçesi
Mac.	Macarca
Tü.	Türkçe

Kaynakça

Anonymus (1975). *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. (Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A bevezetőt írta és a jegyzeteket kiegészítette Györffy György). Budapest.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

Csáki, É. (2007). +*nAn* as Ablative Case Suffix in Hungarian and Turkic Languages. Csepregi M. – Masonen, V. (Szerk.), *Grammatika és kontextus: új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Nemzetközi uralisztikai kongresszus ELTE 2004 április 4–7*. Uralisztikai tanulmányok 17. Budapest, 55–67.

Csáki, É. (2013). Macarca'daki yer adlarına ve ad verme geleneklerine dair. *Dil Araştırmaları* 13, 37–44.

Csáki, É. (2013a): Terepmunkáim török népek közt. *Keletkutatás* 2012 tavasz, 103–114.

Csáki, Éva (2019). Osmanlı Kültürünün Macar Kültürüne Etkilerinden. Aköz, A. – Yörük, D. (Eds.), *Ottomans and the Balkans: III. International Congress New Tendencies in Ottoman Researches, 05–07 September 2019, Belgrade. Abstracts – Özetler – Apstrakti*. Belgrade, 29–30.

Csáki, É. (2021). *Essays on Early Hungarian – Turkic Contacts*. Ankara.

Csáki, É. (2021a). Some Notes on the Karachay-Balkar Word *čök* 'kinship celebration'. Nevskaya, I. – Şirin, H. – Ağca, F. (Eds.), *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal – Marcel Erdal Armağanı*. Türk-lük Bilgisi Araştırmaları – Journal of Turkish Studies, Special Issue 1. Cambridge, 75–80.

Csáki, É. (2023). Old Turkic – As Reflected by Hungarian Language History. Yıldız, H. (Ed.), *Eski Türkçenin İzinde II. Moğol İstilasından Önce Türklerin Dili*. Ankara, 17–23.

Csáki, É. (2023a). Macarcadaki yer adlarına ve ad verme geleneklerine dair. Şavk, Ü. Ç. – Garibova, J. – Güner, D. F. – Demir, N. (Ed.), *Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılında. Süer Eker Armağanı. Çağdaş Türkoloji'nin İzinde*. Ankara, 315–322.

Khadjieva, T. (Ed.) (2014). *The Narts: The Heroic Epos of the Karachay and Balkar People***.** Introduction, Commentary and Glossary by Tanzilya M. Khadjieva. Translated from the Russian by David G. Hunt. Moscow**.**

Ligeti, L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.

Manasz. Kirgiz hőseposz. (2016). Kirgiz eredetiből a nyersfordítást készítette, a jegyzeteket és az utószót írta Somfai Kara Dávid. Török–Magyar Könyvtár II. Budapest.

Melich, J. (1925–1929): A honfoglaláskori Magyarország. Melich, J. – Gombocz, Z. – Németh, Gy., *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, I.6. Budapest.

Orbán, B. (1982). *A Székelyföld. Válogatás*. Szerk. Katona T. Budapest.

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Vol. I–II. Turcologica 84. Wiesbaden.

Sevortân, È. V. (1974). *Ètimologičeskij slovar' tûrkskih âzykov: Obŝe-tûrkskie i meŝtûrkskie osnovy na glasnye.* Moskva.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay – Malkar Türkçesi Sözlüğü*. 2. baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları 770. Ankara.

How Does Philology Illuminate History?

Abstract

This study explores the ways in which philological evidence can contribute to the reconstruction and interpretation of historical relations in periods for which written documentation is limited or unavailable. Taking the historical contacts between Hungarians and Turkic peoples as its principal point of reference, it argues that linguistic data, onomastic material, dialectal evidence, and oral traditions may preserve traces of cultural interaction that complement conventional historical sources. Particular attention is devoted to early Hungarian personal and place names, including hydronyms and compound toponyms, whose structure, lexical elements, and derivational patterns may reflect different layers of Turkic influence. Examples drawn from early Hungarian written records and from Hungarian toponymy are considered alongside possible Turkic parallels in order to demonstrate the historical value of names as relatively persistent elements of linguistic heritage. The study further emphasizes the importance of dialects, especially those spoken by communities that developed in relative isolation from the linguistic centre, since such varieties may preserve archaic features and traces of earlier contacts that have disappeared from the standard language. A further source of historical evidence is provided by oral literature and traditional culture. Proverbs, folk songs, legends, heroic epics, fairy tales, and folk beliefs are examined for recurring motifs, expressions, narrative structures, and cultural concepts shared by Hungarian and Turkic traditions, with particular reference to Karachay-Balkar and Gagauz materials. Such correspondences are not treated as isolated linguistic curiosities but as elements of a broader cultural context. The study concludes that comparative philological research can contribute to illuminating early Hungarian–Turkic contacts when linguistic, folkloric, and cultural evidence is evaluated together and with appropriate methodological caution.

Türk–Macar ilişkileri çoğu zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'daki hâkimiyeti ve 16–17. yüzyıl savaşları çerçevesinde ele alınsa da iki halk arasındaki tarihsel bağlar çok daha eski dönemlere uzanır. Macarlar, Karpat Havzası'na yerleşmelerinden önce Hunlar, Onogurlar, Bulgarlar ve Hazarlarla ilişki kurmuş; Avarlarla Karpat Havzası'nda temas etmiştir. Peçenekler, Uzlar ve Kumanlarla olan ilişkileri ise Orta Çağ Macar Krallığı'nın tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Bu topluluklar, farklı dönemlerde ve farklı ölçülerde Macar etnogenezine katkıda bulunmuştur. Birlikte yaşama, siyasal ve askerî ittifaklar, çatışmalar, göçler ve asimilasyon süreçleri Macar dilinde, maddi kültüründe, toplumsal yapısında ve tarihsel hafızasında kalıcı izler bırakmıştır.

Bu kitapta yer alan çalışmalar, disiplinlerarası bir yaklaşımla erken dönem Türk–Macar ilişkilerine dair çok sayıdaki soru ve araştırma konusu arasından öne çıkanları ele almayı ve bugüne kadar ulaşılan bilimsel sonuçları ana hatlarıyla özetlemeyi amaçlamaktadır.

Although Turkic–Hungarian relations have often been discussed in the context of Ottoman rule in Central Europe and the wars of the 16th and 17th centuries, the historical ties between the two peoples extend much further back in time. Prior to their settlement in the Carpathian Basin, the Hungarians established contacts with the Huns, Onogurs, Bulgars, and Khazars, while their encounters with the Avars took place within the Carpathian Basin itself. Their relations with the Pechenegs, Uzes, and Cumans, in turn, played a significant role in the history of the medieval Kingdom of Hungary. At different periods and to varying degrees, these peoples contributed to Hungarian ethnogenesis. Coexistence, political and military alliances, conflicts, migrations, and processes of assimilation left enduring traces on the Hungarian language, material culture, social structure, and historical memory.

Adopting an interdisciplinary approach, the studies collected in this volume address some of the most prominent questions and research themes concerning early Turkic–Hungarian relations and provide a concise synthesis of the principal scholarly findings to date.